

Nasimxon RAHMONOV

O‘ZBEK MUMTOZ ADABIYOTI TARIXI
(Eng qadimgi davrlardan XV asrning birinchi yarmigacha)

O‘QUV QO‘LLANMASI

TOSHKENT 2014

Mas'ul muharrir
filologiya fanlari doktori, professor
Hamidulla Boltaboev

Taqrizchilar:
filologiya fanlari doktori, professor Saidbek Hasanov
filologiya fanlari nomzodi Dilnavoz YUsupova

Мазкур қўлланма илк бор яратилган бўлиб, олий таълимнинг бакалавриат босқичи учун мўлжалланган. Қўлланма ўзбек мумтоз адабиётнинг энг қадимги давридан XV асрнинг биринчи ярмигача бўлган даврини қамраб олади. Қўлланмада исломгача бўлган давр ўзбек адабиётига алоҳида эътибор берилган. Шунингдек, XI- XV аср ўзбек адабиётининг янги қирралари, тарихий-адабий манбалар чуқур ёритилган.

Данное пособие написано впервые и предназначено для бакалавриата высшего образования. Пособие охватывает периоды с древнейших времён до первой половины XV века узбекской классической литературы. В пособии особое внимание уделено узбекской литературе доисламского периода. А также, в ней глубоко освещены историко-литературные источники, в том числе, новые грани узбекской литературы XI- XV веков.

This textbook is written for the first time and purposed for the bachelor of high education. Textbook covers the history of Uzbek literature starting from ancient times until the first part of XV century. In textbook special attention is given to Uzbek literature of pre-Islamic period. Here you will find detailed information about historical literal sources and get acquainted with new facets of Uzbek literature of XI-XV centuries.

SO‘Z BOSHI

«Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi» va mumtoz adabiyotga munosabat

Mamlakatimiz mustaqillikka erishgach, hamma sohalar qatori, ma'naviy jarayonga ham alohida e'tibor qaratila boshlandi. Ma'naviy jarayon ma'lum bir mamlakat ijtimoiy-siyosiy hayotida katta rol o'ynab kelgan va shunday bo'lib qoladi. Mamlakatning ruhan barqaror, sog'lom fikrli avlodi ma'naviy jarayon tufayligina o'z g'oyalarini, aqidalarini yaratgan.

SHarq azaldan ma'naviy jarayon beshigi bo'lib kelgan. Qadimgi SHumer, Misr, Xitoy, Hindiston, Turon xalqlari yaratgan moddiy-ma'naviy yodgorliklarni eslab o'tishning o'zi kifoya. Ayniqsa, Turonzaminning osori-atiqalari, yozuv madaniyati, arxitektura inshootlari hamon jahon ahlini hayratga solib kelmoqda. Zotan "Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi"da shunday deyiladi: "...sifatli o'quv-uslubiy va ilmiy adabiyot hamda didaktik materiallarning kamligi, ta'lim tizimi, fan va ishlab chiqarish o'rtasidagi puxta o'zaro hamkorlik va o'zaro foydali integratsiyaning yo'qligi kadrlar tayyorlashning mavjud tizimidagi jiddiy kamchiliklar sirasiga kiradi".¹ Dasturda aytilgan bu kamchiliklar o'zbek mumtoz adabiyotini oliy ta'lim tizimida o'qitishga ham bevosita va bilvosita aloqadordir. Ayniqsa, dasturda "Xalqning boy ma'naviy va intellektual merosi va umumbashariy qadriyatlar asosida ta'limning insonparvarlik yo'nalishini ta'minlash"²ga qaratilgani o'zbek mumtoz adabiyotini oliy ta'lim tizimida o'qitishga alohida e'tibor berish zaruriyatini keltirib chiqaradi. CHunki Dasturda ta'kidlangan "xalqning boy va ma'naviy merosi"ning katta qismini o'zbek mumtoz adabiyoti namunalari tashkil qiladi. Ikki ming yillik tarixga ega mumtoz adabiyotni izchil o'rgatadigan qo'llanmaning yo'qligi ham "Kadrlar tayyorlash Millik dasturi"da qo'yilgan vaziflarni amalga oshirishni bir oz qiyinlashtirmoqda. "O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi" kursini o'qitish muntazam ravishda

¹ Олий таълим. Меъёрий-ҳуқуқий ва услубий ҳужжатлар тўплами. – "ИСТИҚЛОЛ" нашриёти шўъба корхонаси Бош таҳририяти. Тошкент-2004, 10-бет.

² Юқоридаги тўплам. 17-бет.

adabiyotshunoslik va metodika fanlariga doir soʻnggi yutuqlar bilan boyitib borilishi talab etiladi. Aks holda, talabalarning mumtoz adabiyot tarixi haqidagi tasavvurlari adabiyotshunoslik fani taraqqiyotidan ortda qolib ketadi. SHuningdek, boʻlajak filologlar egallagan bilimlarini yosh avlodga oʻrgatishning samarali didaktik usullaridan bexabar qolishlari mumkin. YOsh filologlar ertangi kunga yaroqsiz eski adabiy qarashlar tizimi bilan qurollanib qolmasliklari uchun koʻp asrlik tarixga ega oʻzbek adabiyotiga tamomila yangicha nuqtai nazardan yondashish zaruriyati paydo boʻldi. Chunki bizda, shu vaqtga qadar, umuman, adabiyot tarixini, xususan, mumtoz adabiyot tarixini sogʻlom ilmiy asoslarda oʻrganish tamoyillari ishlab chiqilmagan edi.

Koʻp asrlik oʻzbek adabiyoti tarixi oʻtmishda alohida mustaqil fan va yaxlit tizimli badiiy-estetik hodisa sifatida emas, balki eng etuk adabiy siymolarning alohida asarlari koʻproq badiiy mahorat va tasviriy sanʼat nuqtai nazaridan lokal yoʻsinda oʻrganib kelingan boʻlsa, SHoʻro davrida adabiyotga sinfiy-partiyaviy nuqtai nazar bilan qarash, bir millatning yagona adabiyotiga bir-biriga qarama-qarshi boʻlgan ikkita adabiyot sifatida qarash etakchilik qildi.

Oʻzbek adabiyotini davrlashtirish tamoyillari. SHoʻro davrida milliy adabiyotni davrlashtirish muammosiga ham sogʻlom tafakkur pozitsiyasidan yondashilmay, adabiyotning sanʼat va estetik hodisa ekanligi hisobga olinmadi. SHuning uchun ham adabiyotning taraqqiyoti toʻligʻicha jamiyat tarixidagi davrlarga mos keladigan bosqichlardan iborat deb qaraldi. Adabiy shaxsiyatlarga munosabat, badiiy matnlar tahlili va talqini bobida ham sinfiy-partiyaviy yondashuv ustuvor boʻldi. Bu nosogʻlom va gʻayriilmiy yondashuvlarni bartaraf etish, boʻlajak filologlarning adabiyotshunoslik fanidagi eng soʻnggi va sogʻlom ilmiy qarashlardan xabardorligini taʼminlash uchun ham «Oʻzbek mumtoz adabiyot tarixi» kursini tamomila yangicha ilmiy qarashlar tizimiga tayanilgan, adabiyot tarixiga oldingilarga oʻxshamaydigan nuqtai nazardan yondashilgan yoʻsinda oʻrganish va oʻrgatish ehtiyoji paydo boʻldi. Oʻzbek adabiyotini davrlashtirish tamoyillari va davrlashtirishning mezonlari adabiyotshunoslikda hal qilinishi zarur vazifalardan biridir.

Bizningcha, maʼlum bir adabiy tarixiy jarayonni davrlashtirish uchun asos qilib olish maqsadga muvofiq. Masalan, islomgacha boʻlgan davrdagi adabiy jarayon islom davridagi adabiyotdan ham mazmunan, ham yaratilish jihatidan farq qiladi. Islomgacha boʻlgan davrdagi adabiyot diniy oqimlarsiz rivojlanishi mumkin emas edi. Qolaversa, islomdan oldingi adabiy yodgorliklarga tom maʼnodagi adabiyot sifatida qaralmadi, bu davrdagi adabiy yodgorliklarning oʻziga xos mezonlari borligi va ana shu mezonlar davrlashtirishning asosi boʻlishi kerakligi bugungi kunda maʼlum boʻldi. Islomgacha boʻlgan bir necha diniy oqimlar bir hududda faoliyat koʻrsataverdi. Markaziy Osiyoda birin-ketin zardushtiylik, shomonlik, moniylik, buddaviylik oqimlari oʻziga xos yozma adabiyotni yuzaga keltirdi. Buddaviylik oqimi “Oltun yorugʻ”ni, “Maytri smit”ni va buddaviylik sheʼrlarini,

qolaversa, “Hindiston” asarida afsona va rivoyatlarga tayanamiz. SHuningdek, Ibn Sinoning “Tayr”, “Solomon va Ibsol” qissalari ham G‘aznaviylar davri adabiyotining bir qismidir.

Savol tug‘ilishi mumkin: Beruniy bironta asarini o‘zbek tilida yozmagan bo‘lsa, qanday qilib uning tarixiy-etnografik asarlarida keltirilgan adabiy janrlar o‘zbek adabiyotining mulki deb ayta olamiz? Jahon adabiyotida shu qoida ma‘lumki, til muammosi har doim ham masalani hal qilavermagan. Masalan, Bibliyaning YAngi Ahd qismini yahudiy xalqi o‘zining mulki, o‘zining badiiy asarlari, madaniy merosi sifatida qadrlaydi. Lekin YAngi Ahd asosan yunon tilida etib kelgan. Ammo yunonlar hech qachon YAngi Ahd muallifligiga da‘vo qilgan emaslar. Bunga o‘xshash misollarni boshqa xalqlarning qadimgi adabiyotidan namuna sifatida keltirish mumkin. Biz esa faqat bir misol bilan cheklanamiz.

O‘rta Osiyoda arab xalifaligi hukmronligi davrida turkiy yoki o‘zbek adabiyoti tanazzulga yuz tutdi. O‘rta Osiyoda arab xalifaligi hukmronligi davriga oid turkiy tildagi yozma manbalar yo‘q. Darvoqe, Beruniy O‘rta Osiyoga, xususan, Moavarounnahrda arablar istilosi va uning oqibatlari to‘g‘risida shunday yozadi: “Qutayba Ibn Muslim al- Bohiliy xorazmliklarning kotiblarini halok etib, bilimdonlarini o‘ldirib, kitob va daftarlarini kuydirgani sababli ular savodsiz qolib, o‘z ehtiyojlarida yodlash quvvatiga suyanadigan bo‘ldilar”.⁵

Mana shu dalilning o‘zi ham arab xalifaligi davrida Movarounnahrning madaniy holati to‘g‘risida dalolat beradi. Ammo adabiy jarayon to‘xtab qolmadi. YAqin uch asr davomida turkiy adabiyotning markazi Movarounnahrdan tashqarida SHarqiy Turkistonda, Sibir o‘lkalarida yashadi. Islom madaniyatidan xoli bo‘lgani uchun bu adabiyot qadimgi turkiy adabiyotning davomi sifatida yashayverdi.

Arab xalifaligidan keyin paydo bo‘lgan Somoniylar, G‘aznaviylar, Saljuqiylar sulolalarida vaziyat tamomila boshqacha. Somoniylar sulolasida fors-tojik adabiyoti gullab-yashnadi, Qoraxoniylar davrida garchi arab tili va arab madaniyati asosiy o‘rin egallagan bo‘lsa-da, Beruniyning, Ibn Sinoning badiiy ijod sohasidagi kashfiyotlari bevosita o‘zbek adabiyotiga ham aloqador. Garchi ularning asarlari arab tilida yaratilgan bo‘lsa ham, Beruniyning “Mineralogiya” kitobida keltirilgan hikoyatlar, “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asaridagi adabiy parchalar, rivoyatlar, afsonalar, Ibn Sinoning “Tayr” va “Solomon va Ibsol” qissalari o‘zbek xalqining ham adabiy mulki, o‘sha davrdagi adabiy jarayonning holatini ko‘rsatib beradigan manbalardir. SHu bois “G‘aznaviylar davri adabiyoti” davri ham o‘zbek adabiyotining bir bo‘lagi sifatida o‘qitilishi lozim, deb bilamiz.

Sulolalar tarixi davrlashtirishning bir mezoni bo‘lishi mumkin ekan. Bunday holda albatta adabiy jarayonda jiddiy o‘zgarishlar bo‘lishi, yangi, takrorlanmas adabiy muhit yuzaga kelishi shart. Mashhur adabiyotshunos N.Mallaev o‘z davrida o‘zbek adabiyotini davrlashtirish haqida so‘z yuritganda,

⁵ Абу Райхон Беруний. Ўтмиш халқлардан қолган ёдгорликлар, Тошкент, Фан, 1968, 84-бет.

Qoraxoniylar sulolasi davridagi turkiy adabiyot qadimgi – islomgacha bo‘lgan turkiy adabiyotdan farq qiladi. Garchi bu davrdagi adabiyot qadimgi turkiy tilda davom etgan bo‘lsa ham, adabiyotning mazmun-mohiyati, adabiy ta’sir, janrlar, vazn – xullas, adabiy jarayon nuqtai nazaridan alohida davr sifatida ajratilishini taqozo etadi.

Mo‘g‘ullar istilosi Markaziy Osiyoning iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy hayotiga jiddiy salbiy ta’sir etdi. Bu haqda aytib o‘tirishga hojat yo‘q, deb o‘ylaymiz. Ammo mo‘g‘ul istilosining, birinchi navbatda, mo‘g‘ullarning o‘zlari uchun, ikkinchidan, O‘rta Osiyo turkiy qavmlari uchun ijobiy tomonlari ham bo‘ldi. Mo‘g‘ullar uchun ijobiy tomoni shunda bo‘ldiki, na davlat tizimiga, na davlat boshqaruvi tizimiga, na turmush madaniyatiga ega bo‘lmagan xalq O‘rta Osiyoga kelib, hamma narsani – davlat tuzilishini ham, davlat boshqaruvini ham, turmush madaniyatini, jumladan, yozuv madaniyatini ham o‘rgandi. Ikkinchidan, adabiy jarayon tamomila boshqa o‘zanga tushdi. Erli xalqning ehtiyojlarini birinchi navbatda e’tiborda tutgan mo‘g‘ul xonlari turkiy tildagi adabiyotga e’tibor berdilar. Ayniqsa, Oltin O‘rda davlati turkiy tildagi, aniqrog‘i, evropaliklar “chig‘atoycha” deb ataydigan eski o‘zbek tilidagi adabiyot taraqqiyotiga e’tibor qaratdilar. Oltin O‘rda davlatining poytaxti Saroy shahrida adabiy muhit yuzaga keldi. Qul Ali, Mahmud Ali ibn as-Saroyi, Xorazmiy, Rabg‘uziy, Qutb va boshqa qator ijodkorlar Oltin O‘rda adabiy muhitini yuzaga keltirdilar. Misr mamluklar davlatidagi turkiy adabiyot ham bevosita Oltin O‘rda adabiyotining davomidir.

Oltin O‘rda qulagandan so‘ng, ijtimoiy-siyosiy hayot bilan birga, adabiy, madaniy va ilmiy hayot ham o‘zgardi. Adabiy hayotdagi o‘zgarishlar Temuriylar davri adabiyotini yuzaga keltirdi.

YUqoridagi qisqacha sharhlardan shu narsa ayon bo‘ladiki, adabiy jarayonning o‘zgarishi va taraqqiyoti bevosita va bilvosita sulolalar tarixiga ham, sulolalar o‘zgarishi bilan yuzaga kelgan adabiy va madaniy muhitga ham bog‘liq ekan. Qolaversa, o‘zbek adabiyoti har bir davrda o‘ziga xos kategoriyalarga – muallif pozitsiyasiga, mavzuga, g‘oyaga, muammoga, uslubga va h.larga ega bo‘lib, sulolalar tarixi bu kategoriyalarning paydo bo‘lishi va shakllanishida muhim rol o‘ynadi. Adabiy jarayondagi ana shu kategoriyalarni inobatga olgan holda, XV asrgacha bo‘lgan o‘zbek adabiyoti tarixini quyidagicha davrlashtirib o‘rganish maqsadga muvofiq, deb qaraymiz:

1. Islomgacha bo‘lgan turkiy adabiyot:
 - a) Buddaviylik oqimidagi turkiy adabiyot
 - b) Moniylik oqimidagi turkiy adabiyot
 - v) SHomonlik oqimidagi turkiy adabiyot
2. G‘aznaviylar davri adabiyoti
3. Qoraxoniylar davri turkiy adabiyoti
4. Oltin O‘rda davri o‘zbek adabiyoti
5. Temuriylar davri o‘zbek adabiyoti

Umuman, adabiy jarayonni davrlashtirishda asar yozilgan davrdagi lisoniy muhit bosh o‘rin tutib qolmasligi lozim. Ijodkor yashagan ijtimoiy muhit, adabiy kategoriyalarning har bir davrda o‘ziga xosliklari va badiiylik tamoyillari asosiy mezon bo‘lishi kerak. Zotan, yuqorida aytib o‘tganimizdek, sulolalar tarixi ayni ana shu mezonlarga zamin yasaydi.

Biz o‘zbek adabiyoti tarixini XV asrgacha qaysi omillarga ko‘ra davrlashtirish lozim degan savolga javob tariqasida yuqoridagi fikrlarni o‘rtaga tashladik. Abdurauf Fitrat, Ko‘prulizoda, Miyon Buzruk kabi ulug‘ olimlarning o‘zbek adabiyoti (chig‘atoy adabiyoti)ni davrlashtirish haqidagi qarashlariga to‘xtalmadik. Ularning o‘zbek adabiyotini davrlashtirishiga munosabatimiz boshqa ishimizda o‘z aksini topgan.⁸

⁸ Рахманов Н. Теоретико-методологические вопросы периодизации узбекской литературы. Астана, 2014.

ISLOMGACHA BO‘LGAN DAVRDAGI QADIMGI TURKIY ADABIYOT

Qadimgi mif va afsonalar

Reja:

1. Mif nima?
2. Mif og‘zaki adabiyotning shakli sifatida.
3. Mif - ibtidoiy insonning fikrlash darajasini ko‘rsatuvchi omil.
4. Kosmogonik mif
5. “Oltun yorug‘”da Umay kulti.

Kalit so‘z va terminlar: ko‘hna badiiy tafakkur, mif, afsona, adabiy jarayon, muqaddas afsonalar, etiologik mif, kosmogonik mif, antropogonik mif, urxun-enisey yodgorliklari.

Qadimgi davrdagi adabiy yodgorliklar sifatida qadimgi mif va afsonalarni nazarda tutamiz. Talabalar avvalo mif va afsonalar haqida o‘zlarining tasavvur tushunchalarini, kollej va litseyda bular haqida olgan bilimlarini yana bir bor jonlantirishlariga imkon berish va o‘qituvchi tomonidan “Mifni qanday tasavvur qilasiz?” “Afsonani-chi?” kabi savollarni o‘rtaga tashlashi va talabadan javob kutishi lozim. Agar shu savollar berilmasa va talabalarning bu adabiy jarayon haqidagi tasavvurlarini o‘qituvchi etarli anglay olmasa, talaba uchun bu dars zerikarli, avvalgi ta’lim bosqichida o‘rganganlarining qaytarig‘i bo‘lib qolishi mumkin.

“Mif nima?” degan savol har doim ko‘ndalang bo‘lib turadi. Mif, sodda qilib aytganda, olamning yaratilishi, insoniyatning kelib chiqishi, shuningdek, xudolarning, qahramonlarning paydo bo‘lishi, ularning faoliyati haqidagi badiiy, sodda va ko‘pincha g‘alati ko‘hna badiiy tafakkur mahsuli bo‘lgan parchadir. *Mif* yunoncha so‘z bo‘lib, “afsona”, “rivoyat” ma’nolarini bildiradi. Ammo mifni afsona bilan bir deb qarab bo‘lmaydi. Mif badiiy tafakkurning eng kichik, sodda, epik syujetga ega bo‘lmagan ilk badiiy shaklidir. Mif adabiy jarayonning birinchi bosqichidir. YOki quyidagi ta’rif mif bilan afsonani yanada aniqroq farqlashga, ular o‘rtasidagi ayirmani yanada tushunarli qilib ko‘rsatishga xizmat qiladi: “Miflar - biz hozirda afsona deb ataydigan muqaddas rivoyatlar xarakterini qabul qiladi, Mif bilan afsona o‘rtasidagi farq tushunarli: mif – tafakkurning beixtiyor shaklidir, afsona – ongli ijodning mahsulidir”.⁹ Miflar muqaddas afsonalar ”Adabiy jarayon tushunchasini kengroq tushunish talab etiladi. Insoniyat mif yaratishni maqsad qilib qo‘ymaydi, balki ma’lum kultlar, udumlar. urf-odatlarini bayon qilish natijasida miflarning ayrim turlari kelib chiqadi, Bular ko‘proq totemistik miflarga, etiologik miflarga (yana qaysilariga?) tegishli.

⁹ Фрейденберг О.М. Миф и литература древности. М.: Главная редакция восточной литературы, 1978, с.119.

Badiiy adabiyotning ilk ko‘rinishi – og‘zaki shakli mifdan boshlangan. Mif qaysidir xalqlarda yozma shaklda saqlanib qolgan bo‘lishi ham mumkin. Masalan, SHarqdagi aksariyat yozma manbalar – shumer, misr, babil, xet kabi qator qadimiy xalqlarning yozma yodgorliklaridan bir qator miflar bizgacha etib kelgan. Jumladan, yaratilish (ismlarning, udumlarning, buyumlarning paydo bo‘lishi haqidagi *etiologik miflar*, yoki olamning paydo bo‘lishi haqidagi *kosmogonik miflar*, insonning paydo bo‘lishi haqidagi *antropogonik miflar* - bu har uchala mif turi arxaik miflarning asosiy mazmunini tashkil qiladi) haqidagi miflar yuqorida aytib o‘tilgan xalqlarning deyarli hammasida bor. Zotan, miflarni qiyosiy-tarixiy o‘rganish asosida olimlar shunday xulosaga keldilarki, dunyodagi ko‘pchilik xalqlarning miflarida bir qator mavzular va motivlar takrorlanadi. Masalan, yuqorida aytilgan uchala mif turini madaniy rivojlangan xalqlarning hammasida uchratish mumkin.

Ibtidoiy jamiyatda mif olamni tushunish va anglashning asosiy usuli bo‘lgan edi. SHuning uchun mif ijod qilish insoniyatning madaniy taraqqiyotida muhim hodisa hisoblanadi. Bu jarayon hamma mif turiga aloqador. Ayni paytda mif shunchaki qisqa matndan iborat poetik parcha bo‘lib qolmay, u yaratilgan davrdagi olamni his qilish va olamni anglashni ifodalaydi. Inson ilk yaratilgan davrdan boshlab atrofga ta‘sirini bildirib qolmasdan, “idrokli inson” sifatida olamni anglab etishiga to‘g‘ri kelgan. Demak, mif idrokli insonning aqliy faoliyati mahsuli. Mif orqali inson ibtidoiy holda bo‘lsa ham, olamni ilmiy bilishga harakat qilgan.

Mif - ibtidoiy insonning fikrlash darajasini ko‘rsatuvchi omil. Ibtidoiy inson o‘zini tabiiy olamdan aniq ajrata bilmagan, shu bois tabiiy ob‘ektlarga o‘z insoniy xususiyatlarini ko‘chiravergan – tabiiy ob‘ektlar inson kabi hayot kechiradi, insoniy his-tuyg‘ulari bor, ongli, ma‘lum maqsadga yo‘naltirilgan xo‘jalik faoliyatini yuritadi, deb bilgan. SHuningdek, inson ibtidoiy bosqichda mavhum fikrlashni bilmagan. Mifning barcha turlari manbai ana shu fikrlashda. Fetishizm, animizm va totemizm kabi inonch-e‘tiqodlar ham aslida atrof muhitni “insonlashtirish”dan kelib chiqqan.

Turkiy miflar ham ayni shu xususiyatlar va jarayonlarni bosib o‘tgan. Qadimgi turkiy miflarning manbai urxun-enisey yozma yodgorliklari va qadimgi xitoy yilnomalarida, ayrim arab, fors va boshqa manbalarda saqlanib qolgan. Qadimgi turkiy yozma yodgorliklardan Kultigin bititoshining birinchi misrasida olamning va insoniyatning paydo bo‘lishi haqidagi mif mavjud: *Uza ko‘k tangri asra yag‘iz yer qilintuqta akin ara kisi o‘g‘li qilinmis. Kisi o‘g‘linta uza achum apam Bo‘min qag‘an, Istami qag‘an o‘lurmis, o‘luripan turk bo‘dunin alin to‘rusin tuta birmis, ita birmis* – YUqorida ko‘k osmon, ostda qora er qilinganda. Ikkovining orasida inson bolasi yaratilgan. Inson bolasi ustidan ota-bobom Bo‘min xoqon, Istami xoqon o‘tirganlar, o‘tirib, turk xalqining davlatini, qonun-qoidalarini ushlab turgan. rioya qilib turgan.

Qadimgi turkiylar erni - ona, osmonni – ona deb tasavvur qilganlar. Kul tigin

bitigtoshidan olingan bu parcha kosmogonik mifning namunasidir. Bilga xoqon bitigtoshining boshlanmasida ham aynan shu mif aynan takroranadi.

Yodgorlikning boshlanmasidagi mif turkiy eposlarning boshlanmasida ham uchraydi. Kultigin bitigtoshi boshlanmasi qadimgi turkiy qavmlarning tarixiy voqealardan oldingi (doistoricheskiy period) mifologik tasavvurlari va inonch e'tiqodlarining manzarasini yaratadi.

Moyun chur bitigtoshining boshlanmasi Kul tigin va bilga xoqon bitigtoshlariniki singari mif bilan boshlanadi: Tangrida bo'lmish, il itmish bilga qag'an (1) – Tangridan bo'lgan, davlatni barpo qilgan dono xoqon.

Kul tigin. Bilgan xoqon va Moyun chur bitigtoshlarining boshlanmasida afsonaviy epik ruhning borligiga sabab shuki, epik zamonning asosini mif tashkil qiladi. Mualliflarning maqsadi ilk davrdagi turkiy qavmlarning tarixini hikoya qilishdir. Tarixiy voqealar va mif bir birini to'ldiradi.¹⁰ Mifning tarixiy voqealarni tasdiqlash uchun kiritilishi ayni ana shu o'rinda o'z ifodasini topadi. Mazkur mif kosmogonik miflarning namunasidir.

(Qadimgi turkiy yodgorliklar mifologik tizimida jazo? SHunday sarlavha kerakmi?)

Qadimgi turkiylarning kosmogonik mifologiyasida quyosh va oy timsoli ham alohida ahamiyatga ega. Xususan, tongda chiqayotgan quyosh muqaddas sanalgan. Xoqon qarorgohining darvozasi sharqqa – quyosh chiqadigan tomonga qarab qurilgan. Xitoy yilnomalarida boshqa muqaddas sanalgan samoviy jismlar qatorida “etti sayyora”ni ham eslanadi. Urxun bitigtoshlarida er makon sifatida tasavvur qilingan bo'lib, to'rt tomon va to'rt burchak bilan chegaralangan: *To'rt bulung qo'p yag'i armis* (Ktu 2) – To'rt tomon butunlay dushman ekan; YOki tomonlar aniqlashtiriladi: *O'ngra qitaniyda, bariya tabg'achda, quriya qurdanta, yiraya og'uzda, aki uch bing sumuz, kaltachimiz bar mu na?* (To'n., 14) – SHarqda qitaniyga, janubda tabg'achga, g'arbda qurdanga, shimolda o'g'uzga ikki uch ming lashkarimiz (bilan) boraylikmi?

Urxun bitigtoshlarida SHarqdagi ko'p xalqlarda tarqalgan To'fon haqidagi mif singari motivlarga ham duch kelamiz. “To'fon haqidagi mif”ning motivi insoniyatni to'fon orqali qirib tashlash haqida xudolarning qaroridir. Xudolarning bu qarorga sabab – insoniyatning gunohkorligidir. SHumerlarda, bobil xalqida To'fon haqidagi mif deyarli bir. Musoning “Ibtido” kitobida To'fon voqeasi ma'lum. Insoniyatni er yuzidan qirib tashlash uchun vosita faqat suv emas, boshqa vositalar ham bo'lishi mumkin. Masalan, “Avesto”da qahraton qish SHarq mifologiyasidagi to'fon singari vazifani bajaradi – Xo'rmuzd yaqinlashib

¹⁰ Рахмонов Н. Некоторые особенности зачинов орхонских памятников. -“Кўхна туркий ёзма ёдгорликлар: ёзув маданиятининг ибтидоси” халқаро конференция материаллари. “Информ А”, Алмати, 2005, 44-48-бетлар.

kelayotgan qattiq sovuq er yuzida jamiki tirik jonzotni qirib tashlashi haqida Yimani ogohlantiradi. Haqiqatan, Yima bir uy qurib saqlab qolgan nabotot va hayvonot namunalaridan boshqa jamiki jnzotlarni va o'simliklarni sovuq qirib tashlaydi. "Avesto"da bu qirg'inning sababi nima? Zardusht aytadiki, Yimaning gunohkorligi tufayli insoniyat abadiy yashash huquqidan mahrum bo'ldi.

Xuddi shu singari mifning motivini Kul tigin bititoshida ko'rish mumkin. Bilga xoqon turkiy qavmlarga nasihat qilar ekan, davlatning yo'q bo'lib ketishiga ularning o'zlarini sababchi qilib ko'rsatadi, shu bilan birga, Tangri (xudo va osmon) ularning qilgan gunohlari – boshboshdoqlik, xoqonlarning yo'l-yo'riqlariga itoat qilmaganlari va o'zboshimchaliklari uchun jazolaganiga ham ishora qiladi: Turk o'g'uz baglari boduni asiding! Uza tangri basmasar, asra yir talinmasar, turk bo'dun, ilingin, to'rungin kim artati? (Ktu 22) – Ey turk o'g'uz beklari, xalqi, eshiting! YUqorida osmon bosmagan bo'lsa, pastda er yorilmagan bo'lsa, ey turki xalqi, davlatingni, qonun-qoidalarini kim yo'q qildi?

Mazkur mif ham, turkiy qavmlar qilgan gunohlari evaziga xudolar (Tangri, er) tomonidan jazolangan degan, xulosaga olib keladi. SHarq xalqlaridagi umumiy motiv – insoniyatning gunohlari uchun xudolar tomonidan jazolanishi voqeasi o'zaro ta'sir orqali yuz bergan bo'lishi mumkin.

Irq bitigida kosmogonik mifning bu turdagi ko'rinishi yaxshi saqlangan: "YUqoriga tuman tushdi, pastda chang ko'tarildi. Qush bolasi yurib yo'lidan adashdi, kiyik bolasi yugurib yo'lidan adashdi. Odam bolasi yurib yo'lidan adashdi. YAna Tangri sharofati bilan uchinchi yilda butunlay eson-omon ko'rishdilar, juda xursand bo'lar, sevinar der. SHunday bilinglar6 yaxshidir bu"(Ib.15). Qush bolasining yo'ldan adashuviga, kiyik bolasining yo'ldan adashuviga va insonning yo'ldan adashuviga sabab gunohkorligidir. Bu mif bo'lgani uchun tafsilotlar bayon qilinmagan. Albatta, Tangri tomonidan jazolanishi aniq. Gunohdan qaytganlari uchun Tangri ularga marhamat qilgan.

Tangri (xudo) – turkiy mifologiyada keng tarqalgan timsol. U himoyachi, insoniyatni dushmandan, yovuz kuchlardan saqlovchi timsol. Ko'proq ruhiy ma'noga ega bo'lib, yuqori olamni tashkil qiladi. Quyidagi parcha shu ma'no va vazifani aniq tavsiflaydi: "Tabg'ach qag'anqa yag'i bo'lmis, yag'i bo'lip, itinu yaratinu umaduq, yana ichikmis. Buncha isig kuchig birtukgaru saqinmati. "*Turk bo'dun o'lurayin, urug'siratayin*", *tip armis, yo'qadu barir armis. Uza turk tangrisi, turk iduq subi yiri ancha timis: "turk bo'dun yo'q bo'lmazun", tiyin, "bo'dun bo'lchun, tiyin", qangim Iltaris qag'anig', o'gim Ilbilga qatunig' Tangri to'pasinta tutup yo'garu ko'turmis arinch. Qangim qag'an yiti yigirmi arin tashiqmis, tashra yo'riyur, tiyin, ku asidip baliqdaqi tag'iqmis, tag'daqi inmis, tirilip yatmis ar bo'lmis. Tangri kuch bartuk uchun qangim qag'an susi bo'ri tag armis, yag'isi qo'ny tag armis, ilgaru, qurig'aru sulap tirmish...*" (Ktu 9-12) – Tabg'ach xoqoniga dushman bo'ldi, dushman bo'lib, quvilib, o'zini tiklashga umid qilib, yana taslim bo'libdi. SHuncha mehnatini, kuchini sarf etganini andisha qilmay, Tabg'ach

xoqoni “turk xalqini o‘ldirayin, urug‘ini qoldirmayin”, der ekan, uni yo‘qotib borayotgan ekan. YUqorida turk tangrisi, turkning muqaddas suvi eri shunday degan ekan: “Turk xalqi yo‘q bo‘lmasin”, deb “xalq bo‘lsin”, deb otam Eltarish xoqonni, onam Ilbilga xotunni Tangri tepada tutib, yuqori ko‘targan ekan. Otam xoqon o‘n etti yigiti bilan toqqa chiqib ketgan, tashqarida yuribdi, degan xabarni eshitib, shahardagi toqqa chiqibdi, tog‘dagilar pastga tushibdi, yig‘ilib, etmish jangchi bo‘libdi. Tangri kuch bergani uchun, otam xoqonning qo‘shini bo‘riday ekan, dushmani qo‘yday ekan, sharqqa, g‘arbga qo‘shin tortgan ekan...

Mazkur parchadagi Tangri so‘zi “xudo” ma‘nosida qo‘llangani bois, turk xalqining asirlikdan qutulishi, muvaffaqiyatlari, dushman ustidan g‘olib kelgani Tangriga, ya‘ni xudoga bog‘liq qilib qo‘yilgan. Turk xalqini Tangri, shuningdek, er-suv o‘limdan – er ostidan qutqarib, yuqoriga – uchinchi qavat olamga ko‘tardi, Eltarish xoqon o‘n etti yigitni butun boshli lashkarga aylantirgan ekan, bu ham Tangrining himoyasi ostida bo‘ldi. Eltarishning qo‘shinini bo‘riday va dushmanning lashkarini qo‘yday qilgan ham Tangridir. “xudo” ma‘nosida qo‘llangan Tangri bilan “osmon” ma‘nosida qo‘llangan tangrini mualliflar juda yaxshi farqlaganlar – ko‘k so‘zi faqat osmon ma‘nosidagi tangri so‘ziga nisbatan qo‘llangan; “xudo” ma‘nosidagi Tangri so‘zi oldidan “ko‘k” so‘zi ishlatilmaydi. “Osmon” ma‘nosidagi tangrigina qadimgi turkiy mifologiyada ota deb tasavvur qilingan. Muallif Yo‘llig‘ tigin ham. Qolaversa, jamiki turkiy qavmlar “xudo“ va ”osmon” ma‘nosidagi tangrilarni yaxshi farqlaganlar, balki Tangrining xudoga aylangani haqida mif bo‘lgan bo‘lishi mumkin. Zotan, bu bitigtoshlarda “xudo” ma‘nosidagi Tangri ruhiy ma‘no ifodalab, u haqdagi mifologik tasavvur saqlangan, xolos. Tangri haqida mifga ishora qiladigan bir dalil bor. Bu – Irq bitigining birinchi hikoyasidagi Tinsi timsolidir. Tinsi – xitoy podshohining unvonidir. Qadimgi turkiy qavmlarning tasavvuriga ko‘ra, odam tushida Tinsini ko‘rsa, hayotda muvaffaqiyatga erishar ekan.

Tangri (xudo)ning qadimgi turkiy mifologiyada, himoyachi vazifasidan tashqari, yana jazolovchi vazifasi ham bor: Tangri ancha timis irinch: “qan birtim”. (Qaningin) qo‘dip ichikding, ichikduk uchun tangri “ol” timis, arinch, turk bodun olti, alqinti, yo‘q bo‘lti (To‘n., 2-3) – Tangri shunday degan, shekilli: “xon berdim”. (Xoningni) qo‘yib, taslim bo‘lding, taslim bo‘lganing uchun Tangri “o‘l” degan, shekilli, turk xalqi o‘ldi, zaiflashdi, yo‘q bo‘ldi.

O‘z xonidan yuz o‘girgan turkiy qavmlarni Tangri qattiq jazoga yo‘liqtirdi – o‘limga, yo‘qolib ketishga mahkum qildi, ularni shu yo‘l bilan jazoladi.

Qadimgi turkiy bitigtoshlarning mifologik tizimida Umay kulti ham bor. Bu kult onalarni va bolalarni himoya qiluvchi iloh. Qadimgi turkiylarda Tangri (xudo)ning umr yo‘ldoshi deb tasavvur qilingan. *Tangri, Umay, iduq yir sub basa barti arinch* (To‘n., 38) – Tangri, Umay, muqaddas er-suv mag‘lub qilib bergan, shekilli.

Mahmud Koshg‘ariy “Devonu lug‘atit-turk” asarida Umay haqida to‘xtalib, quyidagicha izohlaydi: “umay – yo‘ldosh; (Tuqqan xotinlar qornidan chiqadigan

narsa). Uni bolaning qornidagi hamrohi – yo‘ldoshi deyiladi. SHunday maqol ham bor: Umayqa tabinsa, o‘g‘ul bo‘lur – kimki umayga xizmat qilsa, u o‘g‘il ko‘radi, demakdir. Xotinlar yaxshilik kutadilar”. Mahmud Koshg‘ariyning Umay haqida bergan ma‘lumoti shundan iborat. Qadimgi davrlardan tortib XX asrning boshlariga qadar Umay bolalarni asrovchi iloh sifatida xalq orasida yashayvergan. Ayrim turkiy xalqlar mifologiyasida, masalan, xakas, shor, beltir xalqlarida *Imay* tarzida ham qo‘llanadi. Mahmud Koshg‘ariyning ko‘rsatishicha, tubutlar onani *uma* deb aytar ekanlar, shuningdek, uyga kelgan mehmonni ham *uma* der ekanlar (Devonu lug‘atit-turk, 1 jild, 118-bet). *Umay/Imay* kultining ma‘no va vazifalari ko‘p. SHu bois ayrim olimlarning, Umay eron mifologiyasida Xumoydan kelib chiqqan, degan fikrlari o‘zini oqlamaydi. Xumoy qushi soyasini insonga solganda, inson baxtli bo‘lar ekan. Umay kulti Sibir turkiy xalqlarida keng ma‘noda ishlatiladi. Umay bu xalqlarda faqat bolalarni himoya qiluvchigina emas, balki bolalarning jonini oluvchi sifatida ham talqin qilingan.¹¹

Turk-budda mifologiyasida Umay kultining turkiy yozma yodgorliklaridan va udumlaridan keskin farq qiladigan jihatlari bor. “Oltin yorug‘”da buning namunasini ko‘ramiz. Buddaviylik aqidasi ko‘ra, “qayta tug‘ilgan” jonzotlar, shu jumladan, insonlar ham, bo‘disatvga aylanadilar, ya‘ni komillikka erishadilar. Jonzotlarning bu jarayonni bosib o‘tishlarini Zervan jonzot bolalariga quyidagicha uqtiradi: “(Ey)olamni, eru suvni muhofaza etuvchilar! Sizlar shuni bilinglar: foyda, manfaat keltirgani jamiki jonzotlar bolalariga, el-ulusga boshchilik qilish qonuni bilan so‘ragan bo‘lsangizlar, ijozat bering, uni endi men (sizlarga) aytayin. Diqqat bilan eshitinglar: ilgari qilgan yaxshi ishlar tufayli tangri zaminida tug‘ilganda tangri xoni bo‘ladilar. Qachon qayta tug‘ilib, insonlar orasiga tushganda, insonlar xoni bo‘ladilar. Hukmronlik qiluvchi o‘z qudrati, irodasi bilan jamiki jonzotlar(ni) birgalikda muhofaza qiladilar. SHundan keyin xavf-xatarsiz ona qorniga kiradilar. Qachon kirsalar ona qorniga, Umay onaday u erda ham tangrilar muhofaza qiladilar. Tug‘ilsa, ham insonlar (orasi)da –insoniyat erida ko‘p izzat-hurmatli bo‘lmoqdan uni tangri deb aytadilar” (V111 28a/20-28b/21).

“Oltin yorug‘”dan keltirilgan bu parchada Umay ona kulti diqqatga sazovor. Garchi “Oltin yorug‘” sanskritchadan xitoychaga va xitoychadan qadimgi turkiyga tarjima qilingan bo‘lsa ham (IX asr oxirida), Umay kulti tarjima jarayonida kiritilganini ta‘kidlash darkor. Parchadagi Umay ona kulti buddaviylikning aynan “qayta tug‘ilish” aqidasi moslashtirilgani uchun uning yana bir xususiyati namoyon bo‘lgan. Umay ona “Oltin yorug‘”da “qayta tug‘iladigan”larni muhofaza qiluvchi iloh deb talqin qilingan.

Umuman olganda, qadimgi turkiy miflarning ildizlari juda ko‘hna, ishonchli manbalarda saqlangani bilan diqqatga sazovor. Qolaversa, turkiy miflar o‘zlikni

¹¹ Потапов Л.П. Умай – божество древних тюрков. Тюркологический сборник, 1972, Главная редакция восточной литературы, М.: 1972, 2

anglashning bitta omili, shu bois bu miflar ajdodlarimizning ma'naviy hayotida muhim rol o'ynagani shubhasiz.

Savol va topshiriqlar

1. Mif deb nimaga aytiladi?
2. Miflarning kelib chiqishiga sabab bo'lgan omillarni ayting.
3. Afsonaning mifdan farqli jihatlarini ayting.
4. Ibtidoiy jamiyatda mifning xususiyatlari nimadan iborat?
5. Tangri timsolining qadimgi turkiy yodgoriklaridagi vazifasini aytib bering.
6. Turk-budda mifologiyasi haqida qisqacha so'zlab bering.
7. Umay kultining vazifasini ayting.
8. Mahmud Koshg'ariy Umay kultini qanday tahlil qilgan?

Avesto

Reja:

1. "Avesto" zardushtiylikning muqaddas kitobi sifatida.
2. "Avesto"ning tiklangan nusxasi.
3. "Avesto" va Zardusht shaxsi.
4. "Avesto" va "Oltun yorug'"da Zervan hamda Xo'rmuzd obrazlari.
5. "Avesto" qismlari. Gohlar.
6. YAsna. Jamshid haqidagi afsona.
7. Vendidod. Jamshid haqidagi afsona davomi.
8. YAshtlar. Axura Mazda qasidasi.
9. Visparad.
10. "Kichik Avesto".

Kalit so'z va terminlar: *Zardusht, zardushtiylik, "Avesto", falsafiy risolalar, sosoniylar sulolasi, "Avesto"ning parokanda qismlari, axloqiy qarashlar, qasida, madhiya.*

"Avesto"ning paydo bo'lishi. "Avesto" yozuvi. "Avesto" O'rta Osiyo tarixidagina emas, balki dunyo madaniyati tarixida muhim voqeadir."Avesto" to'g'risida so'z ketganda, albatta, Zardusht shaxsi to'g'risida so'z yuritiladi. Zardushtning ta'limoti "Avesto"ni yuzaga keltirdi.

Zardusht "Avesto"ni qanday yaratgani to'g'risida turli rivoyatlar mavjud.¹² Bu rivoyatlardan ma'lum bo'lishicha, "Avesto" dunyo tarixida ilk muqaddas kitob hisoblanadi. "Zardusht majusiylar "Abisto" (Avesto –N.R.) deb ataydigan kitob bilan yuzaga keldi. Bu kitob barcha xalqlar tillariga muxolif bir tilda yozilgan...va

¹² Бу ҳақда қаранг: Абу Райхон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар, Тошкент. "Фан", 1968, 236-237- бетлар.

hamma bilishi uchun u tildagi harflar soni hamma tillar harflaridan ortiq edi”.¹³ Beruniy bu o‘rinda “Avesto” tilidagi undoshlarni anglatish uchun qo‘shimcha belgilarni, shuningdek, qisqa unlilarni bildiruvchi belgilarni ham nazarda tutgan.

Beruniy Zardushtning sharqda mashhur bo‘lganiga oid dalillarni keltiradi. U yozadiki, ibroniylar Zardushtni Ilyos payg‘ambarning shogirdlaridan biri bo‘lganiga da’vo qiladilar. Yana rumliklar, yunonlar ham Zardushtni o‘zlariga yaqinlashtirib, turli dalillarni keltirganini yozadi.

Beruniy “Avesto”ga oid dalillarni o‘rganib, bu asarning asliyati va uning tuzilishi haqida ham dalillarni bayon qiladi. “Podsho Doro ibn Doro xazinasida “Abisto”ning o‘n ikki ming qoramol terisiga tillo bilan bitilgan bir nusxasi bor edi. Iskandar otashxonalarini vayron qilib, ularda xizmat etuvchilarni o‘ldirgan vaqtida uni kuydirib yubordi. SHuning uchun o‘sha vaqtda beri “Abisto”ning beshdan uchi yo‘qolib ketdi. “Abisto” o‘ttiz *nask* edi, majusiylar qo‘lida o‘n ikki *nask* chamasi qoldi. Biz Qur‘on bo‘laklarini haftiyak deganimizday, nask “Abisto” bo‘laklaridan har bir bo‘lakning nomidir”.¹⁴

“Avesto” Zardusht nomi bilan bog‘lansa-da, bu noyob asar bir davrning mahsuli emasligini ham ta’kidlamoq darkor. “Avesto” bir necha asrlar davomida shakllanib, yaxlit asar holiga kelgan. Bu jarayon dunyo madaniyati tarixida sinovlardan o‘tgan tajriba bo‘lib, “Avesto” ana shu tajribaning mahsullaridan biridir. SHarqda bu jarayonning namunalari kuzatiladi. Qadimgi Xitoydagi falsafiy risolalar, Bibliya ham shakllanganda, ana shu yo‘lni – asrlar yo‘lini bosib o‘tgan.

“Avesto”ni Iskandar kuydirib tashlagan ekan, bugungi kundagi mavjud nusxa qanday paydo bo‘lgan degan savol tug‘iladi. Bu tiklangan nusxa Sosoniylar sulolasi hukmronligining ilk yillarida paydo bo‘lgan.

Sosoniylar sulolasining ilk hukmdori Ardasher Bobakon o‘z saroyidagi Xirbadan nomli donishmandga “Avesto”ni qayta tiklash vazifasini topshiradi. Xirbadan bir qancha zardushtiy ulamolari bilan birga asarni qayta yozib olib, qaytadan tartib beradi. SHunday qilib, mavjud nusxa Sosoniylar sulolasi davrida shakllantirilgan. SHopur II davrida Ozarpod Mehrosin “Avesto”ning parokanda qismlarini to‘plab, asardagi ko‘plab nomlar, atamalarni sharhlab. “Zand Avesto” nomli kitob yaratadi.¹⁵ “Zand Avesto”ni bu ulkan asarning sharhi va “Kichik Avesto” deb aytish mumkin. Bugungi mavjud nusxa 1278 yili ko‘chirilgan.

“Avesto”ning eng qadimiy qatlamiga ko‘ra, shunday xulosa chiqarish mumkinki, zardushtiylik urug‘chilik jamiyatida – tabaqalashish boshlanganda va hukmron tabaqa o‘z hukmini o‘tkaza boshlaganda yaratilgan.

“Avesto” faqat zardushtiylik oqimining muqaddas yodgorligi bo‘lib qolmay, Markaziy Osiyo xalqlarining ijodiy qobiliyati, og‘zaki ijodi, e’tiqodi va

¹³ Абу Райхон Беруний. Юқоридаги асар, 237-бет.

¹⁴ Абу Райхон Беруний. Юқоридаги асар, 238-бет.

¹⁵ Ҳомидов Ҳ. “Авесто” файзлари. Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти. Тошкент, 2001, 14-бет.

tasavvurlarining mahsuli hamdir.

Zardushtiylik ta'limoti. Ayrim evropalik olimlarning aytishlaricha, Zardusht o'z davrida ta'qibga uchragan. Ammo u buyuk payg'ambar, insoniyat najotkori deb e'tirof etilgan. Ko'pchilik adabiyotlarda Zardusht miloddan oldingi XII-VII asrlar oralig'ida, miloddan oldingi X asrda yashagan deb ko'rsatiladi. Zardushtning o'z davridagi siyosiy vaziyatda muhim rol o'ynagani uni najotkor sifatida talqin qilishga sabab bo'lgan bo'lsa ehtimol. Kohinlar xalqqa qarshi yaylovlarni tortib olib, xalq jamoa bo'lib ishlaydigan ibodatxonalarni vayron qilib, o'zlarining siyosatini yurgizar edilar. Buning ustiga, eski kultlarga sig'inish oqibati ham kohinlar va zodagonlarning manfaati uchun mos edi. Mana shunday tarang vaziyatda Zardusht keng ommaning manfaatlarini himoya qilib, o'troq chorvador qabilalarning vakili sifatida maydonga chiqdi va payg'ambar deb e'tirof etildi. Zardusht ta'qibga uchragani uchun ham ongli ravishda unutilgan bo'lishi aniqroq. Yangilik va yangi g'oyalarning taqdiri har doim oson kechavermagan.

Xo'sh, Zardusht yaratgan ta'limotning mohiyati nimadan iborat? U qanday shakl va mazmundagi ta'limot edi? Uning ta'limoti – ezgulik va yovuzlik ruhlari o'rtasidagi kurashdan iborat edi, jamiyatdagi mutanosiblikni buzadigan nomutanosiblikka qarshi kurash edi. Zardushtiylik ta'limoti dastlab yaratilgan paytda diniy emas, balki axloqiy qarashlarning majmui sifatida yuzaga keldi.

Zardusht yaratgan islohot shundan iboratki, u yakka xudolik va dualistik qarashlarning original birikuvini yaratib, dinda o'ziga xos tizimni barpo qildi. Zardushtiylikda eng qiziqarlisi – xohish-iroda erkinligi konsepsiyasi o'zining rudiment shaklida tasavvur qilinadi (predstavlyaetsya). Bu rudiment shakli mantiqiy ziddiyatni bartaraf qilishga yo'l bermaydi.

Axura Mazda (yoki Xo'rmuzd) oliy Xudo sifatida hamma qarama-qarshi kuchlarning yaratuvchisi hisoblanadi. Ammo uning egizak o'g'illari Spentaman (muqaddaslik Ruhi) va Axriman (yovuzlik Ruhi) haqiqat (*osha*) va yolg'on (*do'st* yoki *drudj*) o'rtasida tanlov qilishiga to'g'ri keladi. Ular yaxshi yoki yomon fikrlari, so'zlari va ishlarida ana shu haqiqat va yolg'onni namoyon qiladilar.¹⁶

Axura Mazdada mujassamlashgan ezgulik va yovuzlikni Zardusht ijtimoiy muammo sifatidagina ilgari surib qolmadi, balki bu muammo ijtimoiy-siyosiy jarayondan diniy-falsafiy jarayonga aylandi va ilohiy tus oldi.

“Avesto”dagi obrazlar – Xo'rmuzd obrazi “Oltun yorug”da Budda timsolidan keyin turadigan timsoldir. Xo'rmuzdning “Oltun yorug”dagi yana bir ismi Kavsiyadir. Xo'muzd - to'rt maxaranch tangrilarning rahnamosi, to'rt maxaranch tangrilar esa olamning to'rt tomoni qo'riqchilaridir. Xo'rmuzd tangri *Indra* bilan birligiga va roliga quyidagicha baho beradi: “(Ey) Kavsiyaya! Sen endi o'lmaydigan ko'p jonzotlarni yovuz qilmishlaridan, iflosliklaridan poklab, haqiqiy, to'g'ri poklanishga etkazmoqchisan, najot topmoqlik yaxshiligi bilan

¹⁶ Элиаде Мирча. Словарь религий, обрядов и верований. Москва-Санкт-Петербург, 1997, 141-бет.

(ularni) xotirjam, xursand qilmoqchisan, (ular o‘zlarining) xohishi bilan komil olamga shafqat ko‘rsatib, jamiki jonzotlarga solihlik, katta foyda etkazadi(gan bo‘lgan) lari uchun, u(lar) (uchun) bu singari nihoyatda zarur (narsani) iltimos (qilib) so‘rayapsan” (III 2b-3a). Xo‘rmuzd solihlik, poklik, jamiki jonzotlarning homiysi ramzi sifatida namoyon bo‘ladi.

“Oltun yorug‘”dan keltirilgan bu parchani “Avesto”dagi Xurmuzd (Axura mazda)ga berilgan ta‘rif va tavsiflarga solishtirib ko‘raylik. “Avesto”ning Gohlar qismida Axura Mazdaning insoniyatni bu olamni gunohlardan poklaydigan kurashchi ekanini Zardusht unga tavallo qilib, birma-bir bayon qiladi: Xo‘rmuzd – bu olamning tanho adolatpeshasi, ilk donishmand, Ezgu Niyatning otasi, Haqiqatning chinakam yaratuvchisi va h.: “Qachonki kimsa oshkor yoki pinhon nimanidir so‘rsa, kichik gunohlardan xalos bo‘lib, ulkan gunohlardan parhez qilmoqchi bo‘lsa, sen uni o‘zingning o‘tkir nigohlaring bilan nazorat qil va barchani Ashah – Haqiqat nurlari ostida hidoyatga boshla”¹⁷).

Xullas, Xo‘rmuzd “Avesto”da qanday vazifa bajarsa, “Oltun yorug‘”da ham o‘sha vazifani bajaradi. YOki Zervanning vazifasi ham “Oltun yorug‘”da (Azrua deb nomlanadi) “Avesto”dagi Zervon bilan aynidir. Masalan, “Oltun yorug‘”da Azrua tangrining maskanida jonzotlar qayta tug‘ilishi uchun gunohlaridan pushaymon bo‘lib, iltijo qilish va tavba etishi pok so‘zlar bilan yomon qilmishlarini, kirlarini, iflosliklarini yuvib, tozalashi kerak (III 9a). Azrua “son –sanoqsiz olamning xoni” (III 19a), Azrua tangri podshohlar, xonlar rioya qiladigan Rachashastir degan qonun bitigini so‘zlagan va bitig holiga keltirgan (VIII 26a). U Buddadan, no‘m g‘ildiragini aylantirishni – maxayana mazhabini jonzotlarga berishni iltimos qiladi va shu orqali er yuzida solihlikni barpo qilishni, jamiki jonzot bolalarini tinch – omon, shod – xurram qilishni ko‘zlaydi. Umuman, Azrua tangri “Oltun yorug‘”da komil jonzotlarni yaratadi va ko‘paytiradi.

Mazkur qiyoslardan ma‘lum bo‘ladiki, “Avesto” va “Oltun yorug‘” o‘rtasidagi muvofiqlik O‘rta Osiyo bilan “Oltun yorug‘”ning ilk vatani Hindiston o‘rtasidagi tarixiy aloqalarga ishora qiladi. Ko‘p tarqalgan nuqtai nazarga ko‘ra, II ming yillikdan oldin O‘rta Osiyodan, xususan, Amudaryo va Sirdaryo oqimi bo‘ylab joylashgan o‘lkadan tortib, Orol va Kaspiy dengizlarigacha cho‘zilgan yurtgan Hindistonga ariylar qabilasi bostirib kirgan (M. Mayrxofer, I.Dyakonov, T. Borrau va boshqa ko‘p sharqshunoslar shu fikrda). Ana shu davrdan boshlab ariylarning alohida qabilalari turga tomonga ko‘cha boshlaganlar. Bu ko‘chish miloddan oldingi II ming yillik o‘rtalariga to‘g‘ri keladi. Ular O‘rta Osiyodan Afg‘onistonga, u erdan Hindikush tog‘lari orqali Hindistonga – hozirgi Panjob viloyatiga o‘tganlar. Ariy degan nomni Hindistondagi qabilalar qo‘ygan emas, balki O‘rta Osiyodan borgan qavmlar o‘zlari bilan birga olib borganlar. Ariylar “nafaqat harbiy

¹⁷ Авесто. “Шарк” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош тахририяти, Тошкент -2001,12-бет. Бундан сўнг мисоллар шу нашрдан олинди, фақат саҳифаси кўрсатиб борилади.

iste'dodi bilan, balki badiiy so'z sohasidagi iqtidori bilan ham ajralib turganlar. Bu qabilalarning eng asosiy xazinasi madhiyalar bo'lib, kelgusida jamlangan Rigvedalarning asosida ana shu madhiyalar yotgan edi".¹⁸ Ariylarning boshqa o'lkalardan Hindistonga kirgani to'g'risida boshqa fikrlar ham bor, ammo ko'pchilik rus va Evropa sharqshunoslari ariylar dunyoning ko'p tomonlariga O'rta Osiyodan tarqalganini aytadilar.

"Avesto" va "Oltun yorug'"da Xo'rmuzd hamda Zervan obrazlarining birligi ularning ijodkorlari bir xalq ekanini ko'rsatuvchi bitta dalil bo'lsa, ikkinchisi, Axura Mazda bilan Buddaning, Zardusht bilan tangrilar xoni Xo'rmuzdning faoliyatidagi o'xshashliklardir. "Avesto"da Zardusht muhim qonunlar so'rab, Axura Mazdaga murojaat etadi, Axura Mazda jamiki er yuziga Zardusht orqali qonunlar beradi. "Oltun yorug'"dani bir misol keltirish bilan cheklanamiz: Xo'rmuzd maxayana yo'l- yo'riqlari bo'yicha yurmaydigan insonlar o'zlarining qilgan himmatlaridan xursand bo'lishga loyiqmi, deb so'raganda, tangrilar Tangrisi Budda shunday yo'l-yo'riq ko'rsatadi: "Qaysi bir jonzotlar xoh muqaddas maxayana no'midagi yo'l – yo'riq bo'yicha yurishga qodir bo'lsinlar, xoh yana muqaddas maxayana no'midagi yo'l – yo'riq bo'yicha yurishga qodir bo'lmasin(lar), qodir bo'lganlar (va qodir bo'lmagan) o'sha aslzodalar o'g'li, aslzodalar qizi kechayu kunduz olti zamonda janub tomonga o'ng elkalaridagi to'nlarini ochib, o'ng tizzalari bilan cho'kkalab, kaftlarini (bir – biriga) qovushtirib, ko'p hurmat – ehtirom (bilan) g'oyat pok sodiq ko'ngil bilan, bir maqsad, idrok va his – tuyg'ular bilan o'ng tomondagi olamlarning jonzotlari qilgan himmatli, ezgu ishlariga, ezgu sa'y – harakatlariga muvofiq xursand bo'lib, sevinsa, keyin o'sha aslzodalar o'g'li, aslzodalar qizi hisobsiz, tengi yo'q himmatli, ezgu ishlarini qiladi" (III 12b- 13a).

"Rigveda" bilan "Avesto"ning qarindoshligi masalasini dalillashda olimlar, tarixiy aloqalardan tashqari, lingvistik omillarga ham tayanadilar. Mutaxassislarning fikricha, "Rigveda" bilan "Avesto" tilining bir-biriga yaqinligi (ayniqsa, "Rigveda"dagi mandal va "Avesto"dagi gohlar) shu darajadagi, ba'zan ikkala yozma manbadagi matn bir arxaik matnning ikki variantiga o'xshab ko'rinadi, faqat tovushlar mosligi qoidalarida farq bor, xolos. Ana shu yaqinlik tufayli ham ayrim olimlar o'tgan asrning boshlarida "Avesto"dagi ayrim she'riy parchalar "Rigveda" tiliga tarjima qildilar. SHunda ma'lum bo'ldiki, "Avesto" tili bilan vedalar tili o'rtasida qatta farq bo'lmagan.¹⁹ Vedalar tili qadimgi hind eposlari va mumtoz sanskrit she'riyati tilidan ko'ra, "Avesto" tiliga yaqinligi allaqachon isbotini topgan.

Har ikkala manbaning matnlari o'rtasidagi yana bir yaqinlik poetik nutqdadir. Ikkalasidagi mifologik meros ham birdir – ikkalasi ham ariylar mifologiyachidan

¹⁸ Елизаренкова Т.Я. "Ригведа" – великое начало индийской литературы и культуры. "Ригведа" китобида. Москва, "Наука", 1989, 496-бе

¹⁹ Қаранг: Елизаренкова Т.Я. Юқоридаги асар, 437-бет.

oziqlangan. Diniy tizim esa “Avesto” va “Rigveda”da farqli bo‘lgani uchun har ikkalasida ham bu tizim o‘z yo‘lidan ketib, rivojlandi. Til va mifologik merosning har ikkala manbada birligi ayrim so‘zlarning ma’no va vazifa jihatidan yagonaligida ma’lum bo‘ladi: “Rigveda”da – *deva* – “Avesto” da *daeua* sifatida talaffuz qilinib, birinchisida “xudolar”ma’nosini, “Avesto”da “iblislar”ma’nosini bildiradi. “Avesto”da *ahura* so‘zi “Rigveda” va “Oltun yorug‘”da *asura*|*asuri* deb aytiladi va birinchisida xudolar (masalan, Mitra, Varuna kabi)ning epiteti vazifasida, “Rigveda” va “Oltun yorug‘”da iblislar ma’nosida ishlatiladi.

“Rigveda” bilan “Avesto”ning mifologik qahramonlari o‘rtasidagi umumiylik shuni ko‘rsatadiki, ismlarning lingvistik jihatdan birligi, qolaversa, har ikkalasida vazifa syujet jihatidan birligi ular o‘rtasidagi qarindoshlik aloqalarini yana bir marta tasdiqlaydi.

“Rigveda”, “Oltun yorug‘” va “Avesto” turli diniy tizimga mansub, bo‘lsa ham, ular uchun umumiy bo‘lgan kultlar bor. Jumladan, *olov* kulti har “Rigveda” bilan “Avesto”da zaminda qurbonlik kuydirishni, osmondagi quyosh va boshqa samoviy ilohlarga oid hamma xususiyatlarni qamrab oladi; yoki *muqaddas o‘simliklar* kulti to‘g‘risida ma’lumot berilganda, har ikkala manbada ham bu o‘simliklardan boqiy umr ato qiladigan ichimlik tayyorlanishi to‘g‘risida so‘z ketadi. SHuningdek, har ikkala manbada madhiya–ibodatlar ham umumiy mazmunga ega.

“Avesto” talqinlari. “Gohlar” yoki “Gotlar” daftari, yuqorida aytganimizday, “Avesto”ning birinchi qismi bo‘lib, beshta qo‘shiqdan iborat. Qo‘shiqlarda, asosan, Zardusht Axura Mazdani sharaflab, unga hamdlar aytadi, uning sifatlarini bayon etadi. Zardusht Axura Mazdani Ashah, ya’ni Haqiqat degan nom bilan ataydi²⁰. Gohlarda Axura Mazdaga murojaat etish va uni sharaflash barobarida, Axura Mazda hamma narsani bilguvchidir, o‘tmishda insonlar qanday qabih ishlar qilganini va kelajakda insonlar nimalar qilishlarini Axura Mazda bilib turadi.. SHuningdek, Zardusht Axura Mazdani yagona adolatpesha hakam deb talqin qiladi.

Axura Mazdaning kalomi muqaddas, shu bois u “hushyorlar”ga - ezgu niyatli insonlarga qarata shunday murojaat qiladi: “Quloqlaringiz bilan puxta eshitingiz eng ezgu kalomlarni va yorug‘ niyat bilan – xoh er, xoh ayol – har biringiz nazar tashlangiz, to buyuk hodisa ro‘y bermasdan va oimlarimiz so‘nggi manzilga etmasdan ikki yo‘ldan birini o‘zingizga ixtiyor etingiz-da, bu kalomlarni o‘zgalarga ham etkazingiz!” Muqaddas kalomlarni boshqalarga etkazuvchilar – bu ham toza ko‘ngilli insonlardir, deb aytiladi “Avesto”da.

Gohlarda bayon qilinishicha, Axura Mazdadan oldin ham insoniyat nimagadir

²⁰ *Axura* – qadimgi sanskrit tili qadimgi *asura* sўzidan bўlib, devlar nomini ifodalagan. “Oltun yorug‘”da ham shu ma’nodan ifodalagan. *Asu*Sharq xalqlari afsonalariga ўtgach, *Yratuvchi*, *Xudo* ma’no-larini ifodalaydigan bўldi. “Avesto”da Axura bуюk, sarvar ma’no-larini ifodalaydi. Sharq xalqlari keyinchalik *Axura* ismiga Mazda sўzini kўshib aytadigan bўldilar. Ma’nosi – “xushbўy”, “doно”, “ogox” demakdir.

e'tiqod qilgan. Ammo bu e'tiqodning oqibati insoniyatni yaxshilikka emas, balki yovuzlikka undagan, insoniyat o'sha e'tiqoddan faqat kazzob va xudbinlikni orttirdi, insoniyat "qabih niyatga qarindosh" bo'ldi, Insonning bu holatga tushishini Axura Mazda yomon tarbiyachiga bog'laydi: "YOmon tarbiyachi o'z ta'limi bilan ilohiy so'zlarni teskari qiladi va tiriklik idrokini xarob aylaydi" (14-bet). YOvuzlik Mazda haqiqatan hushyor, donishmand, insoniyatga bergan o'giti va ta'limoti bilan jamiyatni o'zgartirishga undadi. Zardusht uning maqsadlarini amalga oshirishda vositachi. "O'zgalarni yaxshilikka olib borgan kimsalargagina yaxshilik nasib etadi" (14-bet), deb Axura Mazda o'zining a'molini e'lon qildi.

Abadiy zamon tushunchasi SHarq xalqlarining qadimgi yozma diniy- falsafiy matnlarida tizimli holda mavjud. Bu diniy-falsafiy tizimga ko'ra, hamma jamiki yaratilgan narsalar, shuningdek, jonzotlar, hayot, xullas, ruhiy, ma'naviy **mavjudotlar** ham abadiy borliq sifatida yashaydi. SHumerlarning "Gilgamish" dostonida Enkidu insonni o'lmaydigan, abadiy hayot bag'ishlaydigan ichimlik suvini izlagani ma'lum. "Oltun yorug'" dostonida ham uch zamon – o'tgan, hozirgi va kelasi zamon hamda bo'lgan, bo'layotgan va bo'lajak yaxshi-yomon ishlar haqida so'z ketadi (III 7b va boshqa qismlar). "Avesto"ning Gohlar qismidagi abadiy zamon tushunchasi ham ayna o'sha ma'noda – abadiy hayot g'oyasini aks ettiradi. Zardusht Axura Mazdaga: "Sendan o'zga hech kim baxsh etolmaydigan boqiy tiriklikni nasib ayla. Bu armonli tiriklik haqida Olam SHahriyorida bashorat bo'lgandi" (19-bet), deya iltijo qilganda, Axura Mazdaning tanho Xudo kabi qudratini e'tirof ham etyapti. Zardusht buyuk faylasuf sifatida olamning yaratilishi haqida bilim berish, olam haqidagi tasavvur-tushunchalarini kengaytirish uchun Axura Mazdadan madad so'raydi. Borliqning paydo bo'lishi, uni kim yaratgani, Koinotning tuzilishi, shaklu shamoyili ham Zardushtning e'tiboridan chetda emas. Borliqning YAratuvchisi va Haqiqatning otasi kimligini, zaminni kim yaratganini, tabiat hodisalariga, yomg'iru qorlarning er yuziga shiddat bilan yog'ilishini, xullas, yaratilish va harakatning paydo bo'lishini Zardusht bilishni istaydi. Bu – Zardushtning ibtidoiy qarashlaridan paydo bo'lgan tasavvurlari emas, balki olamni ilmiy bilishga intilishining mahsuli sifatida qarashni talab etadi.

Gohlarning diqqatga sazovor tomoni shuki, Axura Mazdaning ta'limoti, yo'l-yo'riqlari, o'g'itlari orqali Zardusht insoniyatning komil bo'lishlarini istaydi. Bir-biriga hamqadam bo'lgan inson bolalariga "ilohiy ta'limot gavhari"ni - Axura Mazdaning ta'limotini etkazishga jahd aylashni Mazda unga topshiradi.

Gohlarda ruh olami bor, moddiy olam bor. Bu olamning yo'llarida Kavayga (Kavay yoki Kay – Kayoniy podshohlarining unvoni) ishonganlar – aqldan ozganlardir. Unday zotlar Zardushtni xushnud qila olmaydi, chunki ular bu olamda yashashdan maqsadlarini ruh olamidanda, ya'ni ma'naviy olamdan emas, balki moddiy olamning chuqurliklari, so'qmoq va puchmoqlaridan izlaydilar.

Gohlarning nihoyasida Zardusht erkagu ayollarni hushyorlikka, olamning

soxtaliklariga uchmaslikka, to'g'ri yashashga chaqiradi. Uning aytishicha, duruj – dev firibgar, aldamchidir. Erkagu ayol devning olg'a yurishiga, ularning ichiga kirib olishlariga yo'l qo'ymasliklari lozim. Dev rostlikni va to'g'rilikni tubanlikka uloqtiradi, insonlarni ham tubanlikka boshlaydi va tiriklik olamini oyoqi osti qiladi. Zardusht inson tabiatiga xos mehr-muhabbatni ulug'laydi, insonlar doimo bir-birlarini qaynoq muhabbat bilan sevishga chorlaydi. Devlarning yo'rig'iga yuradiganlar qabihlik, qalloblikka muhtalo bo'ladilar, shikast topadilar, deb ogohlantiradi Zardusht. YOlg'onchilik – rostlikning bo'ynidagi o'lim zanjiri chil-chil sinib bitishini istaydi.

“YAsna” daftari Ashah – Haqiqatga hamdu sano, unga olqishlar bildirish, duolar, olovni qo'riqlaydigan iloh Ozarni, din peshvolarini va boshqa ilohlarni, borliqni ulug'lash bilan boshlanadi. “Avesto”ning shiori – ezgu fikr, ezgu so'z va ezgu amal ham aynan YAsna qismida olqishlanadi. Zardusht ezguliklarning bu uch turini olqishlab: “Barcha yomon fikr, yomon so'z va yomon amaldan yuz buraman” (34-bet) deb o'zining maqsadini bayon qilar ekan, o'zining mazdoparast, zardushtiy, devlar dushmani va ahuraviy ekanini o'rni-o'rni bilan ta'kidlaydi.

YAsnada zardushtiyilar ilohlarni ulug'lab, ularga olqishlar aytar ekanlar, insonning kundalik hayoti uchun zarurat bo'lgan egulik, ichgulik va boshqa narsalarni ham ulug'laydilar, jumladan, suvlar, giyohlar, yaylovlaru o'tin-cho'plar, tog'larga, shuningdek, adolatga, Zardushtning odilligiga azaliy nurga olqish aytadilar. Ular Spiytamon Zardushtga alohida izzat-hurmat bajo keltirib, YAsnaning bir necha o'rnida “Ashavan Spiytamon Zardusht fravashiysini olqishlaymiz” (46-bet), deb madh qilish bilan birga, unga xushnudlik bo'lsin deya tilak ham bildiradilar. Bu olqishlar orqali zardushtiyilar kundalik farovon hayotni, mehnatni va o'zlarining rahnamosi Zardushtni ulug'laganlar, degan fikrga kelish mumkin. Zotan, Zardusht o'z ta'limotini yaratib, ijtimoiy-siyosiy hayotda ilk bor chorvadoru dehqonlarning, hunarmandlarning manfaatini himoya qildi. Qoraversa, zardushtiylik diniy-falsafiy oqim sifatida hayotga yaqin bo'lib, insoniyatga faqat pand-nasihat qilish bilan cheklanib qolmasdan, kundalik turmushning farovon bo'lishiga ham yo'l ko'rsatdi. SHu bois ham bu diniy-falsafiy oqimlarni targ'ib qiladigan yozma asarlar uzoq asrlar davomida paydo bo'ldi, xalqning qarashlari, udumlari, aqidalari bu matnlarning yozma asar sifatida paydo bo'lishida tayanch vazifani bajardi.

YAsnada olqish va hamdu sanolardan so'ng Jamshid haqidagi afsona keladi. **Astumand** olamida yashovchi insonlar orasidan Yima (Jamshid)ning otasi Vayvanghon havm degan o'simlikni siqib, undan suvini oladi. Buning evaziga farzandi Yima dunyoga keladi. Yima Jam, Jamshid deb ham yuritiladi. Afsonada aytilishicha, Jamshid yazshi suruvlar egasi, odamlar orasida eng e'tiborlisi, nihoyatda go'zali bo'lib etiladi. Jamshid hukmronligi davrida odamzod ham, boshqa jonzotlar ham abadiy yashaydigan, o't-o'lanlar, daraxtlar ham qurimaydigan bo'ldi, inson va hayvonlar uchun emish mo'l-ko'l edi. Jamshid hukmronligi paytida qish, na jazirama issiq, na keksalik, na o'lim, na devlar bor

edi. Ota va o'g'il bir-biriga o'n besh yashar yigitchaday ko'rinardi.

SHundan keyin Vayvanghon o'simligi suvidan Otbiyn degan odam ichdi va Faridun o'sha odamdan tug'ildi. Faridun Aji dahokni mag'lub qilgan qahramondir. Uchinchi bo'lib o'sha o'simlik suvini Som xonadonidan Atrat degan odam ichgan edi, undan Gershasp tug'ildi. Gershasp esa shoxli ajdahoni o'ldiradi. Gershasp choshgoh payti temir o'choqda ajdahoning ko'ragida ovqat pishirayotgan edi. Issiqlik ta'siridan ajdaho qattiq qalqib ketadi va o'choqdagi qaynoq suv to'kiladi. Garshasp epchillik bilan o'zina chetga oladi va ajdahoni o'ldiradi. To'rtinchi bo'lib esa bu o'simlik suvidan Purushaspa degan odam ichdi va undan mazdoparastlik dinining asoschisi Zardusht tug'ildi.

O'simlik kulti afsonaviy epik ruhni paydo qildi. Bu shunchaki afsona emas, balki "Avesto"ning badiiy asar sifatida paydo bo'lishi uchun istifoda etilgan detallardan biridir. Vayvanghon o'simligi suvi mifologik mazmunga ega bo'lgani uchun muqaddas tushunchalarni va qarashni ifodalaydi. O'simlik suvi onalik urug'ining ibtidosi vazifasini bajaradi.

YAsnaning diqqatni jalb qiladigan jihatlaridan yana biri shuki, din peshvolari Zardusht singari timsolga ega bo'lib, alqov va hamdu sano aytadilar. Jumladan, YAsnada buyuk din arboblari Zavt timsoli bor. U havm o'simligini ta'rif-tavsif qilar ekan, u ham "Avesto"ning butun mohiyatini tashkil qilgan beshta xususiyat haqida so'zlaydi: "Besh narsaga bog'langanman. Besh narsadan chekinganman. Ezgu fikrga bog'langanman, YOvuz fikrdan chekinganman. Ezgu kalomga bog'langanman. YOvuz kalomdan chekinganman. Ezgu amalga bog'langanman. YOvuz fikrdan chekinganman. Bo'yinsunguvchiga bog'langanman. Bo'yin toblaguvchidan chekinganman. Ashah – Haqiqatga bog'langanman. Durujdan chekinganman" (54-bet). Zavt obrazidan tashqari, Rospiy timsoli ham din peshvolari obrazlaridan biri bo'lib, xuddi Zavt singari vazifa bajaradi – o'limni uzoqlashtiradigan havm o'simligini "ildizlaring, tanang va shoxlaring bilan xush bo'l", deya duo qiladi.

Havm o'simligi olqovi va hamdu sanosi YAsna qismida ko'p o'rin egallaydi. Birgina havm o'simligi timsolida "Avesto" inson va tabiat o'rtasidagi qadimiy tasavvurlarni gavdalantiradi. Zardusht havmni olqishlab, uning haqqoniyligini, darmonbaxshligini madh qilish barobarida, badkirdorlarni yo'q qilish uchun undan madad so'raydi.

Zardusht havmdan quyidagilarni muruvvat bilan ato qilishni so'raydi: birinchisi – havm insoniyatda munavvar jannat ato qilsin, ikkinchisi – Zardushtga salomatlik baxsh etsin, uchinchisi – Zardushtga uzoq umr ato qilsin, to'rtinchisi – Zardushtning murodi hosil bo'lib, er yuziga jasorat va shod-xurramlik bilan oyoq qo'ysin, beshinchisi – Zardusht jangu jadallarga, ig'vo, fitnalarga barham bersin, oltinchisi – g'oratgar, yo'lto'sar, qaroqchilar va bo'rilar tajovuzidan har doim ogoh qilsin (52-bet).

Zavt timsolida ham komil insonga xos alomatlarni, er yuziga faqat shodmonlik va

farovonlik olib keladigan zotni ko‘ramiz. Zavt bunday maqsadlarni amalga oshirishda mazdoparastlikka tayanadi va uni asosiy qurol qilib oladi. Uning shiori – mazdoparast, zardushtiy bo‘lishni istaydi, ezgu niyat bilan fikr qilmoqni, ezgu so‘z bilan so‘zlamoqni, ezgu amal bilan ish qilmoqqa rozi. U jang–jadallarni, urush aslahalarini bartaraf qilib, insonlar o‘rtasida qarindoshlik rishtalarini payvand qilmoqqa farmon beradigan mazdoparastlik diniga ishonadi va h. Xullas, “Avesto”ning asosiy shiori bo‘lgan fikrda, so‘zda va ishda ezgulik namoyon bo‘lib turadi.

“YAsna”ning bir necha boblarida suvga madhiya aytiladi. Suvga madhiya bir o‘rinda Zardusht tomonidan bayon qilinsa, boshqa o‘rinlarda din arboblari tomonidan olqishlanadi. Jumladan, din arboblariidan Rospiy suvlarga hamdu sano aytar ekan (68–hot), suvga nafaqat moddiy, ayni paytda ruhiy ma’no yuklaydi: “Ey suvlar! Sizlar yaxshilik bilan ravonasiz, xilqatni yuvib, pok etasiz va ikki jahon saodatiga sazovorsiz. Biz sizlarni e‘zozlaymiz. Sizlarni, ey yaxshi suvlar, xushnudlik bag‘ishlaguvchi Axura Mazda in’om aylagan ismlar bilan olqish etamiz. O‘sha nomlar vositasida sizlarni madh etamiz. O‘sha ismlar vositasida sizlardan do‘stlik orzusidamiz” (98–bet). Bu parchadan ko‘rinib turibdiki, suv poklik timsoli sifatida yaratilgan jamiki narsalarni poklovchi vosita va shu bois ham har qancha olqishlarga sazovordir.

“Vandidod” daftari “Devlarni uzoqlashtiruvchi qonun” yoki “Devlarga qarshi nizom” ma’nosini ifodalaydi. “Vandidod” ibtidosida Zardusht Axura Mazdadan, mendan boshqa yana kimlardan hol–ahvol so‘rading, Ahura va Zardusht dinini kimga oshkor qilding, deb so‘raydi. Jam (Jamshid) – Zardushtdan keyin turadigan ikkinchi shaxs. Zardusht er yuzida mazdakiylikni yoyuvchi birinchi zot bo‘lsa, Jam zaminga farovonlik olib kelgan ilk podshoh, er yuzidagi jamiki insoniyat va jonzotlarning homiysidir. Axura Mazda Zardushtning savoliga javob berar ekan, quyosh yuzli, go‘zal qiyofali Jamdan hol–ahvol so‘rab, Zardusht dinini unga oshkor qilganini aytadi.

Axura Mazda bilan Jam o‘rtasidagi suhbat “YAsna”dagi Jam haqidagi afsonaning davomidir. Jam – zardushtiylikni targ‘ib qiluvchi emas, balki Axura Mazdaning amriga ko‘ra, er yuzining podshohi bo‘lishni afzal biladi. U Axura Mazdaga shunday va‘da beradi: “Men sening jahoningga kenglik baxsh etaman. Men sening jahoningni ardoqlayman. Jahon ahliga peshvo va asraguvchi bo‘laman. Mening saltanatimda na sovuq bod, na issiq bod, na kasallik va na o‘lim bo‘ladi” (109–bet). “YAsna”dagi Jam afsonasi bayoni “Vandidod”da uzluksiz, izchil davom etadi. Voqealar davomida er yuziga hayvonot va parrandalar, insonlar sig‘may qolganidan Axura Mazda Jamni ogoh etganda, Jam zaminning janub tomoniga havo purkab, er yuzini qamchi bilan savaladi. U Axura Mazdadan “shafqat nurlarini zamin uzra yog‘dir, kengliklar ato ayla”, deya iltijo qiladi. Zamin kengayib, hayvonlar va insonlar maskan qiladigan joylar paydo bo‘ladi. Ammo “o‘shanda Jam saltanatiga olti yuz zimiston bostirib keldi. Er yuzi suruvlar, tevalar

uyuri, odamlar, itlar, parrandayu darrandalar va kuydirguvchi qizil olovlarga to‘lib ketdi. Suruvlar, tevalar uyuri va odamlar er yuziga sig‘may qolishdi” (109–bet). YAna er yuzi torlib qilib qolgach, Axura Mazdaning amri bilan Jam, yana ilgarigiday, zaminni kengaytiraveradi va bu bir necha marta davom etadi.

Ammo er yuziga o‘lat singari qahraton qish kelishi haqida Axura Mazda Jamni ogohlantiradi va er ostiga bino qurib, qo‘ylar, tuyalar, odamlar, itlar, parrandalar va kuydiruvchi qizil olov urug‘larini u erga olib borishni amr etadi. Axura Mazda insonlar, hayvonlar, o‘simliklar, mevali daraxtlar yo‘q bo‘lib ketmasligi uchun juft–juft qilib, o‘sha er osti binosiga olib kirishni buyuradi. Zotan, Axura Mazda – ezgulik, farovonlik, yaxshilik xudosi, er yuziga ezgulik Axura Mazda orqali kelgan.

SHuningdek, Axura Mazda yaratuvchi iloh sifatida mehnatni, obodonchilikni kashf qildi. Insonlar quruq tuproqni yumshatganlaridek, Axura Mazda Jamga erni tovonni bilan ezg‘ilab, qo‘llari bilan shudgor qilishni o‘rgatadi. Axura Mazda nimaiki amr etgan bo‘lsa, Jam hammasini bajarib, er yuzidagi hayotni er ostida ham barpo qilgan binolarda davom ettiradi.

SHu o‘rinda “Avesto”dagi mazkur afsona bilan SHumer mixxatlarida saqlanib qolgan To‘fon voqeasini, Musoning “Ibtido” va Rabg‘uziyning “Qisasi Rabg‘uziy” kitoblaridagi To‘fon afsonasini yodga solishini ta’kidlashimiz lozim. Nuh payg‘ambar ham, xuddi Jam singari, hamma o‘simliklar, hayvonlar va qushlarning juftidan To‘fon boshlanishidan oldin, kemaga olib kiradi va To‘fondan so‘ng er yuzida hayotning davom etishiga sababchi bo‘ladi. **To‘fon va qahraton qish voqealari o‘rtasida aloqadorlik milodiy III asrda “Avesto” sostoniylar sulolasi davrida shakllanayotganda paydo bo‘lgan bo‘lishi mumkin** (boshqacharoq bo‘lishi mumkinmide? Masalan, asliyatida To‘fon bo‘lgan bo‘lishi mumkin–ku!).Zotan, To‘fon afsonasini ilk bor yozma ravishda saqlab qolgan Bibliyaning Eski va YAngi Ahd kitoblari voqealari bu davrda Markaziy Osiyoning turli hududlariga yoyilgan edi.

“Vendidod” – insoniyat faqat farovon yashashi uchun yaratilgan zot ekanligidan, yaratilgan hamma narsalar insoniyatning farog‘ati uchun atalgan ekanligidan xabar beradi. Inson baxtiyor yashaydigan baxtiyor o‘lkalarning bir qanchasi haqida Axura Mazda Zardushtga aytadi. Bu o‘lkalarning birinchisi - “qo‘lda pokiza o‘tin, havoncha, yangi sog‘ilgan sut tutgan” zamindir.Ikkinchi shunday o‘lkada “sigir galasi yaxshi pararish qilinadi, Tevalar xo‘raki farovon, yaxshi itlarning rizqi serob, uy bekasi baxtiyor, farzand shodmon. Hamisha olov gurillab turadi” (112-bet). SHu tariqa insonning baxtiyor yashashi uchun asos sifatida yana uch tur zamin haqida aytiladi. Bular: bug‘doy ekilgan, suv chiqarilgan va daraxt ko‘karib turgan, sug‘oriladigan va shudgor qilingan zamin; qo‘ylar va tuyalar ko‘p parvarish qilinadigan zamin; sernasl qo‘ylar va tevalar yashaydigan zamindir.

Markaziy Osiyo chorvachiligini va transport vositasida ham foydalaniladigan tuyachilikka alohida e‘tibor berilayotgani hududning iqtisodiy hayotini

rivojlantirish omillarini ham ko'rsatadi. Ana shu beshta fazilatning aksi - g'am-g'ussaga giriftor bo'lgan besh maskan haqida ham alohida bayon qilinadi. Insoniyatga tamomila befoyda, shu bilan birga, zardushtiylar e'tiqodiga tamomila zid bo'lgan maskanlar quyidagilardir: mifologik tog' Arzivar - do'zaxdan chiqqan devlar yig'iladigan maskan; odamlar va itlarning jasadlari tuproqqa ko'miladigan joylar; odamlarning jasadlari qalashtirib ko'miladigan daxmalar; Axrimandan yaralgan maxluqlar in qurgan makon; g'uborli ko'chada o'ldirilgan to'g'ri odam ortidan xotini va farzandlari ohu fig'on chekib borayotgan joydir. Zaminni bulg'agani uchun insonga beriladigan jazo, turmush tarzi haqidagi qonun-qoidalar "Vendidod"ning muhim qismlaridandir.

Axura Mazdaning yaxshi va yomon maskanlarga bergan bu bahosi ostida faqat real hayot hodisalarini ko'ramiz. Ayrim timsollar mifologik mazmun kasb etsa ham, real voqealikka va real borliqqa bog'langan.

O'z navbatida zaminning baxtiyorligi ma'lum insonga, eng muhimi, ongli hayot kechiradigan insonga bog'liq. Zaminni hamma inson ham baxtiyor qila olmaydi. Mehnatkash, erga mehr qo'ygan inson baxtiyor qila oladi. Zardusht zaminni hammadan ko'p baxtiyor qila oladi. Zardusht "Zaminni hammadan ko'p kim baxtiyor qila oladi?" degan savolga Axura Mazda shunday javob beradi: "U hammadan ko'p bug'doy, giyoh va mevali daraxtlar ekkani zotdir. U quruq erlarga suv chiqargan va suvli erlarni shudgor qilgan zotdir. Uzoq zamon ekilmagan va omoch tegmagan zamin baxtsizdir. U omochni orzu qiladi. Bunday zamin balog'at pallasiga kirgan sohibjamol qizdir. Bu qiz farzand ko'rish va yaxshi yostiqdoshga intiqdir. Kimda-kim zaminni chap qo'li bilan, o'ng qo'li va chap qo'li bilan shudgor qilsa, zamin unga farovonlik baxsh etadi. U go'zal va pokiza qizga o'xshaydi. Bu qiz er xonadoniga kirib borib, o'z to'shagida halol yostiqdoshiga farzandlar tug'ib beradi. Zamin ham mo'l-ko'l mevalarini in'om etadi. Kimda-kim zaminni chap va o'ng qo'li bilan, o'ng va chap qo'li bilan shudgor qilsa, zamin unga shunday deydi: - Ey mard! Ey meni chap va o'ng qo'li bilan shudgor qilgan zot! Odamlar hamisha bu erga keladilar va non so'raydilar. Men bu erda hosilga kiraman, sen uchun har turli xo'rak va mo'l-ko'l bug'doy etishtiraman"(114-115-betlar). Nafaqat farovonlik va iqtisodiy rivojlanish, balki eng qadimgi agrotexnika qoidalari ham bu parchada o'z ifodasini topgan. Bu parchani qadimgi mehnat qo'shiqlarining bir namunasi deb aytish mumkin. Mehnatga ezgu munosabatning mahsuli ilk xalq qo'shiqlari namunasi yuzaga keltirdi.

Insonning ezgu va yovuz tabiati albatta mehnatga munosabatida ko'rinadi. Insonning yovuz tabiati shubhasiz, uni halol mehnatdan uzoqlashtiradi, erni qarovsiz qoldirishga olib keladi. SHunday kimsalarga qarata zamin shunday deydi: "Sen begonalar eshigi oldida non istovchilar bilan birga bo'lursen. Ko'zlaring yo'l ko'radi. Ular seni eshigi ostonasidan haydab yuboradilar" (115-bet). Insonning chinakam qiyofasi, hayotiy hodisalar, real voqealar tasviri yuqoridagi har ikki

parchada o‘z ifodasini topgan.

“YAshtlar” to‘rtinchi daftarni tashkil etadi. Bu daftar Axura Mazda qasidasi bilan boshlanadi. Zardusht va Axura Mazda o‘rtasidagi savol-javobdan ayon bo‘lishicha, Axura Mazdaning ko‘p ismlari bor. Bu ismlar albatta. Uning ma‘lum bir qirralari bilan bog‘langan va uning faoliyatiga mos tarzda tanlangan: So‘rovchi, Matlub, Quدرات, Haqiqat, Ezgulik, Aql, Ta‘limot, Muallim, Avliyo, Muqaddas, Ahur, Quدراتli, va h. Axura Mazdaning yana boshqa ismlari mazkur qasidada keltirilgan. Uning mazkur ismlariga izoh tariqasida, uning tanholigini, har narsaga qodirligini ko‘rsatish maqsadida keltirilgan ismlarni Zardusht yoyishiga da‘vat qiladi. Zotan, Axura Mazdaning hammadan yuksak, u najotkor, g‘anim ins-jinslarni mahv aylaydigan udir. Axura Mazdaning muqaddas ismi hamma tabarruk ibodat kalomlaridan ham quدراتli va huzurbaxshdir. SHu bois ham uning ismi har qancha hamdu sanoga loyiq. Zardusht Axura Mazdani quyidagicha madh qiladi:

Sanolar ayturman asli sanoga,
Sanolar ayturman duolar haqqi,
Sanolar ayturman shiddat, quدراتga,
Axura Mazdaga, saxovatkorga (168-bet).

Zardushtning bu hamdu sanosi Axura Mazdaga aytilgan jamiki olqishlarning xotimasiday jaranglaydi.

Ardivisura Anahita qasidasi ham o‘ziga xos bo‘lib, suv va hosildorlik ma‘budasi Ardvi (“quدراتli”) va Anahita (“g‘uborsiz, pokiza”) ismlaridan tashkil topgan. Qasida Axura Mazdaning Zardushtga Ardivisura Anahitani sharaflash haqida qilgan murojaati, uning quدراتi tavsifidan, unga keltirilgan qurbonliklar, Axura Mazdaning Ardivisura Anahitaga bergan ta‘rifidan iborat. Bu qasidada Ardivisura Anahitaning mubolag‘ali tasviri diqqatga sazovor:

Qunduz po‘stin kiygandir u,
Ardivisura Anahita,
Uch yuz qunduz terisidan
Tikilgandir qachonlardir.
Boqqan ko‘zni tindiruvchi
Oltin, kumush tusda porlar uning mo‘ynasi.

Quyosh ma‘budi, yaylovlar sohibi Mitra qasidasida adolat va adolatsizlik, sadoqat va xiyonat, e‘tiqod va e‘tiqodsizlikning bu hayotda sodir bo‘lishi va Mitra bu hayotdagi har qanday illatlarga qarshi ayovsiz kurashchi etib tasvirlanadi. “Uni hech kim aldayolmaydi, hech kim yo‘ldan chalg‘itolmaydi”, deyiladi va daftarda Mitra haqida. Mitraning tamoyili shunday: kazzoblarni, lafzsizlarni, xiyonatkorlarni kechirmaydi.; Uning uchun chinakam zotlar bor:

Ul so‘zida sobitlarni,
Lafzi halol kimslarni
Falokatdan saqlagaydir,

Halokatdan saqlagaydir (186-bet).

Mitra – jasoratligi, o‘z ahdigi saodiqdigi bilan ajralib turadi. U devlarning kallasini majaqlashga, e‘tiqodsiz, ahdida turmaydiganlarni jazolashga qodir, yolg‘onchi, subutsizlarga shafqatsiz, afsungarlarni yo‘q qilib tashlaydi. Mitraga sig‘inganlarning mamlakati darvozalarini mustahkam qiladi, odamlarning hayoti farovon bo‘lishini ta‘minlaydi, ularga suruvlar in‘om qiladi, u yaxshilarga – yaxshi, yomonlarga – yomon. Kazzoblarni bor narsasidan mahrum qiladi. Uni tan olmaganlarga shunday g‘azabini sochadiki, ularning yaylovlari g‘azabga to‘lib-toshadi. Uni tan olganlarga esa zarracha zarar etkazmaydi. Mitra etib borgan mamlakatlarning vodiylari va yaylovlari podaga to‘ladi, odamlaru jonivorlar o‘sha mamlakatda emin-erkin yashaydi. U cheksiz qudrat sohibi, ulug‘vor ilohdir. SHu bois:

Biz Mitrani e‘zozlaymiz,
Biz Mitrani e‘zozlaymiz,
Qachon borar esa ellar, yurtlar sariga,
Qachon qoim bo‘lsa mulku mamolik aro,
Biz Mitrani e‘zozlaymiz.

Urush va G‘oliblik ilohi Vartragnaga bag‘ishlangan qasida ham bor. Vartragna Zardusht qoshida o‘n marta paydo bo‘ladi va har safar paydo bo‘lganda, boshqa-boshqa qiyofada zohir bo‘ladi: shamol qiyofasida, oltin shoxli novvos, oppoq uchqur tulpor, bo‘ron singari nortuya, qobon, o‘n besh yoshli yigitcha, mifologik Varagni qush, tog‘ qo‘chqori qiyofasida, yovvoyi echki va nihoyat, ajoyib er yigit qiyofasida. Har bir qiyofaga kirganda, u qudratli bo‘ladi, uni hech kim o‘ldirolmaydi.

Bu daftarda yana saxovatli taqdir va baxt ma‘budasi Asha qasidasi, baxt va qudrat sohibi Huvarnoga bag‘ishlangan qasida ham bor.

“Vispirad” – beshinchi daftar, 24 bobdan iborat. Asosan, jamiki olam peshvolarini madh qiladi. Ayrim o‘rinlarda Zavt va Raspiy birgalikda, olqish aytalar, ayrim o‘rinlarda yo Zavt yoki Raspiy olam peshvolariga olqish aytadilar. Bu daftarning umumiy mohiyati, butun olam Xudoniki degan ta‘limotni ilgari surishdan iborat (to‘ldirish kerak).

“Kichik Avesto” yoki “Xurda Avesto” oltinchi daftar deb yuritiladi. Bu daftar “Avesto”ning umumiy mundarijasini ifodalaydi va bugungi “Avesto”ning bo‘limlaridan biri. “Kichik Avesto” asosan, zardushtiyning kunduzgi toat-ibodatlarini, duo va aloqalaridan tashkil topgan. Jumladan, dastlabki uch alqov Axura Mazdaniy Ashah – Haqiqat ekani, olam Hukmdori ekani, Haqiqat nurlari ostida eng go‘zal amallarni bajaruvchilardan ogoh ekani haqida bo‘lib, darvishlarni asrash uchun Zardushtni tanlaganini aytadi. “Belbog‘ bog‘lamoq duosi” qismida Pozand degan din arboblardan biri Mazdaga hamdu sano aytadi va gunohlari uchun tavba qiladi. U Axura Mazdaga shod-xurramlik va Axrimanga mag‘lubiyat tilaydi. Axuraning hamma xohishi bajo bo‘lishini istaydi. “Avesto”ning asosiy

shioriga ishonishini bayon etadi. Bu shior quyidagilardir: “Men ezgu andisha bilan andisha yuritganga ishonaman. Men ezgu so‘z so‘zlaganga ishonaman. Men ezgu amallining amaliga ishonaman. Men mazdoparastlik diniga ishonaman, zero u qurol ushlaganga chang soladi va uni biryoqlik qiladi; u qon-qardoshlik robitalarini mustahkamlaydi. U shu qadar pok dindirki, hozirgi va keyingi keladigan dinlar orasida eng ulug‘i va eng yaxshisidir. Axuraviy, Zardushtiy din” (298-bet).

“Surush boj” duosi har kuni bomdod mahali, uyqudan turgach o‘qiladigan mashhur mazdoparastlik duolaridandir. Duoning mazmuni – Pozand gunohlari uchun tavba qiladi, mazdoparast, zardushtiy va devlar dushmani ekanini ta’kidlaydi, ilohlarga hamdu sano aytadi, Surushni olqishlaydi, g‘animlar adovatidan asrashni Mazda va Zardushtdan so‘raydi va h.

Umuman, “Avesto” kitobi Markaziy Osiyo xalqlari hayotining hamma tomonlarini qamrab olgan.

Savol va topshiriqlar

1. “Avesto”ning paydo bo‘lishiga oid omillar haqida so‘zlang.
2. “Avesto” haqida Beruniy qanday ma’lumotlarni bergan?
3. Zardushtiylik ta’limotining mohiyati haqida so‘zlab bering.
4. “Oltun yorug‘”dagi va “Avesto”dagi Xo‘rmuzd timsolini qisqacha qiyoslab so‘zlab bering.
5. “Rigveda” va “Avesto” o‘rtasidagi qarindoshlik aloqalari haqida so‘zlang.
6. Gohlarning mohiyati nimalardan iborat?
7. Yasnaning mohiyati haqida so‘zlab bering.
8. Vendidodning mohiyati nimalardan iborat?
9. Yashtlarning mohiyati va mazmuni nimalardan iborat?

Urxun–enisey yozuvi yodgorliklari.

Turk xoqonligining tashkil topishi. Turk xoqonligidagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat

Reja:

1. Turk xoqonligining tashkil topishi haqida qisqacha ma’lumot.
2. Turk xoqonligi va Eron o‘rtasidagi munosabatlar.
3. Urxun-Enisey yodgorliklari – qadimgi turkiy adabiyotning namunasi.
4. Kul tigin va Bilga xoqon bitigtoshi.
5. To‘nyuquq bitigtoshi.
6. Moyun chur va Kuli chur bitigtoshi.
7. Enisey bitigtoshlari.

Kalit so‘z va terminlar: yodgorliklar, turk xoqonligi, jujanlar, oq xunlar, sasoniylar sulolasi, urxun va enisey yozuvi, Kul tigin bitigtoshi, Bilga xoqon bitigtoshi, To‘nyuquq bitigtoshi, janrlar.

Urxun-enisey yozma yodgorliklarining topilish tarixi, bu yodgorliklar yuzasidan XV111-X1X asrlarda bo‘lib o‘tgan munozaralar, bu yodgorliklarning o‘qilish tarixi to‘g‘risida jahon turkiyshunoslari, jumladan, o‘zbek olimlari ham qator fikr-mulohazalar bildirganlar. Biz bu o‘rinda qadimgi turkiy yodgorliklarning yaratilishiga sabab bo‘lgan tarixiy sharoit va madaniy muhit to‘g‘risida qisqacha to‘xtalamiz.

Ma’lumki, turk xoqonligi barpo bo‘lmasdan oldingi Markaziy Osiyoning ijtimoiy-siyosiy tarixi jujanlar (manqurtlar) tarixi bilan ham bog‘liq. Lekin ungacha ham turkiy qavmlar Markaziy Osiyoning turli hududlarida xonliklarga uyushgan, siyosiy jihatdan esa tarqoq holda yashardilar. Bu qavmlarni jujanlar temir qurollar yasashga, turmushda kerak bo‘ladigan ashyolar yasashga majbur qilardilar. Jujan xonlari turkiy qavmlarni “temirchi qullarim” deb haqoratlardilar. Jujanlar asoratidan qutulish uchun 535 yili boshlaangan harakat 545 yilga kelib kuchaydi. Turkiy qavmlar g‘arbiy To‘ba sulolasi bilan hamkorlikda jujanlarga qarshi kurashga otlandilar. Lekin jujanlar bilan urush boshlash uchun bir bahona kerak edi. Ashin urug‘ining yo‘lboshchisi Bo‘min jujanlar xoni Aynahayning qiziga sovchi jo‘natdi. Bo‘minning xatti-harakati Aynag‘ayga haqorat bo‘lib tuyuldi va Bo‘minning elchilari orqali unga haqoratomuz javob berdi. Bo‘minga aynan shu javob kerak edi. Bo‘min vaqtni qo‘ldan boy bermay, jangga otlandi. Tez orada Bo‘min Aynag‘ayni tor-mor qildi. Bu voqea 551 yilda yuz bergan edi.

Bo‘min jujanlar asoratidan qutulgandan keyin Bo‘min Turk xoqonligiga asos soldi. Turk xoqonligi juda katta hududni – SHimoliy Mo‘g‘ulistondan tortib Amudaryogacha bo‘lgan joylarni o‘z ichiga olgan edi. SHuncha katta davlatni markazdan turib boshqarish qiyin edi. SHu boisdan Bo‘min xoqon Istamini yabg‘u unvoni bilan Turk xoqonligining g‘arbiy qismini – O‘rta Osiyo qismini boshqarish uchun jo‘natdi. (*YAbg‘u* so‘zi harbiy unvonni bildiradi, bu unvon Kushon imperiyasidan davom etib kelgan bo‘lib, turkiylar oq xunlar sulolasidan o‘zlashtirganlar. *YAbg‘u* – g‘arbiy Turk xoqonligida oliy unvonning nomi bo‘lib, ko‘pincha yabg‘u qag‘an tarzida ham qo‘llanadi. Bundan ma’lum bo‘ladiki, *yabg‘u* – xoqonga tengdir.) O‘zi esa xoqonlikning sharqiy qismini boshqarish uchun Qoraqurum shahrida maskan topdi.

Turk degan nom Turk xoqonligi davrida ilgari ham turkiy tilda so‘zlashadigan, irqiy va urf-odat jihatidan bir-biriga o‘xshash yoki yaqin turkiy hamda turkylashgan (masalan, qitaniylar) qavmlarning siyosiy birlashmasini bildirardi. Turk xoqonligi davrida bu jarayon o‘z rasmiy maqomiga ega bo‘ldi. SHuningdek, qadimgi turk davrida turkiy qavmlar yagona nom bilan *ko‘k turklar* deb yuritiladigan bo‘ldi. Ko‘k turk – ilohiy turk deganidir. Turkiy qavmlar yaratgan mifga ko‘ra, ular osmonni – ota, erni ona deb tasavvur qilganlar. SHu bois o‘zlarini har osmon bolalari deb aytardilar va ko‘k turk degan mifologik nom ularning rasmiy nomiga aylanib qoldi. Garchi turk yoki turkiy degan nom milodiy V asrlardan qo‘llana boshlagan bo‘lsa ham, hamma qavmlar va xalqlarning kelib chiqishi kabi, etnik

jarayonning shu davrdan boshlanganini ko'rsatmaydi, balki turkiy qavmlar qadim zamonlardan beri bor va ularning qavm sifatida mavjudligini ashyoviy dalillar – arxeologik yodgorliklar tasdiqlaydi. O'rta Osiyo, Oltoy, Qozog'iston kabi tarixi qadim o'lkalardan topilgan **inson**

Bo'min xoqon 552 yili olamdan o'tdi. Ota vafotidan keyin, qadimgi turk xoqonligi qonunlariga binoan, to'ng'ich o'g'il Qoraxon taxtga o'tirdi. Lekin oradan bir yo'l o'tar-o'tmas, Qoraxon ham olamdan o'tdi. Uning vafotidan keyin o'rtancha o'g'il Mug'an Turk xoqonligi taxtiga o'tirdi.

Mug'an xoqon o'tgan barcha turk xoqonlari orasida o'zining g'ayratli, aqlli, hushyor va harbiy sohada ham, diplomatiya sohasida ham tadbirli xoqon ekani bilan alohida ajralib turardi. SHu sababli u dunyoga mashhur xoqon bo'lib dong taratdi. Mug'an xoqon taxtda o'tirgan yillar (554-574) Ko'k turk xoqonligi qudratli bir pallaga kirdi.

Mug'an xoqon sharqdagi manchjur, mo'g'ul qavmlarini, quriyaliklarni bo'ysundirgandan keyin, g'arbdagi oq xunlarni itoat ettirish harakatiga tushdi. U 554 yili Eron sasoniylar sulolasi shahanshoi Xusrav Anushirvonga elchi jo'natdi. Borgan elchilar Eron bilan Turk xoqonligining oq xunlarga qarshi ittifoqini tuzish to'g'risidagi bitimni imzoladilar. Bu ittifoqni kafolatlash uchun Istami yabg'u qizi Asna bekni Xusrav Anushirvonga (531-579) nikohlab berdi. Bu paytda Eron sasoniylar sulolasi oq xunlarga qaram edi. Eron shohi bu qaramlikdan qutulish uchun ham Turk xoqonligi bilan ittifoq tuzishga darrov rozi bo'l qoldi. Ko'k turk xoqonligidek qudratli ittifoqchiga ega bo'lgan Eron milodning 554 yilidan boshlab har yili oq xunlarga berishi lozim bo'lgan o'lponni to'lashdan bosh tordi. SHu yili Eron oq xunlarga hujum qilib, Afg'onistonni bosib oldi. SHu yili Istami yabg'u ham Mug'an xoqonning ko'rsatmasiga binoan oq xunlarga hujum qilib, ularni Tarim vodiysidan quvib chiqargan edi. 557 yildan boshlab oq xunlarga qarshi rasman urush boshlandi. Turk qo'shinlari bilan oq xunlar o'rtasidagi urush asosan, hozirgi Afg'oniston hududida yuz berdi. Mug'an xoqon besh yil ichida (557-562) oq xunlar sulolasini yo'q qildi. Mug'an xoqon milodiy 565 yili oq xunlarning qolgan-qutganini uzil-kesil yo'qotish va xoqonlikning g'arbiy chegaralarini yanada mustahkamlash ishlarini Istami yabg'uga topshirib, o'zi Qoraqurumga qaytib ketdi. Istami yabg'u 565 yilgacha oq xunlarning qolgan kuchlarini yo'qotdi va sulolaning hududini ko'k turk xoqonligiga qo'shib oldi. Eron ham oq xunlar hududining bir qismini bo'lib oldi. Istami shu uch yil davomida yana oq xunlar hududiga oid masalani Eron bilan bir yoqli qilishga harakat qildi. Balxash ko'li bilan Orol dengizi bo'ylaridan tortib Qora dengiz bo'ylarigacha bo'lgan juda katta hududda yashab kelayotgan qavmlarni birlashtirishdek tarixiy vazifani ham bajardi.

Oq xunlar hududi Eron bilan Ko'k Turk xoqonligining do'stona munosabatlari buzilishiga sabab bo'ldi. Oxir-oqibat ikki do'st mamlakat ashaddiy dushmanga aylandi. Oq xunlar tor-mor qilingandan keyin ularning hududiga qarashli bo'lgan SHimoliy Hindiston, Tarim vodiysi, O'rta Osiyo ko'k turklarning qo'liga o'tgan

bo'lsa, Xuroson Eronga qoldi. Istami yabg'u bunday taqsimotga rozi bo'lmadi. Buning ustiga, Eron sosoniylar sulolasi Xurosonni egallab olish bilan qanoatlanmasdan, oq xunlarning hududidan yana ko'proq joylarni bosib olishga intildi. Boshqa tarafdin esa turklar O'rta er dengizi bo'ylaridagi davlatlardan O'rta Osiyoga, Hindistonga va Xitoyga boradigan muhim xalqaro savdo yo'lini, SHarqiy Rum bilan kelishgan holda egallab olgan edi. Eron bu masalada ozgina bo'lsa-da, yon berishni istamadi. Bu savdo yo'lining eng muhim nuqtalari Eron hududida edi. Eron bu savdo yo'lidan ko'p foyda olardi. SHuning uchun Eron Turk xoqonligi barpo bo'lishidan oldin G'arb va SHarq orasidagi xalqaro savdo yo'lida hukmronlikni egallab, SHarqiy Rim bilan doimo urushib kelgan edi. Albatta, ko'k turklarning savdo yo'lga egalik qilishlariga Eron hech ham rozi bo'la olmas edi. Eron ham cheksiz daromaddan ayrilishni, ham xalqaro miqyosdagi obro'yiga putur etkazishni aslo istamadi. Turk xoqonligi bilan Eron o'rtasidagi kelishmovchilik bora-bora jiddiylashib, urush xavfini keltirib chiqardi.

Istami Turk xoqonligi bilan Eron o'rtasidagi sovuq munosabatlarga barham berish, oldingiday hamkorlikni va yaxshi qo'shnichilik munosabatlarini davom ettirish umidida Eronga yaqin ayonlaridan Maniakh boshchiligida elchilar jo'natdi. Elchilar Xusrav Agushirvon huzuriga ko'p sovg'a-salomlar – qimmatbaho ipak matolar olib kelishdi. Anushirvon avval vazirlari bilan maslahatlashdi. Vazirlar esa Anushirvonni Turk xoqonligiga qarshi gijgijladilar, xoqonning bilan iliq o'rnatish xavfli deb, munosabatlarni uzishga da'vat qildilar. Anushirvon vazirlarining maslahatlariga quloq solib, Turk xoqonligi elchilari keltirgan sovg'alarni saroy ahli ko'zi oldida o'tga tashlab kuydirdi.

Eron hukmdorining qo'pol muomalasidan ranjigan elchilar Istami xoqon huzuriga umidsizlanib qaytib keldilar. Istami yabg'u baribir vazminlik bilan Eronga ikkinchi marta elchilar jo'natdi. SHarqiy Rum tarixchisi Menandrning xabar berishicha, ikkinchi marta Eronga borgan xoqonlik elchilari og'ir baxtsizlikka uchradilar. Xusrav Anushirvon elchilarga ziyofat berdi, oldindan uyushtirilgan suiqasd bo'yicha ularning ovqatlariga zahar soldirib o'ldirdi. Elchilardan uch-to'rt kishigina omon qolgan, xolos. Xusrav Anushirvon suiqasdnning oshkor bo'lib qolishidan qo'rqib: "Turk xoqonligi elchilari movuq yurtda tug'ilib o'sganlar, Eronning jazirama issiq havosiga ko'nika olmay, nobud bo'ldilar", deb gap tarqatgan.

Ko'k turk xoqonligi elchilari Eronga ikki marta borganlaridan keyin ham, natija bo'lmagach, Istami ibg'u 568 yili Maniakh boshchiligida SHarqiy Rum imperatori YUstin II (565-578)ning huzuriga – Konstantinopolga elchilar jo'natdi. Turk xoqonligi elchilari YUstin II bilan qilgan suhbatlarida zimmalariga yuklatilgan vazifani bajardilar – ular Turk xoqonligi bilan SHarqiy Rum o'rtasida savdo munosabatlari o'rnatish vazifasini ko'ngildagiday amalga oshirdilar. Turk xoqonligi elchilari SHarqiy Rumdan qaytayotganlarida, YUstin II Zemarx boshchiligida javob elchilarini xoqonlik elchilari bilan birga jo'natdi.

Istami yabg'u SHarqiy Rum elchilarini qabul qilib, jiddiy masalalar ustida suhbatlashlar. Bular – Turk xoqonligi bilan SHarqiy Rum o'rtasidagi ipak savdosi. Eronga qarshi birgalikda kurash olib borish, jujanlarning Qora dengiz bo'ylariga qochib ketgan to'dalarini yo'q qilish kabi masalalar edi. Darvoqe, jujanlar Boyonxon boshchiligida Evropada xoqonlik barpo qilib, SHarqiy Rum imperiyasiga goh-goh hujum qilib turardi. SHarqiy Rum elchilari Istami bilan qilgan suhbatlarida jujanlar masalasini ko'targanlarida, Istami yabg'u SHarqiy Rum bilan birgalikda jujanlarga qarshi hujumga tayyorligini bildirib: "Agar ular qush bo'lib osmonga uchib chiqsa ham, baliq bo'lib dengiz tubiga yashirinsa ham, mening qilichimdan qutulolmaydi", deb va'da berdi.

SHunday qilib, bu masalalar yuzasidan bitimnoma tuzildi. Bitimda Eronga qarshi harbiy ittifoq asosiy, kechiktirib bo'lmaydigan vazifa qilib belgilandi. SHundan boshlab uzoqqa cho'zilgan urushlar boshlanib ketdi. Turk xoqonligi SHarqiy Rum bilan ittiqlashib olgandan keyin Eronga hujum qildi. Istami yabhu 569 yili Xurosonga bostirib kirib, Eron qo'shinlarini tor-mor qildi. Eron oq xunlardan bosib olgan joylarning hammasini Istami Erondan tortib oldi. Eron turk xoqonligi bilan sulh tuzishga majbur bo'ldi. Sulh shartlariga binoan turklar har yili Erondan qirq ming Rum oltini miqdorida boj olib turdi.

571 yildan boshlab esa Eron bilan SHarqiy Rum orasida uzoqqa cho'zilgan urush boshlanib ketdi. Eron sasoniylar sulolasi zaiflasha bordi. Turk xoqonligi bu davrda harbiy va iqtisodiy tomondan borgan sari kuchaydi.

576 yili Mug'an xoqon va Istami yabg'u vafot etdilar. Ulardan keyin taxtga o'tirgan Tapar xoqon (576-581), Ishbara xoqon (581-587) lar hukmronligi paytida Turk xoqonligi bilan Eron orasida bir marta urush bo'ldi. Eron sarkardasi Bahrom chubin uch yuz ming kishilik turk qo'shinlarini – CHur bag'a xoqon qo'mondonligidagi lashkarni Hirot bilan Balx orasida tor-mor qildi. O'sha urushda CHur bag'a xoqon halok bo'ldi. Bahrom chubin Buxoro yonidagi Paykent shahriga bostirib kelib, CHur bag'a xoqonning o'g'li Barmudo tiginni asir qilib oldi. Paykent shahrining xazinasidagi boyliklarni bir necha ming tuyaga yuklab, Eron shahanshoi Xo'rmuzd (Istami yabg'uning qizidan tug'ilgan)ga jo'natdi. Bu safargi urushda Eron g'arb tomondan hujum qilgan SHarqiy Rum qo'shinlarini ham Kavkaz atrofida tor-mor qildi. Turk xoqonligi qo'shinlari bilan SHarqiy Rum lashkari mag'lub bo'lgan esa-da, Eron xalqaro savdo yo'liga bo'lgan hukmronlikni qaytadan qo'lga kiritolmadi. (Klyashtorniy, Savinov. 90, 91 betdan olish kerak)

Albatta, g'arbiy Turk xoqonligining dunyo xaritasidagi o'rni, jahon tarixida egallagan mavqei shu bilan chegaralanmaydi. Ayniqsa, Xitoy bilan bo'lgan munosabatlari Turk xoqonligi tarixida muhim iz qoldirdi. Xususan, qadimgi turkiy yozma yodgorliklarda Xitoy va Turk xoqonligi munosabatlari to'g'risida ma'lum ma'lumotlar bor. Zotan, qadimgi turkiy yozma yodgorliklar faqat turkiy qavmlarning ijtimoiy- siyosiy hayoti to'g'risida badiiy lavhalar bo'lishi bilan birga, bu qavmlarning dunyoqarashi, tafakkuri, maishiy hayoti manzarasi hamdir.

Urxun-Enisey yodgorliklari – qadimgi turkiy adabiyotning namunasi

Urxun-enisey yozma yodgorliklari qadimgi turkiy adabiyotning alohida bir qatlami va yoʻnalishi sifatida turkiyshunoslikda kam oʻrganilgan. Bu yodgorliklarini tizimli ravishda ilk yozma adabiyotning namunasi sifatida oʻrganishni boshlab bergan olim rossiyalik olim I.V.Steblevadir.²¹ Qadimgi turkiy yozma yodgorliklarni oʻzbekchaga tabdil qilish²², tadqiqot ishlari olib borishda²³ Oʻzbekistonda ham maʼlum ishlar amalga oshirilgan.

Qadimgi turkiy yozma yodgorliklar bevosita eposlar zaminida oʻsib chiqqan adabiyot ekani bilan diqqatga sazovor. SHuningdek, tarixiy voqealarning xalq ogʻzaki ijodi ruhida bayon qilinishi yozma adabiyotning oʻziga xos turi yaratilishiga asos boʻlgan.

Kul tigin bitigtoshi

Kul tigin bitigtoshi qadimgi turkiy adabiy muhitni oʻzida toʻliq gavdalantiradigan, qadimgi turkiy adabiyotning oʻziga xosligini koʻrsatadigan yozma yodgorlikdir. Kul tigin bitigtoshi (731 yili oʻrnatilgan)dagi tarixiy voqealar va eposlarga xos syujetlar, badiiy tasvir vositalari yagona tizimni hosil qilgan. Mazkur bitigtoshdagi koʻtarinki ruhni oʻz vaqtida V.Tomson, P. Melioranskiy, P.Falyov kabi mashhur turkiyshunos olimlar payqagan edilar. Jumladan, P.Melioranskiy bundan yuz yillar oldin yozgan Kul tigin bitigtoshiga bagʻishlangan magistrlik dissertatsiyasida mazkur yodnomadagi koʻtarinki ruh eposlarning mahsulidir²⁴ degan fikrni aytgan edi va bu fikr oʻz isbotini topdi. SHuningdek, yodnomaning oʻziga xos bayon qilish texnikasi ham ayni turkiy eposlar xususiyatini gavdalantiradi. Bayonning uch qismi – boshlanma, mazmun taraqqiyoti va tugallanma bu yodnomadagi hikoyani izchilligini taʼminlaydi. Bayonning bu qismlari turkiy xalqlar ogʻzaki va yozma adabiyotining eng qadimiy koʻrinishiga xosdir. Har uch qismning mazkur yodgorlikdagi amal qilish jarayoni haqida aniqroq tasavvur hosil qilish uchun Kul tigin yodnomasining dastlabki satrlariga murojaat qilaylik: Uza kok tangri asra yagʻiz yar qilintuqta akin ara kisi ogʻli qilinmis. Kisi ogʻlinta uza achum apam Bomin qagʻan, Istami qagʻan olurmis. Oluripan turk bodunin alin torusin tuta birmis, itu birmis – YUqorida koʻk osmon, ostda qora er yaratilganda, ikkovining oʻrtasida inson bolalari yaratilgan. Inson bolalari ustidan Boʻmin xoqon oʻtirganlar, oʻtirib, turk xalqining davlatini, qonun-qoidalarini ushlab turgan, rioya qilib turgan. SHu parchaning oʻzida boshlanma, mazmun taraqqiyoti va tugallanma ham bor.

²¹ Стеблева И.В. Поэзия тюрков VI-VIII веков. М.: Главная редакция восточной литературы, 1964; Шу муаллиф. Поэтика древнетюркской

²² Қаюмов А. Қадимият обидалари. Тошкент, Фафур Фулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1971;

²³ Раҳмонов Н. Орхоно-енисейские памятники и тюркские эпосы, докт. диссертацияси, Тошкент, 1991.

²⁴ Iâëëîðàîñëëé Î.М. İâiyöîëë â ðâñdö Êpëü-ðââëîâ. –Ñîá., 1897. с. 56.

Eru osmoning hamda insoniyatning yaratilishi – *boshlanma*, Bo‘min va Istami xoqonlarning faoliyati – *mazmun taraqqiyoti*, qonun-qoidalarga rioya qilishlari esa *tugallanmadir*. Bitigtosh matnining boshidan oxirigacha bu uch qismdan iborat parchalar davom etaveradi.

Kul tigin bitigtoshi yaxshi saqlangan yodgorlik sifatida qadimgi turkiy yozma adabiyotning o‘ziga xos namunasi ifoda etar ekan, bitigtosh muallifi Yo‘llic‘ tiginning ijodkor sifatida qahramonlarga, ma‘lum voqealarga munosabati to‘g‘risida ham aytib o‘tish maqsadga muvofiqdir. Bilga xoqonning turk xalqiga qarata aytgan so‘zlari turk xoqonligidagi ijtimoiy, siyosiy vaziyatni to‘laqonli baholaydi. Bilga xoqon kichik bitig voqealarini o‘zining taxtga o‘tirishidan boshlaydi va jamiki qarindosh-urug‘lariga, farzandlariga, beku amaldorlarga, to‘quz o‘g‘uz beklariga murojaat qilib, o‘zining hukmdorlik faoliyatidan, mamlakat va el-yurt uchun qilgan fidokorligidan ularni xabardor qilib qolmaydi, balki xalqning parokandaligi, beklarning xiyonatida aziyat chekadi. Mamlakatni birlikka da‘vat etadi, Bilga xoqon qudratli Turk xoqonligini barpo qilishda o‘zining xizmatlarini bayon qilar ekan: “SHuncha xalqni yig‘dim, U endi yovuz emas. Turk xoqoni O‘tukan yishda tursa, elda tashvish yo‘q”, deb o‘git beradi. Bu o‘gitning ostida xalqning osoyishtaligi, g‘am-tashvishsiz yashashining omili O‘tukanda – poytaxtda xoqon mustahkam o‘rnashuvi va xalq uning atrofiga **birlashuvidir**. Bunday illatlarga sabab – xalqning uyushmaganligi, hukmdorlarning yo‘l-yo‘riqlar

Kul tigin bitigtoshi ikki qismdan – kichik bitig va ulug‘ bitigdan iborat. Kichik bitigni ulug‘ bitigning debochasi deb aytish mumkin. Yo‘llug‘ tigin

Yo‘llic‘ tigin Bilga xoqon tilidan hikoya qilar ekan, turkiy qavmlarning ikki yuz yillik tarixini badiiy yo‘sinda ifoda qiladi, turkiy qavmlarning ijtimoiy, siyosiy va ma‘naviy jihatdan goh yuksalishini, goh tanazzulini dardli lavhalarda bayon qiladi. Tabg‘ach (xitoy) xalqi turkiy qabilalarning hayotiga, turmushiga doim rahna solib keldi. Birinchi Turk xoqonligi davrida (551-630) mamlakatning parokanda bo‘lib qolishiga sababchi, turkiy qabilalarni yo‘ldan ozdirgan ham tabg‘ach xalqi edi. Bilga xoqon tilidan voqealarni hikoya qilayotgan Yo‘llic‘ tigin tabg‘achlar bilan Turk xoqonligi o‘rnatgan munosabatni quyidagicha ta‘riflaydi: “Bu erda (O‘tukanda – N.R.) o‘rnashib, tabg‘ach xalqi bilan murosaga keldim”. Tabg‘ach xalqi makkor, ayyor: “Tabg‘ach xalqi so‘zi shirin, ipak kiyimi nafis ekan. SHirin so‘zi, ipak kiyimi bilan aldab, yiroq xalqni shu xilda yaqinlashtirar ekan. YAxshi qo‘shni bo‘lgandan keyin yovuz ilmi u erda o‘rganar ekan”. Makkorlikning keng tarqalgan, ommalashgan usuli shu – avaliga shirin so‘zlar bilan yaqinlashtiradilar, keyin qullik, xo‘rlash, erkni bo‘g‘ish. Insoniyat bu ahvolni boshidan ko‘p kechirgan. Turkiy qavmlarni tabg‘achlar o‘zlariga yaqinlashtirib, ko‘z ko‘rib, quloq eshitmagan yovuzliklarni qildi. Tabg‘achlarning yovuz ilmi (*anyig‘ bilig*)ga mukkasidan ketgan turkiy qavmlarning ahvoli fojiali bo‘ldi: “Ey turk xalqi, o‘lding. Ey turk xalqi, ayriming janubga – CHug‘ay yishga, To‘g‘, Eltan cho‘liga

manzil qilay desang, turk xalqining ayrimini u erda yovuz kishi shunday pishiqlar ekan: yiroq bo'lsa, yomon ipak beradi, yaqin bo'lsa, yaxshi ipak beradi, deb shu xilda pishiqlar ekan. ilmsiz kishi uning (tabg'achlarning – N.R.) so'ziga ishonib, unga yaqinlashib, ko'p kishi o'ldi”.

Turk xoqonligining yagona orzusi – tabg'ach davlati asoratidan xalos bo'lib, tinchlik va osoyishtalikka erishish, barqaror va poydor davlat barpo qilish edi. Bu singari davlatni barpo qilish uchun esa, birinchi navbatda, xalqning tafakkurini ozod qilish, sog'lom fikr egasi qilish lozim edi. Buning uchun tabg'achlarning makkorligidan zaharlangan, ma'naviy tubanlashgan turk xalqining ongini, dunyoqarashini tamomila o'zgartirish, o'zligini anglashi uchun to'g'ri yo'lni ko'rsatish kerak edi. Bu vazifani Bilga xoqon bajardi. U turk xoqonligining ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy hayotini izga soldi, “har erda qolgani o'lib-tirilib yurgan edi”. Bilga xoqonni “tangri yorlaqagani uchun, iste'dodi, baxti bor uchun ” turkiy qavmlar xoqoni bo'ldi. Bilga xoqonning eng katta xizmati qashshoq xalqni yaxshilab oyoqqa turg'azdi, qashshoq xalqni boy qildi, oz xalqni ko'paytirdi. Bilga xoqon turkiy qavmlar oldidagi xizmatlarini, mamlakatni oyoqqa turg'azganini aytar ekan, beklarning xiyonatini, manfaatparastligini, xalqning o'zboshimchaligini yana bir marta ta'kidlaydi: “Turk beklari, xalqi, buni eshiting! Turk xalqini to'plab davlat tutishingizni bu erda toshga o'yib yozdim. Adashib ayrilganing(iz)ni ham bu erda yozdim. Nimaiki so'zim bo'lsa mangu toshga o'yib yozdim. Unga qarab biling, turkning endigi xalqi, beklari, uy, dunyogagina qaraydigan beklar, sizlar gumrohsizlar. Men mangu toshga hammasini o'yib yozdim”. Manfaat bor joyda amaldorlar tuban ketadi, boylikka ruju qo'ygan amaldor o'zidan boshqa hech kimni o'ylamaydi, uning tanlagan yo'li bitta – boylik orttirish. Unga mamlakat va xalq taqdiri tamomila begona – Bilga xoqonning aytmoqchi bo'lgan gaplari shulardan iboratdir.

Kul tigin ulug' bitigi mifologik syujet bilan boshlanadi. Osmon hamda erning yaratilishi va ikkovining o'rtasida inson bolalarining paydo bo'lishi mazkur mifologik syujetning asosidir. So'ngra mifologik syujet zaminida tarixiy shaxslar va tarixiy voqealar singdiriladi - Bo'min va Istami xoqonlarning taxtga o'tirishi va davlat boshqaruvi hikoya qilinadi.

Bo'min va Istami xoqonlarning katta xizmatlari shuki, ular atrofdagi dushman qabilalar va xalqlarni tobe qildilar. Har ikkala xoqon fidoyilik va qahramonlik namunalarini ko'rsatib, “boshi borning boshini egib ta'zim qildirganlar, tizzasi borni cho'kkaletganlar...Qadirqan yish bilan Temir darvozaning orasida xo'jayinsiz, urug' hokomiyatisiz, cheklanmagan erga ega bo'lib, asl turk shu tarzda yashar ekan”. Bilga va Istami xoqonlarning siyosati va mamlakat mustaqilligi uchun olib borgan kurashlari turkiy qavmlar hududini shu qadar kengayishiga sabab bo'ldi. Qadirqan yish – Oltoyda(yo Mo'g'ulistonda?) , Temir darvoza esa hozirgi O'zbekiston hududida bo'lib, Jizzax bilan Samarqand o'rtasida joylashgan. Yo'llig' tigin Bilga xoqon tilidan bu voqealarni hikoya qilar ekan, tarixiy

voqealarni ko'chirib qolmaydi, balki bu voqealar zaminida xuddi ertaklarning boshlanmasidagi "Bor ekanda, yo'q ekan, och ekanda to'q ekan...bir podshoh bor ekan" tarzidagi bayon usulini qo'llayotganday bo'ladi. YUqorida Kul titigin bititoshidan keltirilgan parchadagi "asl turk shu tarzda yashar ekan" jumlasini ayni ertak usulini gavdalantiradi.

Kul tigin bitigtoshining diqqatga sazovor tomonlaridan biri – xoqonlarning ideallashtirilgan obraziga asos solishdir. Epos qahramonlari odatda, mard, jasur, dono, qahramon va hokazo ijobiy sifatlarga ega bo'ladi. Masalan, Xorazm dostonlari turkumiga kiruvchi "Go'ro'g'lining dunyoga kelishi" dostonida bosh qahramonga dostonchi ta'rif bermasa ham, har bir harakatida mardlik va bahodirlik (Abdulla qalandarning gunohidan o'tishi, yigitlarini Go'ro'g'li talon-taroj qilishdan qaytargani va yigitlari arazlab ketib qolgani), qahramonlik (otasi Odilbekning yigitlaridan Safar mahramning yigitlarini va o'zini engishi) namoyon bo'lib turadi, dostonchi ta'rif bilan emas, balki tasvir orqali bu kabi lavhalarda qahramonning qiyofasini chizib beradi.

Kul tigin bitigtoshida Bo'min va Istami xoqon quyidagicha ta'riflanadi: Bilga qag'an armis, alp qag'ar armis, buyruqi yama bilga armis arinch, alp armis arinch, baglari yama, boduni yama tuz armis. Ani uchun ilig ancha tutmis arinch, ilig tutup torug itmis (Ktu 3) – Dono xoqon ekan, bahodir hoqon ekan, vazirlari ham dono va botir bo'lgan bo'lishi kerak, beklari ham, xalqi ham to'g'ri ekan. SHuning uchun davlatni shu xilda tutib turgan ekanlar, davlatni tutib, qonun-qoidalarini yaratgan(Ktu 1).

Kul tigin bitigtoshidan olingan bu parchadan epos qahramonlariga xos ta'rifning paydo bo'lishiga asosiy omil shu ediki, qadimgi turkiylar o'tmishidagi og'zaki ijod manzarasini yaratish va o'z davri bilan bog'lash, shu asosda Bo'min va Istami xoqonning yozma adabiyotdagi qiyofasini yaratish asosiy maqsad bo'lgan edi. SHuning uchun ham Yo'llig' tigin va Bilga xoqon Turk xoqonligini barpo qilgan ota-bobolari hayotidagi real voqealarni yaratishga intilmaydilar, balki ideal qahramon obrazini yaratmoqchi bo'lganlar. Zotan, Bo'min va Istami xoqonning – har ikkalasining obrazi bir xilda ta'riflanishiga sabab ham shudir. Mazkur ta'rif bir xoqondan ikkinchisiga, bir bitigtoshdan boshqasiga ko'chib yuraveradi. Masalan, yuqoridagiday ta'rifni Eltarish xoqonga, xoqonlikni poydor qilish uchun xizmat qilgan boshqa xoqonga ham nisbat berish mumkin. Albatta, bu ta'rifni xalq og'zaki ijodidagi afsonaviy xoqonlarga berilgan ta'riflar bilan teng deb qarab bo'lmaydi. Turk xoqonligi tarixidan ma'lumki, Bo'min xoqon vafotidan keyin taxtga o'tirgan Mug'an xoqon (553-572), Taspar xoqon (572-582) davrida xoqonlikning harbiy qudrati mustahkamlandi, xitoy yilnomalarida yozilishicha, "Mug'an xoqon chegara (Buyuk Xitoy devori – N.R.) ortidagi, SHarqdagi Koreys qo'ltig'idan g'arbdagi G'arbiy dengiz (Kaspiy – N.R.)gacha o'n ming li masofadagi, janubdagi Qumli sahro (Olashan va Gobi – N.R.)dan shimoldagi SHimoliy dengiz (Baykal – N.R.)gacha besh mingdan olt ming li masofagacha

bo‘lgan joydagi davlatlarni vahimaga soldi”.²⁵ Mug‘an xon ikkita qudratli shimoliy Xitoydagi davlatlarni – SHimoliy Si va SHimoliy CHjouni o‘lpon to‘lashga majbur qilgan edi. Taspar xoqon hukmronligi davrida ham har ikkala Xitoy davlatining tobeligi davom etdi.

Bilga xoqon ham, Yo‘llig‘ tigin ham Turk xoqonligining o‘tmishini yaxshi biladilar, xoqonlar tarixiga alohida e‘tibor qaratadilar. SHunga binoan, xoqonlikning parokandaligiga sabab bo‘lgan, noshud xoqonlarning ham qiyofasini bir xilda chizib beradilar. Quyidagi parchaga e‘tibor beraylik: Undan so‘ng inisi og‘asiday ish tutmagan ekan, o‘g‘li otasiday ish tutmagan ekan. Taxtga johil xoqon o‘tirgan ekan, badfe‘l xoqon o‘tirgan ekan. Vaziri ham bilimsiz ekan, qo‘rqoq ekan (Ktu 6).

Bu parchaning ostida ham Turk xoqonligidagi iqtisodiy, siyosiy vaziyat yotadi. Turk xoqonligi 582-603 yillarda SHarqiy (Markaziy Osiyo) va G‘arbiy (O‘rta Osiyo) davlatlariga bo‘linib ketda. Har kkkala xoqonlikda bu davrda ichki urush davom etdi. SHibi xoqon hukmronligi davrida (609-619) qisqa muddatga xoqonlik buhrondan chiqdi, xoqonlikning siyosiy qudrati oshdi. Xitoydagi fuqarolar urushi (613-618), Suy sulolasi o‘rniga Tan sulolasi (618 -907)ning kelgani SHibi xoqon va uning ukasi El xoqonga (620-630) janubiy chegarada urush olib borishga imkon yaratib berdi. Ammo bu davrga kelib xoqonlikda siyosiy vaziyat tamomila o‘zgardi. 620-629 yillarda El xoqon va uning lashkarboshilari chegaralarga 67 marta hujum qildi. Muttasil urushlar katta lashkarni boqish, otlarni urushga doimo shay qilish va boshqa ko‘plab xarajatlarni talab qilardi. Oqibatda El xoqon o‘lja va o‘lponlar bilan qanoatlanmay, o‘z xalqiga og‘ir soliqlar soldi. Buning ustiga, 627-629 yillari qahatchilik yuz berdi. El xoqon o‘zidan oldin o‘tgan hukmdorlar yo‘lida ketib, davlat boshqaruvida rivojlangan jamiyatga xos hukmronlik shakllari va usullariga o‘tdi. Qabilachilik an‘analari bilan ma‘lum darajada bog‘langan eski boshqaruv tizimidan voz kechdi, asosiy lavozimlarga xitoy va so‘g‘dlarni tayinladi. Xalq ko‘zi oldida hokimiyat begonalar qo‘liga o‘tdi, oqibatda ijtimoiy va mulkiy tengsizlik kelib chiqdi vaziyatni taranglashtirdi. Xoqonlikda ichki ziddiyat kuchayib borayotganini chegaradagi xitoy amaldorlari doim kuzatib turardilar. “Turklarning odatlari oddiy va o‘zlari ham samimiydirlar. El xoqonning saroyida CHjao De yana degan bir xitoy olimi yashar edi, El xoqon uni iste‘dodi uchun hurmat qilar, unda to‘liq ishonardi. Natijada CHjao De yana asta-sekin davlat ishlariga aralasha boshladi. Bundan tashqari, Eli xoqon sug‘dlarni boshqaruvni unga ishonib topshirdi, safdoshlarini o‘zidan uzoqlashtirdi, ularni xizmatga qo‘ymadi. U har yili jangga lashkar yuborardi... oqibatda xalq og‘irliklarni ko‘tara olmay qoldi...Yildan-yilga qahatchilik kuchayib bordi. Soliqlar va boj chidab bo‘lmaydigan darajada og‘irlashdi, qabilalarning El xoqonga nafrati kuchayib

²⁵ Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. М.: -Л.: 1950, том 1, с.229.

boraverdi”²⁶.

Buning oqibati shu bo‘ldiki, 629 yili El xoqon SHansida mag‘lubiyatga uchradi. O‘g‘uz qabilasi unga qarshi isyon ko‘tardi. Xitoy lashkari vaziyatdan foydalanib, xoqonlik hududiga bostirib kirdi. El hoqondan hamma yuz o‘girdi, u 630 yili asirga tushdi. Birinchi turk xoqonligi shu tariqa barham topdi.

Turk xoqonligini El xoqon jar yoqasiga olib keldi. Xalq jaholat va nodonlik qurboni bo‘ldi. Fitna, adovat, makkorlik, firib kabi illatlar nafaqat insonni, balki butun boshli xalqlarni, mamlakatlarni halokatga olib borgani El xoqon misolida yaqqoo namoyon bo‘ldi. Kultigin bititoshidagi johil, badfe‘l xoqonlar El xoqon singari qudratli davlatning parokanda bo‘lishiga sabab bo‘ldi. Bitigtoshda o‘git sifatida johil xoqonlarga berilayotgan ta‘rif ana shu tarixiy voqealarga asoslangan. Oqibat shu bo‘ldiki, turk xalqi “tabg‘ach xalqiga bek bo‘ladigan o‘g‘il bolasi bilan qul bo‘ldi, suluv qiz bolasi bilan cho‘ri bo‘ldi. Turk beklari turkcha otini tashladi. Tabg‘ach beklarining tabg‘achcha otini qabul qilib, Tabg‘ach xoqoniga qaram bo‘ldi”(Ktu 7).

Turkiy qavmlar ellik yil Tabg‘ach xoqonligiga qaram bo‘lib yashadi. Bu qaramlik bo‘libgina qolmay, balki o‘zlgini unutish ham edi. Ammo tag‘achlarning zulmidan xalqning sabr kosasi to‘ldi: “Davlatli xalq edim, davlatim endi qani? Kinga davlatni egallab beryapman? – der ekan. – Xoqonli xalq edim, xoqonim qani? Qaysi xoqonga mehnatimni, kuchimni sarf qilyapman? – deb ekan. SHunday deb tabg‘ach xoqoniga qarshi bo‘libdi”(Ktu 9). Ammo bu qarshilik bir necha marta Tabg‘ach xoqonligi tomonidan shafqatsizlarcha bostirilgani haqida bititoshda xabar beriladi.

Qadimgi turkiy qavmlarning inonch-e‘tiqodida Tangri (osmon) va er kultrlari muhim rol o‘ynagani haqida yuqorida aytib o‘tgan edik. Kul tigin bititoshida aytilishicha, o‘z xoqonligini Tabg‘ach xoqonligiga boy bergan turkiy qavmlarga Tangri va er panoh bo‘ldi. Tangri “Turk xalqi yo‘q bo‘lmasin”, deb, “xalq bo‘lsin”, deb Kul tigin va Bilga xoqonning otasi Eltarish xoqon bilan onasi Elbilga xotunni yubordi. Eltarish xoqon Tabg‘ach xoqonligiga qarshi o‘n etti yigiti bilan isyon ko‘tardi, ammo butun boshli tabg‘ach xoqonligi lashkariga o‘n etti yigit bas kela olmasligi tabiiy edi. Eltarishning tabg‘achlarga qarshi qo‘zg‘alganini eshitgan jamiki turkiy qavmlarning fidoyi farzandlaridan uning atrofiga etti yuztasi jam bo‘ldi. Nihoyat, 679 yilda Tabg‘ach xoqonligiga qarshi Eltarish xoqon boshchiligida boshlangan mustaqillik uchun kurash 689 yili Eltarishning g‘alabasi bilan tugadi. SHunday qilib, Ikkinchi turk xoqonligiga Eltarish asos soldi. Eltarish – uning unvoni bo‘lib, ismi Qutlug‘dir.

Kul titin bitigtoshida Eltarish xoqonning faoliyati alohida sahifani tashkil qiladi. Eltarish xoqon turkiy qabilalarni oyoqqa turg‘azib, atrofdagi dushman xalqlarni bo‘ysundirdi. Mana Bilga xoqon otasi Eltarishning jasorati haqida nima deydi:

²⁶ Бичурин Н.Я. (Иакниф). Юқоридаги асар, 1 жилд, 194-бет.

“Otam xoqon...tangri yorlaqagani uchun davlati borni davlatsizlantirgan, xoqoni borni xoqonsizlantirgan, dushmanni el qilgan, tizzasi borni cho‘kkaatgan, boshi borni egib ta’zim qildirgan”(Ktu 15).

Eltarish xoqon Ikkinchi turk xoqonligini barpo qilgandan keyin uzoq yashamadi. 692 yili u vafot etdi. Uning o‘rniga Qapag‘an taxtga o‘tirdi. Qapag‘an xoqon davrida (691-716 yillarda hukmronlik qilgan) Ikkinchi Turk xoqonligining harbiy-siyosiy qudrati nihoyatda yuksaldi. Qapag‘an xoqonning layoqatini, davlat boshqaruvidagi mahoratini, Markaziy Osiyodagi siyosiy mavqeini Bilga xoqon quyidagicha tasvirlaydi: “Amakim xoqon xalqni yaxshilab tuzatdi, tarbiyat qildi. Kambag‘alni boy qildi. Amakim xoqon bo‘lib turganda o‘zim tardush xalqi ustidan shad edim”. Qapag‘anning Markaziy Osiyoning harbiy va siyosiy maydondagi o‘rni haqiqatan ham, katta bo‘ldi. Bilga xoqon bu davrda amakisi bilan bir qatorda o‘zining xoqonlik hayotidagi roliga ham baho berib boradi. Bilga xoqon bu davrdagi mamlakat va davlat hayotida o‘zining roliga alohida urg‘u bermaydi, aksincha, xoqonlikning mavqeini mustahkamlashda amakisi Qapag‘an bilan birga o‘zining olib borgan xizmatlarini bayon qiladi. Bu ham Kul tigin bititoshidagi voqealarning haqqoniyligini, tarixiy dalillarning xolisligini ko‘rsatadi. Turk xoqonligining iqtisodiy turmushi yaxshilanishiga Qapag‘an xoqon bilan birga, Bilga xoqon ham astoydil kurashdi. Natijada xoqonlik Qapag‘an xoqon hukmronligi davrida “qul qulga ega bo‘lgan edi, cho‘ri cho‘riga ega bo‘lgan edi” (Ktu 21).

Bu iqtisodiy yuksalish ham vaqtincha edi. Xalqning beboshligi yana mamlakat parokandaligiga, davlatning tanazzuliga sabab bo‘ldi. YUqoridagiday turkiylarning samimiyligidan foydalangan dushman xalqlar yana xoqonlikni emirish payiga tushdilar. Xoqonlikning tanazzuliga xalq aybdor, Qapag‘an xoqonning qilgan yaxshiligini xalq bilmagani uchun, amakim xoqon o‘lib ketdi, deydi Bilga xoqon. Endi turk xalqining taqdiri nihoyatda achinarli, hatto aytish mumkinki, fojiali ahvolga tushib qoldi. Xalqning fojiasi mana bunday oqibatlariga olib keldi: “Qoning suvday oqdi, suyaging tog‘day uyulib yotdi, bek bo‘ladigan o‘g‘il bolang qul bo‘ldi, suluv qiz bolang cho‘ri bo‘ldi”(Ktu 24).

Kul tigin bitigtoshining hikoyachisi Bilga Qapag‘an vafotidan keyin (716 yili) qonuniy ravishda taxtga o‘tirdi. Bilga xoqonning ismi – Mo‘g‘uliyon, Bilga uning unvonidir. Bilga xoqon taxtga o‘tirganda, mamlakatning iqtisodiy ahvoli nochor edi. Bu vaziyatni Bilga xoqon shunday ta’riflaydi: “Mol, yilqilik xalqqa xoqon bo‘lib o‘rnashmadim. Ichi oshsiz, tashi kiyimsiz och-yalang‘och, yovuz, yomon xalq uza o‘rnashdim. Inim Kul tigin bilan so‘zlashdik: otamiz, amakimiz qozongan xalqning oti, dong‘i yo‘q bo‘lmasin deb, turk xalqi uchun tun uxlamadim, kunduz o‘tirmadim” (Ktu 26-27). Bilga xoqonning ilgari tardush xalqining shadi (hokimi) bo‘lib turganda ham, Qapag‘an xoqon bilan birga xoqonlikning ravnaqi uchun kurashdi, u elparvar xoqon sifatida tanildi. Bilga xoqonning taxtga o‘tirganini eshitgan “har erga ketgan xalq o‘lib-tirilib yayov, yalang‘och”(Ktu 28) qaytib keldi.

Bilga xoqonning faoliyati Kul tiginning jasoratlari, ta'rif-tavsifi bilan birga tasvirlanadi. Har ikkalasi bitta maqsad uchun – Turk xoqonligini mustahkamlash va kengaytirish uchun kurashdilar.

Kul tiginning jasorati bititoshda alohida e'tibor va mehr bilan tasvirlanadi. Kul tiginning qisqa tarjima holi: etti yoshda ekanida (692 yili) otasi Eltarish xoqon vafot etdi, o'n yoshida qahramonlik ko'rsatib elda shuhrat topdi, o'n olti yoshida Qapag'an xoqon hokimiyatini mustahkamlash uchun janglar olib bordi...

Bitigtoshda Kul tiginning qahramonligi va u olib borgan janglar ko'proq o'rinni egallaydi. Ayniqsa, u minib jangga kirgan ot tasviriga alohida e'tibor qaratilgan. "Kul tigin...yigirma bir yoshida CHacha Sangunga urush qildik. Eng avval Tadqan CHurning bo'z otini minib hujum qildi, u ot o'shanda o'ldi. Ikkinchi bor Ishbara YAmarning bo'z otini minib hujum qildi, u ot o'shanda o'ldi. Uchinchi bor Yigan silik bekning to'riq otini minib hujum qildi, u ot o'shanda o'ldi...Kul tigin Bayirquning oq otini minib hujum qildi. Bir erni o'q bilan urdi, ikki erni ketma-ket qilib sanchdi.." (Ktu 32-33, 36). Bu tasvir bevosita va bilvosita xalq og'zaki ijodining ta'siridir, bitigtoshlarning yozma adabiyot sifatida shakllanishida xalq og'zaki asos bo'lganini ko'rsatuvchi bir dalildir. Turkiy xalqlar ertak va eposlarida oq ot har doim muvaffaqiyat ramzi sifatida qo'llangan va g'alaba keltirgan. Kul tigin oq otni minib kirgandagina ot o'lmadi, Kul tigin epos qahramonlariga xos ko'tarinki ruhda tasvirlanadi, ya'ni u birdaniga ikki odamga nayza sanchdi. Boshqa bir o'rinda Yo'llig' tigin Kul tiginning jasoratini yana bir bor ulug'lash uchun jang tasviriga e'tibor qaratadi: u yana oq otni minib jangga kirganda, qahramonlik namunalari ko'rsatadi va bir necha dushman askarini birdaniga er tishlatadi: "Kul tigin...Alp SHalchining oq otini minib otilib hujum qildi. Dushmanning ikki jangchisini birin-ketin qilib sanchdi" (Ktu 42); "Kul tigin Azmanning oq otini minib hujum qildi. Olti jangchisini o'ldirdi. Qo'shin hujum qilganda, ettinchi jangchini qilich bilan chopdi" (Ktu45); "Kul tigin O'gsizning oq otini minib, to'qqiz jangchini o'ldirdi" (Ktu 49).

Kul tiginning halokati butun Turk xoqonligi uchun katta yo'qotish bo'ldi. Bilga xoqon Kul tigin o'limidan chekkan aziyatini shunchalik ta'sirli qilib tasvirlaganki, go'yo butun Turk xoqonligi emas, balki qo'shni mamlakatlar uchun ham katta yo'qotish bo'lgan. Vatanning taqdiri, xalqning tirikligi faqat Kul tiginga bog'liq qilib qo'yiladiki, bu bejiz emas. Zotan, Kul tiginning jasorati haqida boshqa tarixiy manbalarda ham qayd etilgan. Jumladan, u to'rt yil (711-715) davomida qorluqlar bilan jang qilib, mag'lub qildi va qarluqlar Turk xoqonligiga bo'ysunadigan bo'ldi. Qapag'an xoqon Kul tiginning jasoratiga va xalq orasidagi obro'yiga hasad qilib, qo'shinga o'zi bosh bo'lib, to'quz o'g'uzlarga qarshi jangga ketdi. Qarorgohda ayollar va bolalar qoldi. Qapag'an xoqon Kul tiginga ayollar va bolalarni qo'riqlashni topshirib ketdi. Bundan xabardor bo'lgan qarluqlar, Kul tigidan qasos oladigan payt keldi, deb qarorgohga hujum qildilar. Qarluqlar, xoqonlik qo'shinlari ikki frontda urush olib bora olmaydilar, deb o'ylagan edilar. Asosiy kuchlarning

urushga ketganidan foydalanmoqchi bo‘lgan qarluqlarning rejasini Kul tigin barbod qildi – u qarorgohni bir o‘zi himoya qildi. Bu voqea Kul tigin bititoshida shunday tasvirlanadi: “Onam xotun, keyingi onalarim, opalarim, kelinlarim, xonzodalarim, tirigingiz cho‘ri bo‘lar edi, o‘lingiz cho‘lu biyobonda, yo‘lda yotib qolar edingiz!” (Ktu 49). Kul tiginning jasorat haqida xitoy yilnomalarida ham bayon qilingan.²⁷ Kul tiginning halokati Bilga xoqon uchun og‘ir yo‘qotish bo‘ldi. Bilga xoqon inisining halokatidan qattiq qayg‘uradi, “Kul tigin bo‘lmasa, butunlay o‘lar edingiz. Inim Kul tigin vafot etdi, vujudim alam chekdi. Ko‘rar ko‘zim ko‘rmayotganday, bilar aqlim bilmayotganday bo‘ldi”, jonim azobda qoldi” (Ktu 50). Bitigtosh so‘ngida Kul tiginning azasiga SHarqu G‘arbdagi ko‘p mamlakatlardan – Tabg‘ach xoqonligidan, Tibetdan, So‘g‘d davlatidan, Buxorodan odamlar kelgani to‘g‘risida bayon qilinadiki, bu dalillar ham, birinchidan, Turk xoqonligining Bilga xoqon hukmronligi davrida dunyo xaritasida katta mavqe egallaganini, ikkinchidan, Kul tiginning shaxs sifatida ham atrof mamlakatlarda obro‘-e‘tibor qozonganini yana bir marta ko‘rsatadi.

Bilga xoqon bitigtoshi

Bilga xoqon bitigtoshi mazmunan Kul tigin bitigtoshida yaqin. Bilga xoqon kichik bitigining birinchi-ettinchi satrlari Kul tigin kichik bitigining birinchi va ikkinchi satrlarining aynan takrori. Bilga xoqon ulug‘ bitigining uchinchi- yigirma uchinchi satrlari Kul tigin ulug‘ bitigining birinchi-o‘ttizinchi satrlarining aynan takroridir. Bilga xoqon bititoshning muallifi ham Yo‘lig‘ tigin. CHamasi, Kul tigin bitigtoshining hikoyachisi Bilga xoqon va voqealarning asosiy qahramoni ham uning o‘zi bo‘lgani sababli ham matn aynan takrorlangan. Zotan. Kul tigin bitigtoshida o‘ttizinchi satrgacha asosiy voqealar oqimida Bilga xoqon obrazi bor. Kul tigin obrazi o‘ttizinchi misradan davom etadi.

Bilga xoqon bitigtoshi asrlar davomida qulab. ko‘p zararlangani uchun voqealar izchil emas. Bititoshda, asosan, Bilga xoqonning taxtga o‘tirishi, dushman qabilalarga lashkar tortib, ularni itoat ettirgani hikoya qilinadi. Jumladan, basmil, idiqut xalqi turkiy qavmlardan bo‘lib. avval Turk xoqonligi tasarrufida bo‘lgan, ammo Turk xoqonligiga “karvon yubormagani” uchun, Bilga xoqon bu qabilalarga hujum qilib, ularni yana itoat ettirgan.

Voqealarni aniqlik bilan bayon qilish Bilga xoqon bititoshining diqqatga sazovor tomonidir. Voqealar ishtirokchisi ham, hikoyachi ham Bilga xoqon. SHu bois bu bitigtosh Kul tigin bitigtoshidan farqli ravishda tarixiy-qahramonlik dostoniga emas, balki memuar janriga mansub, deb qarash lozim.

Bilga xoqon necha yoshida qaysi xalqni bo‘ysundirish uchun hujum qilganini birma-bir bayon etadi:

²⁷ Қаранг: Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Изд. “Наука”, Главная редакция восточной литературы. Москва, 1967, 313-314-бетлар.

Yigirma ikki yoshida Tabg'achga hujum qildi, CHacha sangunning sakkiz tumanlik (sakson ming) lashkarini mag'lub qildi;

Yigirma olti yoshida qirg'iz xalqiga hujum qilib, ularni tor-mor qildi, shu yili az xalqini ham taslim qildi;

Yigirma etti yoshida yana Qirg'iz xoqoniga lashkar tortdi, Ko'gman (Sayan) yishni oshib o'tib, qirg'iz xalqiga kechasi ular uxlab yotganda bostirib bordi, qirg'iz xoqonini o'ldirib, davlatini Turk xoqonligiga qo'shib oldi.

O'sha yili - yigirma etti yoshida turgash xalqiga hujum qilib, Bo'luchu degan joyda jang qildi va xoqonini, shadini o'ldirdi va davlatini oldi.

O'ttiz yoshida Beshbaliqqa hujum qilib, ko'p lashkarini o'ldirdi, Beshbaliqni qo'lga kiritish qiyin kechdi – olti marta hujum qildi. Beshbaliqning zodagonlari Bilga xoqon huzuriga keldilar. Bilga xoqon Beshbaliq shahri aholisining gunohida o'tib, shaharni omon qoldirdi.

O'ttiz bir yoshida qarluq xalqiga hujum qildi, chunki qarluqlar Turk xoqonligiga itoat etmay, uzoqlashib ketgan edi. Tamg'iduq bash degan joyda jang qilib, qarluqlarni mag'lub qildi.

O'ttiz to'rt yoshida o'g'uz qochib borib, tabg'ach xoqonligiga qo'shildi va u lashkar tortib, mag'lub qildi.

U o'n to'qqiz yil shad bo'lib turdi, o'n to'qqiz yil xoqon bo'ldi.

Bilga xoqon bititoshida u haqdagi xronologiya shundan iborat. Bu sanalar Bilga xoqonning hayotidagi eng muhimlaridir. Uning mamlakat boshqaruvidagi xizmati asosiy o'rin tutadi. Tabiiyki, qahramonning xizmat faoliyatida folklor qahramonlariga xos ta'rif-tavsiflarni ko'rmaymiz va bu bitigtoshning badiiy asar sifatidagi qonuniyatidir. Bitigtoshda faqat ayrim parchalar borki, xalq og'zaki ijodiga xos mubolag'a, voqealarni dalillash va ularga badiiy ruh berish uchun keltirilgan parchalar borki, bu - bitigtosh muallifi Yo'llig' tiginning mahoratidan yana bir bor darak beradi. Yo'llig' tigin Bilga xoqonning jasoratini dalillash, qahramonligini ko'rsatish maqsadida jang manzarasini bir necha so'zda ifoda etadi va Bilga xoqonning qahramonona xatti-harakati kitobxon ko'z o'ngida namoyon bo'ladi. Sahnani to'liq tasavvur qilish uchun qadimgi turkiydagi parchaga va o'zbekcha tabdiliga e'tibor beraylik: (Anta) so'ngushtim, susin sanchdim, ichikigma ichikdi, bo'dun bo'lti, o'lugma o'lti. Salanga qo'di yo'ripan, qarag'in qisdilata abin barqin anta buzdim (Bx 37) – (O'sha erda) jang qildim, lashkarini tor-mor qildim, taslim bo'ladigani bo'ysundi, (mening) xalq(im) bo'ldi, o'ladigani o'ldi. Selenga (daryosi) bo'ylab yurib, ularni qattiq qisuvga olib, uyini, bor narsasini o'sha erda vayron qilib tashladim.

Bilga xoqon o'zining xoqon sifatidagi faoliyatiga bitigtoshda baho beradi. Bu baho tarixiy asarlarda Bilga xoqon bilan bog'liq voqealarga mos keladi. Avval Bilga xoqon bitigtoshdagi tasvirga e'tibor beraylik: Tangri yorlaqagani uchun, men muvaffaqiyat qozonganim uchun Turk xalqi g'alaba qozondi. Men tomondan davlat bunday boshqarilmasa, Turk xalqi o'lajak edi, yo'q bo'lajak edi.

Endi Bilga xoqonga oid Xitoy yilnomalaridagi voqealarga to'xtalamiz. Qapag'an xoqon vafotidan oldin, o'g'li Kuchuk xonni noqonuniy ravishda taxt vorisi qilib e'lon qilgan edi. Aslida qadimgi turkiylar qonuniga ko'ra, Qapag'andan so'ng akasi Eltarishning o'g'li Mo'g'uliyon taxtda o'tirishi kerak edi. Qapag'an xoqon davrida Bilga xoqon tardush xali ustidan shad, ya'ni bek edi.

Noqonuniy xatti-harakatga qarshi Kul tigin vaziyatni qo'lga oldi va Qapag'anning safdoshlarini qilichdan o'tkazib, akasi Mo'g'uliyonni Turk xoqonligi taxtiga o'tqazdi. Mo'g'uliyon Bilga (dono) xoqon unvoni bilan taxtga o'tirdi. Qapag'an xoqonning safdoshlaridan faqat To'nyuquq qoldi, xolos. Bilga xoqon tashqi siyosatda ham, mamlakat ichkarisida ham vaziyatni tamomila o'zgartirdi. Xitoy bilan tinchlik shartnomasi tuzishni taklif qildi, ammo Xitoyning Tan sulolasi nafaqat shartnomaga rozi bo'ldi, aksincha harbiy harakatlarni yanada kuchaytirdi. Kul tigin boshchiligidagi Xoqonlikning Xitoy imperiyasi bilan chegaradosh hududida turkiy qabilalar yovvoyi hayvonlarni ovlashni Xitoy imperatori ta'qiqlab qo'ydi. Bundan g'azablangan xalq isyon ko'tarib, Imperatorning chegaradosh hududdagi noibi CHjan CHji-yunni asirga oldilar. Uni arang qutqarib oldilar. Mana shu voqea ham Turk xoqonligining takliflarini o'ylab ko'rishga turtki bo'ldi.

Bilga xoqon boshchiligidagi davlat boshidanoq xalqning manfaatlarini himoya qildi. Qapag'an xoqon siyosati ayrim qabilalarga, jumladan, to'lis xalqiga nihoyatda qattiq zulm o'tkazgan edi. Oqibatda bu xalq Qapag'an bilan bo'lgan jangda mag'lub bo'ldi va to'lis xalqining ko'pchiligi Xitoy imperiyasidan panoh izlab, o'sha yoqqa qochdi. Ular Turk xoqonligida to'ntarish va yangilanish bo'lganini eshitgach, yana o'zlarining yurtiga qaytib keldi. Bu voqea xitoy yilnomalarida To'nyuquqning ta'siri deb baholanadi.²⁸ Ammo Bilga xoqonning siyosati ham to'lis xalqinyurtiga ing o'z qaytib kelishiga sabablardan biri bo'lgan edi. To'lis xalqining qaytib kelishi xoqonlikning harbiy qudratini mustahkamladi. Xitoy imperiyasi o'chayotgan urush alangasini yana alanglatmoqchi bo'ldi. Ammo bunga muvaffaq bo'la olmadi. Xitoy imperiyasiga qarshi Tibet boshlagan urush imperiyani holdan toydirdi. Bilga xoqon vaqtni qo'ldan boy bermay, Tabg'ach xoqoni "yo'ldan ozdirgan va er-suvini tashlab, tabg'achga qaram bo'lgan" to'quz o'g'uzlarga amakisi Qapag'anning o'chini olmaslikka (Qapag'anni to'quz o'g'uzlar o'ldirgan edilar) va'da berib, ularni Turk xoqonligiga yana qaytardi. Bu xalq ham katta kuch edi.

Xullas, Bilga xoqon insonparvar, uzoqni ko'ra biladigan, shuningdek, mohir siyosatchi sifatida xoqonlikni buhrondan olib chiqdi, iqtisodiy va harbiy jihatdan mustahkamladi. (O'rqundan ham Kul tigin va bilga xoqon haqidagi yozganlaridan foydalanish kerak)

SHu erda turklarning kelib chiqishi haqidagi afsonani keltirish kerak

²⁸ Грумм-Гржимайло. Западная Монголия. С. 321-322.

Kul tigin bitigtoshida ham, Bilga xoqon bitigtoshida ham xitoy tilida yozilgan matn ham bor. Xitoycha matnni fransuz tiliga SHlegel, nemis tiliga Jorj fon Gabelens, ingliz tiliga Parker tarjima qilganlar. Bu tarjimalarga dunyo turkiyshunoslari murojaat etadilar. Biz mazkur xitoycha matnni Husayn Namuq O'rqunning nashridan olib foydalandik.²⁹

To'nyuquq bititoshi

Bititosh Turk xoqonligining mashhur sarkardasi, Ikkinchi Turk xoqonligini barpo qilgan Eltarishning, Qapag'an va To'nyuquqning maslahatchisi To'nyuquqqa atab o'rnatilgan. Bititoshning muallifi - To'nyuquqning o'zidir. Bu bititosh ham, Bilga xoqon bitigtoshi kabi, memuar janriga mansubdir. Bititosh yaratilgan paytda To'nyuquq hayot va ancha yoshga borib qolgan edi.

Bitigtoshning boshlanishi To'nyuquqning tarixi bilan boshlanadi: "Dono To'nyuquq – men o'zim Tabg'ach davlatida tarbiyalandim, turk xalqi Tabg'ach davlatiga bo'ysunar edi". To'nyuquq hikoya qilayotgan bu voqea Ikkinchi Turk xoqonligi barpo bo'lmasdan oldingi davrga aloqador. Bu paytda To'nyuquq Xitoy imperatori saroyida garov sifatida ushlab turilgan, xitoycha tarbiyalangan edi.

To'nyuquq Birinchi Turk xoqonligining barbod bo'lishi va turkiy qavmlarning parokanda bo'lishi voqealarini bayon qiladi. Voqealar siqiq tarzda, oz so'z bilan butun davrning manzarasi yoki ma'lum bir voqealar sahnasi o'quvchi ko'z o'ngida gavdalantiriladi. Masalan, To'nyuquq Kultigin va Bilga xoqon bititoshlarida Turk xoqonligining Xitoyga qaram bo'lib qolishi va Birinchi Turk xoqonligining tugashi haqida hikoya qilar ekan, dard-alam bilan: "Tangri shunday degan shekilli: Xon berdim. Xoningni qo'yib taslim bo'lding. Tabg'achga taslim bo'lgani uchun tangri, o'l, degan shekilli. Turk xalqi o'ldi, yo'q bo'ldi, tugadi. Turk xalqi erida bironta ham urug' qolmadi" (To'n., 2-4). Turk xoqonligining fojiasi – To'nyuquqning shaxsiy fojiasiday taassurot qoldiradi. Xalqning taqdirini o'zining taqdiri deb, xalqning muvaffaqiyatlarini o'zining muvaffaqiyatlari deb bilgan To'nyuquq doimo harakatda, doim xalqning, yurtning tashvishida. Dushmanlar xoqonlikka hujum qilishni rejalashtirayotganini To'nyuquq eshitib, Eltarish bilan birga jangga otlanar ekan: "SHunday turar yashaguvchi erk ahli"deya o'ziga hurliknii shior qilib olganini e'lon qiladi. To'nyuquq xoqonning lashkarboshisi va maslahatchisi sifatida mamlakatning mustaqilligini saqlash uchun jonbozlik ko'rsatib kurashadi. Xoqonlikning fojiasini yuqoridagiday ta'sirchan qilib tasvirlash faqat To'nyuquq bitigtoshiga xos bo'lib, bu tasvirdan maqsad xalqni ogohlantirish, doimo hushyorlikka chorlash edi.

Bitigtoshning boshlanishidanoq To'nyuquq ko'pni ko'rgan, tajribali, haqiqiy maslahatchiga xos aqlli ekani ko'zga tashlanadi. U ayni paytda iste'dodli

²⁹ Hüseyin Namık Orkun. Eski türk yazıtları. Ankara, 1987, S. 81-83.

lashkarboshi hamdir. Ikkinchi Turk xoqonligini qaytadan barpo qilishda To'nyuquq Eltarish bilan birga o'zining ishtirokini hikoya qilganda, voqealar bayonida bir usulni qo'llaydi – xoqonlik boshidan o'tkazayotgan voqealarni dushman tomonning tilidan hikoya qiladi: “O'shanda o'g'uzdan kuzatuvchi keldi. Kuzatuvchining gaplari shunday: to'quz o'g'uz xalqi ustiga bir xoqon hukmron bo'ldi, deydi. Tabg'achga Kuni sangunni yuboribdi, Xitoyga To'ngra Semni yuboribdi. Ularga shunday gap yuboribdi: ozgina turk xalqi yurgan emish. Xoqoni bahodir ekan, maslahatchisi alloma ekan. O'sha ikki kishi bor bo'lsa, seni – tabg'achni o'ldirajak deyman” (To'n., 8-10). Bu voqealar Eltarish xoqoning Ikkinchi turk xoqonligini barpo qilish uchun kurash olib borayotgan davr voqealarini o'zida aks ettiradi. Dushman tomonning Eltarish xoqon va uning maslahatchisi To'nyuquqqa bergan bahosi har ikkalasiga berilgan real baho edi. Bu usul shuni ko'rsatadiki, To'nyuquq yuz berayotgan voqea-hodisalarning aniqligini dallilaydi, dushman tomonni yaxshi, sinchiklab kuzatganiga ishora qiladi.

To'nyuquq bitigtoshidagi yoki boshqa bititoshlardagi voqealar ularga badiiy asar sifatida yondashishni talab qiladimi, degan savol tug'ilishi mumkin. Buning uchun badiiy asarning muhim elementlaridan syujet va motivning To'nyuquq bitigtoshida kelib chiqishini tahlil qilamiz.

Syujetning uch elementi – *voqea, vaziyat va kolliziya*ning mavjudligi To'nyuquq bitigtoshini badiiy asar sifatida o'rganishga imkon beradi. *Voqea* – Turk xoqonligini markazlashgan davlatga aylantirish uchun olib borilgan sa'y-harakatlar, *vaziyat* – xoqonlik ichidagi va xoqonlikning tashqarisidagi ijtimoiy-siyosiy harakatlar, *kolliziya* – xoqonlikning dushman qabilalar va sulolalar bilan to'qnashuvi, Turk xoqonligining Tan sulolasi va boshqa qabilalar bilan olib borgan jangu jadallaridir. To'nyuquq voqealar markazida turadi, barcha voqealar, vaziyat To'nyuquqqa bog'liq ravishda yuz beradi. Kolliziya esa to'quz o'g'uz xalqi bilan o'g'uz, tabg'ach, xitoy xalqlari o'rtasidagi dushmanlashuv va kurashdir. Syujetning har uchala elementi To'nyuquq bitigtoshida ham, boshqa bititoshlarda ham takrorlanadi. Zotan, bititoshlarning asosiy mavzui ham vatanni himoya qilish, jang lavhalari, qahramonlarni sharaflashdan iborat.

Albatta, To'nyuquq bitigtoshining badiiy asarga xos yana bir xususiyati – xalq maqollari va matallarining keltirilganidir. To'nyuquq biron voqea yoki vaziyatni baholaydi, unga munosabatini bildiradi. Masalan, Turk xoqonligi tang vaziyatda qolganda, To'nyuquq Eltarish xoqonga shunday maslahat beradi: “Tabg'ach, o'g'uz, Xitoy – bu uchovi qamal qilsa, qamalda qolajakmiz. Unda vujudning ichi-toshini – molu jonini topshirganday bo'lamiz. YUpqa yig'in tor-mor qilishga oson emish, ingichka yig'in uzishga oson emish. YUpqa qalin bo'lsa, tor-mor qiladigan bahodir emish. Ingichka yo'g'on bo'lsa, uzadigan bahodir emish” (To'n., 12-13). Vaziyatni baholashda To'nyuquq mazkur hikmatlardan unumli foydalanish orqali bevosita Turk xoqonligining imkoniyatini ko'rsatadi va bu imkoniyatdan o'z vaqtida foydalanishga xoqonni da'vat qiladi.

To'nyuquq - mashhur lashkarboshi bo'lish bilan birga, xoqonlikning mavqeini mustahkamlashda fidoyi inson ekanligini ham ko'rsatadi. To'nyuquq - xoqonning ishonchli lashkarboshisi, u mohirligi tufayli oz sonli lashkari bilan Xitoy, o'g'uz va tabg'achning ko'p sonli lashkarini mag'lub qiladi. Xonini tashlab, Xitoyga qo'shilib ketgan o'g'uzlar yana xoqonlikka qaytib keldilar.

To'nyuquq bitigtoshi, birinchi navbatda, To'nyuquqning ijodi, bir asar sifatida uqilishi lozim. Bitigtoshning maqsadi To'nyuquq olib borgan janglarni yoki uning xoqonlikdagi xizmatlarini xronologik tarzda bayon qilishdan iborat emas, balki uning hayoti va faoliyatidagi eng muhim voqealarni bayon qilishdan iborat edi. To'nyuquq vaziyatni nihoyatda to'g'ri fahmlaydigan, zukko, dushman tomonning rejalaridan yaxshi xabardor, tajribali ko'rug (razvedkachi). U xoqonlik hayotidagi mayda tafsilotlarga berilmaydi. Jumladan, yuqoridagi uch xalqning mag'lubiyati haqidagi voqealardan keyin To'nyuquq Turk xoqonligiga yana dushmanlashgan tabg'ach, o'n o'q, qirg'iz xoqonliklari haqida so'z yuritib, ularning rejalaridan o'quvchini xabardor qiladi: "Tabg'ach xoqoni dushmanimiz edi, o'n o'q xoqoni ham dushmanimiz edi. Undan boshqa qirg'izning qudratli xoqoni dushmanimiz bo'ldi. O'sha uch xoqon maslahatlashib, Oltin yish ustiga talon solaylik, deпти, shunday maslahat qilishibdi. SHarqqa – Turk xoqoniga lashkar tortaylik, deпти, unga qarshi lashkar tortmasa, qachon g'azablansa, u bizni yo'q qiladi, deпти. Xoqoni bahodir ekan, maslahatchisi alloma ekan, qachon g'azablansa, o'ldiradigan ko'rinadi. Uchovimiz yopirilib hujum qilaylik, uni yo'qotaylik, deпти. Turgash xoqoni shunday deпти: mening xalqim u erda bo'ladi, turk xalqi yana hayajonda deпти, o'g'uz xalqi yana parokanda deпти. O'sha gapni eshitib. Tunlari uyqum kelmas edi, kunduzlari o'tirgim kelmas edi. SHunday o'yladim: tabg'ach, o'n o'q, qirg'iz xoqoniga Ko'gman tog'idan oshib o'tib hujum qilamiz. SHuning uchun avval biz lashkar tortaylik, dedim" (To'n., 19-23). To'nyuquqning fidoyiligi (tunlari uyqum kelmas edi, kunduzlari o'tirgim kelmas edi), dushmanga kutilmagan tomondan zarba berish rejasi (Ko'gman tog'idan oshib o'tib hujum qilish haqidagi rejasi) real voqealar oqimining bir ko'rinishidir.

To'nyuquq bititoshidagi ma'lum bir voqealar munosabati bilan detallar tafsilotiga alohida urg'u berish holatlari, tabiat manzarasi tasviri uchraydi. Muallif To'nyuquq voqealarning aniqligini etkazish va tarixiylik tamoyilini saqlash uchun ham bunday tafsilotlarga ko'p o'rin bergan. Quyidagi parchaga e'tibor beraylik: "Ko'gman yo'li bitta ekan. Bu yo'l bilan yursa yaramaydi, dedim. Erchi (er biladigan kishi – N.R.) surishtirdim. CHo'llik az qabilasidan bir yigitni topdim. Az erini u yaxshi bilar ekan, bir manzili bor ekan. Ani daryosi bilan borilar ekan, o'sha erda yotib, bir otlig' yo'l yurib boriladi, dedi. O'sha yo'l bilan yursa imkoni bor, deb o'yladim. Xoqonimga buni aytib, qo'shinni yo'lga soldim. "Otlantir!" deb buyruq berdim. Oq tarmal (hozirgi Xua Kem – N.R.) daryosini kechib o'tdik, dam oldik. Keyin qo'shinga o'tlanishga buyruq berdim. Qorni yorib, yuqoriga otni etaklab, o'zimiz yayov yurib, daraxtlarga tayanib qo'shinni chiqardim..." (To'n., 23-25). Bundan

keyingi voqealar lashkarni To'nyuquq qaerlardan qanday qilib olib o'tgani, erchi (ya'ni yo'l boshlovchi) yanglishib, o'ldirilgani to'g'risidagi voqealarni hikoya qiladi.

Bitigtoshda To'nyuquqning harbiy mahoratiga ko'proq o'rin berilgan. Janglarda To'nyuquqning zafar qozonishiga sabab "tun uxlamay, kunduz o'tirmay" Eltarish xoqonga, Bo'gu (Qapag'an?) xoqonga va Bilga xoqonga xizmat qilgani bo'ldi.

To'nyuquq bititoshida diqqatga sazovor jihatlardan biri – qadimgi turk mifologiyasiga oid an'anaviy timsollardan istifoda etilganidir. Bular – *Tinsi o'g'li yotadigan Bangligak tog'i, Tangri, Umay, muqaddas er-suv* va h. Bu mifologik obrazlar boshqa bititoshlardagi kabi ma'noga ega.

To'nyuquq xoqonlik oldidagi o'zining xizmatlarini bayon qilar ekan, davlatning va xalqning erkin nafas olishiga, dushman ustidan zafarlarga erishuviga Eltarish xoqon bilan birga, o'zining xizmatlari muhim omil bo'lganini alohida ta'kidlaydi.

Bitigtosh yozilgan paytda To'nyuquq ancha keksayib qolgan ko'rinadi, zotan, bititosh so'ngida To'nyuquq buni alohida ta'kidlaydi va Bilga xoqon hukmronligi davom etayotganini ham eslatadi. Bundan ma'lum bo'ladiki, mazkur bitigtosh yozilgan paytda Turk xoqonligi ancha kuchaygan, atrofdagi dushmanlarni mag'lub qilgan, edi. To'nyuquq va Eltarishning ikkala o'g'li Mo'g'uliyon (bo'lg'usi Bilga xoqon) va Kul tigin Turgash xoqonligining CHabish chur boshchiligidagi qolgan-qutgan lashkarini ta'qib qilib, Sirdaryoning ortiga o'tdilar. To'nyuquq bu paytda g'arbiy Truk xoqonligiga yordam berish uchun kelgan edi. Bu paytga kelib Turgash xoqonligini Qapag'an mag'lub qilgan va xoqonlik sifatida tanazzulga yuz tutib bo'lgan edi. To'nyuquq va Eltarishning ikkala o'g'li SHarqiy Turk xoqonligi So'g'dga paydo bo'lib qoldilar va So'g'd shohi Gurak tomonida turib, arablarga qarshi jang qildilar. To'nyuquq bititoshida bu voqea eslanadi: "Inal xoqonga arab va tuxor (arablarning ittifoqdoshi) hujum qildi. O'shanda ajraladigan choki bor dubulg'a kiygan so'g'doq xalqi hammasi keldi" (To'n., 45). Bu voqea 712-713 yillardan keyin bo'lib o'tgan. Ammo Qutayba ibn Muslim tomonidan engilganlaridan so'ng, 714 yili chekindilar va Oltoydagi isyon ko'targan qabilalarni bostirib, O'tukanga qaytib keldilar.³⁰ Bu voqealardan ayon bo'ladiki, To'nyuquq bitigtoshi, ayrim olimlar ko'rsatganlariday, 712 yoki 716 yili emas, balki 725 yili yozilgan bo'lib chiqadi. YUqoridagi tarixiy voqealarda To'nyuquqning ishtiroki shundan dalolat beradi.

Bitigtosh so'ngida To'nyuquq Ikkinchi Turk xoqonligi tashkil topgandan boshlab keyingi barcha xoqonlarning xizmatlarini ta'kidlab o'tadi. Bititoshning so'nggi misrasi xuddi ertaklarning tugallanmasini eslatadi – go'yo podshoh mamlakatni obod qildi yoki yovuz dushman daf bo'ldi, qahramonning o'zi "murod-maqsadi"ga etdi: "Men bilga To'nyuquq va Eltarish xoqon muvaffaqiyat qozonmasa edi, u

³⁰ Кляшторний С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи Древней Евразии. Санкт-Петербург, Филологический факультет Санкт-Петербургского университета, с. 103.

bo'lmasa edi, men o'zim dono To'nyuquq muvaffaqiyat qozonmasam edi, men bo'lmasam edi, Qapag'an xoqon boshliq turk sir xalqi erida urug' ham, xalq ham, kishi ham, turk xalqi eriga xo'jayin ham bo'lmas edi" (To'n., 59-61).

Umuman, To'nyuquq bitigtoshni qadimgi turkiy adabiyotda alohida, o'ziga xos memuar janri namunasidir.

Kuli chur bititoshi

Bu yodgorlikni 1912 yili Mo'g'ulistonning Ixe-Xushotu degan manzilidan V.L.Kotvich topgan. U mazkur yodgorlikning tarixiy ahamiyatini batafsil bayon qilgan. Kuli chur Beshbaliq shahrida to'rtta jangda kurash olib bordi. Bilga xoqon yodgorligida ham Kuli chur tardush beklarini boshlab Bilga xoqonga 716 yili taslim bo'lib keladi (o'n uchinchi satrda).

Kuli chur bititoshni hajman katta emas: bitigtoshning g'arb tomoni o'n ikki satrdan, sharq tomoni o'n uch satrdan va janub tomoni to'rt satrdan iborat. Bitigtosh ko'p zararlangan, shu bois voqealarning mantiqiy izchilligi kuzatilmaydi.

Bitigtoshning boshidanoq To'nyuquq ismi uchraydi. Kuli chur Eltarish xoqon davrida anchagina mashhur bo'lgan ko'rinadi. Bititoshning g'arb tomoni uchinchi satrida "(Kuli chur) Eltarish xoqon davlatida keksayib, yaxshi mangulik ko'rdi, ulug' Kuli chur sakson yil yashab vafot etdi".

Kuli chur bititoshining uzuq-yuluq saqlangan jumlaridan shu narsa ayon bo'ladiki, u mohir jangchi va lashkarboshi bo'lgan. U minib jangga kirgan ot, jang kiyimlariga alohida urg'u berilgan. Janglarda qahramonlik ko'rsatib, shuhrat taratgan, inson sifatida yaxshi do'st, fazilatlarga boy inson bo'lgan. U tardush xalqining hukmdori bo'lgan. Qorluq xalqi bilan jang qilgan, xuddi Kul tigin minib kirgan otlar qanday tasvirlangan bo'lsa, Kuli churning jangovar otlari ham shu tarzda tasvirlangan. Bitigtosh muallifi noma'lum.

Moyun chur bitigtoshi

Bu bititoshni 1909 yili G.I.Ramstedt topgan. Moyun chur - uyg'ur xoni, 45 yili oxirgi Turk xoqonligi hukmdori O'zmish teginni mag'lub qildi. Bitigtosh shunisi bilan diqqatga sazovorki, uyg'ur xoniga uyg'ur-turk yozuvida emas. Balki turkiy-run yozuvidagi bitigtosh o'rnatilgan.

Moyun chur hajm jihatidan Kuli chur bitigtoshidan kattaroq bo'lib, bitigtoshning shimol tomoni o'n ikki satrdan, sharq tomoni ham o'n ikki satrdan, janub tomoni o'n besh satrdan, garb tomoni o'n satrdan iborat. Bitigtosh ko'p zararlangan.

Moyun chur bititoshni, xuddi To'nyuquq bitigtoshi kabi, Moyun chur tomonidan hikoya qilinadi. Bititosh Turk xoqonligining hududi, mavqei va qudratli davlat bo'lganini hikoya qilish bilan boshlanadi. Qipchoq qavmining ellik yil hukmronlik qilgani haqida shu bitigtoshda ilk bor so'z yuritiladi: "turk qipchoq (qavmi) ellik yil o'tirdi turk xalqi ustidan, yigirma olti yoshimda (xoqon otamga shad unvonini berdi" (4).

Moyun chur otasi Kul dono xoqon bilan birga turk xoqonligi qo‘shinini itoat ettirganini hikoya qiladi. Qo‘y yili (745 yili) O‘zmish tiginni asir olgani va uning xotinini o‘ziga olganini hikoya qilar ekan, uch qarluq xalqi baribir, Moyun churga itoat etmasdan, g‘arbiy turk xoqonligiga qo‘shilib ketgani haqida xabar beradi.

Moyun chur bitigtoshining qimmatini shundaki, unda Turk xoqonligi tugagandan keyingi turkiy qavmlarning uyg‘ur xoqonligiga qo‘shilishi, ayrim qabilalarning isyoni, 757 yilgacha bo‘lgan turkiy qabilalar bilan Moyun chur lashkari o‘rtasidagi kurash voqealari bayon qilinadi. Bitigtosh ko‘p zararlangani uchun izchillik yo‘qolgan.

Enisey yozma yodgorliklari. Enisey bitigtoshlari miqdor jihatdan ko‘p. Bu bitigtoshlarda garchi voqealar

Savol va topshiriqlar

1. Turk xoqonligidagi siyosiy vaziyatda qaysi davlatlar jiddiy rol o‘ynadi?
2. Xoqonlikning tashkil topishida qaysi tarixiy shaxslar asosiy rol o‘ynadi?
3. Xoqonlik va Eron sasoniylar sulolasi munosabatlari haqida so‘zlab bering.
4. Qadimgi turkiy yodgorliklarning paydo bo‘lishiga oid omillar haqida so‘zlang.
5. Kul tigin bitigtoshidan *boshlanma, mazmun taraqqiyoti va tugallanmaga* misol keltiring.
6. Kul tigin bitigtoshidagi mifologik syujet qaysi o‘rinda ko‘rinadi?
7. Kul tigin bitigtoshidan eposlarga xos parchalardan misol ayting.
8. Kul tigin bitigtoshida qaysi tarixiy shaxsga bag‘ishlangan yig‘i janriga oid parcha bor?
9. Nima uchun To‘nyuquq bitigtoshini memuar janriga mansub deb qaraymiz?
10. Enisey yozma yodgorliklari qaysi janrga mansub?

Moniylik oqimidagi qadimgi turkiy adabiyot

Reja:

1. Moniylik oqimi haqida qisqacha ma’lumot.
2. Moniy shaxsi haqida.
3. Beruniy Moniy haqida.
4. Moniylik adabiyotning asosiy xususiyatlari.
5. “Xuastuanift”ning tuzilishi.
6. “Xuastuanift”ning mazmuni.
7. Moniylik she’rlari.

Kalit so‘z va terminlar: *moniylik oqimi, g‘oya, tizim, ta’limot, sinkretik tizim, moniylik adabiyoti, madhiya, to‘rtlik, yozuv, timsol.*

Moniylik haqida qisqacha ma’lumot

Moniylik oqimi qadimgi turkiy muhitdagi alohida, o'ziga xos bo'lgan oqimning mahsulidir. Moniylik oqimining asoschisi – Moniy ibn Fatakdir. Moniy yoshligida ko'p sayohat qildi: O'rta Osiyoda, Hindistonda uzoq vaqt yashab, bu o'lkalardagi mahalliy dinlar, jumladan, braxmanizm, buddaviylik va nasroniylik oqimlarini chuqur o'rgandi. Ayniqsa. O'rta Osiyo va Eron hududida mustahkam ildiz otgan zardushtiylik Moniyning e'tiborini ko'proq jalb qildi. SHu sababdan o'zi yaratishni maqsad qilib qo'ygan ta'limot uchun zardushtiylikka tayandi. Jumladan, zardushtiylikda ham, moniylikda ham olamning paydo bo'lishi va tuzilishi haqidagi ta'limot bir asosga ega. Bu – Xurmuzdda mujassamlashgan Ezgulik va Nurga, Axriman (moniylikda SHmnu)da mujassamlashgan Zulmat va YOvuzlikdir. Zardushtiylikda sinovdan o'tgan va insoniyat hayotining asosiy mazmuniga aylangan ikki qarama-qarshi ruhiy kuchlar o'rtasidagi kurash moniylik oqimida yanada ochiqroq namoyon bo'ldi. Moniy tarixda birinchi bo'lib, Markaziy Osiyoda o'zigacha yaratilgan boshqa diniy oqimlardan farqli o'laroq, hayotga yaqin g'oyalarni o'zida mujassamlantirgan, keng qamrovli diniy tizimni yaratishga harakat qildi. Moniyning ta'limoti uning “Barhayot Injil”, SHopur ibn Ardashirga bag'ishlab yozgan “SHopuroqon” asarlarida o'z ta'limotini ilgari suradi.

Beruniy Moniy va uning ta'limotini tahlil qilar ekan, Budosaf, Zardusht va Budda qatorida uni ham payg'ambarlik da'vo qilgan kishilar” qatoriga qo'shadi. Moniy majusiylar, xristianlar va “sanaviya” (ikkilanuvchilar) mazhablarini yaxshi o'rgangan. Zotan, “SHopuroqon” asarida Moniy shunday deydi: “Hikmat va yaxshi amallar doimo (xudoning) elchilari vaqti-vaqti bilan keltirib turganlarining o'zidir. Bir zamon u (hikmat va yaxshi amallar) Bud (Budda demoqchi – N.R.)jismlil elchi orqali Hindiston mamlakatiga, bir zamon Zardusht orqali Eron zaminiga va bir zamon Iso orqali Mag'rib zaminiga yuborilgan. So'ngra bu oxirgi asrda men Moniyga – haqiqiy xudoning elchisiga – shu vahiy tushirilib va shu payg'ambar keltirilib, (men orqali) Bobil zaminiga yuborildi”.³¹ Moniy haqiqatan ham payg'ambarlik da'vo qilgan. Lekin shunisi ham borki, Budda ham, undan keyin o'tgan Moniy ham “hikmat va yaxshi amallar” haqida gapirmoqda. Bu hikmat va amallar nimani anglatadi? CHamasi, Moniy yuqoridagi uchta mazhab zaminida shakllantirgan o'zining hayotda bajarish mumkin bo'lgan amallari, aqidalari to'g'risida aytmoqda.

Moniy abjad harflari tartibida yigirma ikki harfni joriy qilgan va shu harflar tartibida o'zining Injilini yaratgan. Ana shu Injilida Moniy, Iso Masih “Furoqlit” asarida men to'g'rimda xabar bergan, deb payg'ambarlar muhri ekanini dalolat qilgan.

Moniyning olam borligi va ko'rinishi haqidagi dalillari Beruniyni qoniqtirmadi va ularni xato deb hisobladi. Moniyning nur odamlariga, qadimgi insonlar va “hayot

³¹ Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар. 1 жилд. “Фан” нашриёти, 1968, 241-бет.

ruhi”ga ishonishga da’vat etganini Beruniy qoralaydi. Moniy zardushtiylik ta’limotidan olgan nur va zulmat kurashining abadiyligini u ishonchsiz deb qaradi. Moniyning ta’limotidan muhim qirralarni Beruniy bayon qilganda, **masalani ochiq qoldirganday taassurot qoldiradi:** “Hayvon so‘yishni va unga alam etkazishni, olov, suv va o‘simliklarga ziyon etkazishni – eng ochiq so‘z bilan – harom qildi. Siddiqlar, ya’ni Moniy mazhabidagilarning taqvodorlari va zohidlari o‘zlariga farz qilgan qonunlar tuzdi. U (qonunlar) bechorachilikni ixtiyor etish, hirs va shahvatni qo‘porib tashlash, tarki dunyo qilish va undan yuz o‘girish, uzluksiz ro‘za tutish, imkoni boricha sadaqa berish, bir kunlik ovqat va bir yillik kiyimdan boshqa qo‘r-qutni o‘ziga harom qilish, jinsiy aloqani tark etish, xalqni da’vat qilib yo‘lga solish uchun doimo dunyoni kezishdan iboratdir”.³²

Moniy ishlab chiqqan va amalga tatbiq etgan yuqoridagi qonunlar Beruniyni befarq qoldirmagan. Bu qonunlarning ba’zilari – faqirlikni o‘z ixtiyori bilan qabul etish, tarki dunyo qilish, mol-mulkka ruju qo‘ymaslik va ortig‘ini muhtojlarga berish kabi aqidalar islomiy tasavvufda ham keng yoyilganidan Beruniy yaxshi xabardor. U “Mineralogiya” kitobida keltirgan muruvvat va futuvvat qoidalari bunga dalildir. Faqat “xalqni da’vat qilib yo‘lga solish uchun doimo dunyoni kezish” haqidagi Moniy o‘giti Iso Masihning havoriylariga bergan o‘gitidan olingani uchun Beruniyni tashvishga solgan.

Beruniy Moniyning axloqsizligi haqidagi har xil mish-mishlar asossizligini ta’kidlaydi, uning “o‘zim voqif bo‘lgan kitoblarida bunday so‘zni uchratmadim, aksincha, uning tutgan yo‘li u haqda hikoya qilinganning teskarisidan dalolat beradi”³³, deb xabar qiladi.

Moniy ta’limoti va u yaratgan aqidalar yuzaga chiqib, yoyilib boravergach, uning izdoshlari ko‘paydi. U o‘zining “Injil”ini, “Tiriklar xazinasini”, “Jabborlar haqida kitob”, “Sirlar kitobi” kabi asarlar yaratdi. Bu asarlarida Iso Masihning ramzlarini ochib berganini aytdi.

Moniyning ta’limoti Ardasher, uning o‘g‘li SHopur, SHopurning o‘g‘li Xurmuzd hukmronligi davrlarida katta obro‘ga ega bo‘ldi. Moniyning payg‘ambarlik da’volari rost yoki soxta ekanligi to‘g‘risida ham Beruniy SHopur hukmronligi davridagi ayrim xabarlarni keltiradi. Beruniyning ta’kidlashicha, islom mamlakatidan tashqarida sharq turklarining. Xitoy Tibet aholisining aksari, hindlarning ba’zilari Moniy dini va mazhabidagilardir. Bular Moniy to‘g‘risida ikki xil so‘zlaydilar: bir guruhi “Moniyda mo‘jiza bo‘lmagan”, deyдилar va u to‘g‘rida yana “Iso Masih va uning suhbatdoshlari olamdan o‘tganda, u (erdan) oyatlar ko‘tariladi”, deb xabar qilgan, deyдилar. Boshqa bir guruh aytadiki, Moniyda payg‘ambarlik alomatlarini bo‘lgan, u mo‘jizalar ko‘rsatgan. U shoh SHopurni o‘zi bilan osmonga olib chiqqan, ikkovi osmon bilan er orasida muallaq qolganlar.

³² Абу Райхон Беруний. Юқоридаги асар, 242-бет.

³³ Ўша асар, ўша бет.

SHunda SHopur Moniyning bu mo‘‘jizasiga ishonib, unga imon keltirgan. YAna bu toifaning ta‘kidlashicha, Moniy suhbatdoshlari orasidan ko‘tarilib, bir necha kun osmonda turar, keyin ular oldiga qaytib tushar ekan.³⁴

Beruniy Moniy tarafdorlarining mazkur xabarlarini sharhlamaydi, munosabat ham bildirmaydi, ulardan eshitganlarini bayon qiladi va hukm chiqarishni kitobxon hukmiga topshiradi.

Moniy ta‘limotining Beruniy tanqidiga uchrashiga birinchi sabab – dualistik qarash (Beruniy ta‘biri bilan aytganda, sanaviya, ya‘ni ikkilanuvchilar mazhabi)ga asoslanganidir; ikkinchi sabab – Moniy yaratgan ta‘limot mustaqil bo‘lmay, bir necha diniy oqimlar va mazhablarning, xususan, xristianlik, zardushtiylik va buddaviylikning zaminida paydo bo‘lganidir.

Moniyning hayoti ayanchli bo‘ldi. Bahrom uni o‘ldirtirib, terisini shildirdi va terisiga somon tiqdirib, Jundishopur shahrining darvozasiga osdirdi.

Moniy ibn Fatakning ta‘limoti va hayoti yana darvesh Avgustin, avliyo Efrayim, avliyo Epifaniyoning asarlarida (IV asr), nasroniy-suryoniy yilnomalarida, qator arab va fors manbalarida ham bor. Uning ismi ma‘nosi to‘g‘risida har xil talqinlar yuradi: “telba”, “odamxo‘r”, “qimmatbaho tosh”. Moniy izdoshlari esa uning ismini suryoniycha “Moniy tirik” so‘zidan deb talqin qilgan edilar.

Moniy yaratgan ta‘limot teosofik sinkretizm (narigi dunyo bilan bevosita muloqot qilish va xudoni bilash haqidagi qarashlarning yaxlitligi) tayanadi. Uning ta‘limoti o‘z davrida hayotga yaqin bo‘ldi, shuning uchun ham ming yilcha yashadi va nafaqat O‘rta Osiyo va Eronda, balki Evropadan Xitoygacha bo‘lgan hududda yoyildi. VIII asrning ikkinchi yarmida paydo bo‘lgan uyg‘ur-turk xoqonligida moniylik oqimi yaqin yuz yilcha rasmiy din sifatida faoliyat ko‘rsatgan edi.

Moniy yaratgan sinkretik tizim shundan iboratki, atrofimizdagi olam ikki qarama-qarshi ruhiy kuch – ezgulik bilan yovuzlik, nur bilan zulmat shafqatsiz kurashadigan maydondir. Bu kurashning oqibati, shubhasiz, ijobiy natija bilan tugaydi.

Xo‘rmuzd moniylik oqimida olamdagi jamiki mavjudotlarning yaratuvchisi, koinotdagi jismlarga shakl bergan bosh xudodir. Moniylikda ham, zardushtiylikdagi singari, inson tanasi emas, ruhi bosh o‘ringa qo‘yiladi.

Moniylik adabiyoti

Qadimgi turkiy adabiyot ko‘p qatlamli, turli mazmundagi manbalarga tayanishi bilan diqqatga sazovordir. Qolaversa, turkiy xalqlar yashagan zamindagi keng ommaga to‘liq ma‘lum bo‘lmagan, etib bormagan shunday yozma manbalar borki, bu yozma manbalarning turkiy xalqlar adabiyoti tarixida tutgan o‘rnini belgilamasdan turib, qadimgi turkiy xalqlarning ma‘lum tarixiy bosqichdagi madaniy, ijtimoiy-siyosiy mavqeini belgilab bo‘lmaydi. Milodning boshlaridagi

³⁴ Абу Райхон Беруний. Юқоридаги асар, 243-бет.

davr mafkurasi, jamiyatdagi ma'naviy bo'shliq aynan shu asarlar orqali to'ldirildi. Jamiyatga komil insonni etkazib berishday mas'uliyatli vazifani moniylik oqimi va bu oqimdagi adabiyot bajardi. SHu boisdan moniylik oqimining va uning ta'sirida yozma adabiyotning paydo bo'lishi tasodif emas, balki zarurat bo'lgan edi. Moniylik oqimidagi adabiy yodgorlikning bizga etib kelgan namunasi "Xuastuanift" (Moniylarning tavbanomasi) va bir qator moniylik she'rlari bunga misoldir.

"Xuastuanift"ning qadimgi turkiyda uchta nusxasi bor. London va Berlin nusxasi – moniy yozuvida, Sankt-Peterburg nusxasi – eski uyg'ur yozuvida bitilgan. To'lig'i – London nusxasi, noto'lig'i – Berlin nusxasidir. Asar yaratilgan davr to'g'risida V.V.Radlov fikr bildirib, milodiy V asr deb aytgan edi, S.E.Malov esa VII asr deb qaraydi. Moniylik oqimining mavqei hamda til xususiyatlariga asoslanib xulosa chiqariladigan bo'lsa, V.V.Radlovning fikri haqiqatga yaqin bo'lib chiqadi. Sankt-Peterburglik L. Dmitrieva har uchala nusxa asosida 1963 yilda "Xuastuanift"ning yig'ma matnini yaratdi.

"Xuastuanift"ning tuzilishi. "Xuastuanift" Moniy jamoasi a'zolarining madhiyasi sifatida yangragan. Ayni paytda bu asar jamoat a'zolarining nizomi hamdir. Bu asarning diqqatga sazovor tomoni shundaki, asar moniylik oqimini targ'ib qilishdangina iborat emas, balki bu oqimning kelib chiqishi, tub mohiyati, moniylik qonunlarini tahlil qilish va keng ommaga etkazishdan iborat bo'lgan. Moniylik paydo bo'lmasdan oldin, moniy jamoasiga mansub bo'lgandan keyin gunohlarini anglagan insonning tavba-tazarrulari bu oqimning manzarasini to'liq namoyon qiladi. Asarning L.Dmitrieva tiklagan to'liq varianti o'n besh bo'limdan iborat.

Birinchi bo'lim – Xo'rmuzdning yovuzlik olamiga qarshi otlangani, nur bilan zulmatning qo'shiluvi yomon oqibatlariga olib kelgani va insoniyat xudoni unutib, og'ir gunoh ichida qolganlari bayonidan iborat. "Kimdir bironni tiriltirsa. Xudoni tiriltirgan bo'ladi, kimdir bironni o'ldirsa, xudoni o'ldirgan bo'ladi" degan aqidani insoniyat bilmagani ana shu eng og'ir gunohlardan bittasidir. Mazkur bo'lim oxirida Raymast degan shoh barcha Moniy jamoasi a'zolari nomidan tavba qiladi. Bu bo'lim moniylik tarixini umumlashtirgan, shu bois qolgan bo'limlarning debochasi deb aytish mumkin.

Ikkinchi bo'lim – Kun va Oy xudolarining faoliyati - nur sochish, ikkalasi ikkita nur saroyi ichida o'tiradilar, boshqa xudolar ularning saroylari ichida, ammo odamlar Kun va Oy xudolarini ilgari tanimaganlari, ularga ishonmaganlari, ularga uyatli, yomon so'zlar aytganlari uchun tavba-tazarru qiladilar, chinakam xudolar ekanini e'tirof etishga da'vat qilinadilar.

Uchinchi bo'lim – Xo'rmuzning yordamchi xudolari – engil shabada xudosi, shamol xudosi, nur xudosi, suv xudosi, olov xudosi hamda bu xudolarning faoliyati, mazkur beshta xudoga tobe bo'lgan moddiy va ruhiy olam, bu beshta xudoni tanimaslik og'ir gunoh ekani to'g'risida so'z yuritiladi.

To'rtinchi bo'lim – Buddaning timsoli – burxonlarga, xabarchilar – ruhlarga,

lashkarlar – Xo‘rmuzdning beshta yordamchi xudolari to‘g‘risida so‘z ketadi. Bu bo‘limda turli diniy tizimdan kirib kelgan xudolar va ruhlarning moniylikda yaxlit holga keltirilgani ko‘rinadi. Bu bobda tilga olingan yaxshi xulqli pok ruhoniylar, qaysi diniy tizimdan kirib kelganidan qat‘iy nazar, Xudoning elchilaridir. Ammo ular orqali Xudo muqaddas bitiklarni yuborganda, insoniyat qarshilik ko‘rsatdi, muqaddas bitiklarni tan olmadi.

Beshinchi bo‘lim – insoniyat ikki oyoqli odamlarga, to‘rt oyoqli jonivorlarga, qanotli jonzotlarga, suvda suzuvchi jonivorlarga, erda bag‘ri bilan sudralib yuruvchi jonzotlarga qarshi gunoh qilgan: haqoratlagan, urgan, qo‘rqitgan, hurkitgan, azob bergan, o‘ldirgan. Endi o‘sha qilgan gunohlari uchun tavba qiladi.

Oltinchi bo‘lim – inson doim gunoh bilan yurgan, fikrlari, so‘zlari bilan gunoh qilgan, qasam ichgan, gunohkor odamlarga guvohlik bergan, begunohlarni ta‘qib qilgan, insonlarga ruhan azob bergan, insonlarni, jonzotlarni urgan, o‘ldirgan, aldagan, yo‘ldan ozdirgan. Kun, Oy xudolariga ma‘qul kelmagan ishlarni ko‘p qilgan. O‘n turli gunohdan xalos qilgin, deb Xo‘rmuzdga iltijo qiladi.

Ettinchi bo‘lim – soxta qonunlarga, shaytonu arvohlarga sajda qilib, ularni xudoyim deb gunoh qilgan. Xudoning qonunini va‘z qilganlarga ishonmasdan, “Men xudoman, men ruhniyman” deganlarning so‘zlariga ishondilar. Iblis va arvohlarga jonivorlarni qurbonlik qildilar, ularga ta‘zim etdilar. Soxta yozuvlarga amal qilib, sig‘indilar. O‘sha yovuz iblis va arvohlardan baxt so‘radilar. Ana shu qilgan gunohlari uchun tavba qiladilar.

Sakkizinchi bo‘lim – inson haqiqiy Xudoni, pok muqaddas yozuvni, ikki ildizni (ezgulik va yovuzlikni), uch zamonni inson bilmasdan oldin, shuuri to‘rtta nurli tamg‘ani qalbiga muhrlamagan edi. Bular: *sevgi* – Azrua Xudoning tamg‘asi; *imon, ishonch* – Kun, Oy xudolarining tamg‘asi; *qo‘rquv* – beshta xudoning tamg‘asi; *donishmandlik* – burxanlarning tamg‘asi. Ana shu tamg‘alarni bilgandan keyin, yorug‘ ildizni, Xudoning erini, qop-qorong‘u ildizni, do‘zax erini bilib oldi, eru osmonni kim yaratganini bilib oldi.

To‘qqizinchi bo‘lim – Moniylar o‘nta nazrni ado qilar edilar. Bu o‘nta nazrdan uchtasi – og‘izniki, uchtasi – yurakniki, uchtasi – qo‘lniki, bittasi – hamma jonzotniki. Ularni yo‘ldan ozdirgan narsalar tana sevgisi bo‘lib, chorvaga, mol-mulkka ruju qo‘yib, g‘am-tashvishlariga o‘ralashib, o‘nta nazrni ado eta olmagan edilar.

O‘ninchi bo‘lim – har kun Azrua xudoga, Kun va Oy xudolariga, burxonlarga aql bilan aytiladigan madhiya bor edi. Ammo insonlar bu xudolar oldidagi qo‘rquvni unutib, hissiyotlarini, hamdu sanolarni xudolarga bag‘ishlamadilar.

O‘n birinchi bo‘lim – beshta xudoga va pok, muqaddas yozuvlarga nazr berish qonuni bor edi. Ammo insonlar bu ruhiy mavjudotlarga emas, balki yomon xulqli insonga, yirtqichi jonzotlarga, moddiy narsalarga nazr berdilar, nazrlarni isrof qildilar. Osmon nurlarini – Quyosh va Oy nurlarini insonlarga emas, zaminga uloqtirib gunoh qildilar.

O‘n ikkinchi bo‘lim – Moniylik qonun-qoidalarini bo‘yicha bir yilda ellik kun ro‘za tutish lozim. Bu Xudo yo‘lida tutiladigan ro‘za bo‘lib, muqaddas va Xudo yo‘lida xizmat qilishning bir ko‘rinishi edi. Ammo insonlar, avval uy-ro‘zg‘orimizni ta‘minlaylik, deb chorva, mol-mulk yig‘aylik, deb ro‘zani unutib qo‘ydilar va gunoh qildilar, o‘zlariga maftun bo‘ldilar, oqibatda ro‘zani buzdilar yoki qonunda ko‘rsatilganiday ro‘za tuta olmasdan katta gunoh qildilar.

O‘n uchinchi bo‘lim – insonning gunohlariyu ayblari uchun Kun tangrisi har kun xudolardan, muqaddas yozuvlardan, pok ruhoniylardan afv so‘rar edi. Ammo erinchoq inson mehnatga, tashvishga o‘ralashib, gunohdan forig‘ bo‘lishga intilmadi.

O‘n to‘rtinchi bo‘lim – yiliga etti marta qurbonlik marosimi o‘tkazilsin, bir oy davomida nazrlar qilinsin, degan qonun bor edi. Bundan tashqari, qurbonlik marosimi paytida ibodatxonada o‘tirib, ro‘za tutib, Xudoning elchilariga ishonib, ulardan gunohlari uchun so‘rashlari kerak edi. Ammo insonlar bularni ado etmaganlari uchun gunohga botdilar.

O‘n beshinchi bo‘lim – inson hamma gunohlari uchun tavba qiladi. Ularning gunohlari avvalgi boblarda aytilgan gunohlarini – iblisning so‘ziga kirib, beshta xudo nurini sarson qilganlari, ularning nuriga itoat etmaganlari, besh turli tanani, besh turli maysani, daraxtni tashvishga qo‘yganlari, moniylik qonunlariga itoat etmay, nazrlarni ado etmaganlari yoki juda ham kamaytirib tashlaganlarini, qonun voizi bo‘lgan ruhoniylarga, muqaddas yozuvlarga ishonmasdan, ko‘p gunoh qilganlarini yana bir marta takrorlashdan iboratdir.

“Xuastuanift”ning g‘oyaviy mazmuni.

(Oltin yorug‘dagi moniylikka oid aqidalar. 1 kitobda belgilab qo‘yganman).

“Xuastuanift”da Xo‘rmuzd olamning ibtidosidir. U ezgulik uchun kurashga boshchilik qiladi. “Xo‘rmuzd xudo beshta xudo bilan birga hamma xudolarning pokligi uchun iblislarga qarshi kurashga o‘tlanib, osmondan tushdi”. Asarni Xo‘rmuzdning faoliyati bilan boshlashdan maqsad – olamning ibtidosi azalda ezgulikdan iborat edi, olam ezgulik uchun yaratilgan edi, jonzotlar ruhiyatida ezgulik va oliyanoblik hukmron edi, degan o‘gitni bosh o‘ringa qo‘yishdir.

Ammo SHmnu – “Xuastuanift”da yovuzlik timsoli, bu xususiyati bilan “Avesto”dagi Axrimanni eslatadi. “Xuastuanift”da olamning ibtidosi tasvirida Xo‘rmuzd va SHmnu bir-biriga qarama-qarshi kuch ekani ta‘kidlanadi. SHmnu paydo bo‘lgach, nur bilan zulmat qo‘shilib ketdi va ularni ajratib bo‘lmay qolgandan keyin, SHmnu va yana beshta iblis bilan jang qilish uchun Xurmuzd osmondan tushadi. Ammo SHmnu o‘z ishini qildi – insoniyatning ongini, niyatini iblisning qilmishi tomon burib, ularni ruhsiz qilib qo‘ydi. Ruhsizlik – Xudodan uzoqlashishga, faqat tana sevgisi bilan yashashga olib keladi, degan xulosa “Xuastuanift”da bosh o‘rin tutadi.

Moniylik qonunlarida ruhiy olam bosh o‘ringa qo‘yilgani bejiz emas. Moddiy olam esa yovuzlik va zulmat bilan uyg‘unlashtiradi. “Xuastuanift”ning maqsadi ham

bitta – odamzodning ruhiyatidagi nurni, ya'ni ezgulikni moddiy olamdagi zulmatdan qutqarish lozim. Moniy - bu yo'lda najotkor, uning qonunlari ham ezgulik yo'lini ko'rsatuvchi vositadir. Faqat tavba-tazarru va gunohlarni e'tirof etish insoniyatni to'g'ri yo'lga solishi mumkin. SHuning uchun ham "Xuastuanift"ning har bir bo'limi so'ngida Moniy jamoasi a'zolari ilgari qilgan tavba qilib, Xo'rmuzddan gunohlarini kechirishini so'raydilar.

Moddiy boyliklarga ruju qo'yish jamiyatda tabaqalanishni yuzaga keltirishi tabiiy edi. Er yuzida moddiy boyliklarni cheklash va tana lazzati uchun bag'ishlamasdan, Xudoga bag'ishlash, nazr qilish, ehtiyojdan ortig'ini istamasdan, muhtojlarga in'om qilishi kerak, degan o'git moniylik jamoatining o'zak aqidalaridan edi. Bu aqida esa, masihiylik (xristianlik)dagi zaminiy boyliklarga berilmasdan, Osmon shohligidagi xazinaning payidan bo'lish kerakligi haqidagi o'gitga borib taqaladi (Mark 10: 21-23; Luka 18:23-25). Ayni shu g'oya moniylik oqimining muhim jihatlaridandir: "Osmonga (olib) boradigan, (yovuzlikdan) xalos qiladigan beshta xudo nurini uyga, boshpanaga bog'lab qo'yib, yomon xulqli insonga, yirtqich jonzotlarga, moddiy narsalarga berdik, to'kib-sochib tashladik"(Xuastuanift 11-bo'lim). Masihiylikda kamol topgan bu umuminsoniy aqida SHarq mamlakatlariga keng tarqalgan edi.

YAngi Ahdning "Matto bayon etgan Xushxabar" kitobida Iso Masih havoriylariga shunday o'git beradi:"Hech kim ikki xo'jayinga xizmat qilolmaydi. U yo birini yomon ko'rib, boshqasini yaxshi ko'radi, yoki biriga bag'ishlanib, boshqasini mensimaydi. Sizlar ham Xudoga, ham boylikka birdek xizmat qila olmaysizlar" (Matto 6:24). Iso Masihning boylikka, tana lazzatiga ruju qo'ymaslik haqidagi o'gitlari YAngi Ahdning boshqa kitoblarida ham ko'p marta takrorlanadi.

"Xuastuanift"da ilgari surilgan aqidalardan yana biri – insoniyat aql-idrok bilan kimga nazr berishi lozim, ammo ularni yo'ldan ozdirgan boylik qanday oqibatlariga olib keldi – ana shular to'g'risida bo'lib, bu ham masihiylik ta'limotida ilk bor shakllangan edi.

YAngi g'oyalar hamma davrda osonlikcha qabul qilinavermagan. Ayniqsa, zodagonlar Moniyning yuqoridagiday boyliklarni teng taqsimlash haqidagi aqidalarini qabul qila olmaganlar, bu aqidalar ular uchun nihoyatda xavfli bo'lib tuyulgan. Moniy jamoasi a'zolarining quvg'inga uchrashiga, Moniyga nisbatan bo'htonlar yog'dirib, oxir qatl qilinishiga sabab shudir.

"Xuastuanift"dagi nur va zulmat o'rtasidagi kurash ruhiy va moddiy boyliklar o'rtasidagi kurashning timsolidir. Inson o'z ruhida mavjud bo'lgan nur zarralarini moddiy narsalar tashvishidan xalos qilish kerak.

Ruhan poklanish, ruhiy uyg'oqlik, tanaga lazzat bag'ishlaydigan ko'ngulxushliklardan o'zni tiyib, Xudoga xizmat qilish "Xuastuanift"da bosh o'rin tutgan aqidalardandir. "Xuastuanift" o'z davrining yozma adabiyoti sifatida bu g'oyalarni yoyish va targ'ib qilishda katta xizmat qildi.

Moniylik she'rlari

Moniylik oqimi bir qator she'rlarni ham yuzaga keltirdi. Bu she'rlarda Moniyning shaxsiyati va u yaratgan oqimning aqidalari madh qilinadi. Moniy shaxsi esa deyarli hamma she'rlarda bor. Moniyga buyuk iloh sifatida hamdu sanolar aytiladi. Moniylik she'rlarining sanasi aniq emas, lekin bir nechi yuz yillar davomida bu she'rlar yaratilganini taxmin qilish mumkin. Turk xoqonligi davrida, bu xoqonlik tugab, uning o'rniga turkiy qavmlarning eng katta qabilalaridan uyg'urlar hokimiyat tepasiga kelgan davrda ham moniylik she'rlari yaratildi. Bu tarixiy jarayon VII-IX asrlar boshlariga to'g'ri keladi. Barcha moniylik she'rlarining g'oyasi va maqsadi bir-biriga yaqin bo'lgani uchun u yoki bu timsol she'rdan – she'rga ko'chaveradi. “Xudodan shafqat tilash” yoki “narigi dunyoda huzur-halovatga erishish”ning tashvishigina emas, balki moniylik oqimini barcha ta'sirchan vositalar orqali targ'ib va tashviqi qilish muhim rol o'ynadi.

Insonni gunohlardan qaytarish, to'g'ri yo'lga solish uchun do'zax azoblari bilan qo'rqitish bur turkumdagi she'rlarning asosiy mavzuidir. Moniy jamoasi a'zolarining tasavvuri bo'yicha, olamning tuzilishi uch qavatdan iborat. Moniylikdagi bu tasavvur shomonlik oqimidagi olamning tuzilishi to'g'risidagi tasavvurlarga o'xshaydi. “O'lim tasviri” va “Do'zax tasviri” nomli she'rlar bu jihatdan diqqatga sazovor.

“O'lim tasviri” she'rini pandnoma janriga mansub deb qarash mumkin. She'rning asosiy mavzui – to'rtta dono tangrini inkor etish qanday yomon oqibatlariga olib kelgani to'g'risida bo'lib, voqealar bayoni orqali o'git beriladi. She'rda aytilishicha, chinakam inson tangrilarning kalomiga itoat etmog'i lozim. To'rtta dono tangriga itoat etsalar, to'rtta azobdan qutkladilar. Darvoqe, to'rtta dono tangri kimlar? Ular er, suv, quyosh va olov xudolaridir. To'rtta og'ir azob ham o'sha xudolarga qarshi qilingan gunohlardan keladigan azoblardir. Bu o'rinda to'rtta azob tushunchasi quyidagilar bo'lib, jismoniy azobga emas, ruhiy azobga ishora qiladi: *to'rtta dono tangrini inkor etish, Tangrining kalomini qadrlamaslik, zulmat shaytonlariga topinish, juda ko'p gunoh qilish.*

O'lim haq, deb e'tirof etiladi she'rda. SHu boisdan narigi dunyoda keladigan azoblarni unutmazlik lozim. Agarda inson tangrilarning kalomiga itoat etmasa, unday insonning joyi do'zaxdir, degan qat'iy hukm mazkur she'rning mohiyatini tashkil etadi. She'r quruq pand-nasihatdan iborat emas, balki do'zaxda insonning shaytonlardan ko'radigan azoblari cheksizligidan afsus-nadomatlar ham bor. SHuning uchun she'rda do'zaxda yuz beradigan fojialarning manzarasi beriladi:

Oxiri insonning o'lmog'i ham bor,
Qorong'u do'zaxga tushmog'i ham bor.
O'n minglarcha shayton keladi, derlar,
O'n minglarcha shayton ish ko'rar, derlar.

SHaytonning tavsifi va tasviriga bu she'rda alohida urg'u beriladi. Ana shu tavsifning o'zi ham she'rning originalligini ta'minlaydi. SHayton odamzod singari emas, balki odamzodga teskari yaratilgan. O'zbek xalq og'zaki ijodidagi yovuz kuchlarning tavsifiga oid mubolag'aviy detallar, xalqning tasavvur-tushunchalari shaytonning tavsifi uchun asos bo'lgan, deb qarash mumkin. Qari shaytonning butun tanasi yung bilan qoplangan, qoshlari xuddi do'l yog'ayotgan paytdagi bulutga, ko'zlari qonga to'la tuvakka o'xshaydi. Ko'kraklari qoziqqa o'xshagan beo'xshov. Burnidan qora bulut osmonga o'rlab turadi, bo'g'zidan qop-qora tuman yuksaladi, bag'ri ilon bilan to'la, barmoqlari ham katta.

SHaytonning bunday qiyofasi xalq tasavvuridagi timsollarga asoslangan. Odatda aksariyat o'zbek xalq ertak va dostonlarida yalmog'iz timsoli moniylik she'rlaridagi shaytonning tavsifiga hamohangdir. YAlmog'iz bilan shaytonga insonlarning bir xil munosabati shunday hamohanglikka sabab bo'lgan. Maqsad – do'zax azoblari bilan qo'rqitishgina emas, balki moniylik oqimining mohiyatini, uning afzalligini ko'rsatish, gunohlardan qaytarish, faqat ezgu ishlar bilan mashg'ul bo'lishga undash edi. SHuning uchun ham bu she'rda “dono inson”ga – Moniyga alohida urg'u beriladi. Darvoqe, donolik – insonning o'ta bilimdon bo'lishidan iborat emas, balki Moniy ko'rsatgan yo'l-yo'riqlarni butun vujudiga singdirish, Azrua (Zervan)ni tanib-bilishdan iborat. Azoblardan qutulishning shartlariyu yo'llari ham aslida shudir.

She'rda *Tardich* timsoli bor (*Tardichday vujudin tark etar derlar, molu mulk orqada qoladi derlar*). *Tardich* inson tanasidagi ruhdur. Ruh tanani tark etsa, tana jonsizdir. U asl mohiyatini yo'qotadi. Mol-mulk aslida dunyoparastlar uchun ruh, ya'ni jondir. She'rda shu ikki narsa tenglashtirilmog'da. Dunyoparastlik va moniylik aslo kelisha olmasligini ikkalasi ikki qutb ekanini “Xuastuanift” ham tasdiqlaydi. Umuman, moniylikdagi bu g'oya umumbashariydir. YAssaviyning

Qamug' dunyo yig'ganlarni valloh ko'rdum,
O'lur vaqtda kularsan deb holin ko'rdum,
SHayton aydi: imonimg'a changal urdum,
Jon chiqarda yig'lay, yig'lay ketar, do'stlar

kabi to'rtliklarga hamohang. Moniy jamoasi a'zolarining tutgan yo'li, e'tiqodi mutassaviflarni eslatadi.

Moddiy olamdagi hayot, umr inson taqdirida qanchalik muhim rol o'ynasa, ruhiy olamda ezgulikning qiymati va mavqei muhimdir. Bir so'z bilan aytganda, she'rda inson ruhiyatiga alohida diqqat qaratiladi.

Ruhiyat – insonni ezgulikka etaklovchi omil, u insonni shaytoniy hissiyotlardan xalos qiladi, Tangri kalomiga itoat etishga, undan yuz o'girmaslikka da'vat qiladi. Ruhniyatning da'vatkor kuchi uni tashviq targ'ib yoki turli ifodalar orqali tasvirlash orqali emas, balki aksincha yo'l orqali – shaytonning qiyofasi, ya'ni bunga moddiy olamga xos yovuzliklarni ko'rsatish orqali erishiladi.

“Do‘zax tasviri” she‘ri boshlanishi va oxiri nuqsonli, ayni paytda mazmunan “O‘lim tasviri” she‘riga o‘xshaydi, ikkala she‘r bir-birini to‘ldiradi. Insonning qilmishlari qanday oqibatlarga olib kelishi, inson yorug‘ olamdagi gunohlari evaziga narigi dunyoda oladigan jazosi to‘g‘risidadir. Bir qarashda bu she‘r, “O‘lim tasviri” she‘ri kabi, voizlarning nutqidan iborat bo‘lgan she‘rday taassurot qoldiradi. She‘rning diqqatga sazovor tomoni shundaki, unda gunohkor inson faqat do‘zax azoblari bilan qo‘rqitilmaydi, balki do‘zaxning manzarasi o‘quvchi ko‘z o‘ngida chizib beriladi. She‘r zaminida qadimiy insonning olam to‘g‘risidagi tasavvurlari yotadi, u narigi olamni qanday idrok qilganini anglab olishimiz mumkin.

Insonning qilgan gunohlari to‘g‘risida so‘z yuritilar ekan, do‘zaxda hamma ishlar sarhisob qilinadi, deyiladi she‘rda. Insonning hamma gunohlari do‘zaxda ochiq-oydin namoyon bo‘ladi: oddiy haqiqat manzarasi yana bir karra uqtiriladi:

Inson qilmishlari aytilar, derlar,
O‘zi qilgan ishlar ko‘rilar, derlar,
Er-suv quti qochadi, derlar,
O‘t-suv quti zorlanar, derlar.

Gunohkorlarning qilgan gunohlari uchun oladigan jazosi butun tafsiloti bilan beriladi. Shaytonlarning gunohkorlarni jazolash manzarasi she‘rda mantiqan izchil tasvirlanadi. Gunohkorlarni shaytonlar qamchilab jazolaydilar, o‘ldirmoqchi bo‘ladilaru lekin “o‘limni topa olmaydilar”. “O‘limni topa olmaslik” aqidasi “Oltun yorug‘” asaridagi Ku tay afsonasida bor.

Moniylik she‘rlari orasida madhiyalar alohida o‘rin tutadi. Madhiyalarning tarjima hamda asl namunalari bizgacha etib kelgan. Madhiyalar she‘riyatning ham shaklan, ham mazmunan olg‘a siljiganini dalillaydi. Qadimgi turk davridan bizgacha bir necha madhiya etib kelgan.

Tong tangrisiga bag‘ishlangan madhiya alohida o‘rin tutadi. Madhiyaning tuzilishidan shu narsa anglashiladiki, u maxsus kuy uchun yaratilgan. She‘rning birinchi bandi naqorotdir.

Kun va Oy tangrilariga murojaat va madhiyaning asosiy mazmuni bu tangrilarni madh qilishdan iborat. She‘rning dastlabki bandi tong tangrisining timsolini tavidalantiradi. Tong tangrisi timsoli mifologik mazmun kasb etib, xuddi jonli mavjudotlar xususiyatlariga ega. Tong tangrisini jonli mavjudot sifatida tasavvur qilganlarining o‘zi ongli munosabatning mahsulidir. Mifologik fikrlashning eng qadimiy bosqichida xudo va tabiat uyg‘un holda tasavvur qilingan. She‘rning dastbalki misralaridanoq shu xususiyat ko‘zga tashlanadi:

Tong tangrisi keldi,
Tong tangrisi o‘zi keldi,
Tong tangrisi keldi,
Tong tangrisi o‘zi keldi.

Kun va Oy tangrilari esa tong tangrisining bo‘lagi, shu boisdan she‘rning davomida Kun va Oy tangrilari tong tangrisining yordamchi xudolari sifatida kuylanadi. Umuman, dunyo xalqlarining aksariyatida Kun to‘g‘risidagi ko‘hna tasavvurlar bir-biriga yaqin: yaratuvchi, qudrat, erkaklik urug‘i, Bosh xudoning o‘g‘li.³⁵ Oy – farovonlik, ayollik urug‘ining boshlanishi (ammo shumerlarda Oy erkaklik urug‘iga mansub bo‘lib, taqvim va inson taqdiri hukmdori deb tasavvur qilingan), donishmandlik ramzi sifatida tasavvur qilingan.³⁶ Tong tangrisini odamlar qanday madh qilsalar, qadimgi turkiylar Kun va Oy tangrilarini ham shunday madh qiladilar:

Ko‘ringan Kun tangri,
Siz bizlarni qo‘riqlang.
Ko‘ringan Oy tangri,
Siz bizlarni qutqaring.

Tong tangrisi Moniy jamoasi a‘zolari orasida, xuddi Xo‘rmuzd singari, bosh xudo, Kun va Oy tangrilari esa uning yordamchilari bo‘lib, najotkorlardir. Tong tangrisi Nur xudosi Xo‘rmuzdning ramzidir.

Odamlar, bizning shaxsiy hayotimiz, tabiat tong tangrisining irodasi orqali boshqariladi, deb tushunganlar. Bunday tasavvur qadimgi turkiy qavmlarda panteistik³⁷ fikrlashning izlari mavjudligini tasdiqlaydi.

Tong tangrisini ham ruhan, ham jisman anglash, his qilish ayniqsa quyidagi parchada ochiqroq ayon bo‘ladi:

Tong tangrisi!
Go‘zal hidli, mushk hidli
YAltiragan. Nur sochib turgan
Tong tangrisi!
Tong tangrisi!

Boshqa bir she‘rda Tangrining o‘zgacha sifati kuylanadi. Tangri – doimo nurga yo‘g‘rilgan, qudratli, eng donishmand mavjudotdir. Bu o‘rinda Tangri Xo‘rmuzd ekani yaqqolroq anglashiladi:

YOlvorarmiz Tangri – porloq, kuchli donoga,
O‘tinarmiz Kun, Oy tangriga.

Tangrilarga e‘tiqod qilish – yuksak ma‘naviy olamning, axloqiy munosabatlarning natijasi edi. Agar bu she‘rda Kun va Oy tangrilari faqat fazoviy jismlardir va Moniy jamoasi a‘zolari fazoviy jismlarga e‘tiqod qilganlar, deb talqin qilinsa, bir yoqlama, tor tushunish bo‘lardir. To‘g‘ri, ilk e‘tiqodiy tasavvurlar

³⁵ Каранг: Джек Трессидер. Словарь символов. Москва, 1999, 348-351-бетлар.

³⁶ Джек Трессидер. Словарь символов., 203-207-бетлар.

³⁷ Пантеизм – худони табиат билан бир, табиатнинг худонинг тажассуми деб каровчи диний-фалсафий таълимот.

shunday bo'lgan edi. Bu she'rda esa Kun va Oy timsolini ruhiy kuch-qudrat, "nur sochuvchi, yorug'lik baxsh etuvchi xudo" deb e'tiqod qilganlari she'rning asl maqsadini yuzaga chiqaradi. Jamiyatdagi muqaddaslik va qabihlik, ezgulik va yovuzlik, adolat va adolatsizlik o'rtasidagi kurashni anglab, inson o'ziga homiy axtardi. Natijada Kun va Oy timsolini topdi. She'rning davom shunday fikr yuritishga undaydi:

Qut baxsh eting, ey Tangrim,
Vujudimizni asrang!
Ruhimizni ozod qiling!
Qut iltijo etarmiz nurli tangrilardan,
Qo'quvsiz turaylik,
Sevinch-la yashaylik.

Tangrilar odamning tasavvurida ruhan ozod qiladigan kuchlardir. Ruhan ozod bo'lish – Moniy jamoasining tasavvurida muqaddaslik bilan tengdir. Ruhan ozodlik qo'quvni engadi.

Moniylik muhitida yaratilgan mazkur madhiyadan tashqari, Tangriga bag'ishlangan yana bir madhiya bor. CHamasi, bu tangri ham Xo'rmuzddir. Bu madhiyaning muhim jihatlaridan biri shuki, madhiyaning muallifi qayd etilgan. Uning ismi – Aprinchur tigin. Aprinchur tigin to'g'risida biron manbada ma'lumot yo'q. Mahmud Koshg'ariy qadimgi turkiyda irod qilgan shoir sifatida CHuchuning nomini qayd etgan edi, xolos. Aprinchur tigin qachon, qaerda yashagan – bunisi bizga noma'lum.

Aprinchur tigin qalamiga mansub madhiya to'rtliklar shaklida yozilgan va 12 misradan iborat. Har uchala banddagi birinchi va ikkinchi misralar takrorlanadi. Bu takror madhiyaning naqorotidir. Tangrini sharaflash, uning sifatlarini ko'klarga ko'tarish madhiyaning asosiy maqsadi bo'lgan edi:

Bizim Tangrimizning xo'bligi javhardir, derlar,
Bizim Tangrimizning xo'bligi javhardir, derlar,
Javhardan-da ustun mening a'lo tangrim, alpim, pahlavonim,
Javhardan-da ustun mening a'lo tangrim, alpim, pahlavonim.

She'rda parallelizm vositasida Tangrining boshqa yana bir sifati madh qilinadi:

Olmos uchi qayralgan-chun keskir derlar,
Olmos uchi qayralgan-chun keskir derlar.
Olmosdan ham keskir mening donishmandim, aslzodam, nurim,
Olmosdan ham keskir mening donishmandim, bilimdonim, pahlavonim.

Parallelizmdan maqsad – tangrining qudratini har tomonlama ko'rsatish va aniqroq, keng qamrovli qilib ko'rsatishga yordam berishdir. Tabiatning eng noyob hodisalaridan olmos bilan Tangrining qudrati o'rtasida tenglik bor. Qadimda buyumlarning nomi o'z sifatlaridan ajralmaganini, nom va sifat yaxlit tasavvur

qilinganini e'tiborga olsak, olmos bilan tangrini uyg'unlashtirish tasodif emasligini ko'ramiz. Quyidagi parchada ham Tangrining shu xususiyatlari madh qilinadi:

Olmosdan ham keskir mening bilimdonim, donishmandim, pahlavonim,
Mening quyosh tangri nuri kabi faxrim, donishmandim,
Mening quyo sh tangri nuri kabi faxrim aqligim.
Go'zal asl tangrim shuhratim, najotkorim,
Go'zal asl tangrim, burxonim, noyobim.

Aprinchur tiginning bundan boshqa yana bir she'ri bor. Bu she'r – dunyoviy ishq, hijron azoblari, yorning ta'rif-tavsifi to'g'risida. SHE'r yigirma bir misradan iborat bo'lib, uchliklar shaklida yozilgan. Bunday she'r shakli qadimgi turkiy adabiyotda noyob hodisa. SHE'ning dastlabki uch misrasida o'chib ketgan joylari bor. Oshiq sevikli yoriga dard-alamlarini so'ylar ekan, yorini dunyoda tengsiz sevikli deb murojaat etadi. Lekin sevikli yor uzoqda, bu ahvoldan yorning dardu iztiroblari cheksiz. SHunday bo'lsa-da, oshiq umidsizlanmaydi, yorning visoliga etishmoqqa umid qiladi:

Uzoqdaligingni bilib hasrat chekaman,
Hasrat chekkanimcha, qoshi go'zalim,
Qovushmoq istayman.

SHE'ning davomida qahramonning o'z istagiga zid o'laroq harakati she'ning ta'sirchanligini kuchaytirgan, qahramonning jismoniy holatidan ko'ra, ruhiy holati yorqinroq yuzaga chiqqan. YOrning oshiq nazaridagi eng go'zal tasviri ham oshiqning istagi va o'z istagiga qarshi zid harakatlari natijasining natijasi sifatida yuzaga chiqadi:

Borayin desam, go'zal sevgilim,
Bora olmasman.
Mehribon jonim.
Kirayin desam, jajjiginam,
Kira olmasman,
Anbar mushkli kokilligim.

Oshiqning bu dardlari umidsizlik kayfiyatlari emas, balki har qanday oshiq boshidan o'tkazadigan kechinmadir. Oshiqning istaklari bajo bo'lishi uchun omil yana Kun, Oy tangrilaridir. Oshiq tangrilaridan madad so'raydi. Oshiq o'z tilaklarini bajo qiladigan kuch tangrilar ekaniga ishonadi. Garchi oshiq hali iztirobda, yor visoliga etishmagan bo'lsa ham, orzusining amalga oshuvi shubhasizdir:

Mayin fe'lligim ila

Qovushib, bir muddat ayrilmaylik.
Qudratli malaklar quvvat bersin,
Ko‘z qarashlari ila
Kulishib o‘tiraylik.

Qadimgi turkiy she‘riyat, xususan, moniylik she‘riyati rang- barang ekani keltirilgan namunalardan ko‘rinib turibdi. Islomgacha yaratilgan she‘riyat mavzu jihatdan turlicha. YUqoridagilardan tashqari, Moniy muhitida yozilgan “Buyuk iloh” nomli besh yuz misraga yaqin she‘r ham bor bo‘lib, Moniyga atalgan qasida deb atash mumkin. Bu qasidada buddaviylik terminlari ko‘p uchraydi. Moniylik va buddaviylik bir hududda bir paytning o‘zida amal qilgani va har ikkalasidagi ezgulik, solihlik to‘g‘risidagi aqidalar bir-birini to‘ldirib kelgani uchun ham bu qasidaning mazmun va mohiyati ifodasida o‘ziga xoslik bor.

Savol va topshiriqlar

1. Moniylik oqimining mohiyati nimalarni o‘z ichiga oladi?
2. Beruniyning Moniy shaxsi va ta‘limoti haqidagi qarashlari haqida so‘zlab bering.
3. Moniy yaratgan sinkretik tizim nima?
4. Moniylik oqimidagi adabiyotning o‘zak masalalari haqida so‘zlang.
5. “Xuastuanift” necha bo‘limdan iborat? Dastlabki besh bo‘limning mazmunini so‘zlab bering.
6. “Xuastuanift”ning oltinchi-o‘ninchi bo‘limlari mazmunini so‘zlab bering.
7. “Xuastuanift”ning o‘n birinchi-o‘n beshinchi bo‘limlari mazmunini so‘zlab bering.
8. “Xuastuanift”dagi ruhan poklanish aqidasi nimalarni o‘z ichiga oladi?
9. Moniylik she‘rlarida ko‘tarilgan masalalar nimalardan iborat?

Budda oqimidagi qadimgi turkiy adabiyot

Reja:

1. **Buddaviylik haqida qisqacha ma‘lumot.**
2. **Buddaning va‘dalari va ularning ahamiyati.**
3. **“Oltun yorug‘”ning yaratilishi, tarjimalari.**
4. **Maxayana mazhabi.**
5. **“Oltun yorug‘”dagi afsonalar.**
6. **“Oltun yorug‘” o‘gitlari.**
7. **“Oltun yorug‘” falsafasi.**

Buddaviylik haqida qisqacha ma‘lumot

Buddaviylik dunyodagi yirik, keng tarqalgan dinlar – islom va masihiylik (xristianlik)dan ham qadimiydir. Budda degan nom sanskritcha bo‘lib, “ong

tiniqlashuvi” ma’nosini bildiradi. Buddaning hayotini tasvirlaydigan hikoyalar chadik deb ataladi va mifologik mazmunga yo’g’rilgan bo’lib. “xudoning odami” timsolini gavdalantiradi.

Budda tarixiy shaxs sifatida talqin qilinadi. Tirik mavjudotlarni azob-uqubatlardan qutqarish Buddaning asosiy maqsadi bo’lgan.

Budda - haqiqat najotkori demakdir. Uning asl nomi Siddxartxa. Siddxartxaning onasi – shakiylar hukmdori Mayyaning xotini bir kuni tushida yoniga oq filning kirib yotganini ko’radi. Ma’lum vaqtdan so’ng u o’g’il tug’adi. U boshqa ayollar singari tug’may, qo’ltig’idan tug’di. Ayolning ovozi koinotdagi hamma xudolar eshitdi. Borliqdagi uqubatlarning oldini oladigan keldi, deb xursand bo’ldilar. Dono Asita chaqaloqning buyuk qahramonliklar ko’rsatishi haqida karomat qildi. CHaqaloqqa Siddxartxa deb ism qo’yidilar. Bu “topshiriqni bajaruvchi” deganidir. Siddxartdani tug’ilgan yili mil.ol. 642-448 yillar oralig’ida deb taxmin qilinadi. Onasi Siddxartxani tuqqandan keyin bir necha kun o’tgach vafot etdi. Unga, siz g’ayritabiiy narsani dunyog’a keltirdingiz, deb vafotidan oldin xabar berishga ulguridilar . Buddaning tug’ilishi haqidagi rivoyatlarga ko’ra, u nuqsonsiz homila bo’lgan va homiladorlik davri ham nuqsonsiz bo’lib o’tdi, shu bois Buddani onasi dunyoga keltirgandan keyin ham, u bokira qizligicha qolgan. Buddaning tanasida olamning bo’lg’usi hukmdori alomatlarini ko’ringan.

Otasi o’g’lining diniy tarbiya olishini istamadi. Ota hayotning salbiy tomonlarini o’g’lidan yashirib, dabdabali hayotni muhayyo qildi. O’g’liga haqiqiy dunyoviy tarbiya berdi,

Siddxartxa o’n olti yoshida ikki malikaga uylanib, otasning saroyida betashvish hayot kechirdi. U saroydan uch marta tashqariga chiqib, ucha muqarrar yovuzlikni bilib oldi: bular – keksalik, azob-uqubat va o’lim edi. To’rtinchi marta saroydan tashqari chiqib, qashshoq rohibga duch keldi. Rohibning xotirjam va shod ekanini ko’rib, zamin yovuzliklarga qarshi dori-darmonni topdi. YArim tundan uyg’onib, yonida o’tgan malikalarning horg’in tanasiga nazar tashladi va yana butun zaminning og’ir yukini anglab etdi. O’sha zohoti Siddaxartxa saroyini tark etib, zohidona hayot kechira boshladi va ismini Gautama deb o’zgartirdi. Ikki muallim rahbarligida falsafani va yog texnikasini anglab, beshta shogirdi bilan o’z tanasini azoblaydigan bo’ldi. Etti yil davomida u azob-uqubatda ter to’kib, koinot braxmanlarning muqaddas kitoblarini o’qidi. Ammo maqsadga erisholmay va bu singari riyozat chekishning behudaligini tushunib, guruch bilan oziqlana boshladi. Siddxartxaning kuchizlanib borayotganidan xafa bo’lgan shogirdlari uni tark etdilar. SHundan keyin SHakyamuni (SHakya shohligidan kelgan zohid) anjir daraxti ostiga o’rnashib oldi va unda “ong tiniqlashuvi” yuz bermaguncha joyidan qimirlamaslikka qaror qildi. U O’lim va YOvuzlik ilohi Maraning siquvlariga bardosh berdi. Tong payti Mara ustidan g’alaba qilib, Buddaga aylandi va “to’rt oliyanob haqiqat”ni anglab etdi va to’rt oliy haqiqatning sohibi bo’ldi. Banoras shahrida u ilgari tark etib ketgan beshta shogirdiga ana shu haqiqatni va’z qila

boshladi.

Birinchi oliy haqiqat shundan iboratki, hamma narsa Azobdir: tug‘ilish – azob, o‘lim – azob, xastalik – azob, jamiki beqaror narsalar - azob. Ikkinchi haqiqat shuki, azobning sababi shahvatdir. Uchinchisi – shahvatdan xalos bo‘lish azoblardan xalos bo‘lishga olib boradi. To‘rtinchisi – azoblardan xalos bo‘lishga olib boradigan sakkiz yo‘l yoki O‘rta Yo‘lni ko‘rsatadi. Bular – Fikr, Tafakkur, Kalom, Faoliyat, Hayot tarzi, Tirishqoqlik, Diqqat-E’tibor, Mushohada. To‘rtala haqiqat Buddaning chinakam maktubini aks ettiradi.

Budda Banoras shahrida birinchi marta va’z aytgandan keyin, yangi imonga yuz burgan jamoat braxmanlar, shohlar va zohidlar hisobiga to‘ldi. Ongi ochilganning fikricha, ularning ko‘pchiligi ortiqcha edi, shuning uchun ibodatxonaga ayollar kirishiga ham ijozat berdi. SHu munosabat bilan u Qonun inqirozi haqida bashorat qildi. Bu *darma* deyiladi.

Budda sakson yoshida vafot etgan. U o‘limi oldidan odamlarga shunday degan ekan: “Ey odamlar! Hamma yaratilgan narsalar buzilishga mahkum qilingan. Kuchingiz boricha qutqarishga intiling”. Uning vafotidan keyin buddaviylar jamoatiga Maxakashyapa degan odam bosh bo‘ldi. Budda yaratgan falsafa shundan iboratki, dunyo dinlaridagi singari *tasdiqlashga* emas, balki *inkor* qilishga asoslangan. Buddaning yo‘li – “Men”ning hech narsaga aylanishi yo‘lidir, atrof olam hodisalarining hech narsaga aylanishidir. Budda qilgan va’zlarida shunday degan ekan: “Olam abadiy va olam abadiy emas, olamning nihoyasi bor va olamning nihoyasi yo‘q, ruh va tana birdir, ruh va tana bir emasdir, arxat (valiy) o‘limdan keyin yashaydi va arxat o‘limdan keyin yashamaydi, u mavjud va mavjud emas...” Rohiblardan biri buni tushuntirib berishni Buddadan so‘raganda, u shunday javob olgan: “Bu quyidagi hodisaga o‘xshaydi: zaharlangan o‘qdan yarador bo‘lgan odamga do‘stlari va qarindosh-urug‘lari tabibni olib kelishga shoshilganda, yarador odam shunday deyayotganday: “Meni kim yaraladi – *jangchimi, braxmanmi, dehqonmi* yoki *qarolmi*, uning ismi kim, qaysi urug‘dan...baland bo‘ylimi yoki o‘rta bo‘ylimi yo pakanami...uning sochlari qorami yoki sariqmi va h. – shularni bilmagunimcha, tanamdagi o‘qni chiqarib tashlashiga ijozat bermayman”.

O‘sha rohib Buddaning ta’limoti haqida tasavvurga ega bo‘lish uchun yuqorida eslangan gaplarni tasdiqlash va inkor qilishni ko‘z oldiga keltirganda, Budda “har qanday nazariyalardan xoliman”, deb e’lon qilarmoq, hamma tasdiq va inkorni rad qildi. Budda oddiy mantiq qonunlariga ko‘ra fikr yuritayotgan (agar A yolg‘on bo‘lsa, demak, A-emas haqiqiydir) rohibning parishon bo‘lganini ko‘rib undan so‘radi: “Sen shu savolimga javob bera olasanmi: so‘ngan olov sharqqa ketdimi, g‘arbga ketdimi, janubga ketdimi, shimolga ketdimi?” Budda arxat (valiy)ni so‘ngan olovga qiyoslashiga suhbatdosh rohib yo‘l qo‘yib, o‘z johilligini tan oldi: arxantning mavjudligiga aloqador har bir tasdiqning noto‘g‘riligini isbotlash mumkin edi.

Budda jamiki olam jonzotlariga, xususan, insoniyatda o'nta va'dasini e'lon qilgan. Budda bu va'dalarini yomon qilmishlarga barham berishga qarshi ruhiy kuch sifatida yaratgan. Bu va'dalar quyidagilardir: 1. Jonli mavjudotlarga hech qanday zarar etkazmaslikka va'da beraman. 2. Agar o'z xohishi bilan bermasa, hech kimdan hech narsa olmayman. 3. Er-xotin o'rtasidagi vafodorlikka rahna solmayman. 4. YOlg'on gapirishdan o'zimni tiyaman. 5. O'z ustimdan nazoratni yo'qotmaslik uchun mast qiluvchi ichimliklardan va giyohvandlikdan saqlanaman. 6. Mechkaylikdan voz kechaman va garchi mumkin bo'lsa ham ko'p taom emayman. 7. Raqsga tushishdan, musiqa tinglashdan, qo'shiq aytishdan, sahnada o'zimni ko'rsatishdan voz kechaman. 8. Gulchambarlardan foydalanishdan, atir va turli taqinchoqlarni ishlatishdan voz kechaman. 9. Baland o'rindiqlarda o'tirishdan, qalin to'shakda yotishdan voz kechaman. 10. Oltin va kumushdan foydalanmayman.

Buddaviylik hamma davrda, sharoit taqozosiga ko'ra vazifa bajargan. Bu buddaviylikning ma'lum bir hududdagi maqsad va vazifalari, shu joyning ijtimoiy hayotiga muayyan ta'siri bilan belgilanadi. Ayrim mamlakatlarda milliy-ozodlik harakatiga buddaviylik katta ta'sir ko'rsatdi. Ammo qanday sharoitda va qaerda bo'lmasin, buddaviylik o'z mohiyatini – insoniyatga najot berish maqsadini saqlab qoldi. Zotan, Budda shunday degan edi: “Okeanning suvi bitta ta'mga – sho'r ta'mga ega bo'lganiday, mening ta'limotim ham bir yo'singa – qutqarishga mo'ljallangan. Odam bajarishi kerak bo'lgan eng muhim vazifa – atrof-muhitni itoatdan qutqarishga erishishdir, qo'rquvning yo'qolishi odamzodni ozod qiladi. U ozod bo'lgandagina o'z ozodligini biladi, qayta tirilishdan qutulganini tushunadi, muqaddaslikka to'la erishilgan bo'ladi, burch bajarilgan bo'ladi, odam bu dunyoga qaytib kelmaydi”.

Faqat jasad qaytib kelmaydi, bordi-yu, qaytib keladigan bo'lsa, itoatdan qutula olmaydi. Buddaviylikning asosiy maqsadi faqat odamzodning ozod bo'lishiga yo'l-yo'riq ko'rsatishdan iborat bo'lib qolmay, balki butun mavjudotni qutqarishga mo'ljallangan. Irodaga egab bo'lish va irodani birdan-bir maqsadga bo'ysundirish buddaviylikning idealidir. (Buddaviylikni davom ettirish kerak)

“Oltun yorug”

“Oltun yorug”ning yuzaga kelishi va falsafasi. Insoniyatni solihlikka etaklashda dunyoning turli joylarida mushtarak yo'llar mavjud bo'lib, bu yo'llar bir manzilga olib boradi. Manzil – inson, inson ko'ngli. Hindistonda – buddaviylik, Eronda – moniylik, YAqin SHarq mamlakatlarida – islom. Aqidalaru e'tiqodlar turlicha bo'lsa-da, maqsad bir. Ana shu mushtarak yo'llar bir manzilda – komillik manzilida tutashadilar. Bugun biz ko'p gapirayotgan ma'naviyatning pirovard natijasi ham jamiyatga komil insonni tarbiyalab etishtirishdan iborat bo'lgan edi va

shunday bo‘lib qoladi.

Komillikka erishgan jonzotlar orasida eng oliysi insondir. Komillik pandu nasihatlariga quloq tutishnigina emas, amaldagi xatti– harakatni, mushohadani talab etadi. Komillikning da’vatkor qudrati adabiyotdadir. Qadimdan shunday bo‘lib kelgan va bugungacha davom etib kelmoqda. Tarixga nazar tashlasak, Markaziy Osiyoda istiqomat qilgan turkiyzibon xalqlarning islomiyatgacha bo‘lgan adabiyoti bu jihatdan namunadir. Gap V-IX asrlarda zaminimizda yaratilgan moniylik va buddaviylik oqimidagi adabiyot to‘g‘risida ketyapti. Bu davr turkiy tilli adabiyotida aniq maqsadga – komil insonlarni tarbiyalashga yo‘naltirilgan alohida da’vatu aqidalarni ko‘ramiz. Gap jamiyatning bunga muhtojligida emas, balki sog‘lom jamiyat barpo qilish, ruhan sobit va uyg‘oq nasl yaratishga intilishda bu davrning alohida o‘ziga xosligidadir.

Islomgacha yaratilgan yozma obidalar orasida moniylik oqimidagi she‘rlar, “Xuastuanift” (yoki “Moniylarning tavbanomasi”), buddaviylik oqimiga mansub “Maytri smit”, “Oltun yorug‘” (ya’ni oltin singari nur) hamda ko‘plab buddaviylik va moniylik matnlari parchalari hamma davrda ham Markaziy Osiyo turkiy xalqlarining ijodiy mahsuli bo‘lib keldi. Mazkur adabiy yodgorliklar orasida “Oltun yorug‘” suduri diqqatga sazovor bo‘lib, bir necha asrlar davomida Turonzaminda ma’naviy muhitning barqarorlashuvida katta xizmat qildi. Asar buddaviylikka mansub bo‘lib, xalqning shuuriy izlanishlari, e’tiqod butunligi orqali paydo bo‘ldi. Asar turkiy tilli xalqlar orasida e’tiborga molik asar bo‘lgani uchun ham X– XV asrlar davomida o‘n marta ko‘chirilgan va sharqdagi ko‘p tillarga tarjima qilingan. “Oltin yorug‘”ning Radlov–Malov nusxasi 10 kitobdan (tägzinç) iborat. Asarni 1910 yili rus olimi S.E. Malov Xitoyning Gansu viloyatiga qarashli Vinshgu qishlog‘idagi buddaviylar ibodatxonasidan topgan. Asar qo‘lyozmasi 355 varaq (710 sahifa)dan iborat bo‘lib, 1687 yili ko‘chirilgan. Hozirda bu nusxa Sankt–Peterburgning Osiyo muzeyida saqlanadi. Bu asarni birinchi marta V.V.Radlov va S.E. Malov eski uyg‘ur–turk alifbosida chop ettirganlar⁶. O‘nta kitob jami 31 bo‘limni o‘z ichiga oladi.

“Oltun yorug‘” asari o‘z davrida buddaviylikka e’tiqod qiluvchi qavmlar orasida keng tarqalgan. Bu asar ular e’tiqod qiladigan buddaviylik qonunlaridan iboratdir. “Oltun yorug‘” mazmunan va mohiyatan buddaviylikning maxayana mazhabiga oiddir.

Maxayana ta’limoti O‘rta Osiyoda keng tarqalgan. Ayniqsa, Kushon davlatida shoh Kanishka hukmronligi (uning hukmronligi milodiy 78 yildan boshlangan) davrida maxayana keng tarqalib, rasmiy diniy oqim darajasiga ko‘tarildi. Kanishka buddaviylik tarixida “ikkinchi Ashok” (miloddan oldingi 274\268 – 236\234 yillarda hukmronlik qilgan shoh, u Baqtriyaga, So‘g‘dga missionerlar yuborgan)

⁶ Радлов В.В., Малов С.Е.. Суварнапрабхаса (Сутра Золотого блеска). – Текст уйгурской редакции. Санкт–Петербург, 1913–1917, XV +

nomi bilan shuhrat qozondi. Kanishka davrida “Oltun yorugʻ”dan boshqa, maxayana mazhabining asosiy qoidalarini targʻib qiladigan koʻplab asarlar yaratildi.

“Oltun yorugʻ” asarining qadimgi turkiydagi toʻliq nomi “*Altun onglug, yaruq, yaltiriqligh, qopta k t lms̄h nom iliki atligh nom bitig – Oltin rangli, yorugʻ, yaltiroq, hamma (narsa)dan ustun turadigan noʻm podshohi nomli noʻm bitigi*” deb nomlanib, hozirgacha “Oltun yorugʻ” deb nomlanib keladi. Asarning sanskritcha nomi “Suvarnaprabxasa”dir.

“Oltin yorugʻ”ning asl matni taxminan milodiy I asrda yaratilgan boʻlib, sudur (sutra)lardan tashkil topgan. *Sudur* sanskritcha soʻz boʻlib, “hikmatli soʻz, qisqa yoʻllanma” maʼnosini bildiradi.¹⁶ Bu terminning boshqa maʼnolari ham bor.¹⁷ Har bir boʻlimda buddaviylikning muhim jihatlari toʻgʻrisida Tangrilar tangrisi burxon bilan Xoʻrmuzd hamda boshqa tangrilar oʻrtasida savol–javob kechadi. Buddaga berilgan savol bilan mavzu boshlanadi. Budda savolga javob berayotganda, orada hikoyalar ham kiritiladi.

Bu asar boshdan–oxir maxayana mazhabini targʻib qilishga qaratildi. Savol tugʻiladi: nima uchun aynan maxayana mazhabi asosida yaratildi va Kanishka ham aynan shu taʼlimotni yoyish uchun xizmat qildi? Zotan, maxayana taʼlimotida ichki poklanish, ruhiy, maʼnaviy sogʻlomlik bosh oʻrin tutadi. Qolaversa, Markaziy Osiyodagi azaliy maʼnaviy muhit ham maxayana mazhabi bilan uygʻunlashadi. “Oltin yorugʻ”ning asl nusxasi yaratilish davri, birinchidan, aynan Kushon imperiyasining kuchayib, Hindistonning katta qismini egallab olgan davrga toʻgʻri keladi. Ikkinchidan Kushon imperiyasi Markaziy Osiyodagi turkiy qavmlar davlati boʻlgani bois bu imperiya hukmronligiga qadar buddaviylik Oʻrta Osiyoda, xususan, Janubiy Oʻzbekiston hududida endi yoyilib borayotgan edi.

Maxayana “katta gʻildirak” yoki “najotning katta yoʻli” degan maʼnoni bildirib, buddaviylikda asosiy yoʻnalishlardan biridir. Maxayana mustaqil yoʻnalish sifatida milodgacha 1 asrda ilk buddaviylik maktabi *maxasangxiki* asosida tashkil topgan. Maxayananing toʻliq shakllanishi milodning boshlariga – sutralar alohida guruh sifatida paydo boʻlgan davrga toʻgʻri keladi. Maxayana yoʻnalishini buddaviylik bilan shugʻullangan Nagarjuna, Ashvaxosha, SHantarakshita, CHandrakirti kabi buyuk faylasuflar rivojlantirdilar.

Maxayananing boshqa buddaviylik yoʻnalishlaridan farqi nimada? Nima uchun uni “katta gʻildirak” deb ataydilar? Gap shundaki, maxayana tarafdorlarining qarashicha, fikrning oydinlashuvi faqat rohiblargagina emas, balki jamiki mavjudotlar uchun joizdir. Maxayananing asosiy farqli xususiyati shundan iborat. Maxayanada, hamma najot topishi mumkin, bu yoʻlda insonga buddalar va boʻdisatvlar yordam beradilar, deb qaraladi. Xinayana yoʻnalishiga mansub *arxant*

¹⁶ Ричендуб Будон. История буддизма. – Евразия, Санкт–Петербург, 1999, 48–бет.

¹⁷ Ричендуб Будон. Шу асар, ўша бет.

timsoli o‘rniga, bo‘disatv timsoli shakllantirilgan. Bo‘disatv oliy ruhiy etuklikka erishib, nirvonga ketmaydi, balki hamma najot topishga erishishi uchun yordam berish maqsadida sansarada qoladi. Aytish mumkinki, xinayana izdoshlariga: “Faqat yakka holatda, uzoq vaqt shaxsan o‘zini o‘zi komil qilish rohiblik orqali najot topa oladi”, deb ta’lim bersa, maxayana quyidagicha o‘git beradi: “Hamma uchun yo‘l ochiq. Boringlar, sizlarga budda va bo‘disatvlar yordam beradilar. Agar bu yo‘lga kirishga zaif bo‘lsangiz, oddiy odam bo‘lib qolinglar, ammo Buddaning qoidalari va amrlariga rioya qilinglar, nirvonga etishish uchun katta qadam shudir”. Buning ma’nosi shuki, maxayana yo‘liga kirgan insonlar bu yo‘nalishning barcha aqidalarini bajaradilar. Qolaversa, buddalar va bo‘disatvlar xuddi boshqa odamlarning *karma* (inson butunlay qayta tug‘ilish jarayonida yuz beradigan jamiki yaxshi va yomon ishlar yig‘indisi)sini o‘z zimmasiga olayotganday bo‘ladi. Ular o‘z jasoratlari bilan oliyjanob karmani yaratadilar va azob–uqubatlar orqali imonlilarga o‘tkazadilar. SHuning uchun maxayanadagi azob–uqubat oliy donishmandlikka tenglashtiriladi.

Buddaviylik diniy tizimini axloq fani bilan bir doirada qarash mumkin. YOki najot topish haqidagi aqida ham bir necha diniy tizimda maqsad va mohiyat jihatdan bir bo‘lsa ham, ish-amallari, timsollari bilan farq qiladi. Ammo najot topish, shuningdek, “qayta tug‘ilish” ham ta’limot bo‘lish bilan birga, diniy tizim hamdir. Masalan, “Oltun yorug‘”dagi har bir sudur insoniyatga najot berish va illatlardan xalos qilishga qaratilgan.

“Oltun yorug‘”da bayon etilishicha, Buddaning insoniyatga ko‘rsatadigan cheksiz inoyati va marhamati ta’rifi er yuzida mavjud bo‘lgan ta’rifu tavsiflarning hammasini qamrab oladi. Insoniyatni solihlikka etaklashda insonga imkonsiz narsa Budda uchun imkonli: “Oltin rangli badaningizdagi har bir ezguliklar alomati g‘oyat ajoyibdir. (Bu alomatlar) ko‘k zumrad (toshi) xazinasiday o‘ng tomonga aylanib turadilar. (Ularning) yoqimli chiroyini, nurini (biron narsaga) qiyoslash qiyindir, deyдилar. Azalda tug‘ilganingizda(n beri) tanangiz nuri o‘nta tarafdagi er–suvni (ya’ni er yuzini) (yoritadi), o‘chiradi uyqungizni, uch (zamonda) mavjudlikdagi azoblardan jonzotlarni etkazdingiz xotirjam, sog‘–omon abadiylikka! Do‘zax, iblis, hayvonot (olamida yurgan), shuningdek, (uch yomon) yo‘lda tug‘ilganlar - iblis maxluqlari, tangrilar (va) insoniyat dunyosida daydib yurishlariga chek qo‘ydingiz. Ularni ko‘p turli azoblardan xalos qilib, tinchlikka, xotirjamlikka etkazyapsiz...” (V 2b\ 1-16) Qolaversa, Buddaning o‘nta va’dasi³⁸ va buddaviylikning tub mohiyati – insoniyatni komilikka etaklash uchun ularni illatlardan xalos qilib, amaliy natijaga olib keladi. Asardagi insonlarni nuqsonlardan tamomila xoli, pok, ma’naviy jihatdan barkamol qilib tarbiyalash yo‘l-yo‘riqlari Buddaning sifatlariga mos o‘gitlarining amaliy natijasidir. Ma’naviy pok insonlar, yoki umuman jonzotlar (“Oltun yorug‘”da *tinhlghlar*) moddiy jihatdan

³⁸ Îèðóí , ðóí. 1-èèòíá, íçáâèñòíí Ôáíèàð àèàääàèýñè “Ôáí” íàøðè, òè, 2009, 11-áàò.

ham o'ziga xos tarzda shakllanadilar. Agar o'sha jonzotlar Budda xonga (ya'ni burxonga), bo'disatv (buddaga aylanmoqchi bo'lgan jonzotlar yoki insonlar)larga ta'zim qilib, ularga hamdu sano aytsalar, natijaga erishadilar. Har uch zamondagi – o'tgan, hozirgi va kelajak zamondagi burxonlarga hamdu sano aytgan va ta'zim bajo aylagan aslzodalar o'g'illari va aslzodalar qizlari (ular jamiyatdagi alohida toifa emas, balki buddaviylikka e'tiqod qiluvchi, Buddaning aqidalaridan aslo og'ishmaydigan insonlar)ning hayotda erishadiganlari nihoyatda ulkan, ular "emak-ichmakli, to'nu kiyimli, mol-dunyoli, bilimli, fazilatli, qutli, saodatli (bo'ladi), xastalikka, kulfatga, qarshilikka uchramaydilar, umrlari uzun bo'ladi, qancha-qancha orzulari bo'lsa, unday orzu yo'qki, ko'ngil xohishi bo'yicha qonmaydigan, amalga oshmaydigan (bo'lsin)" (V 8b\22-9a\4). Buddaviylik falsafasi tizimida shart va natija munosabatlari muhim nazariy tushunchalardan biridir. Bu munosabatlar jonzotlarning komillikka erishuvi uchun birinchi shartdir. Jonzotlarning bo'disatvga aylanishi, mushohada, najot topish, darma va h. bosqichlarni bosib o'tishi ham shart va natija munosabatlaridan paydo bo'ladi. Bu singari munosabatlarda ruhiy jarayon etakchilik qiladi. Masalan, "Oltun yorug'"dagi muhim, asarning boshidan oxirigacha davom etadigan termin - no'm va uning turlari, no'mning buddaviylar hayoti va e'tiqodidagi mavqei, ruhiy ta'siriga e'tibor qarataylik.

No'mning inson hayoti tarzini o'zgartiruvchi boshqa jihatlari ham borki, bu ruhiy jarayon bilan bog'liq. Jumladan, insonlar sehr-jodu no'mining duolarini o'qiganlarida, ularning hayotida quyidagicha o'zgarishlar yuz beradi: sehr-jodu no'mi insonlarni yirtqich hayvonlar balosidan, o't-suv balosidan, shaytonu arvoqlar balosidan, inson va inson bo'lmagan jonzotlar balosidan, xavf-xatardan xalos qiladi. Sehr-jodu no'mi uch zamonga oid burxonlarning aqli, tafakkuridir. Sehr-jodu no'mlarini ko'p so'zlash bilan burxonlarga izzat-hurmat ko'rsatiladi. Ayni paytda aslzodalar – buddaviylikka e'tiqod qiluvchilar no'm udumlarini ijro etgach, aslzodaning "baxti, kuch-qudrati ko'payadi, oshib ketadi, nima orzusi bo'lsa, amalga oshadi" (V 9b). Insonlar o'zlariga tasalli topishlari uchun keltirilgan sanskritcha duolar muhim ruhiy omil bo'lib xizmat qiladi.

"Oltin yorug'"da "quruq" yoki "bo'shliq" no'm ham borki, tayanadigan hech narsasi yo'q. No'mning bu turi asarda "moddiyat"ga tayangani uchun "egasiz, bo'm-bo'sh mahallaga o'xshaydi". Bunday holatda hissiy a'zolar (yoki "o'g'ri") – ko'rish, eshitish, hid bilish, til, tana va tafakkur o'z vazifasidan uzoqlashib, o'ziga aloqasi yo'q ishlar bilan mashg'ul bo'lganda, yolg'ondakam bilim paydo bo'ladi. Maxayana mazhabining falsafiy asoslariga ko'ra, moddiy olamning to'rt ilk elementi yoki "to'rt maxabutli ilonlar" – yuqoriga intiladigan o't va shamol, pastga intiladigan er va suvning harakatlari aralashib ketganda, ko'p xastaliklar paydo bo'ladi. Ko'ngil bilimiga tayanish, ya'ni faqat o'zligiga ishonish xastaliklarning boshidir. "Oltun yorug'"da buddaviylik tizimiga mansub zamon, xususan, uch zamon muhim kategoriyalardan biridir. Uch zamon abadiylik demakdir. Buddaning

qiyofasi ham, burxonlar ham uch zamonda talqin etiladi. SHuningdek, uch zamonga tegishli darma (sanskrit. *dharmā*) ham uch zamonga mansub boʻlib, “Oltun yorugʻ”da maʼno va vazifa jihatdan oʻziga xos maqomga ega. Darma muhim termin sifatida “Oltun yorugʻ”ning oʻnta boʻlimi boshlanmasida “*Buddaga taʼzim, Darmaga taʼzim. Sangaga taʼzim*” tarzida qoʻllanadi. Bu oʻrinda *darmaning* maqomi belgilab berilgan – uning maqomi Buddaning maqomi bilan baravar. Mazkur termin, birinchi navbatda, buddaviylik taʼlimoti maʼnosini va bu yoʻlga kirganlarning maʼnaviy hayotiga oid hamma tomonlarni qamrab oladi. *Darmaning* maqomi Buddaning maqomi bilan teng boʻlgani uchun darma nazariyasining paydo boʻlishi buddaviylik aqidasi ruhiy jihatiga asos boʻldi.

Buddaviylik tarixida maxayana mazhabining muhim oʻrin egallashiga sabablardan biri ham darmaning inson hayotining hamma jihatlariga kirib borib, hayot mazmuni komillikka erishuvdan, boʻdisatvlarga aylanishdan iborat, deb uqtirishdan iborat boʻldi. Jonzotlar boʻdisatvlarga aylanishlari uchun darmani oʻzida mujassamlantirgan oʻnta maʼno va sifatga ega boʻlishlari talab etiladi. Bu maʼno va sifatlar – mavjudlik elementi, yoʻl, nirvonga etishuv, his qilinmaydigan element, fazilatli hayot, taʼlimot, doimiy barqarorlik sifatlari, diniy vaʼda, dunyoviy qonunlardir. Bir soʻz bilan aytganda, darma – eʼtiqod qiluvchilarning butun ongli faoliyatidir deb aytish ham mumkin. Buddaviylar “men darmada panoh topganman”, deb aytar ekanlar. Bu vaziyatda darma nirvondir. Darma ayni paytda, bilish asosi boʻlib, shaxs qobiliyatining qabul qilishiga mos mazmunda qoʻllanadi. Buddaviylar keng ommaga aytar ekanlar: “Qirolning oliyjanob xonimlari va yosh shahzodalar! Bir-biringizga darmaga muvofiq munosabatda boʻlinglar!”

Hamma zamonlarda ham zodagonlarda axloq va tarbiya oliy darajada boʻlganini va darma ana shu axloq hamda tarbiyaning tajassumi ekani ayonlashadi.

Darma hayot va uning mazmuni ham demakdir. Buddaviylarning yana “dunyoviy odamlar dunyoviy darmaga bogʻlanib qolganlar” degan gaplari aynan shu maʼnoda istifoda etilgan. Buddha darmaga taʼrif berib: “Darma sudur va boshqalardir”, deb aytganda, taʼlimotni nazarda tutgan edi.

YOzma adabiyot maxayana mazhabida katta vazifani bajaradi. Maxayanaga doir adabiyotlar shunchalik koʻpki, bu yoʻnalishni koʻpincha sutralar buddizmi deb ham aytadilar. Aynan maxayana tufayli buddaviylik jahonshumul diniy–falsafiy oqimga aylandi. Buddaviylik etib borgan mamlakatlarda buddaviylikka boʻlgan inonch–eʼtiqodlarni ham maxayana yoʻnalishi qamrab oldi. Natijada bu mamlakatlarda maxayana buddizmi oʻziga xos xususiyat kasb etdi.

Albatta, maʼlum bir diniy–falsafiy oqimning yoyilib, ildiz otishi uchun ichki shart–sharoit boʻlishi zarur edi. SHubhasiz, buddaviylik mahalliy din qobigʻini yorib chiqib, bu davrda dunyoviy din darajasiga koʻtarilgan, “har bir odamning mijozi bilan hamroh boʻlib borayotgan edi. U insonda mavjud anʼanaviy mahalliy munosabat bilan munosabatsiz boʻlib, mahalliy din unga oʻxshamaydi. Dunyoviy din bir xalqning eʼtiqodi boʻlib qolmay, shu xalqning maʼnaviy va ijtimoiy

qurilmasi bilan shunchalik zich birikib ketgan bo‘ladi”.¹ Bu zichlik, bir tomondan, boshqa xalqqa yoyilishiga halaqit bermadi, balki xalqning ma’naviy va ijtimoiy qurilmasini boshqa xalqlarga etkazdi. Ikkinchidan, o‘zga muhitdan kirib kelgan dunyoviy dinlar – buddaviylik, moniylik ma’lum mahalliy sharoitga moslashib, shu xalqning ma’naviy mulkiga aylandi.

“Oltun yorug‘”dagi afsonalar (**kengaytirish kerak** To‘liqroq bayon qilish kerak). “Oltun yorug‘”ning yaratilishida turkiy qavmlar ham ishtirok etgan. Bunga, birinchidan, O‘rta Osiyoning qadimiy mifologiyasi va afsonalaridagi qahramonlar ismining mazkur yozma yodgorlikda uchrashi bir dalildir. Jumladan, “Oltun yorug‘”ning birinchi kitobida Erlik xon (*Erklig* deb ham aytiladi) timsoli bor. Erlik xon turk–mo‘g‘ul mifologiyasida keng tarqalgan. “Oltun yorug‘”da bu timsol Ku tauni yovuz qilmishlari uchun hukm qilmoqchi bo‘ladi, chunki Erlik xon marhumlar shohligi hukmdoridir (*Erkligning* lug‘aviy ma’nosi ham qadimgi turkiy tilda “qudratli hukmdor”dir). Afsonalarga ko‘ra, Erlik qadimda ruhoni bo‘lib, avliyolikning eng yuqori darajasiga erishgan va g‘ayritabiiy qudratga ega bo‘lgan edi. Uning o‘limi haqida ikki rivoyat bor: birinchisi – u o‘g‘irlikda ayblanib, tuhmatning qurboni bo‘lgan, ikkinchisi – talonchilarning jinoyatlariga beixtiyor guvoh bo‘lib qolgan. Oqibatda talonchilar tomonidan o‘ldirilgan. SHunisi ajablanarliki, Erlikning boshi olingandan keyin ham, uning tanasi tirik qolgan. Erlik kallasi o‘rniga ho‘kizning boshini o‘rnatib olib, qo‘rqinchli qiyofaga ega bo‘lib qolgan. Xullas, Erlik insonlar tasavvurida halokat keltiruvchi iblis sifatida qolgan. “O‘lim g‘olibi” YAmamandag Erlikni mag‘lub qilib, er osti dunyosiga jo‘natib yuborgan. SHunday qilib, Erlik narigi dunyoning hukmdori va hakami bo‘lib qolgan. Garchi Erlik bilan YAmamandag o‘zaro dushman bo‘lsa–da, ikkovining ham qiyofasi bir–biriga o‘xshatilib butlar yasalavergan (masalan, Mo‘g‘ulistonda).

Inson faqat darma yordamida ibtidosiz sansaradan xalos bo‘lib, nirvonga erishadi. **Nirvon - komillikning eng oliy bosqichi**. Boshqa mavjudotlar, jumladan, xudolar va boshqa mifologik personajlar nirvonga etisha olmaydilar. Ular nirvonga etishuvlari uchun inson bo‘lib tug‘ilishlari lozim. “Oltun yorug‘”ning ibtidosidagi Ku tay afsonasida jonzotlarning nirvonga etishuviga oid qoidalar hikoya qilingan. Afsonada hikoya qilinishicha, bu no‘m keng tarqalmagan vaqtda Inchyu nomli shaharda chang qabilasidan Ku tau degan bir odam shahar begi edi. U shahar begi bo‘lib turganda, ko‘p jonzotlarni qurbon qilgan edi. Vaqti kelib, qizining to‘y bo‘lganda, sigir, qo‘y, to‘ng‘iz, g‘oz, o‘rdak, tovuq kabi ko‘plab jonzotlarni so‘yib, katta ziyofat berdi. Oradan o‘n kun o‘tmasdan o‘sha bek og‘ir xastalikka yo‘liqib, gap–so‘zdan qolib, tutqanoq kasaliga yo‘liqdi va olamdan o‘tdi. O‘lgandan keyin butun a‘zolari sovib, faqat yolg‘iz yuragi sirtida bir parcha eti sovimay qoldi. Buni ko‘rib, xonadonidagi odamlar qattiq yig‘i–sig‘i qilib murdani ko‘mishga olib

¹ Килмкит. Қадимги ипак йўли маданияти. – Шинжон халқ наشريёти. 2003, 130–бет.

bormasdan, uch kunni o'tkazdilar. To'rtinchi kun tong saharda ular kuyib–yonib turganlarida, o'sha bek tirilib, o'rnidan turib keldi, yuqoriga o'tirib, ovqat, ichimlik so'radi. Bu ahvoldan bekning qarindosh–urug'lari, bir qancha odamlar vahimaga tushib, uzoqroqqa qochdilar. Ularning qochib borayotganini ko'rib, bek chaqirib shunday dedi: “Qaytinglar, yaxshilarim, men tirilganimga sizlar nima uchun darrov qochib ketyapsizlar? Qo'rqmanglar, men endi sizlarga tirilishim sababini aytib berayin, burxanlar no'mining turlichaligini endi eshitinglar”. U shunday deya so'zlab berdi: “Kasal bo'lganimda, eng avval menga to'rtta shayton yaqin keldi. Bittasi yo'g'on qamchi tutgan, ikkinchisi arqon tutgan, uchinchisi qop tutgan, to'rtinchisi ko'k to'nli, ot mingan bek ekan. Bu to'rt iblis meni bir uy darvozasiga olib borganlaridan keyin, o'sha ko'k to'nli bek otdan tushib, meni chaqirdi. Men u bekning oldiga borganimda, u qo'ynidan bir bitigni chiqarib, menga o'qitdi. O'qisam, bu bitigda o'sha kungi bizning ziyofatda o'ldirilgan sigir, qo'y, to'ng'iz kabi jonivorlarning so'zi bitilgan ekan. Ularning so'zlari quyidagicha ekan: “Biz, hamma hayvonlar, oldin insoniyat dunyosida qilgan yomon qilmishlarimiz sababidan ayvonot olamida tug'ilgan edik. Qarzimizni to'laydigan, burchimizni o'taydigan yil, oy vaqt miqdorini tugatsak edi, unda qiyofamizni o'zgartirib, insoniyat dunyosida tug'iladigan bo'lar edik. SHunday qilib, hayvonot olamidan ayrilib, qutuladigan vaqtimiz, kunimiz tugamasdan, Inchyu shahridagi chang qabilalik Ku tau degan bek bizni o'ldirdi. SHuning uchun hammamiz qaytadan yana hayvonot dunyosida tug'iladigan burchdan, azob–uqubatdan shikastlandik. Bunday azob–uqubatdan shikastlangan zamonda bizning bu qayg'ularimizni, azob–uqubatlarni ochiqchasiga tushuntirib so'zlab beradigan darajada madorimiz yo'q edi. Qanday qilib yana qarshilik qilishga, bardosh berishga kuchimiz bo'lsin?! Bu qayg'umizni endi yaratgan Tangri o'ngarsin”, deb iltijo qilgan edilar. SHuning uchun bizni seni olib ketgani keldik. Bu xabar bitigda bor”. Bu so'zlarni bitigdan men oxirigacha o'qib bitirdim. Keyin o'sha ko'k to'nli bek: “Ushlanglar uni!” deb baqirgan edi, uchala iblis menga yaqin keldi, bittasi arqon bilan bo'ynimni bo'g'di, bittasi qopga meni soldi, bittasi yo'g'on qamchi bilan boshimga urdi, ikkala qo'limni qayirib, Bopso'qa tog'i tomonda cho'qqini to'ntarib, bir chaqirimga olib bordilar. Yo'l o'rtasiga borganda, o'sha meni olib borayotgan iblislar menga shunday dedilar: “Ey inson, sen shuncha– shuncha hayvonlarni o'ldirding. O'sha sen umrlariga zomin bo'lganlar maktubi sababidan seni olib ketgani keldik. Sen buni bilishing kerak”, deb shu gaplarni aytdilar. Bu so'zni eshitib, men ularga shunday dedim: “Ey yaxshilarim, tangrilarim! Agar men u paytda insonlarning bu dunyolik ko'zi o'ngida yomon ish qilganimni ko'rib–bilgan bo'lsam, bular Yamaning¹⁷ boyligidir. O'sha yomon ishlarning hozirgiday og'ir natija va oqibatlarini bilmagan edim. Mendan boshqa

¹⁷ Йама санскр. – мурдалар шоҳлигининг ҳукмдори, Йама дастлаб ўладиган деб тасаввур қилинган бўлиши мумкин. “Ригведа”даги Йама в.

qancha–qancha odamlar son–sanoqsiz jonzotlarni o‘ldirganlarini ko‘rdim. Ammo o‘sha kishilarning ochiq–oydin tushiga kirgan narsalarga yaxshi e‘tibor bermagan edim, SHuning uchun ikki orada yana men hozirgiday tilim bog‘lanib, o‘lim azobiga duchor bo‘ldim. Qanday amal–chorasini qilsam, qaytadan tirik jon bo‘la olaman? Bilmasdan yanglishib, xato qilib yovuz qilmishim uchun o‘zim pushaymon bo‘ldim, qattiq azob tortyapman. Endi nima qilayin?” deb so‘radim. SHu gaplarni aytganimdan keyin o‘sha iblislar menga shunday dedilar: “Ey inson! Sen issiq jonini olganlardan o‘ttizdan ortig‘i – bog‘langan, ushlangan jonzotlar qudratli Erklig xonning¹⁸ qarshisida dushmanlik ko‘zini chaqchaytirib, o‘sha ko‘zlarini tikib, seni kutib tururlar. U erga borganingda, Erklig xon juda qattiq qiynab o‘ldirilganlarning qattiq qonuni bo‘yicha hukm qiladi, u erdagi og‘ir azoblardan qutulmagaysan”, deya so‘zladilar. Bu so‘zni eshitganimdan keyin men yanada qattiq qo‘rqdim, azoblarim ortdi. Ular har tarafga alanglab, meni pastga tushirib, oldinga tortib, keyinga tortib, urib–so‘kib, yana bekning huzuriga nihoyatda shoshiltirdilar. SHundan keyin men yana ularga yolvorib, shunday dedim: “Ey yaxshilarim, o‘ylab qarasam, azoblarimdan aslo qutulmoqlik yo‘q. Endi sizlardan o‘tinib so‘rayman, yolvoraman: o‘zim o‘ldirganlarning qo‘liga tushgach, ular meni Erklig xon oldiga so‘roqqa olib borganlarida, men nima qilay? 19 SHuni menga aytinglar”, deb so‘ragan edim, ular menga shunday dedilar: “Ey inson! Agar o‘sha o‘zing o‘ldirgan jonzotlar uchun ko‘nglingda o‘kinch paydo bo‘lsa, qanday bo‘lmasin, ko‘nglingni pok qilgin. Dunyoning umid–ishonchi komil, dono Tangri tangrisi burxon qonun qilib bergan “Oltin rangli, yorug‘, yaltiroq, hamma narsadan ustun bo‘lgan no‘m podshohi” nomli no‘m bitigini tugal, to‘liq bitishga xohish uyg‘otishni chin dildan istasang, bu azoblargandan xalos bo‘lar eding”, dedilar. Bu so‘zni eshitishim bilanoq, men birinchilarning birinchisi²⁰ bo‘lib etti toza ko‘nglim²¹ bilan o‘sha jonzotlarni o‘ldirgan yovuz qilmishim uchun tavba qildim, dadillanib, yovuzlikni tashladim, toza sodiq ko‘ngil bilan turib, so‘ngra “Oltin rangli, yorug‘, yaltiroq, hamma narsadan ustun bo‘lgan no‘m podshohi” nomli no‘m xazinani to‘liq, tugal bitishga ko‘nglimni bog‘ladim. Buddaviylik paydo bo‘lmasdan ilgarigi braxmanizm e‘tiqodi va udumlariga ko‘ra, xudolarga jonzotlar qurbonlik qilinavergan, bu davrda hali buddaviylik aqidalari yaratilmagan va hayotga tatbiq qilinmagan edi. Ku tay hali buddaviylik aqidalaridan bexabar, braxmanizm aqidalari bo‘yicha hayvonlar va parrandalarni qurbon qilgani uchun, ular braxmanizmdan nirvonga etisha olmaganlar. SHundan keyin Erlik xonga shikoyat qilganlar. Ku tay maxayana mazhabiga asoslangan

¹⁸ Эрклиг хон – *мўғул–бурят*. – турк– мўғул мифологиясида мархумлар шоҳлигининг ҳукмдори, ер ости дунёсида олий ҳакам, шайтон, де

²⁰ биринчиларнинг биринчиси – жонзот бўдисатвга айланганини билдиради.

²¹ etti toza kўngil – буддавийликнинг махаяна таълимотида эътиқод кўйганликни билдиради.

“Oltun yorug”ni ko‘chirtirishga va targ‘ib qilishga va‘da berish bilan “o‘likdan tirildi”. Bu degani – Ku tay nirvonga etishib, “qayta tug‘ildi” demakdir.

“Oltun yorug”ning oxirgi – X bo‘limida “SHahzoda va bars afsonasi” bor. Afsonada dalaga sayrga chiqqan uch shahzodadan eng kichigi endigina etti bola tuqqan va ochdan o‘layozgan ona yo‘lbarsga va uning bolalariga o‘zini qurbon qilgani hikoya qilinadi. Ona yo‘lbars va uning etti bolasi shahzoda Mag‘astvining tanasini eb tirik qoldi. Dunyoviylik nuqtai nazaridan shahzodaning bu ishi telbalikdan boshqa narsa emas, ammo buddaviylik, xususan, “qayta tug‘ilish” aqidasi bo‘yicha shahzoda Mag‘astvi “qayta tug‘ildi”. Quyidagi parchada Mag‘astvi tanasini qurbon qilgach, qayta tug‘ilib, bo‘disatvga aylandi, bo‘disatvlar quyidagilardir: “o‘sha urg‘ochi bars *Maxatprasati* bo‘ldi, ettita bolasidan beshtasi besh *panchiki*³⁹ bo‘ldilar. Bitta bolasi endi bo‘ldi *Mxamodalyatiri* tanasi. (YAna) birisi endi bo‘ldi *Sariputiri* avliyoning tanasi. Men sizlarga – rohiblarga ko‘rsatib, bildirib va‘z qildim o‘tgan zamonda u boshqalarga foyda keltirmog‘ining sababini. Bunga shu tariqa astoydil harakat qilib bo‘disatvlar hayot tarzi bo‘yicha, burxon baxt-saodati tufayli ish tutdim. Bo‘disatvlar hayot tarzi bo‘yicha yurganda...O‘sha zamonda men o‘z ko‘nglimda qo‘zg‘atgan edim nihoyatda ulug‘ baxtga erishmoqni. Bu tanam suyagi qolsa bu erda, kelajak zamonlarga foyda bersin jonzotlarga deb.” (X 22b\23-23a\1-16)

“Oltun yorug” o‘g‘itlari. “Oltun yorug”da burxonning e’tirof etishicha, Xo‘rmuzd jamiki insonlarni qilmishlari, gunohlari uchun pushaymon qildirib, tavbaga olib keladi. U, insonlarni yovuz qilmishlaridan poklagin, deb burxondan iltimos qiladi (111, 2b). Xo‘rmuzdning bu ishini Tangrilar tangrisi ma’qullaydi va jamiki insoniyat gunohlaridan poklanishi uchun qanday amallarni bajarish lozimligi to‘g‘risida Xo‘rmuzdga yo‘l–yo‘riq beradi. Bu amallar – hamma burxonlarga ta‘zim qilish, ya‘ni izzat–hurmat qilish, zehni ochilganlarga ta‘zim qilish, maxayana ta‘limotini targ‘ib qiluvchilarga ta‘zim qilish va hokazolardan iborat. Ammo amallar faqat shulardan iborat emas, balki insonlar qilgan gunohlarini e’tirof etib tavba qilishlari ham lozim. Zotan, insonlar buddaviylik qonunlari paydo bo‘lmasdan ilgari, yovuz, yomon qonunlarga ergashib, hatto do‘zaxga ham tazyiq o‘tkazgan, g‘azabnok bo‘lib, nafrat va nodonligi tufayli jonzotlarga zulm qilgan, yaxshi–yomon ishlarni ajrata olmay, tana xohishi bilan ish qilib jonzotlarga jabr qilgan, tiliga erk berib, ko‘nglida yomon ishlarni keltirib gunoh qilgan, yomon niyat bilan burxonning tanasidan qon chiqargan, to‘g‘ri, haqiqiy no‘mdan nafratlangan, no‘mdan nafratlanib, undan yuz o‘g‘irgan, sof niyatli ruhoniylar orasida ig‘vo qo‘zg‘ab, janjal chiqargan, hatto ota–onasini yo‘q qildirgan, gunohu ayblarni faqat o‘zi qilib qolmay, boshqalarni ham shunday yaramas ishlarga undagan va o‘zi bu qilmishlaridan xursand bo‘lgan, pok odamlarga illatu gunohlarni to‘nkagan, yomonni yaxshi deb maqtab, yaxshini

³⁹ ĩáí+èèè – èáèèñ ìáúññèìè áèèèèðààè.

yomon deb qo‘llab–quvvatlab, u nuqsonlidir, u shaytondir, deb hukm chiqargan. Xullas, dunyoda nimaiki illatlar bo‘lsa, insoniyat shularning hammasi ijrochisi. SHunchalik qabohatga botgan insoniyatning gunohlari uchun afv so‘rab, Xo‘rmuzd burxon oldida vositachi bo‘ladi (go‘yo Muso payg‘ambar barcha Isroil xalqining gunohlari uchun afv so‘rab Xudoga iltijo qilganday). SHunday qilib, Xo‘rmuzd katta ijtimoiy vazifa bajaradi – burxondan insoniyat uchun baxt so‘raydi, insoniyatni to‘g‘ri yo‘lga solishdan, yaxshilik ildizini mustahkam qilishdan iborat vazifani amalga oshirishni burxondan iltimos qiladi va jamiyatda sog‘lom muhit yaratish uchun kurashadi.

Burxonning bergan o‘g‘itlari, yo‘l–yo‘riqlari hamma bo‘disatvlarning hayoti uchun mezon, ular bu yo‘lni kundalik vazifa singari qabul qilishlari kerak. Inson bo‘disatvga aylangandan keyin u komillikning eng yuqori nuqtasiga erishadi. Endi u o‘zini emas, boshqalarning rohat- farog‘atini o‘ylashi, boshqalarning tashvishi bilan yashashi lozim: “Besh olamdagi jonzotlar uchun o‘z tanasining shu tariqa shodligini, xursandchiligini, oziq–ovqatini, qurol–yarog‘ini (ko‘zda) tutmaydilar, jonlarini, boshlarini fido qilib, hayotini berib, sabr qilib, chidaydilar. SHu tariqa bo‘distavlar bu singari (voqealar) bo‘lishini biladilar, o‘zlari tinch, shod bo‘ladigan sabablar orqali ham eng (qattiq) azoblarni tushunib etadilar. jonzot bezovtalansa, azoblansa, u tinchlikni, xursandchilikni istamaydi. (Ular) o‘zlarining tanalarini fido qilib, boshqalar (esa bundan) ezgulik, xursandchilik topadigan bo‘lsa, tanalarini, hayotlarini shunchalik ayamaydilar. SHunday qilib, bu taxlitda bo‘disatvlar o‘zlarining tinchligini, shodligini tilamaydilar, tanalarini, hayotlarini ayamaydilar, shu bilan o‘zidan yuqori turadiganlarning qo‘rquv, azoblarini, o‘zidan quyidagilarning xo‘rlklarini, yomon niyatli dushmanlarning azob–uqubatga solishini (va shunga o‘xshash) ko‘p (azoblarning) turlariga sabr qiladilar, bardosh beradilar. SHudir o‘zlarining tinchligini, xursandchiligini istamasdan, tanalarini, jonlarini ayamaslikka ishonib, sabr qilmoq fazilatiga erishmoq (degani)” (IV 14a). Zervan, Xo‘rmuzd, ularning atrofiga yig‘ilgan barcha tangrilar insoniyatning xaloskori, muhofaza etuvchisi bo‘lish bilan birga, “oltun nur”ni – buddaviylik aqidalarni yoyuvchilardir. Bu nurga itoat etib, uning yo‘l–yo‘rig‘idan yuradigan yurtning xalqi, podshohi katta manfaat topadi. Ular faqat ruhiy madad olib qolmay, bu olamda insoniyat xotirjamligi uchun zarur bo‘lgan ko‘p narsalarga erishadilar: “birinchidan, sog‘–salomat, xavf–xatarsiz bo‘ladi, ikkinchidan, umri uzun bo‘ladi, uchinchidan, lashkarining kuch–qudrati oshib ko‘payadi, dushmanlari bo‘lmaydi, to‘rtinchidan, el–ulus shod–xurram, to‘g‘ri, qonun–qoida bo‘yicha yashaydi” (III, 33 a,b).

Bu va‘da emas, balki amalga oshishi mumkin bo‘lgan haqiqatdir. Qolaversa, haqiqat faqat shundan iborat emas. Burxonning o‘g‘itlari, Zervanga, Xo‘rmuzdga va tangrilar orqali bergan o‘g‘iti yurtni, insonlarni ma‘naviy tomondan sog‘lom qiladi, molparastlik illatidan xalos qiladi, illatlardan xalos bo‘lishning mahsuli sifatida insonlar bir–birlariga mehr–oqibatli bo‘ladilar. Hukmdorga o‘zining xalqi,

atrofdagi dushmanlar ham sovg'a–salom keltirib, do'st tutinadigan bo'ladilar, buning natijasi o'laroq shon–shuhratga erishadilar, o'zligini namoyon qiladilar, hammaning izzat–hurmatiga sazovor bo'ladilar. Podshohdan tortib xalqigacha uzoq umr ko'radilar, tinch–omon yashaydilar (111 35 a,b – 36 a,b).

Zervan, Xo'rmuzd va to'rt maxaranch tangrilari, xuddi ertak, epos qahramonlari singari, insoniyatni baxt–saodatga eltuvchi qudratli kuch bo'lish bilan birga, ularning dushmanlarini, ezgulikka qarshi kuchlarni tumtaraqay qochiradilar. Zotan, azaldan – yaratilish davridan beri Zervan bilan Xo'rmuzdning vazifasi shunday bo'lgan edi. “Xuastuanift”ning boshlanishidagi Xo'rmuzd bilan Zervanga oid voqealar ham buning dalilidir. Ayni paytda ular insoniyat qalbidan joy olib, “bahodirlik, merganlik, fazilat, mahorat, bilimni ularning ko'ngillariga jo qilish” uchun burxonga va'da beradilar. Bu fazilatlar faqat ruhiy ma'noda emas, balki jismon inson qalbida jo bo'lishi lozim. Ellarning hukmdorlaridan tortib xalqigacha jismonan sog'–salomat yashashining asosiy sharti – burxon bergan to'g'ri qonun–qoidalar, qonunlar tarkibidagi yorliqlardir. Insoniyat yo'lidagi azob–uqubatlarni bartaraf qilish, shuningdek, axloqni jamiyatning sog'lomligi uchun asosiy shart qilib qo'yish, donolik, mushohada orqali ruhiy etuklikka olib borishning pirovard maqsadi – nokomil bu olamni komillikka etkalashdir. Inson hech qachon azob–uqubatdan, keksayishdan, xastalik va o'limdan xoli bo'la olmagan. Buning imkoni ham yo'q, zotan, hayot shunday qurilgan. “Oltun yorug'”ning maqsadi – insoniyat azobni tushunsin, uni bartaraf etish yo'lni anglasin.

“Oltin yorug'”da buddaviylik falsafasi, yuqorida ko'rib o'tganimizday, axloqiy–ta'limiy qarashlar asosiga qurilgan. Umuman olganda, bu falsafa insoniyatni kamtarlikka, xokisorlikka undaydi, insonlar mol–dunyoning o'tkinchi ekanini, arziyas ekanini his qilishlariga undaydi, jonzotlarga, insonlarga bo'lgan sevgisi bo'yicha jonlarini mol–dunyoni, issiq jonni azobga duchor qilishga da'vat qiladi. Ayniqsa, ustozlarga, ulug'larga, ota–onaga hurmat asarda alohida o'rin egallaydi. Bu axloqiy muammolarga “Oltin yorug'”da alohida e'tibor berilishi bejiz emas. Chunki insoniyat har doim gunoh qilishga moyil, “nopok insonlar olami”da insonlarning qilmishlari ko'p.

Asarda uch qimmatbaho xazina tushunchasiga alohida e'tibor qaratilgan. Bu uch xazina quyidagilardan iborat: *YOvuzlik qilmaslik. YAxshilik qilish. Aqlni poklash.* Buddaviylikda uch xazina nihoyatda qadrlangan, shuning uchun ham har doim buddaviylikka e'tiqod qiluvchilar bu uch xazinani ko'z–ko'z qilib emas, balki o'zlariga majburiyat sifatida olib, e'tiqodning asosiy tayanchi sifati deb bilganlar. Bu uch xazina “uch zahar” yoki uch turli yomon qilmish deb ataladigan zararli odat va ko'nikmalarga – ochko'zlik yoki shahvoniy istak, nafrat, yo'ldan ozish yoki nodonlikka qarshi qo'yiladi.

Insoniyat “uch xazina”ga bog'lanib, “uch zahar”dan qochishga intilishni maqsad qilib olishi lozim (1V 9b –10a). Darvoqe, odamzodning tabiati doimo dunyoviy

lazzatga moyil bo‘lib kelgan. Dunyoviy lazzat – inson uchun boshpana, maskan. Faqat tashqi olam insonning tana istaklarini qondira oladi. Kimdir pul va boylikdan lazzat topib, uni o‘ziga maskan deb biladi, kimdir giyohvand moddalardan, kimdir lazzatli ovqatdan, kimdir dengiz bo‘yida dam olishdan lazzat topib, tashqi olamning huzur–halovatini hayotning asosiy mazmuni deb biladi, o‘zini baxtiyor, hamma narsaga erishgan deb hisoblaydi. Ammo inson umr bo‘yi botiniy ozodlikni – botiniy maskanni izlaydi.

Oltun yorug‘”da ruhiy kamolotga intilish jamiyatning hamma tomonini va hamma qatlamini qamrab olgan. Hammasining ostida insonga muhabbat yotadi. Insonning kamoloti uchun, birinchi navbatda, mamlakatda adolat barqaror bo‘lmog‘i, qonun–qoidalar amal qilmog‘i lozimligi – asardagi muhim aqidalarandir. Qonun–qoidalariga amal qilish – buddaviylik aqidalariga rioya qilishni anglatadi, ya’ni solihlik, poklik har bir odamning shiori bo‘lishi kerak. Jumladan, asarning uchinchi bobida bu haqda shunday deyiladi: “Qaysi bir yurtdagi podshoh, bek, amaldor to‘g‘ri qonun–qoida bo‘yicha yursa, bu kitobdagi farmonlar bo‘yicha yursa, xalqi ham shu kitobdagi qonun bo‘yicha yuradi”.

“Oltun yorug‘”ning shu bobida yana aytilishicha, insonning shon–shuhrati uning mulkidan emas. “Boylik, – deyiladi bu asarda, – qonunni oyoq osti qilishga olib boradi. Inson boylikdan nafratlansagina, qonun–qoidani hurmat qiladigan bo‘ladi. Inson bu olamdan manfaat izlamagandagina, shon–shuhratga erishib, ta’magirlikka, faoliyatsizlikka, ruhsizlikka chek qo‘yadi”. O‘zlikni namoyon qilish, ko‘pchilikning izzat–hurmatiga sazovor bo‘lish ham manfaat izlamaganda paydo bo‘ladi. “Oltun yorug‘” asaridagi “haqiqiy bilim”ni – aqidalar, o‘g‘itlarni yuragiga joylay olgandagina, inson fazilatlar qatoriga o‘tadi. Haqiqiy bilimni egallagan odam bu dunyoda solih hayot kechirib, jamiki jonzotlarning azob–uqubatlariga sherik bo‘ladi. Jonzotlarga najot bag‘ishlash, ularning azoblariga sherik bo‘lish, jon fido qilib bo‘lsa ham yordam berish – “Oltun yorug‘”dagi yana bir muhim aqidadir. Ana shu aqidaga amal qilgan odam “tanalarni, tirik jonlarni o‘ldirmaydi, birovning mol–dunyosini tortib olmaydi, o‘g‘irlik qilmaydi, boshqalarning xotiniga bog‘lanmaydi, yolg‘on gapirmaydi, tuhmat qilmaydi, qo‘pol, yoqimsiz so‘z so‘zlamaydi, tilyog‘lamalik qilmaydi, hasad qilmaydi, boshqalarga g‘azabini sochmaydi” (1V). Bir so‘z bilan aytganda, oddiy hayotiy haqiqatni anglab, unga rioya qilish shudir.

Ochko‘zlikka olib keladigan oqibatlardan ham tanani, ham ko‘ngilni tiyish yana bir fazilatdir. G‘azabning oldini olish, ko‘ngilni kirlardan ketkazib ruhan poklanish. Bilimlilik va aqllilikni paydo qilish kabi qator fazilatlar ham insoniyatdin bezagidir, deb uqtiriladi asarda.

Botinan va zohiran komil, ruhan sobit insonni tarbiyalash masalasi islomiyatdan oldin ham jiddiy masala bo‘lib ko‘tarilgan. “Oltun yorug‘”dagi bu singari aqidalar ma’naviy barkamol insonni tarbiyalashda bugun ham katta ahamiyatga ega.

Buddaviylik she’rlari. Turkiy budda she’rlarining asosiy mazmuni budda

g'oyalarini targ'ib qilishdan iborat bo'lsa-da, bu she'rlarning orasida tabiatning go'zal tasviri madh qilingan, tabiat bilan inson ruhiyati o'rtasidagi botiniy bog'liqlik ko'rsatilgan misralarni ham ko'ramiz.

Savol va topshiriqlar

1. Buddaviylik tarixi haqida qisqacha ma'lumot bering.
2. "Oltun yorug'" asarining tuzilishi, yuzaga kelish tarixi haqida qisqacha so'zlab bering.
3. Maxayana mazhabining ta'limoti nimalarni o'z ichiga oladi?
4. "Oltun yorug'"da no'mning qanday turlari bor?
5. "Oltun yorug'"dagi afsonalarda ko'tarilgan masalalar qanday aqidalarni o'z ichiga oladi?
6. "Oltun yorug'" o'g'itlari insoniyatni nimalarga da'vat qiladi?
7. "Oltun yorug'"da "uch qimmatbaho xazina" qaysi ta'limotni qamrab oladi?
8. "Oltun yorug'"da "uch zahar" qanday ta'limotni o'z ichiga oladi?
9. "Oltun yorug'"da qanday axloqiy-ta'limiy masalalar ilgari suriladi?
10. "Oltun yorug'"da komil insonga xos sifatlarga ta'rif bering.

(Ruhiyatdagi nur murodi"dan).

So'g'd yozuvi yodgorliklari

Irq bitigi (Ta'birnoma)

(Turkiy run yozuvidagi Fol kitobi haqida to'xtalish kerak kerakmikan)

Reja:

1. Irq bitiglari - adabiy manba sifatida.
2. Ta'birlash maxsus fandır.
3. Turkiy-run va moniy yozuvidagi Irq bitiglarining o'xshash va farqli jihatlari.
4. Irq bitigi va turkiy mifologiya.
5. Irq bitiglari va yozma adabiyot.

Kalit so'z va terminlar: *janr, bashorat, ta'birnoma, yozma adabiyot, tafakkur, shomonlik, buddaviylik, ruhshunoslik ilmi, mifologiya, ramziy ma'no.*

Qadimgi turkiy adabiyotdan bizga yana bir janrning mahsuli – Irq bitiglari, ya'ni Fol kitoblari etib kelgan.

Odamzodning tabiatga o'ziga xos qarashi, insonlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar ma'lum bir voqea-hodisalarga, buyumlarga munosabatlarini kundalik hayot tarzi bilan bog'lashga sabab bo'ldi. Odamlar kundalik turmushda o'sha tasavvurlarga tayanadigan bo'ldilar, tasavvur-tushunchalarini aniq bir maqsadga yo'naltirdilar. Odamlarning tasavvurlari, bashoratlari ko'pincha to'g'ri to'g'ri natijalar mahsuli bo'lib yuzaga chiqdi. SHu sababdan ham hayotiylik kasb etib, turmushdan mustahkam o'rin oldi. Bora-bora odamlarning tasavvurlarini va bashoratlarini ommalashtiradigan shaxslar paydo bo'lib, ular o'ziga xos yozma adabiyot turini

yaratdilar. Bu turdagi yozma adabiyot Fol kitoblaridir. Fol kitoblari Ta'birnoma deb ham yuritiladi. Qadimgi turkiyda Irq bitig deb nomlangan.

Insonlar Fol kitoblariga qadimdanoq murojaat etganlar. Qadimgi Fol kitobi tushni ta'birlaydigan kitob bo'lgan.

Ta'birning qudratli kuchi bor. U kundalik turmushdagi shubhalarni o'rtadan ko'taradi. O'tmishni xotirga soladi, kelajakni oydinlashtirib beradi. Ta'bir qadimdan inson dili va tafakkuridagi allaqanday sirli halqadir. Qadimgi Fol kitoblari insoniyat tafakkurining mahsuli, odamlarga yo'l-yo'riq ko'rsatuvchi omil sifatida yuzaga kelgani shubhasizdir.

Ta'bir faqat turkiy qavmlardagina emas, dunyoning ko'p xalqlarida, asosan, sharq xalqlarida bor edi. Ossuriya va Bobil davlatlarida, qadimgi YUnonistonda bashoratgo'ylar turli fazoviy jismlarga bog'lab odamlarning taqdiridan bashorat qilib, voqea-hodisalarning tub ildizlarini izlashga harakat qilganlar. Lekin bashoratgo'ylarda bo'lgan bilim va tafakkur qudratini hamma ham o'zida namoyon qila olmagan. Taqdirdan bashorat qiladigan odamlar alohida qatlamni tashkil qilgan.

Bibliyaning Eski Ahd qismida ta'birning alohida o'ziga xos usullari bayon qilingan. Masalan, Misr fir'avnining tush ko'rishi va uning tushini faqat YUusuf ta'birlay olgani haqidagi voqea bor. Fir'avn ko'rgan tush va YUusufning ta'biri haqiqatan hayotda ro'y berdi. YOki qur'a tashlash vositasida yuz berajak voqealardan xabardor qilish va ta'birlash usullari ham folning alohida turi bo'lgan edi. Jumladan, Eski Ahd tarkibiga kirgan "Levilar", "Sahroda", "Hakamlar" va boshqa qator kitoblarda qur'a orqali shohliklarning, podshohlarning taqdiri oldindan belgilab berilgan.

Folbinlik va ta'birlilikni diniy dunyoqarash ma'suli deb baholash bir yoqlamadir. Qadimgi turk davridagi ta'birlilik bilan islom muhitidagi ta'birlilik o'rtasida shu jihatdan anyaa farqlar bor. Ta'birlilik aslida o'ziga xos fandır.

Fol kitoblarining yaratilishidan maqsad – insonlarning o'ziga xos hayotiy bilimlar bilan qurollanib, ruhan boyishi, sog'lom muhit yaratish edi. SHu ma'noda Ta'birnomalarni faqat folbin va ta'birlilarning o'ylab chiqargan g'oyalari emas, balki hayotiy mazmun kasb etgan amaliy bilimlarining mahsuli, deb qarash maqsadga muvofiqdir. Ta'birlilar g'oyalarni xalqning o'zlaridan olganlar. Darvoqe, odamlarning jamiyatga tutgan o'rni qay tarzda bo'lmog'i kerak? Odamlar o'rtasidagi munosabatlar qanday asoslarga qurilmog'i lozim? Odam martaba, obro'-e'tibor, rohatga erishuvi, falokatlarning oldini olishi uchun nima qilishi darkor? Sevinch, shodlik odamga qay paytda va qay tarzda keladi? Xastaliklardan forig' bo'lishning yo'llari bormi va bunda qanday bilish mumkin? Ana shunga o'xshash muammolarga folbin va ta'birlilar javob izlaganlar. SHu kabi muammolarni hal qilish yo'l-yo'riqlari Fol kitoblarining tub mohiyatini tashkil qilgan. Agar ta'bir joiz bo'lsa, Fol kitoblari ruhshunoslik ilmi mahsuli va yozma adabiyotni o'zida mujassam etgan asarlaridir, deb qarash mumkin.

Fol kitoblari shundan dalolat beradiki, ta'birchi oddiy, maishiy detallar orqali o'z davrining muhim g'oyalarini ko'tarib chiqqan. Qadimgi turk davrida fol ochish va tushni ta'birlash bitta jarayonning mahsuli edi.

Mahmud Koshg'ariy *irq* so'ziga "birovning dilidagini aytish" deb izoh beradi. Bundan anglashiladiki, XI asrgacha fol ochish va tush ta'biri hayotiy bilimlar sifatida yaxlitlik kasb etgan.

Fol kitoblari aslida shomonlikning mahsulidir. Markaziy Osiyoda shomonlik, moniylik, nasroniylik, buddaviylik oqimlari bir paytda yoki birin-ketin amalda bo'lgani holda, shomonlik boshqa oqimlarga qaraganda qadimiyroq va shu zaminda shakllangan, shuning uchun mavqei baland edi. Ammo boshqa muhitdan Markaziy Osiyoga kirib kelgan oqimlar shomonlik qoidalari bilan qorishgan holda ham amal qilavergan. Jumladan, buddaviylik oqimidagi qadimgi turkiy yodgorliklarda ham tush va uning ta'biri davom etgan. Masalan, buddaviylik mazmunidagi "Oltun yorug'" asarida ayni Fol kitoblaridagiga monand syujetlar bor. "Oltun yorug'"da tushga bag'ishlangan lavha quyidagicha: shahzoda Mag'astvi ochlikdan halok bo'layotgan yo'lbarsga va uning bolalariga tanasini qurbon qilgandan keyin, bu voqeadan bexabar xizmatkorlar shahzodaning yo'qolganini va uni qidirish uchun yo'lga o'tlanayotganlarini shovqin-suron bilan e'lon qiladilar. Bu paytda Mag'astvining onasi – malika tush ko'rayotgan edi. Malika tushini quyidagicha bayon qiladi: "Tushimda ayon bo'lgan bu alomat. Ikki ko'kragim birga butunlay qirqilganini tushimda ko'ribman – oziq tishim tushib ketibdi. Ko'ribman aniq bu azobga tushganimni! YAna tush ko'ribman: bundan boshqa uchta kaptar bolasini lochin cho'qib, uchallasidan bittasini tutib olib ketibdi. Endi (men ham) ayrildim eng kichigini – suyukli, erkatoiy farzandimni. YOmon alomat oqibati edi u, yolg'on chiqmadi"(X 15a).

YOki "O'g'uznoma" dostonidagi Ulug' Turkning tushi va ta'biri ham mohiyat jihatidan "Oltun yorug'"da bayon etilgan tushdan farq qilmaydi. Tush va uning ta'biri tuzilish jihatidan birdir.

Qadimgi turk davrida bizgacha ikkita *Irq* bitigi etib kelgan. Har ikkalasining yaratilgan sanasi deyarli bir – U111 asrning oxiri va IX asrning boshlari. Biri urxun yozuvida bitilgan, ikkinchisi moniy yozuvida bitilgan. Har ikkala Fol kitobi shomonlik oqimiga tayansa ham, ularning timsollari, talqin va ta'birlash usullari bir-biridan farq qiladi.

Moniy yozuvidagi Fol kitobi tushda zohir bo'lgan hodisalarni ta'birlaydi. Zotan, tush "insoi ruhiyatining ramzlari, ong osti hislari, ongga qalqib chiqmagan, lekin inson ruhiyatida har doim mavjud, tashki dunyo bilan doimo aloqa qilib turuvchi hislardir"⁴⁰. Fol kitobida ikki –oya bosh urchin tutadi: 1. Vujudni saqlamoq va ruhni ozod tutmoq. 2. Tahlikadan uzoq turmoq va sevinch ichida yashamoq.

⁴⁰ Эшонкулов Ж. С. Ўзбек фольклориди туш ва унинг бадий талкени. Филол.фан.докт. илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс, автореферати. Тошкент, 2010, 19- б.

Mazkur Fol kitobida o'n uchta hodisa va buyum ta'bir qilingan. Asarda moniylik va shomonlik bilan birga, buddaviylik izlari ham bor. Fol kitobining so'nggi misralarida "Burxonlarga ta'zim qil!" degan da'vat bor. Burxon - budda xon atamasining turkcha-mo'g'ulchaga o'zgargan ko'rinishi bo'lib, turk-mo'g'ul mifologiyasida burxon har qanday Buddha timsolini anglatadi. YUqoridagi da'vatdan buddaviylik va moniylik oqimlari Markaziy Osiy madaniy muhitida "kurashayotgan" payt edi. Har ikkala oqim maqsad jihatidan bir-biriga yaqin edi.

Fol kitobidagi tush ta'biri ostida mifologik motiv yotadi. Mifologik motivning Fol kitobidagi vazifasi – udumlar, inonch-e'tiqodlar va hayotiy tushunchalarni yuzaga chiqarishdan iboratdir. Tush ta'biri, udumlar va inonch-e'tiqodlar bu asarda o'zaro zich bog'langan.

Fol kitobidagi har bir buyum va voqea-hodisa ostida inson taqdiri yotadi. Zotan, tush ob'ekti va ta'bir qilinayotgan har bir buyum teskari ag'darilgan shaxsiyatdan, buyumning xatti-harakati ham o'sha shaxsiyatning harakatidan boshqa narsa emas. Fol kitobidagi ta'birni ma'no jihatidan ikki guruhga bo'lib talqin qilish maqsadga muvofiqdir:

Inson faoliyati va tuhiy holatiga aloqador ta'bir. Bu guruhga *uchrashmoq, jang qilmoq, kamaymoq, yuz o'girmoq, sevinmoq, qarshi kelmoq, huzur-halovat topmoq, tarbiyalamoq, bola tarbiya qilmoq* kabi tush ta'birlari kiradi.

Biror jism, joy, tabiiy hodisalarning ta'biri. Bu guruhga *quyosh, tog', chuqur quduq, quyosh nuri, insonlarning uchrashuvi* kabi tush ta'birlari kiradi.

Fol kitobining birinchi qismi *quyosh* ta'biri bilan boshlanadi. Asarda bayon qilinishicha, odam tushda quyoshni ko'rsa, fazoda o'zgarishlar bo'ladi, er yuzida muvaffaqiyat, shod-xurramlik hukm suradi, tushida quyoshni ko'rgan odam ulug' mansablarga, xoqon yoki beklik lvozimiga ko'tariladi. Darvoqe, Fol kitobi faqat maishiy hayotdan yoki taqdirdan bayon qiladigan kitob emas, balki fazoviy yoki boshqa detallar orqali hayotning ko'p masalalarini qamrab oladi. Birgina quyosh timsoli ham fikrimizni tasdiqlaydi. Zaminning gullab-yashnashi, er yuzida ezgulikning tantana qilishi, odamlarning farovon hayoti va boshqa qator masalalar tushda quyosh ko'rishga bog'liq qilib qo'yiladi. Bu ta'bir odamlarning fazoviy jismlarni tushunishdan ojizligidan yoki fazoviy jismlar haqidagi tasavvurlari zaifligidan emas, balki fazoviy jismlarni har tomonlama bilishga va bu jismlar bilan o'zlari o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikni topishga intilishidan paydo bo'lgan. Qadimgi turklarda shomonlik mifologiyasiga ko'ra, ham quyosh ezgulik ramzi sifatida talqin qilingan. SHu sababdan Fol kitobida aytilishicha, qu sh nurlari porlagach, zaminning tuprohi yasharadi, ko'rk ochadi, oq bulut paydo bo'lib, yomg'ir sochiladi, quyosh nurlarini to'sib turgan chang-to'zon yo'qoladi, oppoq bulutlar ko'tarilib, zamin uzra yomg'ir yog'adi.

Quyosh timsoli SHarq xalqlari mifologiyasida chuqur ildizga ega. Jumladan, shumer kosmogonik mifologiyasida quyosh xudosi Utu, Sibir xalqlaridagi vyol quyosh xudosi, evenklardagi yorug'lik xo'jayini quyosh timsoli bilan qadimgi turk

davridagi shomonlik mifologiyasiga asoslangan quyosh kulti o'rtasida hamohanglik kuzatiladi. Turk-mo'g'ul mifologiyasida quyoshning ezgulik ramzi sifatida talqin qilinishi tasodifiy o'xshashlik bilan emas, balki tasavvur-tushunchalarning bir ildizga egaligi bilan izohlanadi.

Quyosh ta'biri, ta'birchining talqiniga ko'ra, inson hayotida ko'p muammolarning hal qiladi. Kimdir faqat beklik yoki xoqonlik martabasigagina erishib qolmasdan, uning orzu-istaklari ham bajo bo'ladi:

Hech kim bilmagan noming yuksaladi,
Kichik noming obro' topadi,
O'g'il bola istasang toparsan,
Mol-dunyo istasang, qo'lga kiritasan,
Yo'lingdagi to'siqlar tuguni echiladi,
So'zing, amring tinglanadi.

To'qnashuv hodisasi va bu hodisaning ta'biri yuqoridagi ta'birning aksidir. To'qnashuv – tushda biron odam bilan duch kelmakdir, deb talqin qilinsa, ta'birchining maqsadi toraytirilgan bo'ladi. Yu Moniylik oqimining mohiyatidan kelib chiqqan holda YU to'qnashuv ta'birini quyidagicha talqin qilish maqsadga muvofiqdir: bu ta'birning mohiyati – har qanday ko'ngilsiz voqea-hodisalarni bayon qilish, ta'birning maqsadi esa tushdagi to'qnashuv oqibatlarini bartaraf qilishdir.

Xo'sh, tushda to'qnashuv yuz bersa nima bo'ladi? Bunday holda

“Qiyin, qo'pol so'z huzuringga keladi,
SHamol ustiga shamol quturib esadi uyingda”.

Bu pvrcha insonlarning hayotda boshdan kechirishlari mumkin bo'lgan voqeaga ishoradir. Odam tushda nomaqul narsalarni ko'rsa, ko'ngli vayron bo'lishi turgan gap. “Qiyin, qo'pol so'z” - bir-biri bilan bushmanlashishi mumkin bo'lgan odamlarga ishoradir. “SHamolning quturib esishi” – yuz berishi mumkin bo'lgan ko'ngilsizliklardan xabardir.

Muallif ta'birni bayon qilish jarayonida so'z orqali inson ruhiy holatiga ta'sir o'tkazishni maqsad qilib qo'yadi. Ta'birning davomida esa insondagi ruhiy og'riqlar o'rini jismoniy og'riq egallaydi. “Xastalik, og'riqlar ko'rarsan” deydi muallif va uning boshiga kelishi mumkin bo'lgan boshqa kulfatlarni ham odam ko'z o'ngida gavdalantiradi:

Seni yaralamoq uchun g'amga g'arq qiladi,
Azob bermoq uchun atrofingni xastalik o'raydi.

SHubhasiz, tushda g'animga yoki boshqa ko'ngilsiz hodisaga duch kelgan odam hamgin bo'ladi. Bu o'rinda shuni ta'kidlash joizki, ta'birchi odamlar ishonishi mumkin bo'lgan g'oyani ilgari suradi, shu tariqa u asosiy maqsadiga – moniylik oqimidagi yovuz kuch iblisning qilmishiga ishora qiladi. To'qnashua ta'biri

okkultizmning mahsulidir. Okkultizmga binoan, g'ayritabiiy kuch va g'ayritabiiy voqea-hodisalar tush ta'biriga mos keladi. Ruhiy va moddiy elementlarning o'zaro mosligi to'qnashuv ta'biridagi singari harakat bilan bog'liq ta'bir uchun xarakterlidir. Ruhiy va moddiy olamni bir-biriga uyg'unlashtirish, moddiy olamdagi real voqelikni gavdalantirish ushbu ta'birning muhim jihatlaridandir. Ta'birning davomida shu hodisa yanada aqqol kuzatiladi:

Tanangga xastalik kiradi,
Azob bor tanangda, qayg'u keltirar,
Vujudingga bir otash tushadi,
Joningni sug'urib oladigan qayg'u-alam bor.

Tanada xastalik va azob paydo bo'lishiga sabab – ruhiy va moddiy unsurlarning to'qnashuvidir. Jon tanadan ajralmas ekan, qiyomatgacha poklanish bo'lmaydi. Ta'birning xulosasida shunday yakun yasaladi:

Bunday tahlikali ahvoldan xalos bo'lajak
Yo'l, imkon senga ko'rinmaydi.
Huzur-halovat topolmaysan.

SHu lahzadan boshlab ta'birchi ruh hokimligiga intiladi, ruhni bosh mavzuga aylantiradi. Ruh ham moddiyot singari harakatga keladi. Inson ruhini harakatga keltiruvchi kuch – fazoviy jismlar paydo bo'ladi. Bu jarayon go'yo haykaltaroshning loydan buyum shaklini yasashiga o'xshab ketadi. Har qanday jism bir-biriga bog'liq bo'lib, bir-birini tebrantirganiday, ruh va fazoviy jismlar ham o'zaro aloqadorlikda faoliyat ko'rsatadi. Bu tasvir psixologik parallelizmning eng yorqin namunasi:

Quyosh er ostiga kiradi, nurlari kesiladi,
Ko'k yuzida parvoz qilgan qushlar ucholmay qoladi.

Go'yo jism boru ruh mavjud emasday. Iblisning vilmishi ushbu parchada bosh o'rin tutgani uchun ruh yaqqol yuzaga chiqmayotganday bo'lib tuyuladi. Chunki iblislar quyosh nurlarini o'g'irlab, er ostiga – zulmat olamiga kirib ketgan edi. Bu esa qiyomatdan darak beradi. Ta'birning ikkinchi satrida iblisning qilmishlari natijasi natijasi yuzaga chiqadi. Ko'k yuzidagi qushlar – ruhdur, ya'ni ruh qafasda. YUqorida aytganimizday, zohiriy va botiniy mavjudlik, uningostidagi shaxsit ramzilikdan iborat ekanini bu ta'bir yana bir bor tasdiqlaydi. Ramziy ma'no – quyosh nurlari bilan qushlarni, ya'ni ruhni bog'lovchi omildir.

Mazkur ta'birni bir so'z bilan aytganda, quyosh nurlarining kesilishi insonning er ostiga kirishidan, halokatga uchrashidan dalolat beradi. Qadimgi turklardagi marhumni dafn etish bilan bog'liq odatlar bu fikrimizni tasdiqlaydi. Qadimgi turklar odatiga ko'ra, marhum vafot etganda, dafn qilishdan oldin, tobutning qopqog'ini ochib: “Quyoshga qara!” deb murojaat etganlar.

Bu ta'bir davomida ta'birchi: “Quadratli xoqonning yorlig'i teskari turar uyingda” deydi. YOrliq – xoqonning amri, el-yurtga berilgan farmoyishdir. YOrliq teskari tursa, mamlakatda parokandalik, noxush voqealar yuz beradi. Bu ta'bir

bayoni orqali ta'birchi tushning ijtimoiy mazmuniga ishora qiladi.

Tushda ayn bo'lgan bu ko'ngilsiz hodisa nima bilan yakunlanadi? Odam shunday noxush hodisalar, kulfatlar ichida qolaveradimi? Bunday ko'ngilsizliklarni bartaraf qiluvchi kuch yana insonning o'zidir. Moniylikdagi ezgu ruh hukmronligi tushdagi ko'ngilsizliklarni bartaraf qiluvchi omildir. YOmon tush yaxshi natija bilan tugashi uchun odam yaxshi niyatli bo'lishi lozim. YAxshi niyat esa moniylikdagi ezgu ruh ta'limotida. Ta'birchining o'giti shunday:

Har qanday ishni qo'y,
Ezgu va xayrli ishlar bilan mashg'ul bo'l.
Qo'rquv o'tib ketadi,
Ezgulik kelar.

Mazkur Fol kitobining yuzaga kelishida faqat ta'birchining shaxsiy qarashlarigina ahamiyatli bo'lib qolmay, qadimgi turkiy muhitdagi udumlar, urf-odatlar ham muhim rol o'ynagan.

Savol va topshiriqlar

1. Irq bitiglari qaysi yozuvda bitilgan?
2. Irq bitiglarining kelib chiqishiga sabab nima?
3. Irq bitiglarining vazifasi nimalardan iborat bo'lgan edi?
4. Irq bitiglarini didaktik asarlar qatoriga kiritish mumkinmi?
5. Mahmud Koshg'ariy *irq* so'zi qanday izoh beradi?
6. "Oltun yorug'"dagi tush lavhasi bilan Irq bitiglaridagi lavhalar o'rtasida moslik bormi? To'liqroq izohlang.
7. Moniy yozuvidagi Irq bitigi necha bo'limdan iborat? Turkiy-run yozuvidagisi-chi?
8. Moniy yozuvidagi ta'biri necha bo'limga ajratish mumkin?

«O'g'uznoma» dostoni

Reja:

1. "O'g'uznoma"ning o'rganilishi.
2. "O'g'uznoma"da mifologiya.
3. "O'g'uznoma"da uch qavatli olam modeli.
4. "O'g'uznoma"da tush motivi.
5. "O'g'uznoma"da rang va inonch e'tiqodlar.
6. O'g'uz xoqon haqidagi dostonlarning qiyosiy tahlili.

Kalit so'z va terminlar: *kitobiy epos, eski uyg'ur-turk yozuvi, doston, shomonlik mifologiyasi, syujet, kosmogonik mifologiya, uch qavatli olam modeli, obraz, qadimgi turkiy yodgorliklar.*

"O'g'uznoma"ning o'rganilishi.«O'g'uznoma» dostoni qadimgi turkiy adabiyotning, xususan, kitobiy eposning bir namunasi bo'lib, turkiy xalqlarning

mushtarak merosidir. Bu doston «O'g'uz xoqon haqida doston» degan nom bilan ham yuritiladi. «O'g'uznoma» dostoni eski uyg'ur-turk yozuvida ko'chirib qoldirilgan va hozirda Parij milliy kutubxonasida saqlanadi.

Dostonni o'rganishni 1815 yili nemis olimi Dits boshlab berdi. U asarni nemis tiliga tarjima qilib, chop ettirdi. Dostonni o'rganishda va turli tillarga tarjima qilishda olmon olimi V.V.Radlov, turk olimi Rizo Nur, fransuz olimi V.Bang, rus olimi A.M.SHcherbak, X. Ko'rug'li, o'zbek olimi N. Rahmonov, qozoq olimi Q. O'miraliev va boshqalarning xizmatlari katta. «O'g'uznoma» dostoni bo'yicha ish olib borgan olimlarning aksariyati bu obrazning tarixiga e'tibor qaratadilar. O'g'uz xoqon timsoli ostida tarixiy shaxs yotadi, degan olimlarning fikrlari ham bir xil emas: N.YA.Bichurin - xun hukmdori Mode bilan, V.V.Radlov va Rizo Nur - Buqaxon bilan, I.Markvart, D. Sinor - CHingizxon bilan bog'laydilar. «O'g'uznoma» dastlab og'zaki aytilgan, XU asrda eski uyg'ur-turk yozuvida bitilib qoldirilgan va xalq og'zaki ijodi mahsuli bo'lgani uchun, uni ma'lum bir tarixiy shaxsga bog'lash to'g'ri emas.

«O'g'uznoma»da mifologiya. «O'g'uznoma» dostonining asosini shomonlik mifologiyasi bilan bog'liq motivlar, obrazlar tashkil qiladi. Zotan, mifologiya sinkretik xususiyatga ega bo'lib, «ibtidoiy insonning ham ilmiy, ham diniy va ayni paytda, ham badiiy qarashlarni mujassamlashtiradi. Dostonda O'g'uzxonning tug'ilishi shunday tasvirlanadi: «SHunday bo'lsin dedilar. Uning qiyofasi shundaydir (SHu joyda buqa yoki yirtqichning surati berilgan). SHundan so'ng sevindilar. Kunlardan bir kun Oy xoqonning ko'zi yorib bolaladi, o'g'il tug'di». Mazkur parchadan ko'rinib turibdiki, O'g'uzning tug'ilishida va uni dunyoga keltirgan Oy xoqonda mifologik mazmun mujassamlashgan. Oy xoqon timsolida akkad va shumerlar tangrilarining onasi Ishtarni ko'rish mumkin. Bu tangri timsolida onalik urug'idan otalik urug'iga o'tish davri aks etganligini ta'kidlash lozim. Qadimgi turkiylar tasavvuriga ko'ra, Quyosh – erkaklik ibtidosi, Oy – ayollik ibtidosidir. YOqut tilida «Oy (Ay)» so'zi *yaratmoq, borliqqa keltirmoq* ma'nolarini bildiradi. SHunga muvofiq, Oy hoqonni «yaratuvchi» sifatida talqin qilish mumkin.

Dostondagi diqqatga sazovor yana bir mifologik motiv O'g'uzning o'rmonda bahaybat yirtqich bilan kurashuvidir. Bu kurash motivining ildizi Markaziy Osiyodagi qavmlar epik ijodidagi ezgu va yovuz ruhlar o'rtasidagi kurashga borib taqaladi. Jumladan, «Avesto»dagi yovuzlik timsoli bo'lgan Axriman bilan ezgulik timsoli Xurmuzdning kurashi bunga misol bo'la oladi. Zardushtiylikdagi ayni shu aqida moniylikda ham bor. «O'g'uznoma»dagi O'g'uzning yirtqich bilan kurashi ertaklardagi kurash motivini yodga soladi. O'g'uz yirtqichni qo'lga tushirish uchun birinchi kuni, bug'uni, ikkinchi kuni ayiqni daraxtga bog'lab ketadi. Uchinchi kuni esa O'g'uz o'zi yolg'iz daraxt tagiga borib o'tiradi va yirtqichni engadi. Er yuziga yovuzlik urug'ini sochgan yovuz timsol – ana shu yirtqich, O'g'uz esa ezgulik timsolidir.

O'g'uzning tug'ilishidan yirtqichni o'ldirgunga qadar bo'lgan lavha mifologik syujet asosiga qurilgan bo'lib, bu birinchi qatlamni hosil qiladi. "Avesto"dagi ezgu va yovuz ruhlar o'rtasidagi kurash g'oyasi va ezgulikning g'alabasini ham, zardushtiylikning ta'sirini ham, ertaklar sxemasini ham ana shu birinchi qatlamda uchratish mumkin.

Ikkinchi qatlam epos xususiyatlariga xos syujetlardan tashkil topgan. O'g'uz xonning uylanishi bilan bog'liq voqealar shundan dalolat beradi. "Kunlardan bir kun O'g'uz xoqon bir erda Tangriga yolvorayotgan edi. Qorong'u tushganda, ko'kdan bir ko'k nur tushdi. Quyoshdan yorug', oydan yorqinroq edi. O'g'uz xoqon u tomonga yurdi. Ko'rsaki, o'sha yorug'likning orasida bir qiz bor edi. Boshida otashga o'xshash yorug' bir xoli bor edi. Xuddi oltin qoziq yulduziga o'xshash edi. U qiz shunday chiroyli ediki, kulsa ko'm-ko'k osmon kulardi, yig'lasa, ko'm-ko'k osmon yig'lardi». Qadimgi turkiy kosmogonik mifologiyasiga binoan, tangri yaratuvchidir. Kosmogonik mifologiya ibtidoiy inson olamning qurilishi, koinotning yaralishi, odamning paydo bo'lishi haqida tasavvurlari samarasidir. SHubhasiz, hozir bizga ma'lum bo'lgan va oddiy hol bo'lib ko'ringan hodisalar ular uchun g'ayritabiiy edi. Tangridan, ya'ni osmondan tushgan qizdan O'g'uz xon uch o'g'il ko'rdi va ularning ismlarini ham kosmogoniyaga bog'liq holda Kun, Oy, YUlduz deb qo'ydi.

O'g'uz xonning ikkinchi ayolga uylanish lavhasi ham kosmogonik mifologiyani o'zida ifodalaydi. SHu bilan birga, bu lavhada uch qavatli olam modeli o'z ifodasini topgan. "Kunlardan bir kun O'g'uz xoqon ovga ketdi. Bir ko'lning o'rtasida, o'z qarshisida bir daraxt ko'rdi. Bu daraxtning ostida bir qiz bor edi, yolg'iz o'tirar edi. CHIroyli bir qiz edi. Uning ko'zlari ko'k edi, uning tishi inju edi. SHunday chiroyli ediki, oh-oh, o'laman, deb sutni qimizga aylantirardi». O'g'uz xoqon bu qizga uylanib, undan ham uch farzand ko'rdi va Ko'k, Tog', Dengiz deya ism qo'ydi.

Bu ismlarda uch qavatli olam modeli namoyon bo'ladi. Ko'k – yuqori olamni, Tog' – o'rta olamni, Dengiz – quyi olamni ifodalaydi. "O'g'uznoma"dagi uch qavatli olamning ibtidosi daraxt kultidadir. Jahon mifologiyasida "olam daraxti" yoki uning bir varianti bo'lgan "hayot daraxti" *hosildorlik daraxti, markaz daraxti, samoviy daraxt, bilish daraxti, shomonlik daraxti* va h. nomlar bilan yuritiladi. Ma'no hamda vazifa jihatdan ham turlichadir: olam o'qi, olam ustuni, dunyo tog'i, birinchi inson va b. Dunyo mifologiyasida daraxt kultining gorizont va vertikal ma'noda o'ziga xos ma'nolari bor⁴¹.

"O'g'uznoma"dagi daraxt kulti, xususan, O'g'uzxonning ikkinchi xotining daraxt bilan bog'langani shundan dalolat beradiki, bu kultda nikoh munosabatlarining umumiy modeliga aloqadorligini anglash mumkin. Kengroq ma'noda olib qaralsa, avlodlarning vorisiylik aloqalari, yoki umuman olganda

⁴¹ Древо мировое. – Мифы народов мира. Москва, 1991, том 1, с. 399-400.

urug'larning nasabnomasini ifoda etadi. Daraxt kultidan kelib chiqqan qizdan tug'ilgan farzandlar - Ko'k, Tog', Dengiz ismlari va ular anglatgan uch qavatli olam modeli nasabnomaning davomiyligi bilan birga, hayot daraxtining gorizontali va vertikal tuzilishini anglatadi. O'g'uz xonning har ikkala xotinidan tug'ilgan o'g'illar ismi shunday tuzilish borligini ko'rsatadi. Aslida daraxt kultida uch qavatli olamning asosiy hududlari – yuqori (samoviy shohlik yoki Ko'k), o'rta (er yoki Tog'), quyi (er osti shohligi yoki Dengiz) aks etgan deb, qarash maqsadga muvofiqdir. Qadimgi turkiy kosmogonik mifologiyasining mazkur ko'rinishi qadimgi turkiylarda fazoviy olamni kaos, ya'ni bo'shliq olamidan ajratadi. Bundan tashqari, "O'g'uznoma"dagi kosmogonik mifologiya sxemasi kosmik olamni tartibga keltiruvchi "mifopoetik" sonlardan iborat. Biz *uch* sonini nazarda tutamiz: O'g'uzning *uch* kun davomida yirtqichni poylagani voqeasi, O'g'uz xon o'g'illarining ismida aks etgan vertikal yo'nalishdagi *uch* qavatli olam, O'g'uz xon tushida *uch* kumush o'qni ko'rgani, o'g'illari topib olgan oltin yoyni *uchga* bo'lib o'g'illariga bergani, Ko'k, Tog', Dengiz yo'lda *uchta* kumush o'q topib olganlari va O'g'uz xon o'qlarni *uchala* o'g'illariga bo'lib bergani.

Mifopoetik davr uchun olam daraxti yana shunisi bilan diqqatga sazovorki, u koinot (makrokosm) va inson (mikrokosm) o'rtasida bog'lovchi bo'g'in sifatida yuzaga chiqqan bo'lib, ularning kesishuv joyi hisoblanadi⁴². "O'g'unoma"da daraxt kultining qizni O'g'uz xon eliga keltirish lavhasi ayni shu davrni o'zida ifoda etadi.

"O'g'uznoma"da tush motivi. "O'g'uznoma"da tush motivi ham doston tuzilishida alohida ahamiyatga ega. Qadimgi turkiylar tushni azaldan kundalik turmush bilan bog'laganlar. Tush - g'ayribatliy hodisa, Fol kitoblari buning dalilidir. "O'g'uznoma"da tush lavhasi quyidagicha ifodalanadi: "Ammo yoddan ko'tarilmasinki, ma'lum bo'lsinki, O'g'uz xoqonning yonida oq soqollig', och sochlik, uzun bo'yli, epchil bir kekxa kishi bor edi, uquvli, dono bir odam edi, afsungar edi. Uning oti Ulug' Turk edi. Kunlardan bir kun Ulug' Turk uyqusida bir oltin yoy ko'rdi, yana uch kumush o'q ko'rdi. Bu oltin yoy kun chiqishdan kun botishgacha tortilgan edi, yana bu uch kumush o'q qorong'ulik tomonga ketar edi. Uyqudan so'ng Ulug' Turk tushida ko'rganini O'g'uz xoqonga bildirdi". Ulug' Turk – shomon, tushni ta'birlash aynan shomonlarga xos. Ulug' Turk tushining ta'birini O'g'uz xoqonga shunday bayon qiladi: "Ey xoqonim, senga uzoq umr ato qilsin. Ey xoqonim, senga davlating buyursin, abadiy ko'k tangri berdi menga tushimda ayon, ezgulik keltirsin, qo'lgan kiritilgan erlarni urug'iga bo'lib bersin, dedi. O'g'uz xoqon Ulug' Turkning so'zini ma'qul ko'rdi".

Tush va uning ta'biri insoniyatning kundalik hayotni va kelajakni bilish haqidagi qarashlari ifodasidir. Ulug' Turkning tushi "O'g'uznoma" dostoni voqealarining echimini hosil qiladi. O'g'uz xon Ulug' Turkning tushi ta'biriga amal qilgan holda, mamlakatni o'g'illariga bo'lib berdi. Mamlakatni

⁴² Древо мировое. – Мифы народов мира, том 1, с. 405.

qonun-qoidalar va marosimlarga rioya qilgan holda bo‘lib berdi. Zotan, “O‘g‘uznoma”da mamlakatni o‘g‘illarga bo‘lib berish voqeasi, qadimgi davr an‘analariga ko‘ra, ma‘lum bir udumlarga, urf–odatlar va inonch–e‘tiqodlarga tayangan holda amalga oshirildi. CHunki shomon Ulug‘ Turkning tushi aynan inonch–e‘tiqodlarga ishora qiladi.

“O‘g‘uznoma”ning nihoyasida O‘g‘uz xoqon udumlar va an‘analarga rioya qilgan holda mamlakatni o‘g‘illariga bo‘lib beradi. YAna aytdiki, ey mening o‘g‘illarim, ko‘nglim ov qilmoqni istaydi, keksayganim uchun shuhratim yo‘qdir. Kun, Oy, YUlduz, tong sariga sizlar boringlar. Ko‘k, Tog‘, Dengiz, tun sariga sizlar boringlar, dedi. SHundan keyin uchovi tong sariga ketdilar, yana uchovi tun sariga ketdilar. Kun, Oy, YUlduz ko‘p kiyiklar, ko‘p qushlar ovlaganlaridan keyin, yo‘lda bir oltin yoyni topdilar, oldilar, otasiga berdilar. O‘g‘uz xoqon sevindi, kuldi, yana uni uchga bo‘ldi. YAna aytdiki, ey inilar, yoy bo‘lsin sizlarniki, yoydan o‘qlarni ko‘kka otinglar, dedi. SHundan keyin Ko‘k, Tog‘, Dengiz ko‘p kiyiklar ovlaganlaridan keyin, yo‘lda uch kumush o‘q topdilar. O‘qlarni olib, otasiga keltirib berdilar. O‘g‘uz xoqon sevindi, kulib yana o‘qlarni uchoviga bo‘lib berdi. YAna aytdiki, ey inilar, o‘qlar bo‘lsin sizlarniki. YOy o‘qni otdi. O‘qlarday sizlar bo‘ling, dedi...” Oltin yoy – O‘g‘uz xoqon qo‘lga kiritgan davlatlar, uch kumush o‘q esa uning kichik xotinidan tug‘ilgan uch o‘g‘li Ko‘k, Tog‘, Dengiz. Birinchi xotinidan tug‘ilgan o‘g‘illariga - Kun, Oy, YUlduzga yoyni - er yuzini bo‘lib berdi, kichik xotinidan tug‘ilgan uch o‘g‘liga - Ko‘k, Tog‘, Dengizga ishora qilingan tun esa boshqacha ma‘noni ifoda etadi. Uchta o‘q, umuman, o‘q turkiy mifologiyada buyruqlarni etkazish uchun foydalanilgan⁴³. Bundan kelib chiqadiki, O‘g‘uz xoqon o‘z o‘g‘illari Ko‘k, Tog‘, Dengizga kumush o‘qlarni bo‘lib bergan ekan, ularni buyruqchi yoki elchi lavozimiga tayinlagan.

Dunyo mifologiyasida yoy va o‘q timsoli keng tarqalgan. Ayniqsa, shomonlik mifologiyasida va shomonlik udumlarida yoy va o‘qning muhim roli bor. Masalan,, Sibir shomonlari doirasi hali paydo bo‘lmasdan oldin, marosimlarning asosiy quroli yoy bo‘lgan edi. SHomonlar doira chalib o‘tkazadigan marosimlar yoy va o‘q vositasida o‘tkazilgan. SHor, oltoy tillarida shomon “o‘qchi”, “yoyandoz” ma‘nolarini bildiradi. SHuningdek, yoy shomon kosmologik sxema (vertikal olam modeli) bilan ham bog‘liq.⁴⁴

Mazkur tush motivi dostonidagi o‘ziga xos mifologik mazmunni yanada boyitgan. Ulug‘ Turuk – O‘g‘uz xon qavmining shomoni bo‘lib, ularning alohida vazifasi bor edi. SHomonlar xalqning yoki hukmdorlarning keyingi taqdiridan bashorat qilganlar, ularning maslahatisiz katta ishlarga kirishilmagan.

“O‘g‘uznoma”da rang va inonch–e‘tiqodlar. Eposdagi dastlabki uchraydigan rang O‘g‘uzning qiyofasiga tegishlidir. O‘g‘uz tug‘ilganda uning rangiga alohida

⁴³ Бу ҳақда қаранг: Рахмонов Н.А. Орхоно–енисейские памятники и тюркские эпосы. АДД, Ташкент, 1991. 35–бет.

⁴⁴ Лук. – Мифы народов мира. Том 2. М.: 1992, 76-бет.

e'tibor beriladi: "Bir kuni Oy xoqonning ko'zi yorib bolaladi. O'sha o'g'ilning yuzi ko'k edi, og'zi otashdan qizil, ko'zlari ayyorona, sochlari, qoshlari qora edi". Ko'k rang turkiy xalqlarda qadimdan bor bo'lib, ma'lum maqsadni ifodalaydi. Dunyo xalqlari mifologiyasida ko'k rang abadiylik, haqiqat, sadoqat, inonch, donishmandlik kabi ma'nolarni ifodalaydi. Ko'k rangning mazkur ma'nolari O'g'uzning hamma faoliyatida namoyon bo'ladi: abadiylik – yirtqichni o'ldirib, insoniyatga omonlik berishida, haqiqat – yovuzlikni yo'q qilib adolat o'rnatishida, sadoqat – ota-bobolari o'rnatgan an'analarga sodiqligida (mamlakatni o'g'illariga bo'lib berishida), inonch – o'zi barpo qilgan mamlakatni saqlash va mustahkamlash uchun o'z qudratiga ishonib boshqa mamlakatlarga hujum qilib bosib olishida, donishmandlik – boshqa mamlakatlar hukmdorlariga yuborgan maktubi mazmunida o'z ifodasini topgan.

Ko'k rang qadimgi turklar tasavvurida *ilohiy* degan ma'noda qo'llanadi. Ko'k rangning "ilohiy" ma'nosi ildizlari qadimgi turklarning mifologik tasavvurlariga borib taqaladi. Kul tigin bititoshiga ko'k tangri O'g'uzning hayotida ham ko'k rang muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Voqealar bayonida shunday lavha bor: "Kunlardan bir kun O'g'uz xoqon bir erda Tangriga yolvorayotgan edi. Qorong'u tushganda, ko'kdan bir *ko'k nur*(ta'kid bizniki –N.R.) tushdi". Ko'k rang Tangri (osmon)ning rangi bilan bir. Bu o'rinda ko'k nur timsoli qadimgi turklar tasavvuridagi ilohiy nur ma'nosini anglatadi. Ilohiy nur – yaratuvchi, olamga keltiruvchi ma'nosidadir.

"O'g'uznoma"dagi muhim obrazlardan biri ko'k yolli erkak bo'ri obrazidir. Ko'k bo'ri timsoli – qadimgi turkiy yodgorliklardagi ma'nosini va vazifasini saqlagan. Mazkur bo'ri ham Tangri (osmon)dan tushgan. SHuning uchun bo'rining rangi osmon rangi bilan bir xilda. Aslida bo'ri timsoli bu o'rinda ahamiyatlidir. Qadimgi xitoy yilnomalarida turkiy qavmlarning bo'ridan kelib chiqqani haqidagi afsona bor.⁴⁵ "O'g'uznoma"dagi bo'ri obrazi Kul tigin bitigtoshidagi bo'ri timsolining aynan o'zi – bir ma'noda va bir vazifada.

Turkiy xalqlar folklorida bo'ri obrazi an'anaviy ravishda qadimgi turk davridagi bo'rini davom ettirgan. Jumladan, boshqird xalq eposlarida ham bo'ri obrazi qadimgi turk afsonalaridagi xususiyatlarini davom ettirgan. Jumladan, qadimgi xitoy yilnomalarida qayd etilishicha, qadimgi turk va mo'g'ul xalqlari bayrog'ida bo'ri kallasi tasviri tushirilgan. Ona bo'ridan tug'ilgan Ashin urug'i katta iqtidor egasi bo'lib, davlatni boshqarganlar. Ular qaerga borib o'rnashsalar, o'sha joyda bo'rining tasviri tushirilgan bayroqni o'rnatganlar va bu bilan o'zlarining kelib chiqishlariga ishora qilganlar. Mo'g'ullar ham o'zlarining ajdodlarini hurmatlab, bayroqlarida bo'rining oltin kallasini tasvirlaganlar. Mo'g'ul afsonalariga ko'ra, CHingizxon kul rang bo'ridan kelib chiqqan.⁴⁶

⁴⁵ Қаранг: Н.Раҳмон. Турк хоқонлиги. Тошкент, Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993, ...бет

⁴⁶ Раҳмонов Н.А. Орхоно–енисейские памятники и тюркские эпосы. АДД, Ташкент, 1991. 35–бет.

“O‘g‘uznoma” so‘ngida O‘g‘uz xoqon mamlakatni o‘g‘illariga bo‘lib berish marosimini o‘tkazadi. Bu marosim quyidagicha tasvirlanadi: “O‘g‘uz xoqon katta qurultoy chaqirdi, navkarlarini, xalqini chorladi. Hammalari kelib, kengashib o‘tirdilar. O‘g‘uz xoqon katta o‘rdada taxtga o‘tirib, o‘ng yoqda qirq quloch yog‘ochni tikka qildirdi. YOg‘ochning boshiga bir oltin tovuqni qo‘ydi, ostiga bir oq qo‘yni bog‘ladi. CHap tarafiga ham qirq quloch yog‘ochni tikka qildirdi. YOg‘ochning uchiga bir kumush tovuqni qo‘ydi. Ostiga bir qora qo‘yni bog‘ladi. O‘ng tarafga buzuklar o‘tirdi, chap tarafga uchuqlar o‘tirdi”.

Qirq quloch yog‘och –

oltin tovuq –

oq qo‘y –

kumush tovuq –

qora qo‘y –

Buzuqlar – O‘g‘uz xoqonning yoyga egalik qilgan uch o‘g‘li Kun, Oy, YUlduzdan kelib chiqqan qabilalar *buzuq* nomini va laqabini olgan. Buzuqning ma‘nosi – qismlarga bo‘lmoq deganidir. Bu so‘zni shuning uchun ularning laqabi qilib berdiki, yoyni bo‘lish imkoni bo‘lsin, zarur bo‘lganda, sindirilsin, dedi va lashkarning o‘ng qanoti ana shu uchala o‘g‘limga va uning nasliga tegishli bo‘lsin, deb tayinladi.

Uchuqlar – o‘qlarni olgan uchala o‘g‘ildan kelib chiqqan avloddir. Uchuq – *uch o‘q* deganidir. O‘g‘uz shunday degan edi: “Endilikda ularning nasli men bergan laqabga aloqador bo‘lsin. U lashkarning qaysi qanotidan ekanini hamma bilib qo‘ysin. O‘ng qo‘l yo‘li yuqoridir, shuning uchun men ularga yoyni berdim. Ular shoh darajasiga tengdir. Elchi darajasida turadigan o‘qlarni esa chap qanotda turadiganlarga berdim”⁴⁷.

O‘g‘uz xoqon haqidagi dostonlarning qiyosiy tahlili. O‘g‘uzxon – SHarq adabiyotidagi tarixiy asarlarda ko‘p uchraydigan, ko‘p tilga olinadigan shaxs. Jumladan, Rashiddin Fazlulloh Hamadoniyning «Jome’ ut-tavorix», «Mirzo Ulug‘bekning «To‘rt ulus tarixi», Hofiz Tanish Buxoriyning «Abdullanoma», Abulg‘ozi Bahodirxonning «SHajarai turk» asarlarida O‘g‘uz hoqon bilan bog‘liq afsonalar o‘z aksini topgan. Mazkur asarlardagi O‘g‘uz xoqon afsonasi va «O‘g‘uznoma» dostoni o‘rtasida bir qancha umumiy va farqli jihatlar mavjud. YUqorida keltirilgan asarlarning barchasida O‘g‘uz hoqon musulmon sifatida talqin qilinadi. Rashiddin ham, Abulg‘ozi Bahodirxon, Mirzo Ulug‘beklar ham turkiy qavmlarning O‘g‘uzxondan tarqalganini aytib, O‘g‘uz hoqon shajarasini Nuh payg‘ambarga borib taqalishini ko‘rsatadilar.

«O‘g‘uznoma» dostoni bilan sanab o‘tilgan tarixiy asarlardagi O‘g‘uz afsonasi o‘rtasidagi umumiylik va farqlar O‘g‘uzxonning turkiylarga nom berishi bilan

⁴⁷ Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари, 1 жилд, Тузувчилар Н.Раҳмонов, Ҳ.Болтабоев. Тошкент, 2003, 252–бет.

bog‘liq voqealarda ham ko‘zga tashlanadi. «Jome’ ut-tavorix»da ham, «To‘rt ulus tarixi», «Abdullanoma», «SHajarai turk»da ham qipchoq, qorluq, qalach (xalaj), qang kabi qabilalarning kelib chiqishi haqida rivoyatlar mavjud. Faqat bu rivoyatlar keltirilgan tarixiy asarlarda turlicha bo‘lib, syujetida o‘zgarishlar yuz bergan. Birgina qang urug‘ining kelib chiqishi haqidagi rivoyatlarni solishtirib ko‘ramiz. Mazkur rivoyat «O‘g‘uznoma» dostonida quyidagicha berilgan: «... Jangdan so‘ng O‘g‘uz xoqonning qo‘shiniga, navkarlarigayu xalqiga shunday katta o‘lja keldiki, ularni olib ketishga ot, xachir, ho‘kiz kamlik qildi. O‘g‘uz xoqonning qo‘shinida chaqqon, gavdali bir yaxshi odam bor edi. Uning oti Barm aqliq Jusun Bilik edi. Bu chaqqon odam bir qang‘a chopti. Qang‘a ustiga mol-mulklarni yukladi, qang‘a boshig‘a tirik boyliklarni yukladi, jo‘nab ketdilar. Navkarlarning, xalqning hammasi buni ko‘rdilar, shoshdilar. ... O‘g‘uz xoqon qang‘alarni ko‘rdi, kuldi. YAna aytdiki, qang‘a bilan boylikni ezgulik tortib borsin. qang‘alik senga ot bo‘lganligini «qang‘a» so‘zi bildirsin, deb o‘z yo‘liga ketdi.»¹ Aynan shu etnologik mif Mirzo Ulug‘bekning «To‘rt ulus tarixida shunday berilgan: «Ammo, qangli aqllilik, farosatlilik ma’nosidadir. CHunonchi, bir jangda O‘g‘uzxon qo‘liga juda ko‘p boylik o‘lja tushgan edi. G‘animdan hushyor o‘lja olib, uning qulfini ocha olmagandi. Lashkarboshlarning to‘g‘ri fikr yurituvchi bir to‘dasi urinib ko‘rishdi. Bartartib qildilar ul o‘ljani osonlikcha olib tashib oldilar. O‘z aqlu farosati bilan dunyo mushkullarini echa olganliklari sababli ularga qongli deb nom qo‘ydi.»² Qang urug‘ining paydo bo‘lishi, umuman, yuqorida keltirilgan barcha xalqlarning paydo bo‘lishi tarixiga oid ma’lumotlar Hofiz Tanish Buxoriyning «Abdullanoma» asarida ham mavjud: «O‘g‘uz va uning ammakivachchalari o‘rtasida nizo kuchayib (ular bir-biri bilan) tig‘ va tili bilan so‘zlashib yurgan vaqtlarida (qangli qavmi) ularning mulkini, xirojini, taxtu tojini talon taroj qildi va had-hisobdan tashqari qimmatbaho toshlari, naqdinalari va turli mato va kiyimlari (qangli) qo‘liga tushdi. Bu (narsalar)ni o‘sha tomondan olib ketish mushkul va qiyin ko‘rindi. (SHu vaqtda bu jamoa nazar va fikrning nozikligi bilan aravalalar yasadilar; qo‘laridagi yukning hammasini aravalarga ortirdilar. Va shu maqbul ishlari tufayli «qangli» laqabini olganlar, (qangli) aravaning nomi bo‘lgan. Qanglarning barchalari o‘sha nomning qatralari va o‘sha daryoning tomchilaridir.»¹

YUqoridagi parchalardan shu narsa ko‘rinib turibdiki, «O‘g‘uznoma» va tarixiy asarlarda berilgan etnologik miflarda u qadar katta farqlar ko‘zga tashlanmaydi. Faqatgina syujetida bir oz farqlar mavjudligi ko‘rinadi. Biz faqat bir urug‘ nomidagi farqlarni keltirish bilan cheklandik. Rashiddin Fazlulloh Hamadoniyning «Jome’ ut-tavorix» asarida bayon qilingan O‘g‘uz xon haqidagi afsona syujet jihatdan tamomila eski uyg‘ur-turk yozuvidagi «O‘g‘uznoma»dan farq qiladi («Jome’ ut-tavorix»dagi O‘g‘uz xon afsonasi haqida «Rashididdin Fazlulloh

¹ «Ўғузнома» 98-бет

² Мирзо Улугбек. Тўрт улус тарихи. Т.; «Чўлпон», 1994, 50-51- бетлар.

¹ Хофиз Таниш Бухорий. Абдулланом. Т.; 1 жилд, 1966, 72-бет

Hamadoniy» mavzusida to‘xtalamiz).

Savol va topshiriqlar

1. “O‘g‘uznoma” dostoni qachon va qaysi yozuvda yozib olingan?
2. “O‘g‘uznoma”ning asosiy qatlamini qaysi turdagi mifologiya tashkil qiladi?
3. “O‘g‘uznoma”da mifologik syujet qaysi o‘rinda ko‘rinadi?
4. “O‘g‘uznoma”da kosmogonik mifologiya qaysi lavhalarda bor?
5. “O‘g‘uznoma”dagi uch qavatli olam modeliga ta’rif bering.
6. “O‘g‘uznoma”dagi tush motivini sharhlab bering.
7. Ko‘k rang qanday ma’no anglatgan? Kengroq izohlang.
8. “O‘g‘uznoma”dagi ko‘k yolli bo‘ri timsolini sharhlab bering.
9. O‘g‘uz xoqon haqidagi dostonlarning qaysi birida qadimiylilik xususiyati saqlangan?
10. «O‘g‘uznoma»dagi rang va inonch-e’tiqodlar qaysi timsollarda ifodalangan?
11. Dostondagi qorluq qabilasining kelib chiqishiga oid rivoyatni ayting.

Ilk uyg‘onish davri adabiyoti

Ijtimoiy, siyosiy vaziyat, madaniy muhit

Reja:

1. Xorazmiyning ilmiy faoliyati.
2. Ahmad al-Farg‘oniyning faoliyati.
3. Forobiyning fanga qo‘shgan hissasi.
4. Ibn Sinoning adabiyotga qo‘shgan hissasi.
5. Rudakiyning O‘rta Osiyo adabiy muhitidagi o‘rni.
6. Firdavsiyning adabiyotga qo‘shgan hissasi.

Kalit so‘z va terminlar: *fors-tojik adabiyoti, ma’naviy-adabiy muhit, tarix, falsafa, mantiq, aniq fanlar, astronomiya ilmi, zij, matematika, geografiya.*

Arablar istilosidan keyin O‘rta Osiyo, xususan, Movarounnahrning madaniy, adabiy jarayonida keskin o‘zgarishlar yuz berdi. Birinchi navbatda, ijtimoiy, siyosiy vaziyat o‘zgardi, xalifalik yuzaga keldi. Davlat boshqaruvida yangicha tartib va qoidalar joriy qilindi. Xuroson noibi bo‘lib turgan Ma‘mun otasi Xorun ar-Rashid vafotidan keyin taxt uchun kurashlar jarayonida 813 yili Xuroson va Movarounnahrda katta zamindorlar Tohir ibn Husayn va boshqalar yordami bilan Bag‘dodda xalifalik taxtini egalladi. SHundan so‘ng Tohir ibn Husayn xalifadan keyingi ikkinchi shaxs bo‘lib qoldi. U o‘zining bu mavqeidan foydalanib, Xuroson va Movarounnahrda hokimiyatni qo‘lga oldi va o‘zini bu erda mustaqil hokim deb e’lon qildi. SHu yo‘sinda Tohiriylar sulolasi (821-873) paydo bo‘ldi.

Xuddi shu davrda Movarounnahrda Somon avlodlari hukmronligi ham kuchaydi. Mahalliy hukmdorlar yordamiga suyangan xalifa Ma‘mun (813-833) Asad ibn

Somonning o'g'illari Nuh ibn Asadni – Farg'ona, YAhyo ibn Asadni – SHosh va Ushrushona, Ilyosni esa Hirot hokimi etib tayinladi.

Tohiriylar Movarounnahrda Somoniylar hokimiyatini tan olgach, Somoniylar vassal sifatida taxt so'raydi. 841 yili Nuh ibn Asad, ko'p o'tmay YAhyo ham vafot etib, Samarqand va SHosh Ahmad ibn Asad qo'lga o'tdi. U taxtni Farg'onadan Samarqanda ko'chirib, bu shaharni o'z davlatining poytaxti deb e'lon qildi. Ahmad ibn Asad vafotidan keyin esa taxtni uning katta o'g'li Nasr ibn Ahmad egalladi (864-892).⁴⁸

Somoniylar davrida fors- tojik adabiyoti Movarounnahrning adabiy- ma'naviy hayotida muhim o'rin egalladi. Adabiy jarayon ijtimoiy-tarixiy jarayondan ajralmagan holda rivojlana bordi. Ilm-fan rivoj topdi, Buxoro SHarqning yirik madaniy, hunarmanchilik va savdo markaziga aylandi. Bu haqda as-Saolibiyning "Yatimat at-dahr" asarida qimmatli ma'lumotlar berilgan.

X asr va XI asrning birinchi yarmida badiiy adabiyot rivoj topdi. Biz bu davr adabiy jarayoni haqida o'z o'rnida to'xtalamiz. O'rta Osiyo madaniy hayotida arab va fors tillaridagi adabiyot muhim rol o'ynadi. Islomning yoyilishi va O'rta Osiyoda mustahkam qaror topishida arab tili asosiy rolni o'ynadi. "Tarixda favqulodda bo'lgan va biz Uyg'onish deb ataydigan davrni yaratgan kuchlar" (Konrad) xuddi shu davrda yuzaga keldi. Uyg'onish davrining buyuk namoyandalari o'zlarining amaliy faoliyati, tarix, falsafa, mantiq, shuningdek, aniq fanlar sohasidagi kashfiyotlari bilan O'rta Osiyo tarixida chuqur iz qoldirdilar.

Somoniylar, G'aznaviylar va Qoraxoniylar davridagi madaniy, ilmiy muhit, jamiyatning yangi bir o'zanga solinishi natijasida Uyg'onish davri paydo bo'ldi. Quyida Uyg'onish davriga asos solgan O'rta Osiyo olimlaridan ayrimlarining faoliyati haqida qisqacha to'xtalamiz. (Uyg'onish haqida bir-ikki jumla) (metodikasi haqida Qozoqvoy akaning ayrim kuzatishlari bor. Orqaga olib qo'ydim, bu o'rinda kerak emas).

Xorazmiy (taxminan 783- 850). O'rta Osiyoda aniq fanlarning, xususan, matematika ilmining paydo bo'lishi Xorazmiy nomi bilan bog'liq. Uning jahonshumul olim ekanini butun olam e'tirof etadi. Xorazmiyning ilmiy faoliyati antik davr fanidan Uyg'onish davridagi fanga ko'prik bo'lib xizmat qildi.⁴⁹ Xorazmiy haqidagi dastlabki ma'lumot X asrda Ibn an-Nadim degan olimning "al-Fixrist" ("Ro'yxat") nomli asarida uchraydi. Ma'lumot qisqa bo'lib, quyidagicha: "*Al-Xorazmiy*. Uning ismi – Muhammad ibn Muso, Xorazmdan. U al-Ma'mun davrida Donolar xazinasi"ni boshqarish uchun tayinlangan, astronomiya ilmining bilimdonlaridan. Odamlar observatoriya kuzatuvlari boshlangunga qadar va keyin ham uning ikki zijiga (astronomik jadvaliga)

⁴⁸ Қаранг: Абу Мансур ас-Саолибий. Йатимат-ад-дахр. Тошкент. "Фан" нашриёти, 1976, с.3.

⁴⁹ Қаранг: Булгаков П.Г., Розенфельд Б.А., Ахмедов А.А. Мухаммад ал-Хорезми. Москва. «Наука», 1983, 5-бет.

tayanganlar. Bu zij “as-Sinxind” nomi bilan mashhur. Xorazmiyning quyidagi kitoblari bor: birinchi va ikkinchi tahrirdagi “Zij”, “Quyosh soatlari haqidagi kitob”, “Usturloblar bilan ishlash haqidagi kitob”, “Usturlobning tuzilishi haqidagi kitob”, “Tarix kitobi” »⁵⁰ Keyingi tarixiy manbalarda qayd etilishicha, Xorazmiy 813 – 833 yillar orasida “Tenglama va qarshilantirish hisobi muxtasari”, “Qo‘shuv va ayiruv haqidagi kitob”, “Hind raqamlari haqidagi kitob”larini yozgan. Uning “Erning shakli haqidagi kitob”i geografiya ilmiga bag‘ishlangan.

Xorazmiy yozgan kitoblarini hayotiy zaruratga bog‘ladi. Xorazmning xo‘jaligi uchun astronomiya va matematika nihoyatda kerak edi. Xususan, kanallar qurish uchun ularning yo‘nalishini to‘g‘ri belgilash, sug‘oriladigan erlarni o‘lchash va hisob-kitoblarini olish, qishloq xo‘jaligi taqvimini olib borish va boshqa qator ishlar aynan astronomiya va matematika fanlarining xizmati kerak edi. Jumladan, algebraga oid risolasining debochasiga shunday yozadi: “Men tenglama va qarshilantirish hisobi haqida kitob yozdim. Bu kitob arifmetikaning oddiy va murakkab masalalarini o‘z ichiga oladi, chunki bu odamlarga meros bo‘lishuvda, vasiyatnoma tuzishda, mol-mulkni bo‘lishuvda va sud ishlarida, savdo ishlarida, har turli bitimlarda, shuningdek, er o‘lchashda, kanallar o‘tkazishda, qurilish geometriyasida va boshqa shunga o‘xshash qator ishlarda kerakdir”.⁵¹

Al-Xorazmiyning “Tarix kitobi” diqqatga sazovordir. Bu kitobning saqlanib qolgan parchalaridan Abu Rayhon Beruniy ham “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asarida Muhammad s. a.s.ning tug‘ilgan yilini keltirganda foydalangan. SHuningdek, Bag‘dod shahrining qurilishi tarixi to‘g‘risida ham juda aniqlik bilan bayon qiladi: “145 yilning payshanbasida greklarning 1073 yil 1 nison oyi [eramizning 762 yil 1 apreli] boshlandi. SHu yili al-Mansur Bag‘dodni qurishni boshladi. U bu shahar Tinchlik shahri deb atadi...146 yili dushanba kuni greklarning 1074 yili adar oyining 21chisi [763 yil 21 mart] boshlandi. Al-Mansur Tinchlik shahrini qurishni boshladi va o‘z odamlari bilan u erga ko‘chib o‘tdi...” SHuningdek, al-Xorazmiy xazarlar tomonidan Tibilisining olinishi, Ma‘mun tarixiga oid qiziqarli voqealarni shu asarida batafsil bayon qiladi. Xullas, al-Xorazmiyning “Tarix kitobi”ning saqlanib qolgan parchalari tarixiy voqealarga, tabiiy fanlarga oid ma‘lumotlarga boydir.

Al-Xorazmiy “Erning shakli haqidagi kitob” ida butun olamning geografik joylashuvi va ularning o‘rtacha uzunliklari, qaysi gradusda joylashgani, mamlakatlar shaharlari, daryolari va xalqlari haqida batafsil ma‘lumot beradi. Ayni paytda al-Xorazmiy yunon olimi Ptolemeyning (...asrda yashagan) “Geografiya” asaridan va SHarqda yaratilgan boshqa geografiyaga oid asalardan foydalangan. Al-Xorazmiy ularga qaraganda ko‘p aniqliklar kiritgan. Ayniqsa, O‘rta Osiyo

⁵⁰ Юкоридаги китоб, 8-бет.

⁵¹ Ал-Хорезми. Математические трактаты. Пер. Ю.Х.Копелевич, Б.А.Розенфельда, ТашкентЮ Фан, 1964, 26-бет.

geografiyasiga, jumladan, aholining etnik tarkibi va joylashuviga oid ma'lumotlari bugungi kunda diqqatga sazovordir. Masalan, Ptolemey "Geografiya" asarida Kaspiy va Orol dengizini bitta dengiz deb qaraydi va O'rta Osiyodagi ikki yirik daryo – Oks (Amudaryo) va Yaksart (Sirdaryo) bu dengizlarga quyiladi, deb ma'lumot beradi. Al-Xorazmiy bu ikkala dengizni alohida-alohida deb qaraydi va ayni paytda Orolni ko'l (batixa) deb talqin qiladi va ikkala daryoning bu ko'lga quyilishi haqida aytadi. Al-Xorazmiy Kaspiy dengizini "Xorazm dengizi, Jurjon, Tabariston va Daylam dengizi" deb atagan edi.⁵² Olim bu dengizning qirg'og'i chegaralarini ham aniqlik bilan hisoblab chiqqan edi.

Al-Xorazmiy Kaspiy dengizini "Xorazm dengizi" deb atagan ekan, buni shunday tushunish kerak: qadimgi Xorazmning ta'siri va mavqei nafaqat Kaspiy dengizining sharqida va shimolida, balki bu dengizdan g'arbda ham kuchli bo'lgan edi.

SHuningdek, al-Xorazmiy O'rta Osiyoning, xususan, SHosh (hozirgi Toshkent), Tarband, Isfijob, Ushrushona kabi kichik turkiy davlatlari arablar istilosidan keyin ham mustaqilligini saqlab qolganini aytadi. Bu shaharlarning hozirgi qaysi hududlarga to'g'ri kelishi to'g'risida keyingi tarix asarlariga tayaniladi. Jumladan, Tarband o'rta asrdagi O'trordir. Al-Xorazmiy davrida SHosh va Tarband hozirgi Toshkent viloyati, Janubiy Qozog'istonni o'z ichiga olgan. Xullas, al-Xorazmiyning geografiyaga oid asarida hozirgi O'zbekiston hududidagi turkiy davlatlar, jumladan, SHosh haqida ham kerakli va ishonchli ma'lumotlarni topishimiz mumkin.

Ahmad al-Farg'oniy (797-865). Abu-l-Abbos Ahmad ibn Muhammad ibn Qatir al-Farg'oniy – O'rta Osiyodan etishib chiqqan matematik va astronom. Farg'ona vodiysi (hozirgi Quva shahri)da tug'ilgani uchun «Farg'oniy» taxallusni olgan. Evropada lotinlashtirilgan Alfraganus degan nom bilan mashhur bo'lgan edi. Xalifa al-Ma'mun asos solgan "Donishmandlar xonadoni" deb atalgan olimlar safida bo'lgan. Bu ulkan ilmiy markazning boshqa nomi "al-Ma'mun akademiyasi" dir. Bu akademiyaga Xorazmdan, Farg'onadan, So'g'diyonadan, SHoshdan, Forobdan, Xurosondan olimlar taklif qilingan.

Ahmad Farg'oniyni tarjima holi haqida ma'lumotlar juda kam. Farg'oniyni ilmiy ishlari unga olam miqyosida shuhrat keltirdi. Uning usturlobga oid ikkita kitobi bor: "Al-Komil fi-l-usturlob" ("Hammasi usturlob haqida"). SHuningdek, Farg'oniyni asosiy ishlaridan bo'lgan astronomiyaga oid "Fi san'at al-usturlob" ("Usturlob tayyorlashga oid") asari ham mashhurdir. Bu asarining yana bir necha nomlari bor: "Djavami' ilm an-nudjum va-l-xarakat as-samaviya" ("Yulduzlar va samoviy harakatlar haqida bilimlar to'plami"), "Usul ilm an-nudjum" ("Yulduzlar haqidagi ilm asoslari"), "Al-Mudxal ila ilm xa'it al-aflak" ("Osmon tarkibi haqidagi fanga kirish"), "Kitab al-fusul attalatin" ("O'ttiz bo'lim

⁵² Булгаков П.Г., Розенфельд Б.А., Ахмедов А.А. Юқоридаги асар, 204- бет.

kitobi"). Fargʻoniyning bu asari astronomiyaga bagʻishlangan arab tilidagi dastlabki adabiyotdir.

Maʼmun akademiyasida ikkita observatoriya ochilgan va oʻsha davrning eng yaxshi astronomik asbob-uskunalari bilan jihozlangan edi. Maʼmun akademiyasining astronomlari Erning atrofini, er meridianining uzunlik darajasini oʻlchaganlar, yulduzlarni kuzatganlar, Zij (jadval)lar tuzganlar, ilmiy tadqiqot ishlari olib borganlar. Fargʻoniyning bu asari 12 asrda arab tilidan lotin tiliga, 13 asrda Evropaning boshqa tillariga tarjima qilindi va mashhur boʻldi. 1493 yili chop etildi. Uning astronomiyaga oid asarlari 700 yil davomida Evropada qomus va darslik sifatida xizmat qildi. Fargʻoniy erning dumaloq ekanini ilmiy jihatdan asoslab berdi, yilning eng uzun kuni 22 iyun va eng qisqa kun 23 dekabr ekanini aniqladi. SHuningdek, u Quyoshda dogʻ borligini kashf qildi va Quyosh tutilishini ham oldindan aytib berdi. Tarixiy maʼlumotlarga qaraganda, bu oʻzbek olimining qimmatli ilmiy merosi uning zamondosh olimlari uchun muhim qoʻllanma boʻlib xizmat qildi. Bu fikrning dalili sifatida shuni aytish mumkin: X11 asrda Ahmad Fargʻoniyning “Astronomiya asoslari haqida kitob”i lotin va ibroniy tiliga tarjima qilingan.

Ahmad Fargʻoniy geografiyaga oid asarlarning ham muallifidir.

Ahmad Fargʻoniy umrining oxirgi yillarini Qohirada oʻtkazdi. U Qohirada usturlobni qurish bilan mashgʻul boʻldi. Bu asbob yulduzlarning joylashuvini aniqlashda va ular orasidagi masofani oʻlchashda ishlatilgan. SHuningdek, Ahmad Fargʻoniy Nilomer deb atalgan inshoot qurilishiga a boshchilik qildi. Bu inshoot 861 yili Nil daryosi suvini oʻlchash uchun oʻrnatildi. Bu asbob Misr xalqining hayoti uchun juda muhim boʻlgan edi. Nil suvi ayrim paytlarda koʻtarilib, botqoq hosil boʻlishiga va suv toshqini oqibatida hosilning nobud boʻlishiga olib kelardi. YU non muarrix Gerodotning xabar berishicha, Nil toshganda nafaqat daryo sohilini, balki atrof hududlarni ham suv bosardi. Buning oqibatida Nil daryosini kechib oʻtish uchun ikki kun vaqt ketardi. Ahmad Fargʻoniy yaratgan Nilomer Rod orolida joylashgan boʻlib, toshqin haqida (pavodka) maʼlumot olish uchun muhim ahamiyatga ega edi. Bu inshoot hozirgacha odamlarning eʼtiborida boʻlib keladi. 2007 yili Qohirada Ahmad Fargʻoniyning haykali oʻrnatildi.

Forobiy (872 yili Forob shahrida tugʻilib, 951 yili Damashqda vafot etgan). SHarqda “muallim as-soniy” (ikkinchi muallim) deb nom olgan Abu Nasr Forobiy tabiatshunoslik metafizika, matematika, mantiq, astronomiya, tibbiyot, axloq, musiqa kabi fanlar bilan shugʻullanib, juda katta boy ilmiy meros qoldirdi. U Aristotel ishlariga sharhlar yozdi va “ikkinchi muallim” degan unvon unga shu tufayli berilgan. Abu Nasrning gʻoyalari ibn Sino, ibn Tufayl, ibn Rushd kabi mashhur faylasuflarning hamda oʻrta asr Gʻarbiy Evropa falsafasiga taʼsir koʻrsatdi. Oʻror kutubxonasi tashkil topishi uning nomi bilan bogʻlanadi.

Forobiyning tarjima holini yaratish ishlari X1 asrdan boshlangan. Jumladan shu asrda yashagan Abu Said ibn Ahmad oʻzigacha, yaʼni X1 asrgacha yashagan buyuk

donishmandlar haqida qomus tuzgan. Ana shu qomusda Forobiyning tarjimai holi yaratilgani haqida boshqa muarrixlar va biograflar Bayxaqiy, Kiftiy, ibn Abu Usaybiya, ibn Xolliqonlarning asarlarida ma'lumotlar berilgan. XI asrda yashagan Abu Said ibn Ahmadning qomusi topilmagan. Hamma manbalarda ham Forobiyning Forob (hozirgi O'tror) qishlog'ida tug'ilgani va Damashq shahriga borib madrasada muallimlik qilgani haqidagi ma'lumot berilgan. U Samarqandda, SHoshda madrasalarda o'qigani va mudarrislik qilgani haqida ma'lumotlar bor.

Buyuk faylasuf ta'lim olish uchun arab xalifaligining poytaxti Bog'dodga ketadi. Yo'l-yo'lakay u Eronning Isfaxon, Hamadon, Roy (Tehron) shaharlarida bo'ladi. Forobiy Bag'dodda xalifa al-Muqtadir (908-932) hukmronligi davrida yashadi. Bu erda u fanning turli sohalarini va tillarni o'rgandi. Ayniqsa, tibbiyotni, mantiqni va yunon tilini puxta egalladi.

Bag'dod o'sha davr ilm ahli uchun go'yo Makka kabi edi. Aynan Bag'dodda tarjimonlar maktabi shakllangan edi. Ular Aflotunning, Aristotelning, Galen va Evklidning asarlarini sharhladilar. Bu bilan baravar ravishda Hindistonning madaniy yutuqlarini o'zlashtirish jarayoni ham kechdi. Bunday ish mustaqil ijodiy faollikni oshirdi. Forobiyning tarjimonlik faoliyatiga YUhanno ibn Xaylon va antik davr matnlarining arab tiliga mohir tarjimoni Abu Bishr Matto ustozlik qildilar. Abu Bishr Matto mantiqdan Forobiygga ta'lim berdi.

Forobiy 941 yili Damashq shahriga ko'chib o'tadi va umrining qolganini shu erda o'tkazadi, ilmiy ish bilan mashg'ul bo'ldi. U ilgari boshlagan "Fozil odamlar shahri haqida risola" kitobini Damashqda yozib tugatdi. Dastlabki yillari Forobiyning Damashqdagi hayoti oson kechmadi. Adabiyotlarda hikoya qilinishicha, u tirikchilik o'tkazish uchun bog'bon bo'lib ishlagan, ilmiy faoliyat bilan esa tunda mashg'ul bo'ldi. Kunduzi ishlagan mablag'iga sham sotib olardi. Oradan ma'lum vaqt o'tgach, Forobiygga Xalab hukmdori Sayfuddin ad-Davla Ali Hamadoniy (943-967) homiylik qila boshladi.

Abu Nasr Forobiy SHarqning "ikkinchi muallimi" degan nomga munosib ishlari orasida "SHoiralar san'ati qonunlari haqida" ("Risola fi qavoniyi sinoat ash-shuaro") alohida o'rin egallaydi.

Aristotelning asarlari haqida fikr-mulohaza bildirish, unga sharhlar yoki undan ta'sirlangan holda asarlar yozish SHarqda katta burch sanalgan. Jumladan, Aristotelning "Poetika"siga Abu Ishoq al-Kindiy (801-866) degan arab faylasufi ham kichkina bir kitob yozgan. SHu bois al-Kindiydan so'ng Forobiy, Ibn Sino va Ibn Rushd kabi mashhur allomalar ham Aristotelning "Poetika"siga o'zlarining munosabatlarini bildirganlar.

Forobiyning "She'r san'ati qonunlari haqida" nomli risolasi Aristotelning "Poetika"siga yozilgan sharhdir. Forobiyning yozishicha, Aristotelning "Poetika" asari oxiriga etmay qolgan. Forobiyning vazifasi mavjud "Poetika"da aytgan fikr-mulohazalarini isbotlab ko'rsatishdan va uning ma'nolariga ishora qilishdan iborat bo'lgan edi. U she'rdagi so'zning vazifasi, mohiyati va maqsadi haqida fikr

bildirib, birinchi navbatda, soʻzning tuzilishi va maʼnoli qismlarini, jumla takibidagi rolini, nihoyat, poetik vazifasini quyidagicha ochib beradi: “...maʼnoni bildiradigan soʻzlar sodda va murakkab boʻladi. Murakkab boʻlgan soʻzlar biror mulohazani anglatadi, yo anglatmaydi. Mulohazani anglatadiganlarining qatʼiy jazmliligi va jazmsizi boʻladi. Qatʼiyalar yo toʻgʻri, yo yolgʻon boʻladi. Yolgʻonlarining baʼzilari eshituvchilar zehniga maʼnosi bilan oʻrnashib qoladi, boshqalari esa kishi ongida narsalarning oʻxshashi – aksi bilan oʻrnashib qoladi. Mana shu narsa oʻxshatish – sheʼriy mulohazalar sanaladi”.⁵³

Forobiy bu asarida sheʼr vaznlari, adabiy turlar va janrlar, sheʼrdagi “yolgʻon” – koʻchimlar orqali yuzaga keladigan fantaziya kabilarning tabiati va xususiyatlari haqida taʼrif beradi. Ayniqsa, sheʼriyat va shoir yoki umuman ijod ahli, ularning isteʼdodi haqidagi Forobiyning aytgan gaplari bugungi adabiy jarayonda ham oʻz dolzarbiligini yoʻqotgan emas. U yunon sheʼriyatiga tayangan holda soʻz yuritgan boʻlsa ham, uning sheʼrni sheʼr qiladigan vositalar, sheʼriyatga qoʻygan talablari hamma davrdagi barcha xalqlar sheʼriyatiga tatbiq qilinishi mumkin boʻlgan qarashlardir. Uningcha, shoir ahli uch toifaga boʻlinadi.

Birinchi toifasi shular: shoirlar chindan ham tugʻma qobiliyatli va sheʼr bitishga tayyor tabiatli kishilar boʻladi, tashbih va tamsilga layoqatli boʻladilar. Bir xil shoirlar sheʼr sanʼatidan etarli xabardor boʻlavermaydi, balki tugʻma qobiliyatining oʻtkirliigi bilan qanoat hosil qiladilar. Ular oʻzlarining isteʼdod darajalariga koʻra ish tutadilar. Ularda sheʼr sanʼatini oʻzlashtirib olish uchun kamolot etishmaydi. Kim oʻsha toifdagi odamning yozgan sheʼrini koʻrib, u qobiliyatli odam ekan, deb oʻylasa, buni shunday tushunish kerakki, uning feʼl-atvorida shoirlarga xos turq-koʻrinish mavjudligi uchun shunday xulosaga kelgan.

Ikkinchi toifasi quyidagilar: bu xil odamlar chinakam shoirlik sanʼatini egallagan boʻlishadi, hatto sheʼriy ijodga xos xususiyatlardan birontasi - u qaysi sheʼr turiga aloqador boʻlmasin – baribir, bu qonun-qoidalar undan qochib qutulmaydi. Ular sheʼriyat sanʼatida qoʻllaniladigan tashbih va tamsillarni judayam mahorat bilan ishlatadilar. Bu toifa shoirlar chindan ham qobiliyatli shoirlar deb aytishga sazovordirlar.

Uchinchi toifasi quyidagilar: yuqorida aytib oʻtilgan ikki toifa shoirlarning feʼl-atvoriga taqlib qiluvchilar boʻladi. Bu toifaga mansub odamlar ikkala toifa shoirlar yoʻlini – ijodini yod oladilar. Oʻzlarida tugʻma qobiliyati boʻlmagan holda, sheʼriy sanʼat qonun-qoidalaridan xabardor boʻladilar, tashbih, tamsil (metafora)lar ortidan boradilar. Yoʻldan adashadigan shoirlarning koʻpchiligi ana shu tabaqa shoirlar ichidan chiqadi.⁵⁴

Umuman, Forobiyning mazkur risolasi oʻz davrigacha boʻlgan adabiy jarayon qonuniyatlari va yoʻl-yoʻriqlari, shoirlik isteʼdodi va ijod masʼuliyati haqida

⁵³ Форобий. Шоирлар санъати қонунлари ҳақида. – “Аристотель. Поэтика” китобида. Тошкент, Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980, 64-бет.

⁵⁴ Юқоридаги асар, 70-71-бетлар.

to'laqonli taassurot qoldiradi.

Forobiyning "Fozil odamlar shahri", "Baxtga erishish haqida risola", "Jamiyatni o'rganish haqida risola" kabi qator asarlari ijtimoiy hayot qurilishiga bag'ishlangan. U Aristotel va Aflotunning, shuningdek, boshqa yunon faylasuflarining siyosiy va axloqiy g'oyalari va qadimgi SHarqning ijtimoiy g'oyalari tayanib, davlat va jamiyat qurilishining nazariyasini ishlab chiqdi. Fazilatli shaharlar tepasida faylasuf hukmdorlar turadilar, ayni paytda ular diniy jamoa rahbarlari hamdir. Fazilatli shaharlarda jamiki aholi uchun chinakam baxtga erishish yo'llari ko'rsatiladi, bu shaharlarda yaxshilik va adolat hukmron bo'ladi, adolatsizlik, yovuzlik qoralanadi. Forobiy fazilatli shaharlarga johil shaharlarni qarama-qarshi qo'yadi. Johil shaharlarning hukmdorlari va aholisining chinakam baxt haqida tasavvurlari mutlaqo yo'q, bunday baxtga ular intilmaydilar. Ular faqat tana sog'lig'iga, tana lazzatida va boyligiga intiladilar.

Sog'lom va benuqson jamiyat hamda mamlakat, xalq va hukmdorlarning o'zaro muvofiqligi mamlakatning iqtisodiy, ma'naviy va harbiy qudrati oshib borishiga omil bo'lishi haqidagi qarashlar SHarqdagi ko'p asarlarda aytib o'tilgan. Jumladan, "Oltin yorug'" asarida ham sog'lom mamlakat qanday bo'lishi kerakligi haqidagi o'gitlar, jumladan, xalq hukmdorning yo'l-yo'riqlaridan og'ishmasligi, jamiki jonzotlarga yaxshilik qilish lozimligi kabi o'gitlar bor edi. Yoki "Qutadg'u bilig"dagi ideal hukmdorlar, xalq va mamlakat haqidagi qarashlar bilan Forobiyning bu boradagi g'oyalari o'rtasida shubhasiz bog'lanishlar bor. Zotan, Forobiy o'z asarlarida arab, yunon, fors, hind va turkiy madaniyatni bir-biriga yaqinlashtirgan, omuxtalashtirgan olim edi.

Forobiy ayni paytda fanning ilohotchisi bo'lib ham maydonga chiqdi, U "Fanlar tasnifi haqida so'z" asarida pedagogika fanining islohotchisi sifatida ko'zga tashlanadi. U keng ommaga bilimni tarqatish, ma'rifatni rivojlantirish orqali odamlarda insoniy fazilatlarni rivoj toptirish g'oyasini ilgari surdi. U insonlarda axloqiy tarbiyaga alohida urg'u berdi. Uningcha, jamiyatning yuksak axloqiy qiyofasi uning gullab-yashnashi uchun asosiy omildir. SHuningdek, uning mazkur asarida ustozga qo'yilgan talablar ham e'tiborga molik. Ustoz uchun, - deydi Forobiy, - adolatparvarlik, talabchanlik, e'tiborlilik, iroda kuchi, sabr-toqat xislatlari muhimdir. Muallimning xulq-atvori, Forobiyning fikricha quyidagicha bo'lishi lozim: u o'ta qattiqqo'l ham, haddan ortiq erkalatib yubormasligi kerak, chunki qattiqqo'llik ta'lim oluvchida o'z ustoziga nisbatan ziddiyatni paydo qiladi, haddan ortiq erkalatish oqibatida esa ustozni hurmat qilmay qo'yadi.

Forobiy musiqaga, matematikaga va fanning boshqa sohalariga oid ilmiy meros qoldirdi. Fanning barcha sohalariga oid 150 dan ortiq asarlari ma'lum.

Ibn Sino.

Rudakiy.

Firdavsiy.

Savol va topshiriqlar

1. Xorazmiy tabiiy fanlarga oid qanday asarlar yaratdi?
2. Ahmad Fargʻoniyning yaratgan ilmiy asarlari haqida soʻzlab bering.
3. Forobiyning musiqa va sheʼr sanʼatiga oid asarlari haqida soʻzlab bering.
4. Ibn Sinoning adabiyotga oid qanday asarlari bor?
5. Rudakiy Oʻrta Osiyo adabiyotida qaysi janrlarda koʻp ijod qildi?
6. Firdavsiy yaratgan adabiy muhit haqida soʻzlang.
7. “SHohnoma” asarining mundarijasi haqida qisqacha aytib bering.
8. “Ilk uygʻonish davri” tushunchasi nimani anglatadi?

Abu Rayhon Beruniy va uning ilmiy, adabiy faoliyati

Reja:

1. *Gʻaznaviylar davlati va Beruniyning faoliyati.*
2. *Beruniyning adabiyotga munosabati.*
3. *“Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asarida Beruniyning afsona va rivoyat janrlariga munosabati.*
4. *Xorun ar-Rashid obrazi Beruniy ijodida.*
5. *Beruniy – adabiyotshunos.*

Kalit soʻz va terminlar: *ilmiy va madaniy muhit, badiiy asar, hikoyat, rivoyat, afsona, Gʻaznaviylar davri adabiyoti, anʼanaviy madaniyat, etnograf, tarixchi, adabiyotshunos olim, ishonchli manba, tarixiylik tamoyili.*

Gʻaznaviylar davlatining oʻz qoʻli ostida olib borgan siyosati ilmiy va madaniy muhitga keskin taʼsir oʻtkazdi. Gʻaznaviylar davlatining ilmiy, madaniy va adabiy muhiti XI asrning buyuk qomusiy olimi Abu Rayhon Beruniy merosida namoyon boʻladi. Aytish mumkinki, Gʻaznaviylar davlatining butun yutuqlari, ilmdagi, adabiyotdagi muvaffaqiyatlarini belgilovchi omil – Beruniyning asarlaridir. Gʻaznaviylar sulolasida yaratilgan adabiyot alohida adabiy davrni hosil qilgani biz uchun muhim.

Abu Rayhon Beruniy, garchi biron badiiy asar yozmagan boʻlsa ham, u koʻplab tabiiy fanlar qatori, ijtimoiy-gummitar fanlar, hususan, tarix, etnografiya, falsafa va filologiya sohalarini chuqur egalladi. Uning “Mineralogiya” kitobidagi koʻplab hikoyatlar, “Geodeziya” asarida keltirgan sheʼrlari bu davr adabiy jarayonining xususiyatlarini belgilash bilan birga, Beruniyning shoirlik iqtidorini, adabiyotni nozik did bilan tushunganini ham koʻrsatadi.

Beruniyning “Osor ul-boqiya” (“Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar”) asari Gʻaznaviylar davri adabiyotiga katta hissa boʻlib qoʻshildi. Mazkur asar tarixiy-etnografik asar boʻlgani holda, qadimgi rivoyatlar, afsonalardan ham Beruniy mahorat bilan foydalandi. Asarning yana bir qimmatli tomoni shuki, Oʻrta Osiyoning arablar istilosidan keyingi madaniy muhiti, ilmiy tafakkuri, ijtimoiy, siyosiy tarixi haqida ham maʼlum darajada maʼlumot beradi. Jumladan, Beruniy

arablar kelgunga qadar Xorazmning o'ziga xos ilmiy maktabi, yuksak madaniyati borligini ta'kidlaydi, Arablar istilosi esa Xorazmning an'anaviy madaniyatini yo'q qildi. Beruniy bu asarida bu voqeaga quyidagicha sharh beradi: "Qutayba Ibn Muslim al-Bohiliy xorzamlilarning kotiblarini halok etib, bilimdonlarini o'ldirib, kitob va daftarlarini kuydirgani sababli ular savodsiz qolib, o'z ehtiyojlarida yodlash quvvatiga suyanadigan bo'ldilar".⁵⁵

Umuman, tarixiy asarlar tarkibiga adabiy parchalarni kiritish bilan Beruniy o'zining adabiyotga munosabatini ko'rsatib qolmadi, balki XI asrgacha Movarounnahrda adabiy muhitning uzluksizligini dalilladi, o'z she'rlari bilan Movarounnahr adabiyotiga katta hissa qo'shdi. Beruniyning "Osor ul-boqiya" asari Evropada "Xronologiya" degan nom bilan ham yuritiladi.

Beruniy "Mineralogiya" kitobida Xorun ar-Rashid haqidagi hikoyalarni keltirsa, "Osor ul-boqiya"da rivoyat va afsonalarni ma'lum bir dalil sifatida keltiradi. "Mineralogiya" kitobidagi hikoyalar qimmatbaho mineral toshlar munosabati bilan keltiriladi, ayni paytda Abbosiylar sulolasi hukmdorlaridan Xorun ar-Rashidning xarakteriga xos ayrim jihatlar, uning saxiy, mazlumlar dodiga etadigan adolatli hukmdor ekani ochib beriladi (Xorun ar-Rashidga oid ikkita hikoyat keltirish kerak). (Bu o'rinda "Poeticheskoe zaimstvovanie" haqida gapirish kerakmi?)

Tarixiylik tamoyili "Mineralogiya"dagi hikoyatlarning asosida yotadi. Hikoyalarning qahramonlari – ma'lum bir tarixiy shaxslar. Jumladan, yuqorida keltirilgan hikoyalarning qahramonlari Xorun ar-Rashid. Beruniy o'zi yaxshi o'rgangan, bilgan dalillarni keltiradi. Yoki "Mineralogiya" kitobidan keltirilgan quyidagi hikoyatlarning qahramonlari ham tarixiy shaxslardir (boshqa tarixiy shaxslarga oid hikoyatlarni keltirish kerak).

Abu Rayhon Beruniyning "Osor ul-boqiya" asari tarkibida afsonalar va rivoyatlar ma'lum bir tarixiy voqeani dalillash yoki rad qilish uchun keltiriladi. Zotan, u bu asarining yozilish sabablarini ko'rsatadi, ammo ammo amalga oshirish nihoyatda murakkab bo'lganini yozadi. Ayniqsa, qadimgi xalqlar va ularning yil hisoblari haqidagi rivoyatlar chalkashib ketgani, yolg'on afsonalar va asossiz ma'lumotlarga to'lib-toshib ketganini ta'kidlaydi. Ayni paytda, Beruniy rivoyat va afsonalarning haqiqiyliklarini ajratib, saralab olish uchun imkoni boricha harakat qiladi. Beruniyning bu tamoyili ham tarixiylik va haqqoniylikka asoslanganini sezish qiyin emas. Yolg'on va soxta rivoyatlar qadimgi Sharq xalqlarining hisoblari haqidagi aniq ilmiy xulosalarga xalaqit berishi, ayniqsa, yolg'on xulosalarga olib kelishi haqida yozadi. Beruniyning asosiy maqsadi turli xalqlardagi yil hisobiga aniqlik kiritish, ularda ilgari tadqiqotchilar yo'l qo'ygan kamchiliklarni tuzatish edi. Beruniy yil hisobi uchun rivoyat va afsonalar, hikoyatlarning nihoyatda muhim dalil ekaniga ishonadi, ularga suyanadi, ishonchsiz, shubhali rivoyatlar va afsonalarni rad qiladi. U rivoyat va afsonalarni tanlashda o'zi tayangan asoslangan

⁵⁵ Абу Райхон Беруний. Шу асар, 84-бет.

usul haqida shunday yozadi: “Men tutgan yo‘l va belgilagan usul oson emas, balki uzoq va qiyin yo‘ldir. Xabar va rivoyatlarga ko‘plab kirib qolgan yolg‘on so‘zlarning hammasi ham ravshan emas. Boshqa dalillar bo‘lmaganda ba‘zilarining yolg‘onligini bilib bo‘lmasdi. Odamlar hozir ham, o‘tgan zamonlarda ham shunday tabiiy hodisalarga duch kelgan, agar o‘shunday hodisalar uzoq zamonlarda [yuz bergan deb hikoya] qilinsa, albatta biz unga ishonmas edik. Xalqlardan biriga [tegishli] xabarlar[ning hammasi]ni aniqlab bilishga inson umri kifoya qilmaydi-yu, hamma millaatlar [haqidagi] xabarlarni bilishga qanday kofoya etsin?! Bu mumkin emas!”⁵⁶

Beruniyning rivoyat va afsonalarga bunday yondashuvidan o‘zining pozitsiyasini aniqlashtiradi: u mazkur asarida nafaqat etnograf tarixchi, balki adabiyotshunos olim sifatida namoyon bo‘ladi. U dunyo xalqlari adabiy jarayonidan yaxshi xabardor, o‘z davridagi va o‘zidan oldingi adabiy jarayonning qonuniyatlarini biladi. Rivoyat va afsonalar xalqqa yaqin adabiy janr bo‘lgani uchun ham Beruniyning diqqatini ko‘proq tortgan. O‘z davriga yaqin bo‘lgan rivoyatlarga murojaat etish tarafdori. Nima uchun u shunday fikrda? Chunki rivoyatlar zamondan uzoqlashgan sari asliyatdan, haqiqiylikidan uzoqlashadi. Beruniy bu hodisaning qonuniyat ekanini adabiyotshunos sifatida yaxshi biladi. Beruniyning afsonalarni saralab olish tamoyilini quyidagicha bayon qiladi: “Ish shu yo‘ldan boradigan bo‘lgach, u rivoyatlarning davrimizga eng yaqin va eng mashhurini, so‘ngra yaqinroq va mashhurrog‘ini [birin-ketin] olishimiz lozim. Ularning [ba‘zilarini] o‘z arboblardan qabul qilib, tuzatish mumkin bo‘lganini tuzatamiz, boshqalarini o‘z holicha qoldiramiz. SHunda biz keltirgan rivoyatlar haqiqatni qidiruvchi va hikmatni sevuvchining boshqa rivoyatlar ustida ish yurgizishiga yordamchi va bizga muyassar bo‘lmagan narsalarga erishish uchun yo‘lovchi bo‘ladi. Biz Xudoning xohishi va yordami bilan shunday qildik”.⁵⁷ Ko‘ryapmizki, Beruniy rivoyat va afsonalarni tanlash metodlarini ishlab chiqib bizga taqdim qilmoqda. Bu metod esa yana bir bor *tarixiylik* prinsipi badiiy asarni tanlash, o‘rganish, undan foydalanishga alohida e‘tiborni tortadi.

Abu Rayhon Beruniy rivoyatni haqiqatni qidiruvchi deb ataydi. Beruniy bu gap bilan rivoyatlarning asardagi o‘rniga bahor beradi. Beruniy uchun tarixiylik tamoyili va haqiqatni qidiruvchi bitta vosita – ma‘lum bir voqelikni yoki detalni isbotlash uchun keltirilgan yagona dalil. Beruniy rivoyatlarni boshqalar uchun yo‘l ko‘rsatuvchi ekanini ta‘kidlar ekan, bundan rivoyatlarning tarbiyaviy ahamiyatiga ham ishora qilganini anglash mumkin. Ayni paytda rivoyatlar ilmiy tafakkur, fikr va xulosalar uchun muhim zamindir. Ammo bunda ham Beruniy tarixiylik tamoyilidan chekinmaydi. Beruniy asarining boshidayoq adabiy

⁵⁶ Áãđóíéé. Òáíëáíááí àñàðëàð. Òñ 1, Òàðæëííí À.Ðàñóëíä, Òíðëáíò, 1968, 41- ááò.

⁵⁷ Áãđóíéé. Ðííðëääàë àñàð, 41- ááò.

jarayonning, xususan, rivoyatlarning ijtimoiy, ma'naviy hayot uchun nihoyatda ishonchli omil ekanini ham dalillaydi.

Beruniy bir voqeadan ikkinchisiga, bir dalildan birdaniga boshqasiga o'tib turadi, bayonda bir xillikdan qochadi. Hatto "Geodeziya", "Qonuni Ma'sudiy", "Mineralogiya" singari ilmiy asarlarida ham shu yo'lni tanlaydi: o'rni-o'rni bilan qiziqarli voqealardan, hikoyatlardan, o'zining she'rlaridan keltiradi. SHuningdek, "Osor ul-boqiya"da rivoyat va afsonalar ishlatishda ham shunday yo'l tutadi. Beruniy ilmiy asarlar tamoyilidan chekinayotganini biladi. Ammo bu usul kitobxonni asarga olib kirishda, asar mazmuniga va mohiyatiga jalb qilishda muhim vosita ekanini biladi. Bu haqda Beruniyning o'zi shunday deydi: "Garchi biz [bu kitobning] ba'zi joylarida turli fanlarga o'tib, bayonimizga aloqasi uzoq [masalalarga] kirishib ketsak ham. bu gapni cho'zish va ko'paytirish maqsadida emas, balki o'quvchini zeriktirmaslik uchundir. CHunki doimo bir xil narsaga qaray berish malollik va sabrsizlikka olib keladi. [O'quvchi] fandan fanga o'tib tursa, turli bog'larda yurganga o'xshaydi, birini ko'rib ulgurmay, boshqasi boshlanadi va u kishi «har bir yangi narsada lazzat bor» deyilganidek, ularni [ko'rishga] qiziqadi va ko'zdan kechirishni istaydi".⁵⁸

Beruniy shundan so'ng Odam, uning o'g'illari va shajarasi haqidagi rivoyatlarni keltiradi va jadval shaklida keltiradi. Beruniy uchun ishonchli manba – yahudiylar Tavroti. U Tavrotning uch nusxasini qiyoslab, ular o'rtasidagi ixtiloflarni aniqlaydi. Bular: 1) mualliflar bayonidagi ixtiloflar; 2) diniy kitoblardagi ixtiloflar. Birinchi inson haqidagi afsonalar dunyo xalqlarining ko'pida yaratilgan. Odam va Havo, Mard va Mardona, Malhiy va Malhiyona, Misho va Mishona haqidagi afsonalarni Beruniy hikoya qiladi. Birinchi insonni inkor qiluvchilar ham bo'lgan. Beruniy, shomonlarning qarashi shunday bo'lgan edi, deb yozadi.

Beruniy rivoyatlarni asariga kiritganda, albatta, *saralash* tamoyiliga ham rioya qiladi. SHu bois rivoyatlarga tanqidiy nuqtai nazardan yondashadi. O'zi tanlagan tamoyillar asosida o'zidan oldin o'tgan olimlarning tarixiy asarlarini qo'rqmasdan tanqid qiladi. Uning saralash tamoyili shundan iborat ediki, manbalarni tahlil qilganda, rostday ko'ringan, lekin isbotsiz rivoyatlarni o'zi tekshirib ko'rmaguncha ularga ishonmaydi.

Darvoqe, "isbotsiz rivoyatlar" Beruniyning qarashicha qanday xususiyatlarga ega? Beruniyning zukko va sinchkov adabiyotshunos sifatidagi xizmatlari ana shu o'rinlarda ayon bo'ladi. Buning ustiga, Beruniy har bir manbaga, dalilga xolis qaraydi. Uning uchun diniy aqidalar to'siq emas, uning uchun aqlning va bilimdonlikning o'zi kifoya emas. **U uchun manbaning ishonchliligi muhim. Beruniy esa ishonchli manba sifatida Tavrotni, Injilni e'tirof etadi. Aqlga suyanish ham muhim emasligini, aql faqat mulohazakorlikka olib borishini va buning**

⁵⁸ Ἀπόρίε. Ἡκρίθῆῶῶῶῶ ἂῶῶῶ, 105- ἂῶῶ.

oqibati manbadan uzoqlashishga olib borishini ta'kidlaydi. Beruniyning o'z oldiga qo'ygan vazifasi va amal qilgan tamoyili shuki, u dalillarni saralab olish va qiyoslash yo'lidan ketadi va buni quyidagicha izohlaydi: "...mendan so'ralgan narsaga etkazuvchi vositalarning eng muhimi - *qadimgi millatlar haqidagi rivoyatlar, o'tmish avlodlar to'g'risidagi xabarlarini bilishdir (ta'kid bizniki – N.R.)*, chunki bularning ko'pchiligi u millatlar avlodidan va ularning rasmu rusum va qoidalaridan iboratdir. Aqliy [narsalardan] dalil keltirish, kuzatilgan [narsalarga] qiyos qilish yo'li bilan u xabarlarini bilib bo'lmaydi. Buni faqat "kitob ahllari" (iudaizmga va xristianlikka e'tiqod qiluvchilar – N.R.) va turli din arboblari, shu [e'tiqodlarga] amal qiluvchi har bir maslak va ishonch egalariga ergashish, ularning tushunchalarini hamisha asos tutish bilan bilinadi. So'ngra buni ko'pchilik kishilarning tabiatini pastkashlashtiradigan yomon axloqdan, haqiqatni ko'rishga imkon bermaydigan omillardan o'zni tozalagandan keyin, ularning isbot uchun keltirgan so'z va e'tiqodlarini bir-biriga solishtirish bilan bilinadi. Ana shu aytib o'tganim haqiqiy maqsadga etkazuvchi eng yaxshi yo'l va bunga dog' tushiruvchi shak-shubhani yuvib tashlash uchun eng kuchli yordamchidir. Garchi qattiq urinib zo'r mashaqqat cheksak ham, o'shandan boshqa yo'l bilan maqsadga erisholmaymiz"⁵⁹.

Darvoqe, Beruniy aytgan "yomon axloq", "haqiqatni ko'rishga imkon bermaydigan" vositalar nimalardan iborat? Bular, shubhasiz, insonning xulq, kaltabinligi, faqat o'z bilganlariga suyanib qolish, boshqalarning fikr-qarashlari, ayniqsa ishonchli manbalardan tamomila begonalikdir.

Beruniy suyangan tamoyillardan biri manbadir. Beruniy bu o'rinda islom manbalari bilan birga, "kitob ahllari"ning, turli din arboblari so'zlari, ular keltirgan rivoyatlarning ishonchliligini ta'kidlamoqda. Chunki yozma manbalarda saqlangan rivoyatlar, qaysi diniy oqimga mansub bo'lishidan qat'iy nazar, ishonchli. Jumladan, Beruniy yana bir "kitob ahllari" – zardushtiylar davridan davom etib kelgan mehrjon va Navro'z bayramlari to'g'risida so'z yuritganda, bu bayramlar bilan bog'liq rivoyatlarning O'rta Osiyodan tashqarida – arablarda joriy etilishiga oid qiziq rivoyatlarni bayon qiladi. Har ikkala bayramni tarixda podshohlar tomonidan o'zgartirishga bo'lgan urinishlarni Beruniy hikoya qilar ekan, bu prinsipni hukmdorlar o'zgartirishga jur'at qilmaganlari sababiga dalillar keltiradi. Azaldan davom etib kelgan odatlarni o'zgartirish - xalqlarning o'tmishdagi udumlariga qarshi borish ekanini Beruniy hukmdorlar tilidan bayon etadi. Bu haqdagi rivoyatlar orqali Beruniy hamma xalqlar yaratgan udumlar, inonchlar muqaddas va ularni hurmat qilish zarur ekanini uqtiradi. Beruniy bu rivoyatlarni ishonchli manbalardan keltiradi.

Abu Bakr as-Suliy⁶⁰ "Varaqlar kitobi"da bayon etishicha va Hamza ibn al-Hasan

⁵⁹ Ἀπόδειξις. Ἐκ τῶν ἀποδείξεων ἀναδ., 40- ἀὰδ.

⁶⁰ Абу Бакр Мухаммад ас-Сулий (946 йили вафот этган) – машхур араб тарихчиси.

al-Isfahoniyning⁶¹ Navro‘z va Mehrgonga tegishli she‘rlar haqidagi risolasida tavsif etilishicha, bu tarixning barpo etilish sababi mana bunday bo‘lgan. Al-Mutavakkil⁶² o‘zining saydgohlaridan birini aylanib yurganda, hali etilmagan va o‘rib olinmagan ekinzorga ko‘zi tushdi va “Ubaydulloh ibn YAhyo⁶³ xalqdan xiroj yig‘ishni boshlash uchun mendan ruxsat so‘rayapti; ko‘rib turibmanki, [hali] ekinlar ko‘karib yotibdi. Odamlar xirojni qayoqdan olib beradi?” dedi. Unga: “Bu odamlarga zarar keltirdi, ular [xirojni vaqtdan oldin to‘lash uchun] qarz olmoqdalar, vatanlarini tashlab ketyaptilar, shikoyat va dodu faryodlari ko‘payib ketdi”, deb javob berishdi. Al-Mutavakkil: “Bu narsa mening davrimda paydo bo‘ldimi yoki ilgaridan shunday bo‘lganmi?” deb so‘ragandi: “Yo‘q, balki Eron podshohlari Navro‘z vaqtida xiroj talab qilishni barpo etib, arab podshohlariga yo‘l ko‘rsatdilar. Ana shunga asoslanib bizda ham talab qilinadi”, deb javob berishdi. Al-Mutavakkil mubadni⁶⁴ chaqirib, unga: “Bu to‘g‘rida gap ko‘paydi, men eronliklar rasmi rusumidan nariga o‘tolmayman. Ular ehsonli, xalqparvar bo‘la turib, qanday qilib fuqarodan [bevaqt] xiroj olishga boshladilar? Nima uchun g‘alla va ekinlar etishmagan shunday vaqtda xiroj talab etishga ruxsat berganlar?” dedi. SHunda mubad: “Ular talabni Navro‘z vaqtida boshlasalar ham, xiroj g‘allalar etilgan vaqtda kelar edi”, deb javob berdi. Al-Mutavakkil: “Bu qanday bo‘lar edi?” deb so‘radi. SHu vaqt mubad unga eron yillarining holini, miqdorini va qo‘shimchaga ehtyojini bayon etdi. Keyin voqeani tushuntirib, eronliklar yillariga qo‘shimcha qo‘shar edilar, islom [dini kirib] kelgach, bu bekor qilindi va bu xalqqa zarar keltirdi. Dehqonlar Hishom ibn Abdulmalik zamonida Xolid al-Qasriy⁶⁵ huzuriga yig‘ilib, bu voqeani bayon etdilar va undan Navro‘zni bir oy keyinga surishni so‘radilar. Xolid qabul etmadi va bu haqda Hishomga xat yozib, xatida: “Bu ish Xudoyi Taoloning “Nasiy - [keyinga surish] kofirlikni orttirishdir”, degan so‘zidan sanalmasa deb qo‘rqaman”, dedi. Ar-Rashid davri kelgach, odamlar YAhyo ibn Xolid ibn Barmak⁶⁶ huzuriga yig‘ilishib, undan Navro‘zni ikki oy keyinga surishni so‘radilar. YAhyo shunday qilmoqchi bo‘ldi, lekin dushmanlari bu haqda gap ko‘tarib: “U majusiylikka yopishyapti”, dedilar. YAhyo o‘z qaroridan qaytdi va ish [eski] holicha qoldi.⁶⁷

Keltirilgan rivoyat islom dinining O‘rta Osiyoda ilk yoyila boshlagan davriga va hukmdorlar bu bayramlarning mohiyatini anglab olishga intilgan davrlarni aks ettiradi. Bu rivoyatni Beruniy birlamchi manbadan – milodiy 1X asrga oid tarixiy

⁶¹ Хамза ал-Исфахоний – тарихчи ва филолог (961 ёки 976 йили вафот этган.

⁶² Ал-Мутаваккил – Аббосийлар халифаси (847-861 йиллар).

⁶³ Ubaydulloh ibn Yaxo ibn Xokon - ал-Мутваккилнинг вазири.

⁶⁴ Мубад – оташпарастлар хукмрони, кохин, файласуф ва донишманди.

⁶⁵ Холид ибн Абдуллох ал-Қасрий – уммавийлар халифаси Хишом (724-743) даврида халифотнинг кўзга кўринган кишиларидан бири.

⁶⁶ Яхъё ибн Холид ибн Бармак – аббосий вазирлари хонадонидан бири. Абу Жаъфар ал-Мансурнинг халифалик даври ва ўз отасининг ҳаётлигида Озарбайжон ҳоқоими бўлиб, халифа ал-Махдий замонида вазир бўлган. 187/802-803 йили қамокхонада вафот этган.

⁶⁷ Беруний. Юқоридаги асар, 67-68-бетлар.

asardan olgan (asar muallifi Abu Bekr as-Suliy 946 yili vafot etgan). Xo'sh, bu rivoyatni qaysi davrga oid deb qaraymiz? Bizningcha, XI asrga oid rivoyat deb qarash kerak. Chunki Beruniy birlamchi manbadan olgan bo'lsa ham, X asrdagi - G'aznaviyalar davridagi tarixiy voqealarga aniqlik kiritish uchun foydalangan.

Beruniy bu kabi tarixiy rivoyatlarni keltirar ekan, hujjatlilik, tarixiy voqealarga urg'u berish asosiy o'rin egallaydi. Agar diqqat bilan e'tibor berilsa, yil hisobi munosabati bilan keltirilgan bu rivoyatlarda ma'lum bir izchillik ko'zga tashlanadi. Beruniy rivoyatlarni asariga olib kirishda, ulardan hujjat sifatida foydalanishda shunday yo'l tutadiki, rivoyatlarning hududi, davri o'z-o'zidan guruhlariga bo'linib qoladi.

Beruniy arab, eron, xorazm va boshqa sharq xalqlarining yil hisobini tadqiq etadi. U eronliklarning yil hisobi qanchalik aniqligini dalillash uchun ilk insonning paydo bo'lishiga oid rivoyatlarni keltiradi. Jumladan, Qayumars haqidagi afsona bunga misoldir.

Beruniyning yozishicha, eronliklarning yil hisoblari Qayumarsdan boshlab uch qismga bo'linadi. Qayumarsdan to Iskandar Droni o'ldirib, Eron podshohligini egallashi va ularning ilm-fan xazinalarini o'z mamlakatiga olib ketgungacha bo'lgan davr birinchi qismga kiradi (qolgan ikki qismning Qayumars afsonasiga aloqasi yo'qligi uchun to'xtalmaymiz). Garchi Beruniy Qayumars haqidagi rivoyatni eronliklarga nisbat bersa ham, O'rta Osiyo xalqlarining hammasiga, jumladan, turkiy qavmlarga ham tegishlidir. Zotan, Qayumars haqidagi rivoyat "Avesto"ga borib taqaladi.

Beruniy Qayumars afsonasining mazmunini bayon qilganda, uning vazifasi Qayumarsdan boshlab islom dini paydo bo'lgunga qadar bo'lgan yil hisobini aniqlashdan iborat edi. Beruniy shunday hikoya qiladi: Tangri Axraman ishi xususida hayron bo'lib peshonasi terladi, u terni sidirib tashlagan edi, undan Qayumars paydo bo'ldi. Tangri uni Axramanga qarshi yubordi, u Axramanni engib minib oldi va uning [ustida] olamni aylantirishga tushdi. Nihoyat, Axraman Qayumarsdan eng yomon ko'radigan va eng qo'rqinchli narsasini so'radi. Qayumars unga jahannam darvozasiga etganda qattiq qo'rqishini aytdi. Axraman [jahannam darvozasiga] etgach, hiyla qilib o'ynoqlay boshladi, oxir Qayumars uning ustidan yiqili tushdi. Axraman uning [ustiga] chiqib oldi va Qayumarsdan: "Qaysi tomoningdan eyishga boshlay?" deb so'radi. Qayumars o'zining aytganiga Axramanning muxolif bo'lishini bilib: "Oyoq tomonimdan eyishga boshlagin! Olam husnini tir muddat ko'rib turay", dedi. Axraman uni bosh tomonidan eyishga boshlab, moyagiga va erlik urug'i idishi [turadigan] joyga etganda, undan ikki tomchi erlik suvi erga tom-di-da, erdan ikki tup rovoch ko'karib chiqdi, rovochlar o'rtasidan Misha va Mishona tug'ildi. Bu ikkisi [eronliklar nazdida] Odam va Momo o'rnida bo'lib, ularni Malhiy va Malhiyona ham deydilar. Xorazm otashmparastlari ularni Mard va Mardona deb ham ataydilar.

Beruniy bu afsonani bayon qilib bo'lgach, geometriya olimi Abul Hasan

Ozarxurdan eshitganini aytadi va *qiyosiy usul*dan foydalanadi. Qayumars afsonasining boshqa variantlarini ham keltiradi. Beruniyning shoir Muhammad al-Balxiyning “SHohnoma” asariga to‘xtalib, bu asarda Qayumars afsonasining bir qancha variantlari solishtirilgani to‘g‘risida xabar beradi. Muhammad al-Balxiy keltirgan Qayumars afsonasi yuqoridagi variantdan kengroq bayon qilingan. Uning hikoya qilishicha, Qayumars jannatda uch ming yil turgan. Keyin erga tushib, Axraman tufayli yomonliklar yuz berguncha, uch ming yil omon va tinch turgan. ..Qayumarsining Girshoh deb atalishiga sabab shuki, “gir” pahlaviycha “tog‘” demakdir. Qayumars tog‘larda istiqomat qilgan va ko‘iz tushgan hayvonlar hayron qolib, o‘zidan ketar darajada husnli bo‘lgan. Axramanning Hazura ismli o‘g‘li bor edi. U Qayumarsga yomon qasd qilganda, Qayumars uni o‘ldirgan. Bu vaqtda Axraman Xudoga Qayumarsdan shikoyat qilgan va Xudo o‘zi bilan Axraman o‘rtasidagi ahdlarni saqlash maqsadida Qayumarsdan qasos olib bermoqchi bo‘lgan. Xudo Qayumarsga avvalo bu dunyo hamda qiyomat oqibatlarini ko‘rsatgan, nihoyat u o‘limni orzu qilgan, so‘ng Xudo uni o‘ldirgan. Bu vaqtda uning pushtidan Istaxrdagi Domdod tog‘iga ikki tomchi tomgan va ulardan ikkita rovoch daraxti ko‘karib chiqqan. To‘qqizinchi oyning avvalida ikkovida a‘zolar ko‘ringanda, oyning oxirida tugal bo‘lib, ikkovi insonga aylangan, ular Misha va Mishonadirlar. Ular eb-ichishmagan va hech narsadan aziyat tortmay, farovonchilikda ellik yil yashaganlar. Nihoyat ularga Axraman keksa kishi suratida ko‘rinib, daraxtlardan mevalar eyishni taklif etgan va [o‘zi] eyishni boshlab bergan, yoshligi Axramanga qaytib kelgan. SHunda ular ham eyishgan va o‘sha zohoti ikkovi yomon holatga tushib qolgan. Ularda shahvat uyg‘ongan va bir-biri bilan qo‘shilgan, ulardan bola tug‘ilgan, qo‘rqib bolani eb qo‘yishgan. So‘ngra Xudo ularning dillariga mehribonlik solgan. SHundan keyin ulardan olti [marta] bola tug‘ilgan, ularning ismlari “Avisto” kitobida ko‘rsatilgan. Ettinchisida Siyomaka va Farovak tug‘ilib, bir-biri bilan qo‘shilishgan va ulardan Ushanj tug‘ilgan.⁶⁸

Mazkur afsona yuqoridagisidan ayrim jihatlari bilan farq qiladi: *birinchidan*, diniy aqidalar singdirilgan, jumladan, Musoning “Ibtido” kitobidagi Odam Ato va Momo Havoning gunoh qilishi haqidagi rivoyat bu afsonaga ham o‘tgan; *ikkinchidan*, ishqiy-romantik dostonlar xususiyatlari singdirilgan (Musoning “Ibtido” kitobidagi YUusuf va SHarq adabiyotidagi boshqa YUusuf yoki “YUusuf va Zulayho” qissalaridagi go‘zal YUusuf obrazi singari), *uchinchidan*, tarixiylik tamoyili mavjud (qadimiy Istaxr shahri), *to‘rtinchidan* totemistik mif xususiyatlari saqlangan (ikkita rovoch daraxti ko‘karib chiqqan va ulardan Mesha i Meshona), *beshinchidan*, adabiy manbalardan foydalanilgan («Avesto»dan foydalanilgan, Axrimanning tug‘ilishi shundan dalolat beradi) va h.

Umuman, Abu Rayhon Beruniyning “Osor ul-boqiya”, “Mineralogiya” asarlarida keltirilgan afsonalar, rivoyatlar, hikoyatlar XI asrdagi adabiyot va

⁶⁸ Беруний. Юқоридаги асар, 129-бет.

adabiyotshunoslik haqida to‘laqonli tasavvur beradi.

Savol va topshiriqlar

1. Beruniy qaysi sulola hukmronligi davrida yashadi?
2. Beruniyning qaysi asari el o‘lash faniga oid?
3. “Mineralogiya” asari fanning qaysi sohasiga tegishli?
4. Xorun ar-Rashid haqida hikoyatlar Beruniyning qaysi asarida bor?
5. Beruniy “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asarida rivoyat va afsonalarni nima maqsadda keltirgan?
6. Beruniyning afsonalarni saralab olish tamoyillari haqida so‘zlang.
7. Beruniy rivoyatga qanday ta’rif beradi?
8. Beruniy eng ishonchli manbalar sifatida qaysi yozma yodgorliklarga tayanadi?

QORAXONIYLAR DAVRI ADABIYOTI

Reja:

1. Qoraxoniylar sulolasining paydo bo‘lishi.
2. Qoraxoniylar sulolasida islomning qabul qilinishi va madaniy muhit.
3. Qoraxoniylar davri madaniy-adabiy yotdorliklari.
4. YUusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarining yuzaga kelishida ijtimoiy-siyosiy vaziyat.
5. Asarning nusxalari.
6. “Qutadg‘u bilig”ning tuzilishi, janri va vazni.
7. “Qutadg‘u bilig”da hukmdor tabaqalar bayoni.
8. “Qutadg‘u bilig”da axloqiy-ta’limiy masalalar.
9. “Qutadg‘u bilig”da falsafiy masalalar.

Kalit so‘z va terminlar: *Qoraxoniylar sulolasi, elikxon, ramziy obazlar, adolat, davlat, aql, qanoat, nizomnoma, hikmat, qasida, qo‘lyozma, uyg‘ur-turk yozuvi, arab yozuvi, Qohira nusxasi, Vena nusxasi, Namangan nusxasi, janr, nasriy muqaddima, she‘riy muqaddima, hamd, sano, na‘t, qo‘shiq, kantilen.*

Qoraxoniylar sulolasining paydo bo‘lishi. Bu davlatda madaniy muhit.

Qoraxoniylar sulolasining nomi haqida XIX asr tarixchilari keng tarqalgan ikki unvon – qora xoqon va elik xon unvonlaridan deb biladilar. Sulolaning paydo bo‘lish tarixi bor. Milodiy 840 yili Uyg‘ur xoqonligi (davlatning asosiy etnik tarkibi chigil qabilasidan edi) qorluqlar yabg‘usi, Isfijob hukmdori Bilga kul tomonidan tor mor etilgandan keyin o‘zini hukmdor deb e‘lon qildi va xoqon unvonini oldi. Bilga Kulning Qora degan laqabi bor edi. Balki Qoraxoniylar degan sulola nomi shu odamninglaqabi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Bilga Kul “Qora” xonning o‘g‘illari Qodir Arslon xon (840-893; Arslon – chigil qabilasining totemi), Bazir Arslon xon (893-920) va O‘g‘ulcha Arslon xon

(893-940) hukmronligi davrida Movarounnahrda bosqinchilik yana avj oladi. Bu davrda Movarounnahrda Somoniylar sulolasi mustahkamlana boshlaydi. Amir Ismoil ibn Ahmad Somoniy (892-907) amirlikni mustahkamlashga kirishadi. SHu munosabat bilan Ettisuvga yurish boshlaydi va Isfijob va Taroz shaharlarini oladi. Har ikkala shahar uzoq qamaldan so'ng, taslim bo'ladi va aholi majburiy ravishda islomni qabul qiladi. CHigillar shimolga – Issiq ko'lga tomon, xoqonning poytaxti esa Bolasog'un shahriga ko'chishga majbur bo'ladi. SHu paytda yana qorluqlar qabilasining birlashmasi – yag'mo qabilasi shu hududda joylashadi. YAg'mo qabilasini tibetlar o'z hududidan siqib chiqargan edi. SHu paytdan boshlab har ikkala qabilaning o'zaro yaqinlashuvi boshlanadi. Bu birlashuv natijasida har ikki qabila Qoraxoniylar sulolasining asosi bo'lib qoladi. Qoraxoniylar hukmronligining to'liq hukmronligi X asrning 40-yillarida qaror topdi.

Qoraxoniylar sulolasida islomning qabul qilinishida Sotuq Bug'roxonning (920-955; Bug'ro – tuya degan ma'noni bildirib, yag'mo qabilasining totemi edi) xizmati katta. U yag'mo qabilasining yabg'usi edi. 932 yili u islomni qabul qiladi va ismini musulmoncha Abdulkarim deb o'zgartiradi. Usmonli muarrixlaridan Munajjim boshining xabar berishicha, Sotuq islomni qabul qilgan birinchi turkiy edi. (40 yildan so'ng u o'z otasini o'ldirish uchun fatvo oladi. CHamasi. Otasi islomni qabul qilishni istamagan. Otasi o'limidan so'ng Sotuq Koshg'arda taxtga o'tiradi va "xoqon" unvonini oladi, hukmdor sifatida o'z huquqlarini ommaga e'lon qiladi.

Sotuq (Abdulkarim) Bug'ro xonning o'g'li hamda vorisi Muso ibn Abdulkarim Bug'roxon (956-958) hukmronligi davrida hoqonlikda islomlashtirish boshlanadi. Hukmdorga *sulton ul-salotin* unvoni beriladi. Ammo bu unvon bilan birga *elik* va *tigin* unvonlari ham ishlatilaverdi.

Musodan keyin ukasi Sulaymon ibn Abdulkarim taxtga o'tirdi (958-970). U Arslonxon unvonini oldi. Sulaymon hukmronligi davrida xoqonlikdagi hamma xalq islomga yuz burdi. Arab tarixchilari ibn Miskavayxu va ibn al-Asirning bergan ma'lumotlariga ko'ra, 960 yili "200.000 majusiy islomni qabul qildi". Bu muarrixlar ishlatgan majusiy turklar so'zi ostida Qoraxoniylar tushunilgan bo'lishi mumkin.

Sulaymonning o'g'illar Ali (970-998) va Hasan (970-992) hukmronligi davrida sulolada ikki hokimiyatchilik hukm surdi. Ali ibn Sulaymon "Arslon xon" unvoni bilan Koshg'arda, uning ukasi Hasan ibn Sulaymon "Bug'roxon" unvoni bilan Bolasog'unda hukmronlik qilardi. 992 yili aka-ukalar qo'shni viloyatlarni, jumladan. Movarounnahrni qo'shib olishga qaror qildilar. Bu davrda Somoniylar hukmdori Abul Qosim Nuh II ibn Mansur (976-957) edi. Somoniylar sulolasi nihoyatda zaiflashgan, tashqaridan bo'ladigan hujumlarga bardosh bera olmas edi. Bu vaziyatdan foydalangan Hasan ibn Sulaymon Bug'roxon 992 yili Somoniylar sulolasiga hujum qildi. Nuh II ni o'zining lashkarboshilari ham, Xuroson noibi Abu Ali Simjuriy ham qo'llab-quvvatlamadilar. Bug'roxonga qarshi yuborilgan

turkiylar qo‘shini lashkarboshisi Foiq Nuh II ga xiyonat qildi. Somoniylar sulolasi mag‘lubiyatga uchradi, Nuh II Omulga qochib ketdi.

Kutilmaganda Hasan ibn Sulaymon Bug‘roxon 992 yil vafot etdi. Qoraxoniylar lashkari katta o‘lja bilan Farg‘onaga qaytdilar.

Nuh II Buxoroga qaytib keldi. U endi o‘zining kuchiga ishonmas edi. SHu bois G‘azna hukmdori, kelib chiqishi turk bo‘lgan Sabuk teginga yordam so‘rab murojaat qildi. Sabuk tegin Nuh II ning iltimosini qabul qilib, yirima ming askarini boshlab Movarounnahrغا tomon yo‘lga chiqdi. U Amudaryoni kechib o‘tdi va avval Keshga, so‘n Naxshobga hujum qildi. U erdan esa Nuh bilan birga Abu Aliga va Foiqqa qarshi otlandilar. Bir necha hujumlardan so‘ng isyonchilar qo‘shini tor-mor qilindi, Abu Ali va Foiq Jurjonga qochdilar.

997 yili Nuh II va Sabuk tegin vafot etdilar. Nuh II ning o‘g‘li amir Mansur II (997-999) G‘aznaviylar hukmdori Abul Qosim Mahmud ibn Sabuk teginning kuchli ta‘siri ostida qoldi. (Bu shaxs tarixda Mahmud G‘aznaviy nomi bilan mashhurdir.) Nishopur hukmdori Bektuzun va ilgari Qoraxoniylarga qo‘shilgan Foiq Mansur II ga yaqinlashishga qo‘rqdilar. Fitna bilan Mansur II ning ko‘zlarini ko‘r qildirdilar. Tez orada (999 yili) Mansur II ham olamdan o‘tdi.

Xullas, 999 yili Qoraxoniylar lashkari Somoniylarni yiqitdi. Ali Arslon hayotligida kichik o‘g‘li Nasrni taxt vorisi qilib e‘lon qilgan edi. Nasr ibn Ali Arslon xoqon (998-1017) Buxoroni egalladi. U Somoniylar sulolasining oxirgi hukmdori Abdulmalik II ni oilasi bilan zindonband qildi.



Qoraxoniylar sulolasida boshlangan siyosiy tarqoqlik o‘z oqibatlarini ko‘rsata boshladi. Amakivachchalar - Musoning o‘g‘li Ali Arslon xon bilan Sulaymonning o‘g‘li Hasan ibn Bug‘roxon o‘rtasidagi ziddiyatlar kuchli xonliklarning Qoraxoniylarga ta‘sir o‘tkazishiga yo‘l ochib berdi. SHu paytda Markaziy Osiyoni

asosan qitaniylar egallab olgan edi. 1017 yili qitaniylar Ettisuvga bostirib kirib, Bolasog'ungacha etib bordi. Ammo Qoraxoniylar hukmdori Tug'on xon lashkari qitaniylar qo'shinini tor-mor qildi va sharqqa chekinishga majbur qildi.

1040 yilga kelganda, Qoraxoniylar sulolasi ikkiga - g'arbiy va sharqiy xonliklarga bo'linib ketdi. Oradan bir yil o'tiboq sharqiy xonlik qoraxitoylarga qaram bo'lib qoldi. Har ikkala xonlik o'rtasidagi ziddiyatlar, kelishmovchiliklar oxir-oqibat taxminan qirq yillardan keyin g'arbiy Qoraxoniylarni ichdan emirdi va ular Saljuqiylarga qaram bo'ldi. 1210 yilda esa g'arbiy Qoraxoniylar Muhammad Xorazmshoh II ning vassaliga aylandi. Nihoyat, oradan ikki yil o'tgach – 1212 yili Nayman xoni Kuchluk xon O'zgan va Koshg'arda sharqiy Qoraxoniylarni yo'q qildi O'sha yiliyoq Samarqandda G'arbiy xoqonlikka ham barham berildi.

Qoraxoniylar davridan madaniy yodgoriklar kam saqlanib qolgan. YOzma adabiy yodgorliklar “Qutadg'u bilig”, “Devonu lug'atit-turk” , “Hibatul -haqoyiq”dan tashqari, arxitektura va amaliy san'at namunalari – Buxorodagi Minorai Kalon, Navoiy shahri yaqinidagi Raboti Malik karvonsaroyi, O'zgan shahridagi ayrim maqbaralar Qoraxoniylar davridan etib kelgan.

YUsuf Xos Hojibning “Qutadg'u bilig” asari

Qoraxoniylar sulolasidagi ijtimoiy, siyosiy hayot davrning ilg'or ziyolilarini parokandalikning oldini olishga, mamlakatda adolatni barqaror o'rnatishga, xalq va hukmdorlar o'rtasida yakdillikni mastahkamlashga, mamlakatni poydor, mustahkam qilishga undadi. Albatta, siyosiy shiorlar yoki hukmdorlarning qattiq siyosati bilan bularni amalga oshirish mumkin emas edi. SHu bois ijodkorlar tarixga murojaat etdilar, tarixdan saboq olishga hukmdorlarni va xalqni da'vat etdilar. Badiiy asarning davlat va mamlakat hayotida qudratli omil ekanini ko'rsata bildilar. “Qutadg'u bilig” Qoraxoniylar davlatida aynan shu vazifani bajardi. Asar Qoraxoniylar sulolasi ikki qismga – g'arbiy va sharqiy xonliklarga bo'linib ketgan va ular o'rtasida halokatga olib boruvchi kurashlar borayotgan paytda yozilgan. Zotan, “Qutadg'u bilig”da YUsuf foydalangan ramziy obrazlar ayni ana shu kurashlarga barham berish va mamlakatda adolat, tinchlik o'rnatishga ishora qiladi. Bu obrazlar bir-biriga bog'liq, biri ikkinchisini talab qiladi. Adolatni Kuntug'di, davlatni Oyto'ldi, aqlni O'gdulmish, qanoatni O'zg'urmish deb ataydi. YUsuf bu obrazlarni keltirar ekan, quyidagi maqsadlarni ko'zda tutadi: mamlakatning tayanchi - adolat, adolat barqaror bo'lgan davlatda farovonlik, yakdillik bo'ladi; mamlakat aql bilan boshqariladi, aql bilan boshqarilgan mamlakatda adolat ham, farovonlik ham. yakdillik ham bo'ladi; qanoat esa mol-dunyoga ko'ngil bog'lamaslikka, bu dunyo ishlarini ham unutmashlikka da'vat qiladi. Aytish mumkinki, “Qutadg'u bilig” asari mohiyatan o'z davrining nizomnomasi vazifasini bajargan.

Kitob muallifi YUsufning hayoti, ijodi haqida deyarli ma'lumot yo'q. U mazkur

asarini hijriy 462 – milodiy 1069-1070 yillarda yozib tugatadi. Muallif asarini o‘n sakkiz oyda yozib tugatgani haqida ma’lumot beradi. Asarni tugatgan davrda muallif YUsuf 50 yoshlar atrofida bo‘lganligi va uning hijriy 410 (milodiy 1019) yillar atrofida tug‘ilgani ma’lum bo‘ladi.⁶⁹

“Qutadg‘u bilig”ni yozishda YUsuf CHin mamlakati donishmandlarining hikmatlaridan, asarlaridan, Mochin donishmandlarining ash‘orlaridan foydalandi. Asarda bunga ko‘p ishoralar bor. Kitob debochasidan ma’lum bo‘lishicha, bu asar o‘z davridayoq SHarq mamlakatlariga keng tarqalgan va katta shuhrat tutgan. YUsuf asar debochasida “Mochin olimlari, donishmandlari Mashriq viloyatida, Turkiston ellarida Bug‘roxon tilida biror kimsa hargiz bu kitobdan yaxshiroq kitob yozmagan”ini ta’kidlaydi. Bu asar qaysi iqlimga etib borgan bo‘lsa, o‘sha iqlim olimlari, donishmandlari har xil nom berdilar: chinliklar “Odobul - mulk” deb, Mochin podshohining nadimlari (hamsuhbatlari) “Oyinul- mamlakat” deb, atadilar, mashriqliklar “Ziynatul-umaro” deb, eronliklar “SHohnomai turkiy” deb, ba’zilar “Pandnomai muluk” deb, turonliklar “Qutadg‘u bilig” deb aytdilar.⁷⁰

YUsuf Xos Hojib “Qutadg‘u bilig” avvalida Tavg‘och ulug‘ Bug‘ro Qoraxon abo Ali Hasan binni Arslonxon sha’niga qasida bitadi va asarni **shu humdorga bag‘ishlaydi**. (yuqoridagi Qoraxoniylar tarixidan buning kimligi haqida talqin qilish kerak.). **Abu Rayhon Beruniy Somoniylar sulolasida davlat boshliqlariga nisbatan qo‘llangan laqablarga Bug‘roxon ham taqlid qilganini yozadi. Bug‘roxon Somoniylar davlatiga bostirib kelgandan keyin o‘ziga o‘zi “SHihob ad- davla” (Davlat osmonining yoritqichi) laqabini olganini ta’kidlaydi.**⁷¹

Asarning nusxalari. “Qutadg‘u bilig” qo‘lyozmasining uchta nusxasi bo‘lib, fanga birinchi bor eski uyg‘ur-turk yozuvidagi nusxasi ma’lum bo‘lgan. Bizga ma’lumki, eski uyg‘ur-turk yozuvi arab yozuvi bilan baravar ravishda XVIII asrgacha qo‘llangan. Qoraxoniylar davlatida ham, undan keyingi turkiy davlatlar tarixida ham bu yozuvning mavqei katta edi. “Qutadg‘u bilig”ning hijriy 843 (milodiy 1439) yili Hirotda eski uyg‘ur-turk yozuvida Hasan Qora Sayil SHams tomonidan ko‘chirilgan nusxa Turkiyaning Tugot shahriga keltirildi. Bu erdan esa hijriy 879 (milodiy 1474) yili Abdurazzoq SHayxzoda baxshiga Fanari o‘g‘li Kadi Ali Istanbulga olib keldi. Bu nusxani mashhur tarixchi va sharqshunos Xammer Purgshtall Istanbulda sotib olib, Vena saroy kutubxonasiga keltirdi. SHundan so‘ng bu asar haqidagi dastlabki ma’lumot va undan ba’zi namunalar 1823 yili fransuz sharqshunosi Jaubert Amedee tomonidan “Journal Asiatique”da nashr etildi. 1870 yili venger olimi Vamberi “Qutadg‘u bilig”ning eng muhim qismlarini “Uyg‘ur tili obidalari” va “Qutadg‘u bilig” nomi bilan nashr qildi va nemis tiliga tarjimasini berdi.

⁶⁹ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Тошкент, “Фан”нашриёти, 1972. Нашрга тайёрловчи филология фанлари кандидати Қаюм Каримов, 2-нашри, 8-бет (Бундан кейинги мисоллар шу нашрда олинади)..

⁷⁰ Юқоридаги асар, 49-бет.

⁷¹ Абу Райҳон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Тошкент, Фан, 1968, 179 -бет.

1896 yili “Qutadg‘u bilig”ning arab yozuvida ko‘chirilgan ikkinchi nusxasi Qohirada topildi. V.V, Radlov eski uyg‘ur-turk yozuvidagi nusxa bilan Qohira nusxasini qiyosiy o‘rganib, 1910 yili “Qutadg‘u bilig”ning mukammal transkripsiyasi va nemis tiliga tarjimasini nashr ettirdi.

“Qutadg‘u bilig”ning uchinchi nusxasi arab yozuvida ko‘chirilgan bo‘lib, bu nusxa haqida ilk bor 1914 yili Zaki Validiy xabar berdi. Bu asarning arab yozuvidagi bir nusxasi namanganlik Muhammadhoji Eshon Lolaresh osmli odamning shaxsiy kutubxonasida borligi haqida yozgan edi. Abdurauf Fitrat 1924 yili Muhammadhoji Eshon Lolareshdan bu nusxani olishga muvaffaq bo‘ldi. Oradan bir yil o‘tgach, “Maorif va o‘qitg‘uvchi” jurnalida “Qutadg‘u bilig”ning Namangan nusxasi haqida Fitratning maqolasi bosilib chiqadi. 1928 yili esa bu asarning ayrim parchalarini izohlar bilan nashr qiladi.⁷²

“Qutadg‘u bilig”ning tuzilishi, janri va vazni. Asarning har uchala nusxasini qiyoslash orqali uning tuzilish tartibi quyidagicha ekanligi ma’lum bo‘ladi:

Unvon (basmala)dan so‘ng qisqa nasriy muqaddima kelib, bunda Tangriga hamd, yalavoch (payg‘ambar)ga va ashobi nabi (chahor yorlar)ga na’t aytiladi. So‘ngra kitobning qimmat, uning nomi (yuqorida turli mamlakatlarda turlicha nomlari keltirildi), xonga tortiq qilingan, muallifga Xos Hojib unvoni berilgani, asarda to‘rt ramziy qahramonga turkcha nom qo‘yilgani, kitobda shu to‘rt qahramon o‘rtasida savol-javob va munozaralar bo‘lib o‘tgani haqida qisqacha bayon beriladi.

Nasriy muqaddima tugagach, 77 baytdan iborat she’riy muqaddima keladi. So‘ngra 73 fasl nomining mundariyasi (fihristi) berilib, undan keyin yana unvonga va mavzuga o‘tiladi. 73 faslning dastlabki o‘n bittasi debochadan iborat bo‘lib, an’anaviy hamd, sano, na’t, Qoraxonga madh, etti kavokib va o‘n ikki burj, tilning foydasi, kitob egasining uzri, ezgulik, bilim va uquvning foydasi, kitob qahramonlariga nom berilishi va qarilikka o‘kinishdan iborat, O‘n ikkinchi fasldan bevosita voqealar bayoniga o‘tiladi.⁷³

“Qutadg‘u bilig”ning tuzilishi o‘ziga xos, takrorlanmas. YUusuf Xos Hojib har bir faslda bir masalani qo‘yadi. Masala batafsil bayon qilinadi. Bayon tugagach, yakunlovchi bir bayt keltiriladi. YAkunlovchi baytdan so‘ng YUusuf shoirning, ya’ni o‘zining donishmandona bir to‘rtligini keltiradi. SHu tariqa fikr yakuniga etadi. SHundan keyin yana bir faslda sarlavha sifatida bir masala qo‘yiladi va yuqoridagiday tartibda davom etadi. YUusuf bu asarining tuzilishini she’riy muqaddima so‘ngida shunday ifodalaydi:

Bu turkcha qoshuqlar tuzattim sanga,
Oqirda unutma dua qil manga.

YA’ni:

Senga bu turkcha qo‘shiqlarni tartib berdim,

⁷² Бу ҳақда қаранг: Каримов Қ. Юқоридаги асар, 9-11-бетлар.

⁷³ Каримов Қ. Юқоридаги асар, 15-бет.

O‘qiganingda meni unutmasdan (haqimga) duo qilgin.

Qo‘shiq terminini YUsuf “ashula” ma’nosida emas, balki qadimgi turkiy yozma va og‘zaki adabiyotning tuzilishida asosiy qismlar bo‘lgan kantilen ma’nosidagi adabiy termin sifatida qo‘llagan. Bu terminda, yuqorida aytganimizday, “Qutadg‘u bilig”ning tuzilishi o‘z aksini topgan. Har bir fasl va bu fasllarda qo‘yilgan masala yakuniga etib, har bir faslga nisbatan YUsuf qo‘shiq terminini ishlatgan. Asardagi har bir qo‘shiqning tuzilishi va tarkibini aniq tasavvur qilish uchun “Elig xoqon O‘gdulmishga pand berishini aytadi” bobiga murojaat qilaylik.

Mazkur fasl, ya’ni qo‘shuqning boshlanmasi elig va O‘gdulmishning ilk bor suhbatidan hamda eligning O‘gdulmishga tasallisidan boshlanadi. Bu bobning boshlanmasidan – eligning O‘gdulmishga bergan nasihatidan keyin voqealar rivoji boshlanadi. Bobdagi voqealar rivoji –otasi Oyto‘ldi vafotidan oldin eligga yozgan nomasini O‘gdulmish eligga bergandan keyin, eligning Oyto‘ldini eslashi, undan minnatdorligi, uning haqida duosi, O‘gdulmishning elig xizmatiga kirishi, u otasining pand-nasihatlariga rioya qilib, baxtiyor bo‘lib, eligning ishonchini va hurmatini qozona borgan, elig turli savollar bilan O‘gdulmishning bilimini sinab ko‘rgani, elig O‘gdulmishga pand berib, odamgarchilik yuksak fazilat va shu fazilatga qat’iy rioya qil, deb bergan o‘gitlari, beklar o‘zlariga yaqin tutadigan odamning iqboli, O‘gdulmishga ishonch bildirib, o‘ziga vazir qilib olgani, O‘gdulmish aql-zakovati bilan eligga xizmatga kirishgani haqidagi va boshqa pand-nasihatlardan iborat. Bu faslda keltirilgan to‘rtlik YUsufning ijodidan bo‘lib, elig va O‘gdulmish o‘rtasidagi suhbatga yakun yasayotganday bo‘ladi. O‘gdulmishni elig o‘z xizmatiga olar ekan, uning otasi Oyto‘ldi va O‘gdulmishning o‘zi kabi zakovatli odamlar nihoyatda kam ekanidan YUsuf afsus chekadi va quyidagi to‘rtligini keltiradi:

Yurig’li kōrurmān yarag’lisi yoq,
Yarag’li bulunsa yurig’lisi yoq.
Qalin bod qarabash yumitti öküsh,
Tälimdä tiläsä tosulg’usi yoq.

YA’ni:

YUruvchilarni (ko‘plab) ko‘raman, yaraydigan yo‘q,
YAroqlisi topilsa-chi, u yurmaydi (umri qisqa bo‘ladi).
Talay xizmatkor va qullar ko‘plab yig‘ildi,
SHu ko‘pchilik ichidan axtarsang, foydalisi yo‘q.

Fasl so‘ngida O‘gdulmishning aql-zakovati, kechayu kunduz qilgan xizmatlari tufayli elig ko‘p tashvishlardan xoli bo‘ldi, mashaqqatlari aridi. Eligning yuklari engillashib, xalqqa ko‘p manfaat etkazadigan bo‘ldi.

YUsuf qo‘shuq janri qoidalariga rioya qilgan holda, o‘zidan oldin o‘tgan donishmandlarning yoki shoirlarning o‘gitlaridan istifoda etadi va faslning umumiy mazmuniga singdirib yuboradi. Qo‘shuq janrining talablari ham shunday – shoir

faqat bosh qahramonlar elig va O'gdulmish haqida emas, balki o'tmishdagi salaflarini, tarixiy yoki afsonaviy qahramonlar haqidagi voqealardan ham biron yo'sinda foydalanadi.

“Qutadg'u bilig” yo'nalishi va maqsadiga ko'ra, didaktik asar. O'z davrining, turli toifa odamlarning komil, jamiyat sog'lom va illatlardan xoli bo'lishi uchun yo'l-yo'riq ko'rsatgan pandnoma. Har bir toifaga mansub odam – hukmdordan tortib oddiy fuqarogacha go'zal xulqli, rostgo'y bo'lishi lozim.

YUsuf hamma toifaga bir xil andazada yondashmaydi. Uning turli toifaga qo'ygan talablari bir-birini takrorlamaydi. U quyidagi toifalarga tavsif berar ekan, har bir toifaning qiyofasini ham, ichki olamini ham kitobxon ko'z o'ngida gavdalantiradi:

Bek (yoki umuman hukmdor). Bek davlat va hokimiyatning tayanchi, yurt ravnaqining garovi, adolat rahnamosi, aql-zakovat egasi. Beklik, YUsufning ta'biricha, ilohiy hodisa bo'lib, onadan tug'ilgandayoq beklik uchun tug'iladilar. Xudo beklik lavozimini beribgina qolmaydi, balki Xudo birontasini bek qilib yaratishni istagan ekan, avvalo, unga qobiliyat, yo'riq, uquv beradi. Ayni paytda:

Bu beglikka ashnu tub asly kerak,
Атым alp qatyg' qurch yana ton kerak.

YA'ni:

Beklik ishi uchun hammadan avval tagi asl odam bo'lishi lozim,
Mergan, botir, qattiq, chiniqqan hamda qo'rqmas yurakli bo'lishi lozim.

Beklarga faqat mana shunday jismoniy kuch-qudratning o'zi etarli emas. Bek davlatni bilim, aql, zakovat bilan boshqaradi. Saxovatpeshalik uning burchi bo'lishi lozim. Beklar xalqqa bilim bilan boshchilik qiladi. Ammo, deydi YUsuf, bilimli kishining dushmani ko'p bo'ladi. Bilimning beklikda ahamiyatini YUsuf ko'p marta takrorlaydi. Bek xalqini bilim bilan turib turadi, Bilimi bo'lmasa ko'p ishlarga aqli etmaydi. Buning oqibatida bek yanglishadi, begligi zaiflashadi, uni davolash lozim bo'ladi. Bu beklik dardining davosi aql va bilimdir, uni zakovat bilan davolamoq lozim.

YUsuf bekka xos sifat va burchlarni birma-bir sanab ko'rsatar ekan, chinakam komil inson qiyofasini kitobxon ko'z o'ngida gavdalantiradi. YUqoridagi fazilat va burchga qo'shimcha ravishda, bek hunarmand ham bo'lishi lozim. Halol, sof, ko'ngli va tili to'g'ri, fe'l-atvori yaxshi, xush xulq, ko'zi to'q, andishali bekning nomi taraladi, undan ezgu urug'-avlod taraladi.

Xalqning taqdiri bekning qo'lida. SHu bois bekning so'zi bilan ishi bir, tabiatan muloyim, ochiq chehra bo'lishi darkor. YUsuf bekning odamlarni o'z ortidan ergashtira olish layoqati – uning saxovatpeshaligidandir deb biladi va qadimdan qolgan quyidagi baytni dalil sifatida keltiradi:

Kur arslan bolu bersa ытqа bашы,
Bu ыт barcha arslan bolur oz tushi.

Qaly bolsa arslanqa ыт bашчысы
Bu arslan bolur barcha ыт saqышы.

YA'ni:

Ko'rgin, agar arslon itlarga bosh bo'lsa,
Bu itlar barchasi uning tengida arslon bo'ladi.

Agar arslonlarga it boshchi bo'lsa,
Bu arslonlar barchasi itga teng bo'ladi. (2013-2014)

YUsof bek uchun noma'qul beshta illatni sanab, bek ana shu illatlardan tamomila uzoq bo'lishi kerak: birinchisi – shoshqaloqlik, ikkinchisi – ochko'zlik, uchinchisi – jaholat, to'rtinchisi – buzuv fe'llik, beshinchisi – yolg'onchilik. Bekni baxtsizlikka, xalqning undan yuz o'girishiga sababchi illatlar ana shulardir.

YUsofning ta'biricha, beklikka loyiq odamning tashqi qiyofasi ham muhimdir. Uning bergan o'gitiga ko'ra, bek bo'ladigan odamning yuz ko'rkli, silliq, bo'yi o'rtacha bo'lsin; ovozasini ketgan bo'lsa yana ham yaxshi.

Ilgari o'tgan maishatparast hukmdorlarning taqdiri haqida donishmandlarning aytganlaridan YUsof kitobxonni xabardor etib, beknini mayparastlik illatidan ogoh etadi. Ichkilik – bu yov, deydi YUsof va buning oqibatlarini, el-yurtga, davlat ishlariga etkazadigan zararini ko'rsatib beradi.

Vazir. YUsof vazir haqida so'z yuritib, bekkaga madadkor, beklar yukini ko'taradigan, beklidagi beboshliklarni tartibga soladigan odamdir, deydi. Vazirdan talab etilgan sifatlar ham nihoyatda yuksak. Zehni o'tkir, bilimi dengiz singari, ziyarak, tadbirkor, to'g'ri, ishonchli, fe'l-atvori a'lo, zakovatli, bilimli bo'lishi lozim. Vazir ham, xuddi bek singari, ideal shaxs. Vazir lavozimiga tanlanadigan odam yana mulohazali, uyat-andishali, ko'zi to'q, halol, yuzi ko'rkli, tutgan ishlari to'g'rilik, hisob-kitobga usta, ilimli, har turli yozuvlardan xabardor bo'lishi lozim.

Vazirning ichki va tashqi sifatlariga YUsofning bergan bahosi shuni ko'rsatadiki, Qoraxoniylar sulolasidagi aka-ukalarning farzandlari o'rtasidagi taxt talashuvlar, nizolar, bir-biriga xusumatni bas qilishlari lozimligini bek va vazir obrazlari orqali ta'kidlaydi. Bek bilan vazirni YUsof bir-biriga yaqin sifatlarga, aytish mumkinki, birday sifatlarga ega qilib tasvirlar ekan, Qoraxoniylar sulolasidagi yakdillikka, hamjihatlikka ishora qilgan bo'lishi mumkin. Zotan, vazirning maqsadi ham yomonlarni o'zidan uzoqlashtirib, beknini rohatga etkazish, fuqarosini osoyishtalikka erishtirishdir:

Bu yanglig' bulunsa ey elig vazir,

Begin inchka tegrur qarasy udyr.

Bulur beg tilaki anyndym tugal,
Ishi barcha etlur qayu ersa hal.

Bayur oturu budny ham etlur eli,
Xazina kopadur qutadur uylы.

Bolur aty mangu qarymas bolub,
Bolur otны edgu qarыsa ulub.

YA'ni:

Ey elig, shu sifatli vazir topilsa,
Begini rohatga etkazadi, fuqarosi osoyishta uxlaydi.

Bek undan tilaklarini tugal topadi,
Qanday ahvolda bo'lmasin ishining barchasi bajariladi.

Binobarin, xalqi boyiydi, eli yashnaydi,
Xazinasini ko'payadi, yillari qutli bo'ladi.

Oti bir umr qarimas bo'lib mangu bo'ladi,
Qarib chiriganda esa o'rni yaxshi bo'ladi. (2224-2227)

Lashkarboshi. Bu lavozimga tayinlanadigan odam - bekning chap qo'li. Bekning va elning xotirjamligi shu lashkarboshiga bog'liq. Tabiiyki, lashkarboshi chidamli, pishik, ko'pni ko'rgan, botir yurakli bo'lishi lozim. Ziyraklik va hushyorlik, ochiq qo'l va botir, mergan va muloyim ko'ngilli, dasturxonni ochiq – lashkarboshiga xos sifatlardandir. Lashkarboshining yana bir xislati – ochiq qo'lligi, saxiyligidir. U bola-chaqam, xotinim deb mol-dunyo to'plamasin. O'ziga kerakli qurol-aslaha, ot-ulov, kiyim, egar-jabduq bilan kifoyalansa bo'ldi. Ochiq qo'lligi va saxiyligidan uning atrofiga sara odamlar jam bo'ladi. Bahodirlar uning atrofiga yig'iladi, ular lashkarboshining saxiyligidan bahramand bo'lib, tog'u toshlarda yotadi, hatto jonlarini fido qiladi.

Or-nomus lashkarboshi uchun hayot-mamot masalasidir. U kerakli paytda qat'iyat bilan qaror qabul qiladigan, jang san'atini yaxshi egallagan, abjir, har bir jangchining oilaviy sharoitigacha xabardor, lozim bo'lganda yordam qo'lini cho'zadigan odam bo'lishi lozim.

Bulardan tashqari, YUsof lashkarboshiga bir qancha xislatlar lozimligini aytadi:

Yag'ida kur arslan yuraki kerak

Qarishtuqta asri bilaki yoriq.

Tonguz tag tetimlig boriteg kuchi
Adig'layu irg'ar qotuz teg ochi.

Yema alchi bolsa qizil tulki teg
Tetir bug'rasi teg kor och sursa keg.

Saqizg'anda saqrak kerak tutsa oz
Qayu quzg'uni teg yiraq tutsa koz.

Ulug' tutsa himmat kor arslanlayu
Ogi teg usuz bolsa tunla sayu.

YA'ni:

Urushda botir, arslon yurakli bo'lish kerak,
Jangga kirganda qoplon bilakli bo'lishi kerak.

To'ng'izdek chovut qiluvchi, bo'ridek kuchli,
Ayiqdek hiylakor, qo'tosdek qasoskor bo'lishi kerak.

YAna qizil tulki kabi hiylachi bo'lsa,
Tuya erkadidek uzoq kek saqlasa. Ko'r.

O'zini zag'izg'ondan hushyorroq tutishi kerak,
Qoya quzg'uni kabi uzoq-uzoqlarga ko'z yugurtirishi kerak.

Botir arslon kabi himmatini ulug' tutsa,
Tunlari xayolchan bedor ona kabi bo'lsa. (2274-2278)

Ulug' hojib. Bekning huzuriga kiradigan har qanday toifadagi va lavozimdagi odamlar Hojib orqali kirgan. Bekning siyosatini, qonun-qoidalarini, tartiblarini, nizomlarini hojib bajarardi. SHuningdek, qashshoq, tul, etimlar arz bilan bek huzuriga kelganda, ularni tinglab, talablarini va ehtiyojlarini bekka bexato etkazish ham hojibning vazifasi edi. SHu bois YUusuf bunday lavozimga birinchi navbatda, ko'zi to'q, uyat-andishali, ko'p bilimlardan xabardor, zehnli, bo'lishi lozimligini va tashqi qiyofasi chiroyli, soqolini doim qirib yurgan bo'lishi, mard, ovozas ketgan, andishali, diyonatli bo'lishi darkor. Mana, YUusufning hojiblik unvoniga qo'ygan talabi:

Hajibliqqa ashnu bu on nang kerak,

Yeti ko‘z qulaq saq ko‘ngul keng kerak.

Yuzi korki bod til uqush og bilig
Qilinchi bularqa tugal teng kerak.

Uzun kech yashasuni elig ozi
Ulug‘ hajib ul begka korgu kerak.

Toru ham toqu ondi yinchka tapug‘
Ulug‘ hajib etsa achar yol qapug‘.

YA‘ni:

Hojibliqqa eng avval ushbu o‘n narsa lozim:
O‘tkir ko‘z, soq quloq, keng ko‘ngil kerak.

YUz chiroyi, qomati, tili, zehni, aqli va bilimi tugal,
Qilmishlari bularga to‘la teng bo‘lishi kerak.

Elig o‘zi uzun va uzoq yillar yashasin,
Ulug‘ hojib bekning ko‘rar ko‘zidir.

Qonun (siyosat) hamda rasm-qoida va nizom ishlari nozik
xizmat,
Ularni ulug‘ hojib bajarsa, mushkul yo‘l va eshiklar ochiladi. (2449-2452)

Darvozabonlar boshi. YUusufning ta‘rifi bo‘yicha, darvozabonlar boshi ham ideal shaxs obrazi. Inson zotiga xos mehribonlik, tantilik, odamlarning dardiga malham bo‘lish kabi fazilatlarini o‘zida mujassam etgan odam darvozabonlar boshlig‘i lavozimligiga munosibligini YUusuf ta‘kidlaydi. Ayni paytda YUusuf bu lavozimdagi odamning xizmat majburiyatlarini ham ko‘rsatib, har doim qo‘l ostidagi soqchilarning vazifasini nazorat qilib borishiga oid ko‘rsatmalar beradi. Qo‘l ostidagi odamlarga mehribonlik ko‘rsatishi, tanglikda qolgan soqchilariga yordam qo‘lini cho‘zishi lozim. SHu bilan bir qatorda

Koru alsa yat baz keligli kishig
Ag‘ir tutsa qoldash qilinmish eshig

YA‘ni:

YOt- begona, musofir kishilarni yaxsh kutib olsa,
YAqinlik qilgan eshlarni qadrli tutsa (2509)

YUsuf hojibning va darvozabonlar boshlig'ining mas'uliyatini mamlakat, beklkning farovonligi, gullab-yashnashi, bekning nomi ulug'lanishi kafolati sifatida qaraydi.

YAlavoch (elchi). Qanday odamni elchi qilib yuborish mumkin? Odamlarning sarasi, bilimli va zakovatli, har tomonlama etuk, tadbirli, so'zning ma'nosini teran uqadigan, sadoqatli, ishonchli, qiliqlari to'g'ri odam. Elchilikka munosib ko'rilgan odamning ichki dunyosini YUsuf chizar ekan, bu lavozimga munosib ko'riladigan odam bahonasida jamiyatning eng yomon, davlatni ichidan emiradigan illatni qistirib o'tadi. Illatlar biri ikkinchisini keltirib chiqaradi. Ko'zi suq kishi, deydi YUsuf, - irodasiz bo'ladi. Bu suq odamlar elchilikka noloyiq bo'ladi.

Suq er umduchi-ul yavuz umduchi
Kishi umduchisi ati qulg'uchi...

Qayu beg suq ersa chig'ay ul chig'ay
Qayu qul kozi toq beg ul kongli bay.

YA'ni:

Suq kishi tama'gir bo'ladi, ta'ma esa yovuzdir,
Tama'gir kishining oti gadoydir....

Qaysi bek suq bo'lsa, u qashshoqdir, qashshoq,
Qaysi qul ko'zi to'q bo'lsa, u bek, ko'ngli boydir .(2574, 2581)

YUsuf elchilikka munosib odamlar tanlashda ularning intellektual qobiliyatiga alohida e'tibor qaratadi. Elchining intellektual qobiliyati mamlakatning qiyoifasini boshqa bir mamlakatda namoyish qiladigan mulkdir. YUsufning turli fanlarning mukammal egasi bo'lgani ana shu o'rinda namoyoin bo'ladi. Elchi

Tetiglig bilan bilsa turlug bitig
Bitig bilsa otru bolur er tetig

Bitisa o'qisa eshitsa sozug
Anin otru bilga qilur oz ozug

Qamug' turlug ardam bu bilsa tugal
Bu ardam bila er mengiz al

Kitablar oqir ham bilir ersa soz
Uqar ersa she'r ham qoshar ersa oz

Nujum bilsa tibb ham yora bilsa tush

Anin yormishi teg sozi kelsa tush

Bilir esar saqish yema handasa
‘adad jadri qilsa masahat basa

Yana nardu shatranj bilir ersa kad
Hariflari andin olir ersa kad

CHoganga kad ersa atar ersa o‘q
Yema qushchi avchi ajunda ozuq

Qamug‘ til bilir ersa achsa tilig
Qamug‘ xatni bilsa bitisa alig

YA’ni:

Tetiklik bilan turli yozuvlarni (kitoblarni) bilsa, o‘rgansa,
YOzuv (kitob) o‘rgansa, so‘ng kishi tetik bo‘ladi.

YOzsa, o‘qisa, so‘zlarni eshitsa,
SHular tufayli k o‘zini o‘zi dono qiladi.

Turli xil san’at, hunarlarni tugal bilsa,
SHu san’at hunarlar bilan kishi yuzini yorug‘ qilsa.

Kitoblar o‘qisa hamda so‘zlarni biladigan bo‘lsa,
SHe’rlarni uqadigan bo‘lsa ham o‘zi yozadigan bo‘lsa.

Nujum va tibni bilsa hamda tush ta’bir qila bilsa,
U ta’bir qilganidek so‘zlari to‘g‘ri kelsa.

Saqish hamda handasani bilsa,
Sondan ildiz chiqarsa, yana chegaralarni aniqlashni bilsa.

YAna nard va shatranjni yaxshi biladigan bo‘lsa,
Raqiblari undan juda bukilsa (mot qolsa).

CHavgonga mohir bo‘lsa, o‘q otadigan mergan bo‘lsa,
YAna dunyoda ilg‘or lochindor, ovchi bo‘lsa.

Barcha tillarni bilsa, tilini so‘zga ochadigan bo‘lsa,
Turli xatlarni bilsa, qo‘li bilan yozsa (ya’ni qo‘li xatga ravon
yursa). (2589-2597)

Bir odam – elchi uchun shuncha bilimu hunarlar nima uchun kerak? YUusuf garchi elchi bo‘lib boradigan odamning san‘at, hunarlarni bilishi bekning nomini ulug‘lashini ta‘kidlaydi. Lekin faqat shugina emas. Elchi o‘z mamlakatining boshqa bir mamlakatdagi qiyofasi, xalqning, el-yurtning kimligini ko‘rsatadigan vosita. Elchiga qarab o‘zga mamlakat odamlari shu mamlakat xalqining ma‘naviyati, axloqi, zakovati, xullas, butun borlig‘ini anglaydi, elchiga qarab xulosa chiqaradi. YUusuf elchilikka munosib odamga talablar qo‘yganda, o‘tmishdan saboq oldi, umumlashtirdi. Zotan, bu jiddiy lavozim bekninggina emas, balki mamlakat va davlatning taqdiriga hal qiluvchi ijobiy yoki salbiy ta‘sir ko‘rsatishi mumkin. (Siyosatnoma”da qanday?)

Kotib. Bek sirini qo‘l ostidagi ikki odamga – kotibga va vazirga ochadi. Bek ichki sirlarini kotibga aytganda, kotib sirlarni saqlay bilishi lozim. U bekning ishonchi. Agar kotib so‘zni qattiq sir tutmasa, og‘zi o‘ra kabidir, og‘zidan chiqqan so‘z urug‘ donachalariday har yoqqa sochiladi, uni terib bo‘lmaydi. Bek kotib tanlashda quyidagi sifatlariga e‘tibor berishi lozimligini YUusuf uqtiradi:

Bitigchi biliglig uqushlug‘ kerak
Xati uz balag‘at taqi edgurak

Bitigda xat uz bolsa achlur kongul
Oqig‘u kelir baqsa avnur ko‘ngul

Balag‘at bila xat tengashsa qali
Edi edgu til bu bitig soz tili

YA’ni:

Kotib bilimli, zakovatli bo‘lishi kerak,
Xati chiroyli, so‘zga usta, ezgu fol bo‘lishi kerak.

Maktubda xat chiroyli bo‘lsa, ko‘ngil ochiladi,
Boqsa o‘qigisi keladi, ko‘ngil quvonadi.

Agar fasohat bilan xush xat tenglashsa,
Bu yozma nutq tili juda ezgu til bo‘ladi. (2653-2655)

Ammo kotib tamagir bo‘lsa-chi? Bunday kotib, deydi YUusuf, - tilni buzadi, chunki u tama niyatida yozadi, oqibatda yozuvni buzadi. Kotib uchun yana bir fazilat – ichkilik ichmasligi, xulq-atvori chiroyli bo‘lishi lozim. Agar kotib ichkilik ichsa, bilimdan yanglishadi va yozuvda xato qiladi. Buning oqibati – kotib yo o‘z boshini yoki xo‘jayinining boshini eydi.

Xazinachi. YUsuf xazinachiga talab qo‘yganda, birinchi navbatda, uning ma‘naviy-ruhiy tomoniga e‘tibor qaratadi. Xazinachi – ko‘zi to‘q, halol va haromning farqiga boradigan bo‘lsa, Xudodan qo‘rqsa, ko‘p mol-dunyo ko‘rib ko‘zi to‘ygan bo‘lsa, shunday odamning xazinachi lavozimiga tayinlasa bo‘ladi. Xazinachining hushyorligi – ishning baroridan kelganidir.

YUsuf asarda yana boshqa tabaqalar – osh boshchi (bosh oshpaz), sharobdorlar boshlig‘i kabi mansablarga munosib nomzodlar tanlash haqida ham bir qator o‘g‘itlar beradi.

“Qutadg‘u bilig”da qanoat timsoli bo‘lgan O‘zg‘urmish obrazi asar voqealarida muhim rol o‘ynaydi. YUqorida davlat tizimida asosiy tayanch bo‘lgan turli tabaqalar – bek, vazir, lashkarboshi, xazinachi kabi bir qator obrazlar orqali YUsuf axloqiy-ta‘limiy va ijtimoiy-siyosiy masalalarni ilgari surgan edi. YUsuf falsafiy qarashlarini va masalalarni esa asardagi O‘g‘uzurmish timsoli orqali etkazadi. Kuntug‘di eligning O‘zg‘urmishga uch marta maktub yozgani va O‘zg‘urmishning javoblari, O‘gdulmish bilan O‘zg‘urmish o‘rtasidagi suhbat va munozarasida bu dunyoning afzalliklari va ayblari, taxt, boylik, odamiylik, axloqiy-ta‘limiy, ayniqsa falsafiy masalalar ilgari suriladi. Jamiyatning turli tabaqalariga bo‘lgan munosabat, o‘sha tabaqalarning jamiyatda tutgan o‘rni kabi moddiy, maishiy va ma‘naviy masalalar, jumladan, beklarga xizmat qilmoq, saroydagi sipohlar bilan suhbat, qora avom bilan aralashib yurish zarurligi, alaviylar, olimlar, tabiblar, azayimxonlar, tush ta‘bir qiluvchilar, yulduzchilar, shoirlar, dehqonlar, savdogarlar, chorvadorlar, hunarmandlar singari toifalar bilan munosabat o‘rnatish; uylanish, bola tarbiyasi, xizmatkorlarga ezgu munosabat, mehmonga borish va mehmon kutish qoidalari to‘g‘risida o‘g‘it beradi. Bu suhbatlarda falsafiy masalalar bilan axloqiy-ta‘limiy, ijtimoiy-siyosiy masalalar uyg‘unlashtiriladi.

O‘zg‘urmish – zohid, bu dunyodan yuz o‘g‘irgan. U “ko‘ngil sevgan” a‘moli bilan yashaydi. U O‘gdulmishga, dunyo senga o‘zini sevdurib qo‘yibdi, hamma ayblari senga fazilat bo‘lib ko‘rinibdi, deya ta‘na qilib, dunyoning va bu dunyoda boylikka mukkasidan ketgan odamlarning quyidagi ayblarini birma-bir ko‘rsatadi:

- dunyo quti Xudodan uzoqlashtiradi, qut - din ofatidir;
- bu bevafo olam - o‘tkinchi, boylik kibr-havo ortishiga olib keladi, bu dunyo nima bergan bo‘lsa, tezda yana qaytib oladi;
- dunyo– ko‘lanka, izidan borsang, qochadi, sen qochsang, izingdan boradi;
- bu dunyoning qiliqlari –jafu, qilmishlari – bevafoqlik, begi bilan uch oy ham turmaydi;
- bu dunyoning quyidagi uchta narsadan boshqa narsasi yo‘q: biri – halol, ikkinchisi – shubha, uchinchisi – haromdir;
- bu dunyoda odam – g‘ofildir;
- xotin, o‘g‘il-qiz tashvishini tortmoq mashaqqat bo‘ladi, kishi kuchini uzadi;
- bu dunyoning yovi uch narsadir: halovat bilmaslik, nafsga qul bo‘lish, diyonatga xiyonat qilish;

-bu dunyoning narsasi sho‘r suvga o‘xshaydi, odam qancha ichsa ham qonmaydi, tili namlanmaydi;

-dunyo ishi sarobdir, kishi tutayin deb qo‘l uzatsa, yo‘qotadi.

O‘zg‘urmish O‘gdulmishga bergan bu o‘gitlarini tarixda o‘tgan avliyolar, zohidlarning ishlari bilan isbot etadi: “Avliyolar bu dunyoning narsa va molini badal qiladilar, Zohidlar boqib, bu dunyo asosini tark etadilar” (3514). Dunyoni, ya’ni mol-dunyoni rad qilish bilan YUusuf qashshoq yashash afzal demoqchi emas, balki dunyoga berilish, mukkasidan ketish insonni ilohiy ma’rifatdan uzoqlashtiradi, ko‘ngilni bo‘ladi. Uning aytmoqchi bo‘lgani shudir.

Bular - oddiy hayotiy detallar, hamma davrlarda insoniyatni haq yo‘ldan chalg‘itgan, faqat o‘zidan boshqani o‘ylamaydigan, xudbin qilib yaratilgan, o‘zining dunyoqarashi bilan yashaydigan insoniyat toifasiga tegishlidir. YUusufning O‘zg‘urmish tilidan aytgan quyidagi bayti hayotga ochiq ko‘z bilan boqishga, odamning hayotdagi tamoyili qanday bo‘lishi kerakligini anglashga undaydi:

Tirikka bu nangdin kechish yoq adash,
Egin buggu ton ham bog‘uzqa ham ash

Halal dunya bulsa yesa qazg‘anib,
CHig‘ayqa ulasa aningdin alib

Kishi ag‘ruqi bolmasa bu bog‘uz
Kishi unmazi ul bu ag‘ruq bog‘uz

YA’ni:

Tirikka bu narsalar (ozuq-ovqat kiyim)dan kechish mumkin emas, ey do‘st,
Egnini butaguvchi kiyim ham, bo‘g‘izga ovqat ham zarur.

Halol dunyo topsa, qo‘lga kiritib bahramand bo‘lsa,
Undan bir ulush olib kambag‘allarga ulashsa.

Kishining mol va tomoq tashvishi bo‘lmasa (qanday yaxshi bo‘lardi),
Mol va tomoq tashvishi kishini ko‘kartirmaydi. (3605-3607)

YUusufning o‘z g‘oyalarini yuzaga chiqarishda mol-dunyoga bino qo‘ymaslik asosiy omil ekan, shu o‘rinda Ahmad YAssaviyning quyidagi baytlarini keltirish o‘rinlidir:

Harom–xarish yig‘mish molg‘a quvonmangiz,
Mollarini qirshi otlig‘ yilon qilur...

Bu dunyoga bino qo‘ygan Qorun qani?

Da'vo qilg'on fir'avn bilan Homan qani?⁷⁴

YOki:

Dunyo mening degonlar, jahon molin olg'onlar,
Karkas qushdek bo'lubon ul haromg'a botmishlar.⁷⁵

YUsuf O'zg'urmish orqali ilgari surgan tasavvufiy g'oyalardan Ibn al-Arabiy, Boyazid Bistomiy, Mansur Xalloy kabi mutassaviflarning chuqur falsafiy ta'limotini qidirish o'rinsiz deb bilamiz. YUsuf komil inson sifatlari bilan Iloh sifatlarini tenglashtirayotgani yo'q, qolaversa, uning maqsadi bu emas edi. Buning ustiga, YUsuf O'zg'urmishni qanoat timsoli sifatida talqin qilgan ekan, O'zg'urmish obrazi orqali ilgari surgan qarashlari, tushunchalari va g'oyalarini tom ma'noda tasavvufga aloqador deb qarab bo'lmaydi. Uning aqidalarida oilani inkor qilish bor. YUqorida aytilganiday, "xotin, o'g'il-qiz tashvishini tortmoq mashaqqat bo'ladi, kishi kuchini uzadi". Oilani inkor qilish va bu dunyo qutidan yuz o'girish bilan mutasavvif bo'lib qolmaydi.

O'zg'urmish Kuntug'di elig va O'gdulmish bilan qilgan suhbatlarida faqirlikni ulug'laydi. Faqirlik – tariqatda o'nta maqomotning biri. So'fiylar nazdida ulug'vor ilohiy mohiyat kasb etish bo'lib, Xudoga bandalikni sidqidildan oliy darajada bajo keltirish, bandalikdan sharaf topish, niyozmandlik va talabgorlikda yo'ldagi tuproq misol nomu nishonsiz bo'lish, Iloh nazdida o'zini zarra, balki zarradan ham kam deb hisoblash. Va shu martabada komillik rutbasini qozonish ham. Barcha narsalar, olamu odam Allohga tegishli, insonning vujudi ham o'ziniki emas, chunki u ham YAratganning mulkidir. Faqrni ana shunday mazmunda anglagan odam tasavvuf mohiyatiga ham etib boradi.⁷⁶ O'zg'urmish timsolida YUsuf nafsga erk bermaslik, halollik, birovning haqini emaslik, boriga qanoat qilib kun ko'rish, haromdan hazar qilish kabi kundalik amallarni bajarishni ommaga da'vat qilishni ilgari suradi.

YUsuf nihoyatda kuzatuvchan. Jamiyatdagi hamma tabaqalarning fe'l-atvorini, lavozim majburiyatlarini puxta o'rgangan. Qaysi lavozimdagi odamlarga bilim, zukkolik, halollik kabi sifatlar zaruru qaysi biriga jismoniy baquvvatlik, qaysi biriga mehribonlik, xushmuomalalik kabi xislatlar kerakligi to'g'risida aytganda, bu toifalarning va mansabu unvonlarning majburiyatlarini sinchkovlik bilan bayon qiladi. ("Siyosatnoma"! Q.B.ga hamohanglik. Ammo farqi, hamohangligi nimada? Ikki uch betda yoritish kerak.)

"Qutadg'u bilig" da bir yuz saksonga yaqin to'rtlik bor bo'lib, SHarq epik she'riyati uchun qulay va keyinchalik keng tarqalgan masnaviyda yozilgan. 71, 72, 73-boblar qasidadan iboratdir.

Asarning vazni, jahonshumul ahamiyati. "Qutadg'u bilig" aruzning mutaqoribi

⁷⁴ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. Тошкент. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1990, 161–бет

⁷⁵ Аҳмад Яссавий. Юқоридаги асар. 196–бет.

⁷⁶ Қаранг: Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент. "Мовароуннаҳр" – "Ўзбекистон", 2009, 26–27– бетлар,

musammani solim (sakkizlik solim mutaqorib) va undan fa'riy (hosila) bo'lgan mutaqoribi musammani mahzuf (tushirilgan sakkizlik mutaqorib), mutaqoribi musammani maqsur (qisqartirilgan sakkizlik mutaqorib) bahrida yozilgan. Misollar:

Solim bahr

Fa-u-lun fa-u-lun

“Qutadg‘u bilig” turkiy xalqlar adabiyoti, umuman, madaniyati tarixida alohida bosqich bo‘lib qoladi.

Savol va topshiriqlar

1. Qoraxoniylar sulolasi qachon tashkil topgan?
2. Qoraxoniylar sulolasi qachon va nima uchun ikkiga bo‘linib ketdi?
3. “Qutadg‘u bilig”ning paydo bo‘lish sabablarini so‘zlab bering.
4. “Qutadg‘u bilig”ning nusxalari haqida so‘zlab bering.
5. “Qutadg‘u bilig”da bek qanday sifatlarga ega bo‘lishi kerak?
6. “Qutadg‘u bilig”da vazir qanday sifatlarga ega bo‘lishi lozim?
7. “Qutadg‘u bilig”da lashkarboshi qanday sifatlarga ega bo‘lishi kerak?
8. “Qutadg‘u bilig”da ulug‘ hojib qanday sifatlarga ega bo‘lishi kerak?
9. Darvozabonlar boshlig‘i va elchi qanday sifatlarga ega bo‘lishi kerak?
10. Kotib va xazinachi qanday sifatlarga ega bo‘lishi kerak?
11. “Qutadg‘u bilig”da falsafiy masalalarni YUsof qaysi obraz orqali o‘rtaga tashlaydi?

Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘atit-turk” asari

Reja:

1. *“Devonu lug‘atit-turk”ning yaratilishi.*
2. *“Devonu lug‘atit-turk” – adabiy manba.*
3. *“Devonu lug‘atit-turk”dagi she‘riy parchalar.*
4. *“Devonu lug‘atit-turk”dagi adabiy janrlar.*
5. *“Devonu lug‘atit-turk”da doston izlari.*
6. *“Devonu lug‘atit-turk”da to‘rtlik.*

Kalit so‘z va terminlar: *urug‘, qabila, turkyshunoslik, qomusiy asar, she‘riy parchalar, lirik va epik janrlar, to‘rtlik, qadimgi folklor, individual she‘riyat, adabiy muhit, turkiy she‘riyat, alliteratsiya, moniylik she‘rlari, qofiya, fors she‘riyati.*

Koshg‘ariyning tug‘ilgan yili aniq emas. U «Devonu lug‘atit-turk» asarini 1068 yili yozib tugatgan. Koshg‘ariy bu asari ustida uzoq yillar ishladi. Avval yurtma-yurt kezib material to‘pladi. YUqori CHindan tortib butun Movarounnahr, Xorazm,

Fargʻona va Buxoroga qadar choʻzilgan keng hududni kezib chiqdi. Bu hududda yashagan urugʻlar, qabilalarning turmush tarzini, kasb korini, turar joylarini aniqladi, tillarini sinchiklab oʻrgandi. Mahmud Koshgʻariy bu asarini oʻrganish bilan ilk bor turkiyshunoslikka asos soldi.

«Devonu lugʻatit-turk» - qomusiy asar. Bu asardan faqat tilga yoki adabiyotga oid materiallar va dalillarnigina emas, balki Markaziy Osiyoda istiqomat qilgan qabilalar tarixi toʻgʻrisidagi manba hamdir. Har bir qabilaning oʻsha davrdagi mavqei, tarixi toʻgʻrisida ham etarli maʼlumotlar beradi. Jumladan, oʻgʻuzlar, qarluqlar kabi yirik qabilalar toʻgʻrisida oʻrni-oʻrni bilan aytilgan maʼlumotlar bunga dalildir.

«Devonu lugʻatit-turk» adabiy manba sifatida ham qimmatli yodgorlikdir. Asardagi sheʼriy parchalar XI asrgacha boʻlgan adabiy hayot toʻgʻrisida toʻlaqonli soʻz yuritishga imkon beradi. Bu sheʼriy parchalar maʼlum bir soʻzning izohi uchun keltirilgan boʻlsa-da, bu parchalar qadimgi turkiy adabiyotda, xususan, lirik va epik janrning rivoj topganidan dalolat beradi. Koshgʻariy keltirgan mazkur sheʼriy parchalar turli mavzuda – mehnat, yorning taʼrif-tavsifi, turk bahodirlarining qahramonliklari, ezgulikka daʼvat, vatanparvarlik va h. SHEʼriy parchalarni Mahmud Koshgʻariy xalq ogʻzidan yozib olgan. Ayni paytda «Devonu lugʻatit-turk»dagi baʼzi sheʼriy parchalar majlum bir ijodkor qalamiga mansub ekanligini Koshgʻariyning ishorasidan bilish mumkin. Koshgʻariy koʻp oʻrinlarda «shoir aytadi» iborasini ishlatadi va bir toʻrtlik keltiradi. Ular xalq orasida mashhur boʻlganlari uchun ham Koshgʻariy ularning ismini aytib oʻtirmagan. Baʼzi shoirlarning (masalan, CHOʻchu) aytib oʻtadi.

O.Pritsakning aytishicha, oʻz Qoraxoniylar sulolasiga mansub odam boʻlgan. U siyosiy taʼqiblardan qochib, oʻn yilcha turkiy qavmlar yashaydigan oʻlkalarda u erdan-bu erga koʻchib yurgan. Ana shu davrda u turkiylar haqida koʻp material toʻplagan. Oxiri Bagʻdodda toʻxtagan. Bu davrda Bagʻdodni Saljuqiylar egallagan edi. Saljuqiylar ham turkiyzabon boʻlgani uchun, Mahmud Koshgʻariy oʻzi toʻplagan materiallar saljuqiylarda qiziqish uygʻotishini bilib, «Devonu lugʻatit-turk» asarini yozgan.

«Devon»dagi sheʼriy parchalar koʻp turkologlar oʻrtasida munozaraga sabab boʻlib kelgan. Koʻpchilik evropalik turkologlar «Devon»da keltirilgan toʻrtliklarni dastlab turkiy xalqlarning qadimgi folkloriga mansub deb qaragan edilar. Jumladan, K. Brokkelman shunday fikrni aytgan edi. Ammo u «Devon»dagi ikkilik va toʻrtliklar unutilib ketgan maʼlum bir shoirlar ijodiga mansubligini ham eʼtibordan chetda qoldirmaydi. Uningcha, asardagi asar yozilgan davrdan ilgari mavjud boʻlgan va islomga hech qanday aloqasi yoʻq. Brokkelman ham «Devon»dagi sheʼriy parchalar misralari teng boʻgʻinli (etti boʻgʻindan oʻn toʻrt boʻgʻinga) qofiyalangan sheʼrlardir.

V.V.Bartold esa «Devonu lugʻatit-»dagi sheʼriy parchalarga nisbatan tamomila boshqacha fikrda. Uningcha, «Devonu lugʻatit-turk»dagi sheʼrlar orasida xuddi

«Qutadg‘u bilig» dagi singari, saroy adabiyotiga xos xususiyatlar bor. Buning isboti sifatida V.V.Bartold quyidagi to‘rtlikni keltiradi:

Turkan qatun qutinga,
Tegur mendin qo‘shug‘,
Ayg‘il sizing tabug‘chi
O‘tnur yangi tabug‘ (1, 357)

Malika (shoh) xotinga mendan maqtov, qasida (qo‘shiq) etkazgin, xodimingiz yangi xizmat bilan yo‘llanadi, deb ayt.

Mazkur to‘rtlik, garchi shaklan xalq og‘zaki ijodiga xos to‘rtlikni gavdalantirsa ham, aniq obraz (Turkon malika) mavjudligi, didaktik mazmun ifodalangani bilan individual she‘riyatga mansub deb qaralsa maqsadga muvofiq bo‘ladi va V.V.Bartoldning qarashlari o‘rinli aytilgan bo‘ladi.

Ayni paytda «Devonu lug‘atit-turk»da shakl jihatidagina emas, balki mazmun tomondan «Qutadg‘u bilig»ga monand didaktik xarakterdagi parchalar ham borki, barqaror adabiy muhit, ma‘lum izga tushgan ijtimoiy hayotning aks sadosini ko‘rishimiz mumkin. Namuna sifatida «Devonu lug‘atit-turk»ning 1-jildidagi to‘rtliklarni keltiramiz:

Ulug‘luq bo‘lsa sen ezgu qilin,
Bo‘lg‘il kishig beglar qatin yaxshi ulan (1,95).

Daraja yoki martaba topsang, xulqingni chiroyli qil, amirlar oldida yaxshilik etkazuvchi, xalqning ishlarini yaxshi qabul qiluvchi bo‘l.

Kelsa qali yarlig‘ bo‘lub yunchig‘ uma,
Keldur anuq bo‘lmish ashig‘ tutma uma (1, 118).

Bechora, ojiz g‘arib mehmon kelsa, hozir bo‘lgan (o‘zingda bo‘lgan) narsani mehmonga tezlik bilan taqdim qil, kechiktirib, beparvolik qilib, mehmonga malol keltirma.

Kelsa kishi etma angar o‘rtar kula,
Baqqil angar ezgulugung ag‘sin qula (1, 149).

Senga kular yuzli bir kishi kelsa, sen uning yuziga issiq kul sochma, yaxshilik qil, yoqimli qiliq bilan hurmatla.

«Devonu lug‘atit-turk»dagi she‘riy parchalar yuzasidan evropalik olimlar olib bildirgan mulohazalar anchayin diqqatga sazovor. Asardagi to‘rtliklar turkiy she‘riyatning qadimgi namunalaridir degan K.Brokkelmanning fikrlari P.Peloning qarashlarini shubha ostiga qo‘ydi. P.Pelo moniylik she‘rlari yuzasidan olib borgan tadqiqotlarida, qadimgi turkiy she‘riyat qofiyali emas, balki alliteratsiyali she‘r bo‘lgan degan xulosaga kelgan edi. Alliteratsiya, uningcha, misralar boshida keladi

va she'ni bir tizimga soladi. Pelo «Devonu lug'atit-turk»dagi to'rtliklarning qofiyalanishini fors she'riyati ta'siri deb qaraydi. «Qutadg'u bilig»ning she'r tuzilishiga fors she'riyatidagi qofiya o'z izini qoldirgan va bu haqda etarli fikrlar aytilgan.⁷⁷ Moniylik oqimidagi she'rlarga e'tibor berilsa, haqiqatan, alliteratsiyaning misralar boshida qo'llanganini kuzatish mumkin. Masalan, «Tong tangrisi» nomli madhiya alliteratsiya izchil qo'llangan she'rning yaqqol namunasidir. She'ni to'liq keltiramiz.

Tang tangri keldi,
Tang tangri o'zi keldi,
Tang tangri keldi,
Tang tangri o'zi keldi.

Turunglar qamug' baglar, qadashlar,
Tang tangrig ogalim.

Korugma kun tangri,
Siz bizni kuzating,
Korunugma ay tangri,
Siz bizni qurtgaring.

Tang tangri,
Yidlig', yiparlig',
Yarug'lug', yashuqlug'
Tang tangri
Tang tangri.

Tang tangri,
Yidlig', yiparlig',
Yarug'lug', yashuqlug'
Tang tangri
Tang tangri.⁷⁸

Misralar boshidagi **t, y, k, s** undoshlarining takrori alliteratsiyali she'ri yuzaga chiqargan. Bu she'rda «Devonu lug'atit-turk»dagi singari qofiya qo'llanmagani uchun hijolar tengligi yo'q. Alliteratsiyali she'rda hijolar tengligi bo'lishi shart emas. Ritm va ohang alliteratsiya bilan birga takror orqali ham yuzaga kelaveradi. Moniylik she'rlarini kuzatsak, alliteratsiya usuli she'riyatning muhim xususiyati bo'lganini ko'ramiz. «Bizing Tangrimiz adgusi radni tiyur», Aprinchur tiginning boshlanishi o'chib ketgan she'ri, «O'lim tasviri», «Moniyga atalgan madhiya»

⁷⁷ Òçõëëää Á. Þñóô õĩñ Xĩæëá àà òóðëëé kıðëý òàðàκκè,òè.Òĩøëáò, 1994.

⁷⁸ Resid Rahmati Arat. Eski turk siiri: 1991, 8-35-s.

alliteratsiyali she'r qadimgi turkiy she'riyatning tuzilishida asosiy omil ekanini ko'rsatadi.

“Devon”dagi she'rlar haqida quyidagi xulosalarga kelish mumkin: 1. Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lug'atit-turk” asaridagi she'rlar ham xalq og'zaki ijodiga, ham individual she'riyatga mansub. 2. Matnlar islomdan oldingi davrga mansub, ammo musulmonlikning ta'siri ham seziladi.

Bunday talqindan so'ng yana quyidagicha savol kelib chiqadi: agar “Devon”dagi she'rlar ham xalq og'zaki ijodiga, ham individual she'riyatga mansub bo'lsa, qaysi tamoyillarga ko'ra ularni farqlash mumkin? “Devon”dagi hamma she'rlar sillabik she'r deb qabul qilingan, ya'ni folklor va adabiy parchalar metrikasi bir xil. Hamma she'rlar qofiyalangan. Demak, she'ning tovush tuzilishi folklor va individual she'riyatni farqlash uchun zaruriy edement bo'lib xizmat qilmaydi. Nihoyat, matnlar mazmunida ham (Turkon malikaga bag'ishlangan to'rtlikdan tashqari) folklorga oid she'rlar bilan individual she'riyatni farqlashga yordam beradigan hech narsa yo'q.⁷⁹

Agar “Devon”dagi she'rlar islomgacha bo'lgan davrga mansub bo'lsa va bora-bora musulmonlik ta'sirida qolgan bo'lsa, bu she'riy parchalarning tuzilishidagi qaysi elementlar islomgacha bo'lgan davr elementlarini qaysi elementlar islom ta'sirida deb qaraladi? Musulmonlik ta'siri nimada o'z ifodasini topgan? Bombachining fikricha, islomgacha bo'lgan she'r turi izosillabizm (teng hijolilik) tamoyili buzilgan o'rinlardagi baytlarda o'z aksini topgan. Bombachi, qadimgi turkiy she'riyat uchun misralardagi bo'g'inlar miqdori turlichaligi xarakterlidir, deb asoslashga harakat qiladi. Masnaviy shaklidagi qofiyalanishga ega bo'lgan ikkiliklar arab-fors poetikasining ta'siri sinab ko'rilgan usuldir deb qarash mumkin, deydi.

Bombachining bu fikrini haqiqatdan uzoq deb bo'lmaydi. Zotan, Koshg'ariy o'z asarida (1 jild, 151-betda Ash'a degan shoirning arabcha bir baytini keltiradi) arabcha baytlarni ham keltiradiki, bundan Mahmud Koshg'ariy arab-fors she'riyati poetikasidan foydalangani haqiqatga yaqin, deb aytish mumkin. Quyida arab-fors adabiyotiga oid masnaviy shaklidagi baytlardan keltiramiz.

Alg'il o'gut mendin, o'g'ul erdam tila,
Bo'yda ulug' bilga bo'lub, bilging ula (1, 85).

O'g'il, mendan o'git sotib ol, fazilat tila,
El-yurt orasida ulug' olim bo'l, ilmingni tarqat.

Qishqa etin kelsa, qali qutlug' yay,

⁷⁹ Nõääääää Ä.Ä. Ðàçèòèà òððèñèèò ñÿòè-ãñèèò òìðì à Õ1 ääää. Ääääíäÿ ðääääèöÿ äîñòì-ñé èèððàðòóðú, ññèää, 1971, 8-бет.

lug‘atit-turk» va «Qutadg‘u bilig»ga tegishli. Rus va Evropa turkologiyasida «qadimgi turkiy adabiyot» va «qadimgi turkiy til» nomi ostida XI asrgacha bo‘lgan turkiy tildagi yodgorliklar nazarda tutiladi va bu o‘zini oqlaydi.

Gap «Devonu lug‘atit-turk» va urxun- enisey yodnomalarining tili umumiyliги va bu manbalardagi tasvirning uyg‘unligi haqida ketar ekan, yana Fitratga murojaat etamiz. U yuqoridagi asarida «Devon»dagi bir necha epik asarlarni tiklaydi, ular tasvir xarakteri, ruhi, poetik jihatlari, voqealar mazmuni jihatidan xalq eposlariga taalluqli ekanligi sezilib turadi. Fitrat «Devon»dagi to‘rtliklarni mazmuniga ko‘ra, o‘n besh bo‘limga guruhlaydi. Biz bu o‘rinda VII (Tangut bегining urushi, 53-58-betlar), VIII (Uyg‘urlar bilan urush, 58-60-betlar), XII (Bir urush, 74-78-betlar), XIII (Uch urush, 72-74-betlar) bo‘limlaridagi to‘rtliklarning yodnomalardagi parchalarga nafaqat g‘oya va mazmun tomondan, balki tarixiylik nuqtai nazaridan ham ta‘kidlamocchimiz. Misol uchun «Tangut bегining urushi» deb nomlangan bo‘lim to‘rtliklarida (8 to‘rtlik) jang manzarasi tasvirlangan.

Qatun sini jig‘iladi,
Tangut begin yag‘iladi,
Qani ag‘ib jag‘iladi,
O‘yin suvin qizil sag‘di.

Qatun sini qabilasi qichqirishib, g‘ulg‘ula solib, tangut begiga dushman bo‘ldi, urush ochdi, (oqibatda) bo‘ynidan zil suv sog‘ilgan kabi bo‘lib, qoni vijillab oqdi.

Bu to‘rtliklardagi tarixiy voqealar turk xoqonligi davrida yuz bergan. Qiyos uchun Bilga xoqon yodnomasidagi tangutlar bilan bo‘lgan jang lavhasiga to‘xtalaylik.

Yati yigirmi yashima tangut tapa suladim. Tangut bodunin buzdim, og‘lun, yutuzin, yilqisin, barimin anta altim (Bx, 24) – O‘n etti yoshimda tangutga lashkar tortdim. Tangut xalqini engdim, o‘g‘lini, xonumonini, yilqisini, molini o‘shanda oldim.

Bu voqea VIII asrning boshlarida – taxminan 702 yiliga to‘g‘ri keladi. Ammo tarixiy voqealarning aynanligini «Devon»dan qidirish maqsadga muvofiq emas. «Devon»dagi to‘rtliklar xalqning ijodi sifatida paydo bo‘lgan, ya‘ni xalq qo‘shiqlaridir. Quyidagi parchada ham Bilga xoqon yodnomasidan keltirilgan parchadagi singari jang tasviri va tangutlarning mag‘lubiyati tasvirlangan:

Tangut susin ushuqladi,
Kishi ishin elikladi,
Aran atin balqiladi,
Bulun bolup bashni tig‘di.

Tangut qo‘shinini sovuqda bosdi. Bu ish bilan erkaklar ishini masxara qildi. Bosqinda barcha er hakm otlarni har kimga bo‘lakladi (ya‘ni hadya qildi). Oxirida o‘zi asir bo‘lgach, boshi kesildi.

Tangut xani yubildi,

O'lum birla tubuldi,
Qazashlari tabladi,
O'lum ko'rub yuzi ag'di.

Tangut xoni uni boshdan aldadi-da, so'ngra ulim bilan tepaladi, engdi, qarindoshlari uni bu mag'lubiyatidan orlandilar. Chunki o'limni ko'rgach, uning yuzi oqargan edi.

Mazkur to'rtliklarda jang tasviri, qahramonlarning xatti-harakatlari, holati batafsil tasvir etilgan. Chunki epik bayon bilan birga, naturalistik tasvir tamoyil folklor uchun, ayniqsa, doston uchun xarakterli xususiyatdir.

Yoki quyidagi to'rtlik ham motiv va syujet jihatidan To'nyuquq, Kul tigin yodnomalaridagi aksariyat jang lavhalarini gavdalantiradi.

Eran alpi o'qushtilar,
Qing'ir ko'zun baqishtilar,
Qamug' tutup to'qushtilar,
Qilich qing'a kuchin siqti.

Erlar, botirlar bir-birlarini kurashga undadilar. Bir-birlariga yov ko'zi bilan yomon qaradilar. Butun yaroqlari bilan urushga kirishdilar. Qilichlarning qinga kirishi qiyinlashdi.

«Devon»dagi to'rtliklar qadimgi turk davrida shakllangan va ularga qadimgi turk davridagi tarixiy voqealar zamin bo'lgan ekan, bizningcha, yuqoridagi parchalarni tarixiy qo'shiq janriga mansub deb qarash kerak.⁸³

Mahmud Koshg'ariy nozik didli adabiyotshunos sifatida maqol va she'rni yaxshi farqlaydi va har bir baytni berishda aniqlik kiritadi. Qaysi o'rinda maqol, qaysi o'rinda she'r kelayotganini o'quvchiga uqtirish uchun "maqolda shunday kelgan", "she'rda shunday kelgan" iboralarini keltiradi (**maqollardan sharhlash kerak**).

"Devon"da she'rlardan tashqari, Mahmud Koshg'ariy ikki afsonani ham keltirgan. SHu afsonalardan biri - "Oltin qon" afsonasi, ikkinchisi - yil hisobi to'g'risidagi afsonadir. Afsona turkcha o'n ikki muchal yillarining paydo bo'lish tarixiga oiddir (1, 331-332). Koshg'ariy afsonani hikoya qilib bo'lgach, qadimgi turkiylarda yil hisobi quyidagi tartib bilan yuritilishini ko'rsatadi: *sichqon yili, sigir yili, bars yili, quyon yili, timsoh yili, ilon yili, ot yili, qo'y yili, maymun yili, tovuq yili, it yili, to'ng'iz yili*.

Bu afsonaning yana bir diqqatga sazovor tomoni shundaki, qadimgi Xitoy afsonalari tarkibida ham mazkur afsona bor. Xitoylarda bu afsona Budda bilan bog'liq.

Xitoylarda rivoyat qilinishicha, Budda er yuzini tark etishdan oldin huzuriga hamma hayvonlarni chaqiribdi. U bilan xayrlashgani o'n ikki hayvon kelibdi, xolos. Kelgan hayvonlarni mukofotlash uchun Budda, men chaqirganimda navbat

⁸³ Дахитиға Ё. Ықидеааае аһаџ, 16-17-бетлар.

bilan kelganingiz bo'yicha yillarga nom beraman, debdi. Hayvonlar birinchi bo'lib kim kelgani to'g'risida bahslasha boshlabdilar. Oxiri, bir to'xtamga kelish uchun musobaqa uyushtirishga qaror qilibdilar: daryoning narigi qirg'og'iga birinchi bo'lib o'tgan hayvonning nomi bilan birinchi yil ataladigan bo'libdi. Keyingi yillar daryoni birin-ketin kechib o'tgan hayvonlar nomi bilan ataladigan bo'libdi. Nihoyat, o'n ikki jonzot qirg'oqqa tizilishibdi va baravar suvga o'zlarini tashlabdilar. Kalamush darrov ho'kizning ustiga minib olibdi, ho'kiz esa hech narsani sezmad. Ho'kiz boshqa hamma hayvonlardan oldinga ketib, daryoning narigi qirg'og'iga chiqishga tayyorlanibdi. SHu lahzada *kalamush* uning ustidan sakrabdi-da, qirg'oqqa bir necha soniyaga *ho'kizdan* oldin chiqibdi. SHunday qilib, kalamush birinchi bo'lib chiqqan hisoblanibdi. Qolgan hayvonlar shu tartibda suzib o'tibdilar: *yo'lbars, quyon, ajdar, ilon, ot, qo'y, maymun, xo'roz, it*. To'ng'iz nihoyatda sustkash va dangasa ekan, shuning uchun eng oxirida qirg'oqqa etib kelibdi.⁸⁴

Ikkala afsonadagi yil hisobining nomlari va tartibida katta farq yo'q. Ehtimol, Xitoyga buddaviylik kelgandan keyin, qadimgi turklar afsonasini o'zlashtirgan bo'lishlari mumkin.

SHuningdek, "Devonu lug'atit-turk"da munozara (YOz va Qish munozarasi) janri, Alp Er To'ngaga va yana bir noma'lum qahramonga bag'ishlangan marsiya ham bor.⁸⁵

Savol va topshiriqlar

1. "Devonu lug'atit-turk" qachon va qaerda yaratilgan?
2. "Devonu lug'atit-turk"ni yozish uchun material to'plash maqsadida Mahmud Koshg'ariy qaysi o'lkalarni kezib chiqdi?
3. "Devonu lug'atit-turk"da "shoir aytadi" iborasi nimani anglatadi?
4. "Devonu lug'atit-turk"dagi didaktik she'riy parchalarga misol keltiring.
5. "Devonu lug'atit-turk"dagi she'riy parchalar qaysi davrga tegishli?
6. "Devonu lug'atit-turk"dagi she'riy parchalar bilan qaysi qadimgi yodgorliklar o'rtasida uyg'unlik bor?
7. "Devonu lug'atit-turk"da qaysi janrlar uchraydi?
8. "Devonu lug'atit-turk"dagi maqollar qaysi mavzuda?

Ahmad YUgnakiy va uning "Hibat ul-haqoyiq" asari

Reja:

1. Adibning tarjima holiga oid kuzatuvlar.
2. Navoiy "Munshaot"da Ahmad YUgnakiy haqida.
3. "Hibat ul-haqoyiq"ni qo'lyozmalari.

⁸⁴ Ôirè Ýîðîrè. Óêðîüáirèà èèãðà, Ñàirèð-Перепыт, 2008, 29-бет.

⁸⁵ Қàðàirã: Ñòàáéääà È.Ã. Ёқîðèääàè àñàð, 153- 162, 195 -207- áàòèàð.

4. Asarning tuzilishi va boblar tahlili.
5. “Hibat ul-haqoyiq”ning jahonshumul ahamiyati.

Kalit soʻz va terminlar: *Alisher Navoiy, “Nasoyim ul-muhabbat”, talaba, hikmatlar, bayt, naql, tolibi ilm, til, uslub, Dod Spohsolor bek, Sayfi Isfarangiy, Badiuzzamon, Husayn Boyqaro, “Munshaot”, Adib Ahmad, maktub, qoʻlyozma, xattot, bayt, sharq adabiyoti, naʼt, tazod sanʼati.*

Adibning tarjima holiga oid kuzatuvlar. Ahmad YUgnakiyning tarjimai holi toʻgʻrisida maʼlumot deyarli saqlanmagan. Navoiy “Nasoyim ul-muhabbat” asarida Adib Ahmad degan nom ostida unga toʻxtaladi va uning qaysi oʻlkadan ekani, shaxsiyati va jismoniy holati haqida shunday deydi: “Adib Ahmad ham turk elidin ermish. Aning ishida gʻarib nimalar manquldur (yaʼnigʻ aroyib voqealar koʻchirib qoldirilgan). Derlarki, koʻzlari butov (yaʼni butun) ermishki, aslo zohir emas emish. Basir boʻlub, oʻzga basirlardek andoq emas ermishki, koʻz boʻlgʻay va koʻrmas boʻlgʻay.”⁸⁶ CHamasi, Navoiy ham Adib Ahmad haqidagi maʼlumotlarni biron tarixiy manabadan olgan. Aks holda, uning shaxsiy hayotiga va fazilatlariga oid quyidagi maʼlumotlarni keltirmagan boʻlardi: “Ammo bagʻoyat ziyrak va zakiy va zohid va muttaqiy (yaʼni taqvodor, parhizkor) kishi ermish. Haq s.t. agarchi zohir koʻzni yopuq yaratqandur, ammo koʻngli koʻzin bagʻoyat yoruq qilgʻondur: loʻbyogʻa (yaʼni oʻyinchoqqa) ilik surtubdur va debdurki, qoʻy bukragiga oʻxshaydur va naxudni bamogʻi bila silab, debdurki, itolgu boshigʻa oʻxshar. Maskani Bagʻdoddin necha yigʻoch, baʼzi debdurlar, toʻrt yigʻoch yoʻl ekan”.⁸⁷

Navoiy mazkur asarida Adib Ahmadning yoshligida – madrasa talabasi ekanligidayoq zukko, donishmand boʻlgani va el ogʻzida doston boʻlganiga ishora qiladi. Navoiy davom etib yozadi: “Bir kuni Imom Aʼzam q.r. darsigʻa hozir boʻlur erkandur va bir masʼala oʻrganib, bu yoʻlni yayogʻ borur erkandur. Darsda eri saffi niʼol (yaʼni poygak) erkandur. Naqledurki, Hazrat Imomdin soʻrubdurlarki, shogirdlaringiz arosida qaysidin andoqki koʻnglunguz tilar, rozisiz? Bovujudi (yaʼni shunday boʻlsa ham) Imom Muhammad va Imom Abu YUsof r. va alarning abnoyi jinsi (yaʼni tengqurlar) va hamsabaqlari. Imom q.s. debdurki, bori yaxshidurlar. Ammo ul koʻr turkki, saffi niʼolda oʻlturur va bir masʼalani mazbut qilib (yaʼni xotirda saqlab), toʻrt yigʻoch yoʻl yayogʻ kelib borur, andoqki kerak ul tahsil qilur.”

SHundan soʻng Navoiy Adib Ahmadning chuqur maʼnoli hikmatlari turkiy xalqlari orasida nihoyatda mashhur boʻlgani toʻgʻrisida dalillarini keltiradi va garchi “Hibatul-haqoyiq” asarining nomini tilga olmasa ham, ikki bayt keltiradi: ”Va aning tili turk alfozi bila mavoizi nasoyihqa (yaʼni pandu nasihatlar, oʻgʻitlarga)

⁸⁶ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Ўн еттинчи жилд, Насойим ул-муҳаббат. Тошкент, Фан, 2001, 426-бет.

⁸⁷ Алишер Навоий. Юқоридаги асар, ўша бет.

go‘yo (ya‘ni gapiruvchi va biyron so‘zlovchi) er mish. Xeyli elning muqtadosi (ya‘ni ergashtiruvchisi, imomi) er mish. Balki aksar turk ulusida hikmatu nuktalari (ya‘ni nozik ma‘noli so‘z, ma‘nosi chuqur so‘z) shoe‘dur (ya‘ni yoyilgan, tarqalgan, mashhurdir). Nazm tariqi bilan aytur er mish, aning favoididindur (foydaliligidandir):

Ulug‘lar ne bersa emasman dema,
Ilik so‘n, og‘iz ur, emasang ema!

Va ham aningdurkim:

So‘ngakka ilikdur, eraanga bilik,
Biliksiz eran ul so‘ngaksiz ilik”.⁸⁸

Adib Ahmad haqida Navoiy keltirgan dalillar afsonaomuz mazmuni ifodalaydi. Navoiy keltirgan naqlda Adib Ahmad Imom A‘zamning eng yaxshi shogirdlaridan biri, Imom A‘zamdin tahsil olgan tolibi ilm sifatida talqin qilingan. Abdurauf Fitrat bunga aniqlik kiritgan. U Imom A‘zamning hijriy 150 yili vafot etganini, “Hibat ul-haqoyiq” hijriy ikkinchi asrda (“Qutadg‘u bilig” va “Devonu lug‘atit-turk”dan uch asr burun) yozilganini qabul etishga imkon yo‘qligini ta‘kidlagan edi. Fitrat uchun eng asosiy dalil – “Hibat ul-haqoyiq”ning til va uslub tomondan “Qutadg‘u bilig”ga yaqinligidir. “Hibat ul-haqoyiq” til va uslubiga ko‘ra, “Qutadg‘u bilig”dan bir-ikki asr keyin yozilgan.⁸⁹ Fitrat asosiy dalil sifatida “Hibat ul-haqoyiq” bag‘ishlangan Dod Spohsolor bekning kimligi va u yashagan davrni oladi. Dod Spohsolor bek haqida fors shoirlaridan Sayfi Isfarangiy (581\1185 -666\1268) devonida ma‘lumot bor. Dod Spohsolor bek Sayfi Isfarangiy zamonida yashagan Farg‘ona hokimidir.⁹⁰

Navoiyning “Munshaot” asarida Mirzo Badiuzzamonga yozilgan bir maktub bor. Badiuzzamon otasi Husayn Boyqaroga qarshi isyon ko‘taradi. Navoiy Badiuzzamonga nasihat tariqasida maktub yozar ekan, Adib Ahmadning quyidagi to‘rtligini keltiradi:

Otadin xato kelsa, ko‘rma xato,
Savob bil xato qilsa dag‘i ota.

Seni yuz balodin qutqarg‘ay Xudo,

⁸⁸ Алишер Навоий. Юқоридаги асар, 426-427-бетлар.

⁸⁹ Фитрат. Танланган асарлар. 2-жилд. Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи филология фанлари доктори, профессор Х.Болтабоев, Маънавият, 2000, 47-бет.

⁹⁰ Фитрат. Юқоридаги асар. 49-бет.

Otaning xatosin bilgil savob.⁹¹

Adib Ahmad “Hibat ul-haqoyiq”da ham o‘zi haqida quyidagicha ma’lumot beradi:

Adib Ahmad otim, adab, pand so‘zim,
So‘zum munda qolur, borur bu o‘zum.

SHuningdek, “Hibat ul-haqoyiq”ning muallifi haqidagi ayrim izohlar, tushuntirishlar bu asarni ko‘chirgan kotiblar tomonidan ham kiritilgan. Jumladan, asarning bir qo‘lyozmasida Adib Ahmad haqida quyidagicha ma’lumot berilgan:

Otasi oti Mahmudi YUgnakiy,
Adib Ahmad o‘g‘li, yo‘q ul hech shaki.

Adibning eri oti YUgnak erur,
Safoliq ajab er, ko‘ngullar yorur.

Adiblar adibi fozillar boshi,
Go‘hartin so‘z aymish, adin so‘z boshi.

SHuningdek, asar qo‘lyozmasiga kotib tomonidan yozilgan izohda shunday misra bor:

Tug‘a ko‘rmas edi adibning ko‘zi.

SHoirning ko‘zi ojiz ekani to‘g‘risida Navoiy bergan ma’lumot, qolaversa, “Hibat ul-haqoyiq”ni ko‘chirgan kotiblar bergan ma’lumotlardan shu narsa anglashiladiki, asarni adib og‘zaki aytib turgan va biron kotib yozib olgan.

Asarning qo‘lyozmalari. «Hibat ul-haqoyiq»ning besh nusxasi mavjud. Nusxalar bir-biridan juz’iy farqlarga ega. Ulardan eng eskisi Samarqandda Zaynul Obidin degan xattot tomonidan uyg‘ur yozuvida ko‘chirilgan bo‘lib, 1444 yilda Turkiyaga borib qolgan. 1480 yilda Turkistondan Turkiyaga ko‘chib borgan Abdurazzoq baxshi degan kishi ushbu kitobning arab yozuvi ustiga uyg‘ur yozuvida ko‘chirgan. Har uch nusxa Istanbulda saqlanadi. So‘ngroq yana ikki nusxasi topilgan. Demak, hozirda kitob qo‘lyozmasining besh nusxasi mavjud.

Asarda kotib tomonidan kiritilgan misrada Adib Ahmadning tug‘ilgan yurti YUgnak degan joy ekani ko‘rsatiladi. YUgnakni ko‘pchilik olimlar – Samarqand atrofida deb ko‘rsatadilar.

Asarning tuzilishi va boblar tahlili. “Hibat ul-haqoyiq” 254 baytdan iborat. Adib Ahmad asarning tuzilishi haqida to‘xtalib: “Tuzattim bu o‘n to‘rt bob ichra so‘zum” deb yozadi. Ammo asarning ko‘chirish jarayonida kotiblar ayrim boblarni ko‘rsatuvchi sarlavhalarni tushirib qoldirganlar. SHu bois asar boblari miqdori

⁹¹ Фитрат. Юқоридаги асар, 48-бет.

kamayib ketgan.

Adib Ahmad asarini yozishda SHarq adabiyoti an'analarini davom ettiradi. Birinchi bob hamd bilan boshlanadi: YAratganga hamdu sano, Uning rahmatiga umidvorlik, asarni yozishdan Undan madad tilash, YAratganning borligini jamiki yaratilgan narsalar ko'rsatib turgani, o'likdan tirikni, tirikdan o'likni yaratishi, qudrat egasi yagona Tangridan boshqasi yo'qligi haqida aytadi.

Ikkinchi bob na'tdan - Payg'ambarning madhi, yaratilgan payg'ambarlar orasida unga teng keladigan yo'qligi, uni madh etishdan til lazzatlanishi, tilga shakar va asal bag'ishlashi kabilardan iborat. SHuningdek, to'rt xalifa – Sodiq (Hazrati Abu Bakr), Foruq (Hazrati Umar), Zayn nurin (Hazrati Usmon), Ali ham madh qilinadi.

Uchinchi bobda Adib Ahmad Dod Spohsolor bekka hamdlar aytadi: podshoh, ya'ni Dod Spohsolor bek aql-hush, yaxshi xislatlarga boy, bilimdon, jamiki fazilatlar unda mujassamlashgan. Bu podshoh Simak yulduzi – Baliq quyrug'i deb ataluvchi yulduzlardan ham yuksak himmatli, saxvatli, raiyat dardiga darmon shohdir. U xalqqa shafqati, ammo g'azablenganda, arslonga o'xshaydi. Quvvat bobida Umarday navqironidir, saxovat bobida Usmonday yuksak himmatlidir. U shu darajada tetikki, tetikligi fazodan ham baland, insof va adolatda No'shirvondek odildir. Uning saxovatidan hatto osmondagi bulutlar ham uyaladi, dushmanlari ham uning xislatlariga amindir. Barcha xislat va fazilatlarni muruvvatli, saxovatli ulug' Tangri shohga ato qilgan.

Bu hamdu sanolardan so'ng Adib Ahmad quyidagicha lutf qiladi:

Okush az teb aymas bezizlar tengiz,

Bulut hadya qilsa ushaq qatrani.

[Agar bulut bir zarracha tomchi suv hadya qilsa, dengiz oz demay to'lqinlana beradi.]

Tengiztin karimrak shahim ming qata,

Qabul qilsa tan yoq bu az hadyani

[Dengizdan ming qayta shohim ulug'roq, bu ozgina arzimas hadyani qabul qilsa ajab emas, deb umid qilaman].

Asarning to'rtinchi bobida Adib Ahmad Dod Spohsolor bekning nomi olamda mangu qolsin deb bu kitobni yozganini, bu kitobni o'qiganlar shohning haqiga duo qilishlarini, o'qimishli, savodli kishilar bu kitobdan foydalanishlarini umid va niyat qilib bayon etadi.

"Hibatul-haqoyiq"ning maqsadi beshinchi bobdan boshlanadi. Adib Ahmadning maqsadi – pandnoma adabiyotlariga xos komil insonni tarbiyalashning muhim omili bo'lgan ilmning manfaati, jaholatning zarariga e'tibor qaratish va kitobxonga etkazishdir. Insonning saodati kaliti ilmdadir, deydi Adib Ahmad. Bu o'gitni "Qutadg'u bilig" da ham ko'rib o'tgan edik. Ilm nafaqat insonning hayotida, balki davlat va jamiyatni boshqaruvda ham hukmdorlar uchun asosiy qurol.

Adib Ahmad bilimning ahamiyati haqida so'zini davom ettirar ekan, shunday

bir mantiqli o'xshatish qiladi va bilimni qimmatbaho narsa kabi inson avaylashi va beqadr narsa inson uchun keraksiz ekanini ta'kidlaydi:

Bahaliq dinar ol biliklik kishi,
Bu jahil biliksiz bahasiz bishi.

[Bilimli kishi baholik dinordir, ilmsiz johil kishi qimmatsiz emish kabidir].

Adib Ahmad ilmi odamning yuksakligini, ilmsiz odamning esa tubanligini ta'riflab, bu ikki toifa hech qachon teng bo'la olmasligini shunday yozadi:

Biliklik, biliksiz qachan teng bolur,
Biliklik tishi – er, jahil er – tishi.

[Ilmi kishi bilan ilmsiz kishi qachon teng bo'ladi?! Bilimli xotin kishi – er kishidir. Bilimsiz erkak – xotin kishidir].

Adib Ahmad ilmning afzalliklari to'g'risidagi o'gitlarini davom ettirar ekan, suyakning mazmuni ilik bilan bo'lgani kabi, insonning ko'rki ham aql va tafakkur, ilm ekanini ta'kidlagan holda, ilmi va ilmsiz odamlarning taqdirigi oid hayotiy dalillar keltiradi: ilmi kishilarning oti mashhur bo'ldi, bilimsiz kishilar esa tiriklayin o'ldi, ularning ko'rguligi shu bo'ldi, deb quvonchlarini ham, afsus-nadomatlarini ham yozadi.

Adib Ahmad shu tariqa tazod san'atidan foydalangan holda ilmlilikning inson uchun katta fazilat va ilmsizlikning og'ir fojia ekani to'g'risidagi qarashlarini davom ettiradi, insonni bilimli bo'lishga da'vat qiladi. Ahmad YUgnakiy ilmlilik va ilmsizlikni faqat ma'lum shaxsiyatlarga xos fazilat va illat sifatida qaramaydi, balki bu ikki narsaning ostida jamiyatning manfaati va fojiasi borligiga ishora qiladi.

Adib Ahmad ilmi va ilmsiz odamlar to'g'risida so'z yuritganda, faqat fanning ma'lum bir sohasiga oid dunyoviy ilmlarnigina nazarda tutmagan. Ilm, ma'rifat tushunchalari hamma davrda ham keng ma'noni ifoda etgan. Ilmi odam – dunyoqarashi keng, mulohazali, diniy bilimlarni ham puxta egallagan va ularga rioya qiladigan, zukko, hayotiy tajribasi katta, jamiyatdagi, insonlar o'rtasidagi munosabatlarni noziklik bilan ilg'ab oladigan va shunga qarab fikr yuritadigan, inson ko'ngliga ozor bermaydigan va hokazo xislatlarga ega zotlardir. Oltinchi bobda ilm o'rganish haqida alayhissalomning aytganlariga to'xtalar ekan, ilmsiz odamga to'g'ri so'z ham ma'nisiz bo'lib tuyuladi, unday toifaga o'git foydasizdir, deb hukm chiqaradi. Johil, nodon kimsalar ma'rifatning qadrini aslo bilmasliklarini, ular har qancha yuvinsa ham pok bo'lmasligini afsus bilan qayd etadi.

Ettinchi bob oldingi bobning mantiqan davomidir.

Sakkizinchi bobda muhim masalalar ko'tarilgan. Bular – tilni tiyish va odob-axloq haqida. Mazkur bob targ'ib-tashviq ma'nosida emas, balki insonni ogohlantiradi, to'g'ri yo'lni ko'rsatadi, mulohazali bo'lishga, har bir so'zni o'ylab

gapirishga da'vat qiladi.

Tiling bekta tutg'il, tishing sinmasun,

Qali chiqsa bekta, tishingni siyur, -

[Tilingni tiy, tut, tishing sinmasin, agar so'zlab yuborsang, tiling chiqib qolsa, tishingni sindiradi] deb oddiy hayotiy haqiqatni anglashga o'rgatadi. Mulohazakorlik, o'ylab so'zlash aqlli odamga munosib. "Ko'p vaysagan til ayamaydigan yovdir,.. achchiq, erk berilgan til bir kun boshingga etadi" deb kitobxonni balo-ofat tildan kelishi haqida ogohlantiradi, o'tmishda ko'p odamlar tilining dastidan boshidan judo bo'lgani haqida dalillar keltiradi.

To'qqizinchi bob – aqldan ozish, til jarohati va uni tiyish haqida. Bu bob ham oldingi bobda ko'tarilgan masalalarni davom ettiradi. Aqldan ozish degani - tabiatan telba bo'lib qolish degani emas, balki aqlsizlik, ahmoqlik tufayli tilga erk berib, nodonlarcha so'zlash deganidir. Adib tili dastidan o'kinganlar ko'p, deb o'tmishga ishora qiladi, tilni tiyganlar orasida esa bunaqasi bo'lmagan, inson yaxshilikni ham, yomonlikni ham tilidan ko'radi, deb uqtiradi.

Bundan keyingi boblarda dunyoga muhabbat qo'yish eng katta xato ekani, sazovatning samarasiyu baxillikning oqibatlari, tavozelik manaati, kibrlilik va harislikning zarari to'g'risidagi o'gitlardan iborat. Dunyo bir yolg'onchi, sarobga o'xshaydi, yuzini bir ko'rsatib, keyin qochadigan narsa. Bu olamda insondan qoladigan yaxshi nomdir, yaxshi nom qoldirish uchun takabburlikdan, manmanlikdan tamomila uzoq bo'lish, tavozega amal qilish, dunyo moliga ruju qo'ymaslik. Inson mol –dunyosigi ishonib o'zini kiborli tutadi, ulug'likka qo'l cho'zishining sababi ham mol –dunyosi tufaylidir - Adib Ahmad mana shu illatlardan xalos bo'lishga da'vat qiladi. Mol –mulk, boylik hech kimga vafo qilmaganini, narigi dunyoga hech narsasiz yalang'och ketishi haqidagi azaliy hikmatlarni baytlariga singdiradi. Odam ato bilan Momo Havoni misol qilib keltiradi.

Adib Ahmadning mol –dunyoga hirs qo'yish, odamzodning nafsi va ehtiyoji cheksizligi, bir ikki vodiy to'la oltini bo'lsa ham, uchinchisini istashi haqidagi dalillari "Qutadg'u bilig"da O'zg'urmishning O'gdulmishga bergan o'gitlariga hamohangdir. Har ikkala asardagi didaktik ruh bilan bir qatorda, o'z davridagi faqirlikni ixtiyor qilib yashash haqida keng tarqalgan aqida ikkala asarga birday ta'sir ko'rsatgan. Qolaversa, hadislar (darvoqe, "Hibatul -haqoyiq"dagi har bir bob sarlavhalari hadislariga tayanadi)dagi faqirlik haqidagi pandlar ham har ikkala asarda bu olamning mol –dunyosidan voz kechish, mol –dunyo deb inson o'zini o'qqa–cho'qqa urishini qoralaydi. SHu boisdan ham "Hibat ul-haqoyiq"ning keyingi boblarida Muhammad a.s. ning tavozelikni oshirish va kibrlilikni tashlash to'g'risida; harislik haqida; insonlarning ikki "vodiy" to'la oltini bo'lsa ham uchinchisini istashi haqida; Tangrining buyrug'i va shafqatiga itoat qilish haqida; g'azabni engish, Tangrining har narsaga qodirligi, imonga erishish yo'llari, Uning Rasuliga sadoqat va Ollohning muhabbatiga etishish to'g'risida: ibodat orqali

sevinchni kutish haqida; ming do‘stdan bir dushman ko‘p ekani haqida aytganlari komil insonni shakllantirish yo‘lidagi katta qadamlar edi.

Asarning vazni va jahonshumul ahamiyati. “Hibat ul-haqoyiq” asari to‘rtliklardan iborat bo‘lib, aruzning muta‘qoribi musammani maqsur bahrida (faulun faulun faulun faul) yozilgan. Turk olimi Turk olimi Najib Osim “Hibat ul-haqoyiq”ni ilk bor topgan va o‘rgangan olimdir. U 1906 yili bu asarning Abdurazzoq Baxshi ko‘chirgan nusxasidan parcha chop ettirgan edi. Rashid Rahmatiy Arat bu asarning Turkiyadagi nusxalarini o‘tgan asrning o‘rtalarida nashr qildirgan va asarning asliyat eski uyg‘ur-turk yozuvida bitilgan deb aytdi.⁹² O‘zbekistonda ilk bor Abdurauf Fitrat bu asar haqida maqola e‘lon qilgan va turkiyalik olimlar asar nashrida yo‘l qo‘ygan bir qator kamchiliklarga o‘z munosabatini bildirgan edi. Marhum turkiyshunos olim Qozoqboy Mahmudov bu asarning tanqidiy matnini o‘tgan asrning 70-yillarida chop ettirdi va tadqiq etdi. Qozoq va uyg‘ur olimlarining bu asar yuzasidan olib borgan tadqiqotlari va nashri ham diqqatga sazovor⁹³.

Savol va topshiriqlar

1. Navoiy Adib Ahmad haqida qaysi asarida qanday ma‘lumot beradi?
2. Navoiy Adib Ahmad haqidagi ma‘lumotlarni qaerdan olgan?
3. Navoiy Adib Ahmadni qanday ta‘riflaydi?
4. Adib Ahmad tarjimai holiga qaysi o‘zbek olimi aniqlik kiritgan?
5. “Hibat ul-haqoyiq”ning nechta qo‘lyozmasi bor?
6. Asar necha bobdan iborat? 1-2-boblarga to‘xtaling.
7. Asarning maqsadi nechanchi bobdan boshlanadi?
8. Adib Ahmad ilmi va ilmsiz odamlarga qanday ta‘rif beradi?
9. Dunyoga muhabbat qo‘yish xatodir degan o‘git qaysi bobda? SHu bobni kengroq sharhlang.

Ahmad YAssaviy

Alisher Navoiy hazratlari tomonidan «shayx ul-mashoyix» deya ulug‘langan hazrat Ahmad YAssaviyning hayot yo‘li va ijodiga xos xususiyatlarni o‘rgatish anchagina murakkabliklarga ega. Birinchidan, bizning pedagogik amaliyotimizda YAssaviy asarlarini o‘rgatish tajribasi yo‘q darajada. YAssaviy ijodi sho‘ro zamonida uzoq vaqt mobaynida keng xalq ommasidan bekitib kelingani uchun egamanlik davrida ham uni o‘qitish oson bo‘lmayapti. Ikkinchidan, professor-o‘qituvchi oldida hazrat YAssaviyning avliyolik maqomiga keragidan ortiqroq e‘tibor qaratilib, uning she‘riyatiga xos xususiyatlarni ko‘rsatishga etrlicha diqqat qilinmasligi havfi bor.

⁹² Бу ҳақда қаранг: Хўжанова Г. “Ҳибат ул-ҳақойиқ” ҳақиқатлари. Тошкент. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 2001. 32-бет

⁹³ Hemit Tomur, Tursun Eyub/ Atebetu l-hekayik. Uygur kilasik Adabiyati, Pekin, Milletler nasriyati – 1980; Ахмед Йўғибеки. Ақиқа – Алматы, 1985.

Uchinchidan, Ahmad YAssaviyning umr yo‘liga doir ma‘lumotlar juda ham kam. Buning ustiga, uning asarlarida keyingi davr tilining haddan tashqari kuchli ta‘siri sezilib turadi. Ayrim mutaxassislar, hatto, kitob sifatida nashr etilgan va o‘quvchilarga taqdim etilayotgan himatlarning bevosita YAssaviy hazratlariga tegishli ekaniga shubha bilan qarashadi. To‘rtinchidan, YAssaviy hikmatlarini tushunish va to‘g‘ri izohlash uchun tasavvuf ta‘limotidan tuzukkina xabardor bo‘lish talab etiladi. Chunki YAssaviy, umuman, Turkiston erlariga so‘fiylik ta‘limotini yoyishda etakchilik qilgan, turkiy millatni tasavvufdan xabardor etgan ilk murshid edi.

Ma‘lumki, tasavvuf ta‘limotida ko‘ngil tarbiyasiga, uni poklash va yuksaltirishga katta e‘tibor qaratildi. Musulmon uyg‘onishi davrining turli bosqichlarida Imom G‘azzoliy, Ahmad YAssaviy, Abduxoliq G‘ijduvoni, Bahoviddin Naqshband, Najmiddin Kubro kabilarning bir-biridan farq qiluvchi yassaviylik, xojagoniy, naqshbandiylik, kubroviya, qalandariya kabi so‘fiylik yo‘nalishlari rivojlandi. Bu ta‘limotlarda olam turfaligi, unda insonning o‘rni va maqomi masalalari ancha teran ishlab chiqildi. Zuhurot yoki tajalli nazariyasi olamni tushintirishda o‘tkinchi va abadiy olamni ajratib qaraydi hamda borliqni ilohiy asoslarga tayanib izohlaydi. Zarralarning asliga qaytishi va moyaga qo‘shilishi, YAratuvchining cheksiz qudrati, tengsiz go‘zalligi hamda bu sifatlarning barcha yaratilarda namoyon bo‘lishiga tayanadigan tajalli nazariyasi rivojlandi. Odam nafs bilan emas, balki ruh tarbiyasi bilan yuksalishi, mehribon va rahmdil Egasiga yaqinlashishi mumkinligi borasidagi qarashlar tizimga aylandi.

Ruh ta‘limotining rivoji adabiyotga kuchli ta‘sir etdi. Badbinlik, jaholat, ma‘rifatsizlik keskin qoralandi. Ahmad YAssaviy turk dunyosidagi ilk mutasavvuf o‘laroq Allohni ko‘ngil bilan tanish, unga so‘ngsiz muhabbat qo‘yish g‘oyalarini yoyishga katta e‘tibor qildi. Domlalar YAssaviy ijodini o‘rgatishga ajratilgan vaqt mobaynida buyuk avliyo asarlarining shu jihatlariga e‘tibor qaratishlari kerak bo‘ladi.

Ma‘lumki, tasavvufning mohiyati hamisha ham to‘g‘ri anglab etilavermadi. Bu ta‘limot o‘z taraqqiyotida ancha murakkab bosqichlarni bosib o‘tdi. So‘fiylik badiiy asarlar, umuman, adabiyotga faqat estetik lazzat manbai emas, balki Allohni ko‘ngil yordamida anglash, uni sevish, unga intilishda yuzaga keladigan holatlarni anglatish vositasi sifatida qarashga moyil edi.

Domla YAssaviy ijodini o‘rgatish asnosida talabalariga insonning yagona mukammal zot — Allohga etishish, uning jamolidan bahramand bo‘lish uchun komillik yo‘liga kirishi so‘fiylikdagi asosiy masala ekanini tushuntirishi kerak. SHuningdek, tasavvufda tariqatga katta e‘tibor qaratilishi, tariqatni pir belgilab berishi kabi holatlar sababiga to‘xtalishi lozim bo‘ladi. Ayni o‘rinlarda tasavvufiy qarashlarning rasmiy islomga, shar‘iy yondashuvlarga to‘la muvofiq kelmaydigan jihatlariga ham borligiga talabalar diqqati tortilishi kerak. Negaki, rasmiy dinda har bir mo‘mindan Allohni tanish uchun toat-ibodat qilish talab etiladi.

Tasavvufda nokomil, gunohkor oddiy bir odamning aqli o'n sakkiz ming olamni yaratgan buyuk Allohni anglashi mumkin emasligi, butun insoniyat YAratganini tanishi uchun payg'ambarlar zarur bo'lganidek, har bir mo'min ham Allohni anglashi, unga bo'lgan muhabbatini izhor etishi uchun vositachi pir lozimligi talab qilinadi. O'zining aqli YAratganni anglash maqomiga etolmagani uchun ham solik, ya'ni Allohning jamoliga etishmoqchi bo'lgan yo'lchi butun inon-ixtiyorini tariqat, ya'ni yo'lning etakchisi — pirga berib, u boshlagan yo'ldan yurishi tasavvufda maqsadga muvofiq deb qabul etiladi.

Rasmiy dinda mo'min qilgan toat-ibodati uchun mukofot kutadi: do'zax azobidan qutuladi, jannatdagi rohatga etishishi mumkin bo'ladi. So'fiylikda esa solik bunday ulushdan umid qilmaydi. Mutasavvuf uchun Allohga sevgisi tufayli oxiratda jannatdan umidvor bo'lish, ezgu amal uchun haq talab qilish bilan tengdir. Holbuki, chin muhabbat tagida hech qanday g'araz bo'lmasligi, solik hamma narsadan voz kechib, YAratganni sevishi kerak, xolos. So'fiy uchun eng katta mukofot oxiratdagi ajrlar emas, balki Alloh jamolidan umidvorlikdir. SHuning uchun ham tasavvufda toat-ibodat asosiy narsa emas. Asosiy narsa — solikning o'zini nafs xurujlaridan tozalab, YAratganning jamoliga erishish orzusiga sadoqati. Bunda go'zallik, ishq asosiy tushunchalar va yo'llar hisoblanadi. Alloh go'zal va mehribonligi uchun adoqsiz sevishga loyiqdir. Muhabbat esa solikni ma'naviy kamolot orqali ilohiy visolga erishtiruvchi yagona vositadir. Buning uchun solik mo'min hijron azoblariga bardosh berishi, nafs istaklarini rad etishi, ruhining tinimsiz takomillashuviga erishishi talab etiladi. SHular haqda talabalarda tasavvur uyg'otilsa, Ahmad YAssaviy hikmatlarini o'rgatish oson kechadi.

Alloh vasliga erishmoqchi bo'lgan solik shariat, tariqat, ma'rifat, haqiqat singari bosqichlarni bosib o'tishi kerak. YAssaviy «Faqrnoma»sida bu bosqichlarning har birida o'ntadan jam'i qirq maqom borligi aytiladi. «Devoni hikmat» atamasidagi «hikmat» so'zining teran ichki ma'nosi ham to'g'ri talqin qilinishi kerak. Ilohiyotchi mutaxassislarning aniqlashicha, «hikmat» arabcha so'z bo'lib, donishmandlik, falsafa, sir, haqiqatga to'g'ri keladigan so'z, tadbir, sabab singari olti ma'noga ega ekan. YAssaviy hazratlari "hikmat"ni ko'proq haq yo'lni ko'rsatuvchi so'z ma'nosida qo'llaganlar. Talabalar ma'na shu kabi ilk ma'lumotlarga ega bo'lishgach, hikmatlarning o'zini engilroq qabul etishadi va osonroq tushunishadi.

YAssaviy ijodini anglashda tasavvufning solik erishadigan eng yuksak marra haqiqat, shariat esa uning birinchi bosqichi ekanligini tushunish hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Tariqat shariatdan yuqori bosqich, ammo shariatsiz unga o'tib bo'lmaydi. SHariatning hali dingina ekani, unda mo'mindan talab qilinadigan narsalar unchalik ko'p emasligi: Allohning borligi va birligiga imon keltirish, namoz o'qish, ro'za tutish, zakot berish, hajga borish kabi shar'iy amallarni har qanday mo'min ham bajara olishi mumkin ekaniga to'xtalish kerak bo'ladi. Tasavvuf tariqatdan boshlanishi, "tariqat"ning o'zi yo'l degani ekani, u Allohni

anglashning, uni qalb ko'zi bilan tanishning, ishq bilan unga etishday uzoq yo'lining boshlanishi ekani bildirilishi lozim. Bu yo'l pirga qo'l berishdan boshlanadi. Hazrati YAssaviy hikmatlarining birida shariatsiz tariqat, tariqatsiz ma'rifat, ma'rifatsiz haqiqat yo'qligini go'zal yo'sinda ifoda etadi:

Tariqatga shariatsiz kirgonlarni,

SHayton kelib imonini olur ermish.

Ushbu yo'lni pirsiz da'vo qilg'onlari,

Sarson bo'lib aro yo'lda qolar ermish.

Mashg'ulot boshida bu borada berilgan ma'lumotlar talabalarga hikmatlardagi nozik va yashirin mantiqiy, ilohiy va badiiy ma'nolarni to'liq anglash imkonini beradi.

Talabalar yassaviya tariqatiga xos xususiyatlardan ham xabardor bo'lishlari kerak. Chunki so'fiyona ta'limotning yangi yo'lini yaratgan buyuk avliyo hazrati YAssaviy tariqati bir qator o'ziga xos jihatlarga egadir. Chunki, YAssaviy oldin o'zi mansub bo'lgan malomatiyya mazhabidagilar singari tasavvufning ichki, botiniy yo'lidan boradi. Keyinchalik, o'zi ish olib borayotgan sahroyi turkiy budunga xos ruhiy xususiyatlardan kelib chiqqan holda «zikru jahriya»ni, ya'ni ovoz chiqarib munojot qilish, o'z qarashlarini oshkora targ'ib etish yo'lini tanladi. Negaki, turkiy xalqlar tabiatan ochiq, jamoatchi, birlashuvchi va bir-birlaridan ta'sirlanishga moyil uluslardan iborat. SHuningdek, YAssaviy tasavvufga zikrning ommaviy, raqsu samo bilan amalga oshiriladigan usulini olib kiradi. Bu soliklarga ruhiy trans holatlarda Alloh huzuriga ko'chish imkonini beradi.

SHu tariqa, Ahmad YAssaviy hazratlari keyinchalik Turkistonda keng yoyilgan, shoir Mashrab zamonida avj nuqtasiga ko'tarilgan qalandarlik harakatiga ham asos soldi. Qalandarlar shaxsiy manfaati va nafsini unutib, haq yo'lga kirgan va hayotini haqiqat hamda adolat tantanasiga bag'ishlagan jo'mard shaxslar edi. YAssaviya tariqati shayboniylar hukmronligi davrida deyarli rasmiy mafkura tusini oldi. SHayboniy xonlarning ko'pchiligi, ayniqsa, Muhammad SHayboniyxon va Ubaydullaxon bu mazhabga astoydil berilgan kishilar edilar. SHuning uchun ham bu ikki shoh-shoir hukmronlik qilgan yillarda yassaviya keng yoyildi. YAssaviya tariqati nafaqat Turkiston o'lkasi, balki Turkiya, Kavkaz erlariga ham yoyildi. Eronzaminda ham uning kuchli ta'siri sezilardi.

Talabalar Ahmad YAssaviy, garchi, YUsuf Xos Hojib va Ahmad YUgnakiylar bilan deyarli ketma-ket yashab ijod qilgan bo'lishiga qaramay, bitiklarining tili ularniki bilan qiyoslab bo'lmaydigan darajada sodda va tushunarli ekaniga alohida e'tibor qaratishlari lozim. Hazrati YAssaviy o'z hikmatlariga badiiy asardan ko'ra, mo'minlarni haq yo'lga boshlash vositasi, soliklarni komillikka yo'llashning ta'sirchan omili sifatida qaraganlar. YA'ni shoir uchun she'r maqsad emas, balki tariqatni anglatish yo'lidagi vosita bo'lgan. Domla ayni shu jihatlarni hisobga olgan holda ish ko'rsa, saboqlardan kutilgan maqsadga erishadi. SHuningdek, shoir hikmatlariga xalqona soddalik va donolik xos ekaniga diqqat qilish o'rinlidir.

Negaki, YAssaviy, asosan, keng dashtu dalalarda yashayotgan turkiylarni tariqatga boshlash uchun ularning shuuri va ko'ngliga etib boradigan badiiy vositalar topishi hamda shunga xizmat qiladigan tildan foydalanishi zarur edi.

Ayni shu zaruriyat tufayli YAssaviy hazratlari o'z hikmatlarida chorvadorlar turmushida keng tarqalgan detallarni, ularning tilida ko'p qo'llaniladigan obrazli ifodalarni ishlatadilar. Hikmatlardagi «*to'rt oyoqli cho'bin ot*», «*Dunyo uchun g'am ema, Haqdin o'zgani dema, Kishi molini ema, sirot uzra tutaro*», «*Ahli ayol, qarindosh hech kim bo'lmaydur yo'ldosh, Mardona bo'l g'arib bosh, umring eldek o'taro*», «*Ishq bozori ulug' bozor, savdo — harom, Oshiqlarg'a sendan o'zga g'avg'o — harom, Ishq yo'lig'a kirganlarga dunyo — harom*», «*Ishq yo'lida jon berganni armoni yo'q, Bu yo'llarda jon bermasa, imkoni yo'q, Har ne qilsang, oshiq qilg'il, parvardigor*», «*Tufrog' bo'lg'il, olam seni bosib o'tsim*» singari timsol va satrlarda xalqona yo'sinda bildirilgan haq fikrlar ifodaning o'ta ta'sirli ekanligi bilan ajralib turadi. SHu kabi hikmatlar YAssaviy hazratlarining shoir sifatidagi salohiyatlari nechog'lik baland ekanini ko'rsatadi. Hikmatlar zamiridagi ilohiy va hayotiy ma'nolarni anglatish bilan birga ulardagi badiiy joziba ham sezdirilsa, mashg'ulotlardan kuzatilgan maqsadga to'la erishiladi va dars jarayonida talabalarning faol ishtiroki ta'minlanadi.

Ahmad YAssaviy hazratlari turk dunyosining eng mashhur shaxsiyatlaridandir. Farididdin Attor uni «Piri Turkistoniy» deb atagan, buyuk Navoiy «shayxul mashoyix» deb nomlaydi, o'z yurtida esa «Hazrati sultonim» deydilar. YAssaviyning hayoti va ijodii faoliyati O'zbekistonda mustaqillikdan keyingina o'rganilmoqda. Bu borada birinchi manba, tabiiyki, uning «Devoni hikmat» asaridir. SHuningdek, YAssaviyning xalifasi Sulaymon Boqirg'on qalamiga mansub «Hakim ota kitobi», Navoiyning «Nasoyim ul-muhabbat», Fazlulloh Ro'zbehxonning «Mehmonnomai Buxoro», Xizr ibn Ilyosning «Manoqibi Hoji Bektoshi valiy», Avliyo CHalabiyning «Sayohatnoma», Husomiddin Bulg'oriyning «Tavorixi Bulg'oriya», Haziniyning «Javohir ul-abror» kitoblarida ham oz-ko'p miqdorda ma'lumotlar berilgan.

Mavjud ma'lumotlarni umumlashtirib, chog'ishtirib, tizimga solib, ular asosida jiddiy ilmiy tadqiqot yaratgan turkiyalik olim Muhammad Fuod Ko'pruluzoda bo'lgan edi. Uning 1918 yilda «Turk adabiyotida ilk mutasavviflar» degan kitobida YAssaviy haqida atroflicha to'xtalangan. Abdurauf Fitrat 1927 yilda YAssaviy va uning ijodi to'g'risida maqola yozdi. 1972 yilda esa, professor Ergash Rustamovning «Ahmad YAssaviy hikmatlarida tarix va hayot sadosi» maqolasi («O'zbek tili va adabiyoti» jurnali 4-5- sonlar) chop etilgach, muallif boshiga turli savdolar solindi. 1991 yildan keyingina YAssaviy va uning hikmatlari haqda tadqiqotlar qilish keng yo'lga qo'yildi. Hozirda YAssaviy ijodi birgina O'zbekiston yoki Qozog'iston emas, ochun miqiyosida keng o'rganilmoqda.

Ahmad YAssaviy hozirgi Qozog'iston jumhuriyatining CHimkent viloyatiga qarashli Sayram shahrida tug'ilgan. Sayram tarixi miloddan oldingi zamonlarga

borib taqaladigan qadim shaharlardan. Bir vaqtlar «Isfijob», «Madinat ul-bayzo» (Oq shahar) nomlari bilan mashhur boʻlgan. Navoiy Ahmad YAssaviyning tugʻilgan erini YAssi deb koʻrsatadi. CHamasi, ulugʻ avliyoning “YAssaviy” taxallus nisbasi, ayrim sheʼrlaridagi ishoralar hazrat Navoiyda shunday fikrni yuzaga keltirgan boʻlsa kerak. Lekin YAssaviy hayoti va ijodini oʻrgangan mutaxassislar uning Sayramda tugʻilgan, deb hisoblaydilar.

YAssaviyning tugʻilgan yili aniq emas. Manbalar uning YUusuf Hamadoniylar qoʻlida oʻqiganligini tasdiqlaydi. SHunga qaraganda, Ahmad YAssaviy XI asrning ikkinchi yarmida tugʻilgan. CHunki YUusuf Hamadoniylar oʻzi 1048 yilda tugʻilgan. Ahmad YAssaviyning otasi Ibrohim otligʻ kishi boʻlib, shayx edi. Uning Hazrati Ali avlodlaridan boʻlganligi naql qilinadi. Onasi Oysha shayx Ibrohimning muridlaridan boʻlgan Musa shayxning qizidir. Ahmad oilada ikkinchi farzand boʻlgan. Opasining oti Javhari SHahnozdir. Juda yoshlik paytlarida ota-onasi vafot etib, etim qolgach, opasi bilan YAssiga kelishadi. SHayx Arslonbobdan⁹⁴ tarbiya topadi. YOsh Ahmadning Arslonbob bilan uchrashuvi voqeasi rivoyatlarga koʻmilgan. Ularga koʻra, Arslonbob paygʻambarimiz ashoblaridan boʻlib, rasulullohning Ahmad YAssaviyga atagan omonatlari — bir dona xurmoni topshirib, uning tarbiyasi bilan shugʻullanish maqsadida toʻrt yuz yil yashagan.

Maʼlumotlarga koʻra, Ahmad YAssaviy taxminan 1110 yillardan Buxoroda mashhur YUusuf Hamadoniylar tahsil olib, uning izdosh xalifasi darajasiga koʻtariladi. YUusuf Hamadoniylar vafotidan keyin uning oʻrniga birinchi xalifa boʻlib shayx Abdulloh Barqiy koʻtariladi. U vafot etgach, ikkinchi xalifa sifatida shayx Hasan Andoqiy, uning oʻlimi (1160 yil)dan soʻng, uchinchi xalifa tarzida Ahmad YAssaviy irshodlik mavqeini egallaydi. Soʻng bir «ishorati gʻaybiya» bilan oʻz oʻrnini toʻrtinchi xalifa Abduxoliq Gʻijduvoniylar topshirib, YAssiga qaytadi va vafotiga qadar u erda irshodlik maqomida boʻladi.

Ahmad YAssaviyning necha yil umr koʻrgani haqida afsona darajasidagi qarashlar bor. Baʼzilar 63 yoshda vafot etgan desalar, ayrimlar bu sanani 73, yana birlari 85 deb koʻrsatadilar. Koʻpruluzoda 120, rus turkologi V. A. Gordlevskiy 125 deb belgilaydilar. Bunday turli-tuman xulosa chiqarishga shoirning hikmatlari ham maʼlum darajada sabab boʻladi. Masalan, bir hikmatida shunday deyilgan:

Eranlardan fayzu futuh ololmadim,
YUz yigirma yoshga kirdim, bilolmadim,
Haq taolo toatlarin qilolmadim,
Eshtib, oʻqub erga kirdi Qul Xoja Ahmad.

Ulugʻ soʻfiyning 1166 yilda YAssida vafot etgani aniq, tugʻilgan yilini esa, aniqlash kerak. Qabri YAssi — Turkistonda. 1396-1397 yillarda Amir Temur qurdirgan ulkan maqbara hozir ham muqaddas ziyoratgohdir.

⁹⁴ «Боб» “эшик” маъносини билдиради. Алишер Навоий «Насойим ул-мухаббат»да Фарғонада «улуғ машойих»ни «боб» деб айтишларини маълум қилади.

Ahmad YAssaviy bir o'g'il, ikki qiz ko'rgani ma'lum. O'g'lining oti Ibrohim bo'lib, yoshlik paytlarida vafot etgan. Gavhari SHahnoz va Gavhari Xushnoz otlig' qizlari bo'lgan. Xo'ja Ahmad YAssaviyning hozirda yashayotgan avlodlari Gavhari SHahnoz nomli qizidan tarqalgan.

YAssaviyning nomi turk dunyosida ikki jihatdan shuhrat topgan:

1. Pir, karomatlar ko'rsatgan avliyo.

2. Hikmatlar muallifi bo'lgan shoir.

Alisher Navoiy u zot haqida: «*Xoja Ahmad YAssaviy Turkiston mulkining shayxul mashoyixidir. Maqomoti oliy va mashhur, karomoti matavoli (hayratlanarli) va nomahsur (chegarasiz) ermish. Muridu ashobi g'oyatsiz va shohu gadoning irodat va ixlosi ostonida nihoyatsiz ermish. Imom YUsuf Hamadoniyning ashobidindur... Va aning mazori Turkistonda, YAssi degan erdaki, aning mavlid va manshaidur, voqe' bo'lubdur va Turkiston ahlining qiblai duosidur*», - deb yozadi.

Rivoyatlarda uning to'qson to'qqiz ming muridi, o'n ikki ming ashobi va sanoqsiz xalifalari bo'lgani naql qilinadi. YAssaviyning o'rniga birinchi xalifasi ustoz Arslonbobning o'g'li Mansur ota, u o'lgach (1197), o'g'li Abdulmalik, so'ng uning o'g'li Tojxo'ja, Tojxo'janing o'g'li Zangi ota irshodlik qilishgan. Xorazmlik Said ota (1218-1219 yilda vafot etgan) uning ikkinchi xalifasi, Hakim ota (Sulaymon Boqirg'oniy) esa, uchinchi xalifasi edi.

YAssaviyning karomatlari haqidagi rivoyatlarda uning Xizr bilan ko'p marta suhbatdosh bo'lgani naql qilinadi. Xizr unga «*Har kun etti iqlimni kezaman va har iqlimdan bir suhbatdosh izlayman. Lekin shu paytgacha, senday qobiliyatli va asl suhbatdoshga duch kelmadim*», - degan ekan. Bir kuni «shayx ul-mashoyix»ni juma namozida uchratmagan muxoliflari uning ustidan har xil ig'volar to'qib, yurt hukmdoriga chaqadilar. U taftish buyuradi, tekshirib ko'rishsa, Ahmad YAssaviy juma namozini o'qish uchun Makkaga ketgan ekan...

Sohibqiron Temurning unga alohida muhabbat qo'yganligi bejiz emas. Uning farmoni bilan hazrat qabri ustiga gumbazining balandligi 30, aylanasi 40 gazlik ulkan maqbara qurildi. Unga vaqf er ajratilib, daxlsiz deb e'lon qiladi. Jahongirning 1402 yilning boshida mashhur Rum safari oldidan Turkiston shayxlaridan tumor yozdirib ketgani tarixiy asarlarda qayd etilgan. «Voqeoti Temur» kitobida Anqara jangida buyuk jahongir Ahmad YAssaviyning:

YAldo kechani sham'i shabiston etgon,

Bir lahzada olamni guliston etgon,

Bir mushkul ishim tushubdur, oson etgil,

Ey, barchani mushkulini oson etgon

satrlarini etmish marta yod o'qiganligi aytilgan.

YAssaviy aytadiki, tasavvufning asosida Allohni anglamoq yotadi. Alloh Haq va Haqiqat bo'lgani uchun ham uni oddiy odamning aqli bilan anglash mumkin emas. Buning uchun pir kerak. Bu dunyoda to'g'ri yo'lni topishning birdan-bir yo'li tariqatdir. «Devoni Hikmat»da bu to'g'rida:

Tariqatga siyosatlig‘ murshid kerak,
Ul murshidga e‘tiqodlig‘ murid kerak,
Xizmat qilib pir rizosin topmoq kerak,
Mundog‘ oshiq haqdin ulush olur ermish.

YAssaviy aytadiki, shariat imonning po‘sti bo‘lsa, tariqat uning mag‘zidir. SHariat islomning zohiri bo‘lsa, tariqat botinidir. Birini ikkinchisiz tasavvur qilib bo‘lmaydi.

Ahmad YAssaviy «YAssaviya» deb atalgan tariqatning qoidalar tizimini ishlab chiqadi: 1) murid pirini barchadan afzal bilmog‘i va unga ixtiyorini to‘la topshirmog‘i lozim; 2) murid o‘z pirining barcha ramz va ishoralarini bexato anglashi kerak; 3) u pirining barcha so‘zlari hamda ishlariga sodiq bo‘lishi lozim; 4) murid pirining barcha topshiriqlarini chaqqon, sidqidil bajarib, uni hamisha rozi qilmog‘i shart. CHunki Alloh rizosi unga bog‘liqdir; 5) murid o‘z so‘ziga sodiq, va‘dasida mustahkam bo‘lib, piriga nisbatan ko‘nglida biror shubhaga bo‘lmasligi kerak; 6) u Alloh yo‘lida butun mol-mulkini, piriga nisor etmoq uchun tayyor turmog‘i lozim; 7) murid pirining barcha sir-asrorini bilgani holda uni boshqalarga bildirmasligi, pirining do‘stiga do‘st, dushmaniga dushman bo‘lib yashamog‘i shart; 8) u pirining mushkullarini oson, pandu nasihatlarini bajo qilmog‘i lozim.

O‘z navbatida, pir ham shunga munosib bo‘lishi kerak. YAssaviyning «Faqrnoma» asarida bu borada shunday fikrlar aytilgan: *«SHayx uldurkim, niyoz olsa, mustahiq (muhtoj)larg‘a, g‘arib bechorag‘a bergaylar. Agar olib, o‘zi esa, murdor et emishdek bo‘lg‘ay. Agar to‘n qilib kiysa, ul to‘n to‘zg‘uncha Haq taolo namoz, ro‘zasini qabul qilmag‘ay va agar olg‘an niyozidin non qilib esa, Haq taolo oni do‘zaxda turluk azobg‘a giriftor qilg‘ay. Va agar andog‘ shayxga har kishi e‘tiqod qilsa, kofir bo‘lg‘ay. Andog‘ shayxlar mal‘un turur. Oning fitnasi Dajjoldin badtar, shariatda, tariqatda, haqiqatda, ma‘rifatda murtd turur. Ey tolib, agar Haqni talab qilib topay desang, andog‘ pirga qo‘l bergilkim, shariatda orifi billoh (ollohni tanuvchi) bo‘lsa, tariqatda voqifi asror bo‘lsa, haqiqatda komilu mukammal bo‘lsa, ma‘rifatda daryoyi ummon bo‘lsa, saodat bo‘lg‘ay. Agar murid shariat ilmini bilmasa, shariat ilmini anga o‘rgatg‘ay. Agar tariqatda holi voqe‘ bo‘lsa, tariqat ilmi birlan yo‘lg‘a solg‘ay va haqiqat siridin muridga yo‘l ko‘rsatgay. Ma‘rifatda jazabai Haq paydo qilg‘ay».*

YAssaviyning o‘zi pir sifatida ilm-fanga alohida e‘tibor qiladi. Professor E. Rustamovning ma‘lumot berishicha, YAssaviy masjidi manglayiga «Talabul ilm farizatun ala kulli muslimin va muslimatin» degan hadisni yozdirib qo‘ygan ekan. «YAssaviya» tariqatini «jahriya» deb ham aytishadi. «Jahr» — oshkor qilmoq, baland ovoz bilan o‘qimoq degani. Bu borada «Devoni Hikmat»da shunday satrlar bitilgan:

Mani hikmatlarim ko‘plarg‘a ayting,
Duo takbir qilib, rahmatga boting,
Agar hikmat o‘qusa, ayuhannos,

Erur farzand manga ul tolibi xos.

Muallif «duo-takbir»ga, «hikmatlarni ayuhannos o'qish»ga e'tibor qaratadi. Qalandarlikni Allohni tanishdagi asosiy vosita deb biladi.

Turkistondagi darveshlik-qalandarlik tarixi Ahmad YAssaviydan boshlanadi. Ular islom g'oyalari bilan sug'orilgan hikmatlarni dunyoning turli tomoniga yoydilar. Turkiyalik mutaxassislar Onado'li sarhadlarining musulmonlashuvi, bu o'lkada turk islom davlatining maydonga kelishida qalandarlar katta xizmat qilgan deyдилar. Qalandarlar mol-dunyo, davlatu saltanat, kibru havoni tark etib, faqirona umr o'tkazishga harakat qildilar. Zamonida eng ilg'or ijtimoiy harakatga aylanib, atrofiga jamiyatdagi sog'lom kuchlarni to'plagan. Masalan, 1898 yilgi Andijonda yuz bergan milliy ozodlik qo'zg'olonining harakatlantiruvchi kuchi qalandarlar edi. Ular faqat Allohga hamdu sano bilangina emas, balki har qanday zulmga qarshi kurash bilan ham shug'ullanishardi. Qalandarlik harakatining chor hukumati tomonidan rasman taqiqlanganligi ham bejiz emasdi.

Devoni hikmat. Ahmad YAssaviyning bizga etib kelgan asari «Devoni hikmat»dir. U «Faqrnoma» deb atalmish so'zboshi bilan boshlanadi. «Faqrnoma» faqirlik ta'rifiga bag'ishlangan. So'fiylikda mol-dunyoga hirs qo'yish tanqid qilinib, faqirlik ulug'lanadi. Ammo faqirlik qashshoqlik emas. Faqirda ortiqcha boylik bo'lmaganidek, o'zgaga muhtojlik ham yo'qdir. Qashshoq esa kunini ham ko'rolmaydigan yo'qsuldir. Hazrati Muhammad: «Al-faqr faxri» (Faqirlik faxrimdir),- deganlar. Rivoyat qiladilarki, payg'ambarimiz me'rojga chiqqanlarida Alloh taolo u kishiga faqir qiyofasida ko'ringan ekan. Faqirlikning bunday ulug'lanishida ma'no bor. Chunki mol-dunyoga hirs qo'yish, birinchidan, odamni harom-halolni farqlamaslikka undaydi. Bunda bironing haqqiga xiyonatga, zulm-zo'ravonlikka yo'l ochiladi. Ikkinchidan, mol-dunyo egasida kibru havo, manmanlik paydo qiladi. SHu sababli, mumtoz adabiyotimizda faqirlikka alohida e'tibor berilgan. Bu borada tegishli hadislarni sharhlash va badiiy ifodalash yo'lidan borilgan. Mumtoz adabiyotda eng ko'p tasvirga olingan hadislar: «*Har ummat uchun bir fitna sababi bor. Ummatimning fitnasi mol-dunyodir*», «*Faqirlar bilan birga o'tirib-turish kamtarlik va ustun bir fazilatdir*», «*Allohim, meni faqir o'laroq yashat va faqir o'laroq o'ldir*» kabilardir. Xullas, «faqir», tasavvufda mol-dunyoga o'ch bo'lmaslik, zohiran yo'qsul hayot kechirish, Ollohga etishish uchun qilinadigan xatti-harakat va bosib o'tiladigan maqomlarni ifodalovchi atama bo'lib qoldi. «Faqrnoma»da mana shu maqomlar aks ettiriladi.

Tasavvufda muridning tilagi haqqa etish, Alloh vasliga erishishdir. Buning uchun solik shariat, tariqat, ma'rifat, haqiqat bosqichlarini bosib o'tishi kerak. So'fiy erishadigan eng yuqori bosqich — haqiqat. SHariat – shu yo'ldagi ilkinchi manzil. Tariqat undan keyin keladi. So'fiyning haqqa etgani tariqatning oliy bosqichiga erishgani bo'ladi. Tasavvuf tariqatdan boshlanadi. Bu Allohni qalb ko'zi bilan tanishning ibtidosidir. Bu tavba, pirga qo'l berish, xavf (qo'rquv), rajo (umid), tajrid (ortiqcha narsalardan xoli bo'lish), tafrid (uzlatga chekinish) kabi bosqichlar

orqali amalga oshadi.

Devondagi bir qator hikmatlar hazrat YAssaviyning tug‘ilganidan oltmish uchga kirguniga qadar, ya’ni payg‘ambar yoshiga etgach, uzlatga chekinib, er ostidan joy qilib tushib yotgunigacha bo‘lgan hayotining tavsifiga bag‘ishlangan. Ularni tasavvuf she’riyatining sirlaridan bexabar kishining tushunib olishi qiyin. Masalan, unda shunday satrlar bor:

To‘qqiz oyu to‘qqiz kunda erga tushdim,
To‘qqiz soat turolmadim, ko‘kka uchdim,
Arshu kursi poyasini borib quchdim...

Bir yoshimda arvoh menga ulush berdi,
Ikki yoshda payg‘ambarlar kelib ko‘rdi,
Uch yoshimda chilton kelib holim so‘rdi.. .

To‘rt yoshimda Haq Mustafo berdi xurmo,
Yo‘l ko‘rsatdim, yo‘lga kirdi, necha gumroh,
Qayga borsam Xizr bobom manga hamroh...

Besh yoshimda belim bog‘lab toat qildim...
Olti yoshda turmay qochdim xaloyiqdan...
Etti yoshda Arslon bobom izlab topdi...
Sakkizimda sakkiz yondin yo‘l ochildi...

Bu umrbayonda ramziylik etakchi. Muallif tug‘ilish deganda qayta tug‘ilishni, ya’ni YAratganni tanish istagida tariqat yo‘liga kirgan paytini ko‘zda tutgandir. Bu davr, taxminan, uning balog‘at yoshiga to‘g‘ri keladi.

Bir qator hikmatlarda inson o‘zining qisqa umrini mazmunli o‘tkazishi kerakligi aks etadi. SHoir mol-dunyoga hirs qo‘yib, aysh-ishratga berilgan kimsalarga hayot haqiqatini ochiq aytadi:

Dunyo meni mulkum degan sultonlarg‘a,
Olam molin sonsiz yig‘ib olg‘onlarg‘a,
Ayshu ishrat birla mashg‘ul bo‘lg‘onlarg‘a,
O‘lim kelsa, biri vafo qilmas ermish.

Dunyoda adolat borligi uchun ham halol yo‘l bilan topilmagan mol-davlat vafo qilmaydi. Harom va yolg‘on hech qachon jazosiz qolmaydi. SHu bois vijdon bilan halol yashash kerak. Dunyo moliga hirs qo‘yib, boylik yiqqan kishi o‘limtik bilan kun kechiradigan qushga o‘xshashini YAssaviy original poetik timsol bilan aks ettiradi: “*Dunyo mening deganlar, jahon molin olg‘onlar, Karkas qushdek bo‘lubon ul haromga botmishlar*”. SHoir shariatni o‘z manfaati yo‘liga xizmat qildirmoqchi bo‘lgan din ahli aslida o‘zlariga do‘zaxdan joy tayyorlayotgan sho‘rliklar ekanini shunday tasvirlaydi: “*Mullo, mufti bo‘lg‘onlar, yolg‘on da’vo qilg‘onlar, Oqni qaro qilg‘onlar, ul tamug‘ga kirmishlar*”. «Oqni qaro qilish» rostni yolg‘onga, haqni

nohaqqa chiqarishdir. Undaylarning joyi — «tamugʻ»da ekanini yodga soladi shoir. YAssaviy jamiyat uchun arbob, olim va oʻzgalar taqdiriga taʼsir koʻrsata oladigan boshliqlarning halolligi, toʻgʻriligi oʻta muhim ekanini, adolatsiz hukmdorlar oxiratda boʻlsada, jazosiz qolmasligini gʻazal shaklida bitilgan hikmatida quyidagicha aks ettiradi:

Harom egan hakimlar, rishva olib egonlar,

Oʻz barmoqin tishlabon qoʻrqub-koʻrub qolmishlar.

SHoir oqibatni oʻylashga undaydi. Kishi besh kunlik yolgʻon dunyoda qanday yashamasin, nimalarga ega boʻlmasin, oqibat qaro erga boʻsh qoʻl bilan kiradi, boyligi ularning keyingi hayotiga asqotmaydi: “*Totligʻ-totligʻ egonlar, turlik-turlik kiygonlar, Oltun taxtda oʻlturgonlar tufroq aro yotmishlar*”. Bu satrlarda YAssaviy bugunni emas, ertani oʻylab ish tutish lozimligini esga soladi. Mutasavvif buni shunchaki oʻgit yoʻsinida aytibgina qolmay, taʼsirli va esda qoladigan tarzda ifoda etadi. SHoirning boshqa bir hikmati ham shunga hamohang. Odam dunyo moliga aldanmasligi, oʻzigagina tegishli boʻlgan maʼnaviy jihatlarining yuksak boʻlishiga intilishi zarur:

Beshak biling, bu dunyo barcha eldan oʻtaro,

Inonmagil molingga, bir kun qoʻldin ketaro.

Hazrat YAssaviy kishini insofga chorlaydi va har bir odam insofga kelish, vijdonga muvofiq yashashni oʻylashi, haq yoʻlni nohaqdan ajratib olishi lozimligini uqtiradi. Buning uchun odam oʻz yaqinlari taqdiriga nazar tashlasa ham toʻgʻri xulosa chiqarishga asos topishini bildiradi:

Oto-ono, qarindosh, qayon ketti, fikr qil,

Toʻrt ayogʻligʻ choʻbin ot bir kun sanga etaro.

Valiy shoir hikmatlarda oʻz qarashlarini bayon etibgina qolmay, balki fikrlarning esdan chiqmaydigan, xotiraga mixlanib qoladigan, kutilmaganda esga tushadigan shaklda ifodalanishiga ham eʼtibor qiladi. Buning uchun sheʼriy unsurlardan ustalik bilan foydalanadi. SHoir odamlarga mohiyatni izlash, unga etishishga urinish lozimligini koʻrsatadi: “*Dunyo uchun gʻam ema, Haqdin oʻzgani dema, Kishi molini ema, sirot uzra tutaro*”. «Kishi molini» eyish, oʻzganing haqiga xiyonat qilishning oxiratda javobi borligi, kishi moli haromxoʻrni ayni «sirot» ustida tutishini taʼsirli yoʻsinda ifoda etadi. Gʻazalning keyingi bayti haqqoniyliги, musiqiyliги, yuqimliliги bilan kishini oʻziga rom etadi. YOlgʻon dunyoning qiyofasini, uning tinimsiz xiyonatlari bilib turgan solik — «gʻarib bosh»ga berilgan taskin juda ishonarli:

Ahli ayol, qarindosh hech kim boʻlmaydur yoʻldosh,

Mardona boʻl gʻarib bosh, umring eldek oʻtaro.

Hikmatlarning talay qismi ishq va oshiq haqida. Ulardagi ishq va oshiq tasviri tasavvufning mohiyatidan kelib chiqadi va Allohga boʻlgan sevgini anglatadi. Bunday yondashuv ham asli Qurʼonga borib taqaladi. Qurʼon oyatlaridan birida: «*Biz hammamiz Allohdamiz va unga qaytguvchimiz*», - deyiladi. Demak, tasavvuf

she'riyatidagi ishq va hijron tasviri Allohga muhabbat va undan ayriliqni ifoda etadi. Oshiqdagi ishtiyoq va intilish unga etishish shavqini anglatadi. Ishqsizlik, Allohni tanishga urinmaslik sifatida baholanadi:

Vodariḡ'o, ishq yo'lida jonni bermay,
G'avvos bo'lib, daryo ichra guhar termay,
Haqdin o'zga maqsadlarni yiroq solmay,
Tong-la borsa, nadomatlar chandon bo'lur...

SHoir chinakam hayot oshiqlikda ekanini, solik uchun qolgan hamma narsa bekorligi bois ishqsiz kimsalarni «*ham joni yo'q, ham imoni*»,- deydi. Ishq Allohga eltuvchi — vosita. SHu vositadan mahrum odamning imoni baquvat bo'lmaydi. SHu sababli, YAssaviy hazratlari «Ishq yo'lida fano bo'lay haq biru bor» tarzida boshlanadigan hikmatida Alloh taologa «*Har na qilsang, oshiq qilg'il parvardigor*» deb yolvoradi:

Ishq bozori ulug' bozor, savdo — harom,
Oshiqlarg'a sendan o'zga g'avḡ'o — harom,
Ishq yo'lig'a kirganlarga dunyo — harom,
Har ne qilsang, oshiq qilg'il, parvardigor.

YAssaviy uchun ishq vosita emas, maqsaddir. So'fiy shoir, muridlarini to'g'ri yo'lga boshlovchi murshidning ishqiqi beg'araz va bu muhabbat orqali hech narsaga erishmoqchi emas. Unga Allohga bo'lgan muhabbatning o'zi kifoya:

Ishq dardini talab qildim, darmoni yo'q,
Ishq yo'lida jon berganni armoni yo'q,
Bu yo'llarda jon bermasa, imkoni yo'q,
Har ne qilsang, oshiq qilg'il, parvardigor.

Butun umrini Alloh belgilagan yo'ldan yurishga bag'ishlagan, minglab kishilarning haq yo'lni tanib olishiga sabab bo'lgan pir o'zidan qoniqmaydi, o'zini g'oyat nuqson va gunohkor sanaydi: «*Oshiqlikni da'vo qilib yurolmadim, Nafsdin kechib, men amrini qilolmadim, Nodonlikda Haq amrini bilolmadim*».

CHin dunyodan, uning YAratuvchisidan bexabar hayot kechirish «g'aflat»dir. G'aflatda yashagan kishi «g'ofil»dir. O'zlikni anglamoq pir vositasida, ilm va riyozat bilan bo'ladi. Bunga erishganlar «dono», «g'ofil»lar esa «nodon»lardir. Riyozat maqsadga etish yo'lida chekiladigan mashaqqatlardir. Nodon o'z nafsidan, huzuridan bo'lak narsani o'ylashga qodir emasligi bois YAratganga begona. YAssaviy oltmish uch yoshida uzlatga chekinganini dunyoda dono topmagani va nodonlar bilan birga bo'lishni istamagani bilan izohlaydi:

Er ostig'a qochib kirdim nodonlardin,
Ilkim ochib, duo tilab mardonlardin,
G'arib jonim yuz tasadduq donolardin,
Dono topmay, er ostiga kirdim, mano.

YAssaviy hikmatlarida qattiq tanqid qilinadigan illatlardan biri nafsdir. Ma'lumki, insonda tana va ruh mavjud. Nafs tananing ehtiyojini aql nazoratisiz to'xtovsiz

qondirish istagidir. Nafs kishini insonlikdan chiqarib, hayvonlikka boshlaydigan jihatdir. Soʻfiylikning eng muhim odoblaridan biri nafsni jilovlash ekani sababli, hikmatlar orasida bunga katta eʼtibor beriladi:

Nafsim mani yoʻldin urib xor ayladi,

Termulturib xaloyiqqa zor ayladi,

Zikr ayturmay, shayton birla yor ayladi

Hozirsan deb nafs boshini yanchdim, mano.

YAssaviy nafsni insonning eng katta dushmani sanaydi, uni engmaguncha odamiylik taʼmin etilmaydi, deb hisoblaydi. SHoir nafsni zolim deya talqin qiladi. Bu qarashda asos bor. Tanning oʻz huzur-halovati yoʻlidagi intilishlari tan egasining ruhiyatiga jabr boʻladi. Bunday paytda, odamga faqat YAratgan koʻmak bera olishi mumkin. SHunday pallada: «*Alloh! degib*»- deydi shoir. Agar odam nafsga emas, Allohga boʻysunsa, qodir YAratuvchi bunday bandaga, albatta, madadkor boʻladi:

Zolim agar jafo qilsa, ollo degil,

Ilking ochib, zore qilib, boʻyin sungʻil,

Haq dodingga etmas boʻlsa, gila qilgʻil,

Haqdin eshitib, bu soʻzlarni aydim mano.

Ahmad YAssaviy hikmatlarida koʻp uchraydigan obrazlardan biri «tufrogʻ»dir. U ramz darajasiga koʻtarilgan. Qadim sharq falsafasiga koʻra dunyoning asosida toʻrt unsur: tuproq, suv, shamol, olov yotadi degan tushuncha bor. Tuproqning muqaddasligi haqidagi qarashlar shunga borib taqaladi. Odam suv qoʻshib, qorilgan tuproqdan yasalgan, olovga toblab, shamol bilan quritilgan. SHunga koʻra, inson tanasi ham yuqoridagi toʻrt unsurdan tarkib topgan. Binobarin, insonning deyarli butun mohiyati mana shu toʻrt narsa bilan chambarchas bogʻliq boʻlarmish, yaʼni tuproq sabr-toqat, kamtarlikka, suv quvonch, gʻayratu, shiddatga, havo beqarorlik, besabrlikka, olov nafs, kibr, hasad, qiziqqonlikka moya emish. Insonning chin insonligi moʻʼtadillikda namoyon boʻladi. Moʻʼtadillik esa, tuproqqa xosdir. Quyidagi toʻrtlikda bu fikr oʻta jozibali aks etgan:

Boshim tufroq, oʻzim tufroq, jismim tufroq,

Haq vasliga etarman deb ruhim mushtoq.

Kuydim, yondim, boʻlolmadim hargiz offoq,

SHabnam boʻlib, er ostiga kirdim mano.

Soʻfiylikda inson feʼlidagi eng katta qusur kibru havo, manmanlik sanaladi. Takabburlik, kekkayish, koʻpincha, yo mol-dunyo, yoki nasl-nasabdan boʻladi. SHu sababli, pir ishni tariqatga kirmoqchi boʻlgan muriddagi kibrni yoʻqotishdan boshlaydi. Buning uchun unga eng tuban ishlarni qilishni buyuradi. Xokisorlik, siniqlik, kichik feʼllik tariqat ahlining asosiy shioridir. YAssaviy: «*Boshim tufroq, oʻzum tufroq, jismim tufroq*», - deganida shu eʼtiqoddan kelib chiqadi. SHoir solikning siniqligi fidoyilik darajasiga etishini istaydi. SHu bois: “*Tufrogʻ boʻlgʻil, olam seni bosib oʻtsin!*”- deydi.

YAssaviy — gʻariblar, faqirlar shoiri. U mol-dunyoga hirs qoʻymagan, topilganiga qanoat qilgan, yoʻgʻiga sabr etgan, lekin butun fikri-zikri Allohda boʻlgan moʻmin bandani kuylaydi. YAssaviy shunday shaxsni faqir sanaydi.

YAssaviy talqinidagi yuksak ishq martabasida kofirlik va moʻminlik yoʻq. Oshiqlik shunday bir mazhabki, unda birovga ozor berish qatagʻondir: “*Sunnat ermish, kofir boʻlsa, berma ozor, Koʻngli qattiq dilozordan xudo bezor*”. Bulardan koʻrinyaptiki, «Devoni hikmat» islom gʻoyalari, shariat hukmlari, paygʻambar sunnatlari va yassaviya tariqatiga tegishli qarashlarni keng omma orasiga olib kirish maqsadida yaratilgan.

Ahmad YAssaviy ijodini oʻrganishga bagʻishlangan mashgʻulotda “Devoni hikmat”ga kirgan asarlarning badiiyatiga ham alohida eʼtibor qaratish lozim. Aks holda, talabalarda hikmatlar mutasavvif gʻoyalarining qofiyali va vaznga solingan ifodasi xolos, degan tasavvur paydo boʻlib qolishi mumkin. Toʻgʻri, «Devon»ga kirgan ayrim sheʼrlarda tasvir emas, taʼlim, aqidalarni oʻrgatish maqsad qilib olinganligi sababli, ularning badiiylik darajasi hamisha ham yuqori emas. Hikmatlarda poetik sanʼatkorlik yaqqol koʻrinib turgan satrlar juda ham koʻp emas. Hazrat YAssaviy uchun sheʼr soʻfiyona qarashlarni ifodalash vositasigina boʻlgan. SHunday boʻlsada, hikmatlarning aksariyatida toʻq, sermaʼno va serohang qofiyalar, esda uzoq saqlanib qoladigan nozik qochiriqlar, goʻzal oʻxshatishlar, ingichka ifodalar bor. Ifodaning soddaligi, tuygʻular samimiyati, ohang joʻshqinligi aksariyat hikmatlarga joziba bagʻishlaydi. Quyidagi satrlarda ayni shu holatni koʻrish mumkin boʻladi:

Koʻzim namlik, dilim gʻamlilik, jon alamlik,

Nechuk iloj etorimni bilmam, doʻstlar.

Bu hasratda, nadomatda yoshim oqib,

Qayu taraf ketorimni bilmam, doʻstlar.

Muallif dunyoda uygʻoq vijdon, quvvatli iymon bilan yashashga daʼvat etadi. Tasvirlanayotgan benihoya samimiy tuygʻular dunyodagi barcha odamlarga xayrixohlik istagan pokiza qalbdan chiqqan sezimlardir. Birinchi bandning birinchi misrasidagi «namlik»-«gʻamlilik»-«alamlik», uchinchi satrdagi «hasratda»-«nadomatda» tarzidagi ichki qofiyalar hikmatga alohida ohangdorlik, musiqiylik bagʻishlagan.

Sheʼrning ikkinchi bandi toʻligʻicha chin oshiqning bezovta ruhi ifodasi deyish mumkin. Unda olamga oshiq koʻzi bilan sergak va teran nazar tashlagan shoir boshqalar payqamaydigan «turlu-turluk alomatlar»ni koʻra bilgani aks etadi. Qofiya vazifasidagi «alomatlar», «jarohatlar» soʻzlarining misra oʻrtasida kelishi va «boʻldi paydo» birikmasining takrorlanishi oʻquvchi diqqatni oʻziga jalb etadi:

Turluk-turluk alomatlar boʻldi paydo,

YUragimda jarohatlar boʻldi paydo,

Bu dunyoda lahza forigʻ boʻlmoq qaydo?

Nechuk iloj etorimni bilmam, doʻstlar.

She'ning uchinchi bandida «kechalari», «kunduzlari» singari tazod san'atidan foydalanish va «bo'lsam» so'zining takror kelishi muallif ruhiyatidagi qat'iyat va shijoatning bo'rtiq ifodalanishiga olib kelgan:

Xos qullardek kechalari qoim bo'lsam,
Mardonlardek kunduzlari soim⁹⁵ bo'lsam,
Kechalari orom olmay, rabbim desam,
Nechuk iloj etorimni bilmam, do'stlar.

Hikmatning so'nggi bandida shoir go'yo o'zining ma'naviy-tasavvufiy dasturini bayon qiladi. Undagi ketmon chopib non emagan kishi dehqon sanalmaganidek, o'z jonini Haq xizmatiga bag'ishlamagan solik ham oshiq hisoblanmasligi tasviri o'quvchida muallif shaxsiga mehr uyg'otadi:

Qul Xoja Ahmad haq xizmatida jon bermasa,
Dehqon emas, ketmon chopib, non emasa,
Ochilmag'ay, gul g'unchasi nam bo'lmasa,
Nechuk iloj etorimni bilmam, do'stlar.

She'rda Alloh yo'liga kirgan odamning qat'iyati ham, ayni vaqtda bir banda sifatidagi ojizu chorasizligi ham ajib bir samimiyat bilan tasvirlangan.

Hikmatlarning ko'pchilik qismi to'rtlik shaklida bitilgan. To'rtliklar dastlab xalq og'zaki ijodi namunalarida uchragan. Xalq qo'shiqlari, termalar, laparlar, ko'pincha, to'rtlik shaklida yaratilgan. So'ngra she'rlarni to'rtlik shaklida bandlashtirish yozma adabiyotga ham o'tgan. Aksariyat hikmatlar eski turkiy she'r vazni bo'lmish barmoqda yozilgan. Jumladan, yuqorida tahlil etgan she'r hijoning o'n ikki (4-4-4)lik vaznida bitilgan. YA'ni: ko'-zim-nam-lik (4), di-lim-g'am-lik (4), jon-a-lam-lik (4). Hikmatlarning 14 (7-7), hatto 16 (8-8) hijoli ko'rinishlari ham uchraydi.

«Devoni hikmat»dan «Munojotnoma» ham joy olgan. Mumtoz she'ning bir turi bo'lmish munojotning lug'aviy ma'nosi «najot» — yordam so'rashdan olingan. Odatda, Allohga qilinadigan iltijolarga munojot deyilgan. Lekin bu erda shoir hikmatlarining xalq orasiga yoyilishini istab, Allohga murojaat qiladi. U hikmatlarning «ma'niyi Qur'on», «koni hadis» ekanini, Alloh kalomi va payg'ambar sunnatining sharhiligini ta'kidlaydi. «Munojotnoma» aruz vaznining hazaj bahrida bitilgan:

Ma-ni-hik-mat-la-rim-far-mo-ni-sub-hon,
V — — — V — — — V — —
Ma-fo-iy-lun ma-fo-iy-lun fa-uv-lun

O'-qub-uq-sang-ha-ma-ma'-ni-yi-Qur'-on.
V — — — V — — — V — —
Ma-fo-iy-lun ma-fo-iy-lun fa-uv-lun

⁹⁵ Соим – йил бўйи рўза тутувчи киши.

Ayrim hikmatlar gʻazal yoʻlida ham yozilgan. Taʼkidlash kerakki, hikmatlarning hammasiga shoir taxallusi qoʻyilgan. Miqdor jihatdan koʻpchilikni tashkil qilgan hijo vaznidagi toʻrtlik shaklida bitilgan hikmatlarda ham taxallus bor.

Toʻrtlik shaklidagi bandlardan iborat hikmatlardagi bandlar soni har xil: ozi bilan besh, koʻpi bilan yigirma besh banddan iborat. Gʻazal hikmatlarning hajmi olti baytdan oʻn uch baytgacha. Hikmatlar orasida har bayti misralari oʻzaro masnaviy shaklida qofiyalangan hikmatlar ham bor. Ular aruz vaznida bitilgan. Masnaviy shaklidagi hikmatlarning vazni «Munojotnoma»nikiga oʻxshaydi. Gʻazal hikmatlarning vazni turli-tuman.

«Devoni hikmat»dagi ayrim sheʼrlarda badiiy jihatdan bir qadar zaifliklar borligini mutaxassislar bu sheʼrlarning YAssaviy tomonidan emas, uning izdoshlari tomonidan keyinchalik yozilgan boʻlishi ehtimoli bilan izohlaydilar. Ular bu daʼvolariga dalil sifatida, shu paytgacha «Devon»ning XVII asrdan oldin koʻchirilgan qoʻlyozma nusxasi topilmaganligini keltiradilar. Toʻgʻri, uning eski nusxalari qoʻlimizda yoʻq. Lekin qoʻlyozmalari yoʻqolib, mazmuni xalq qalbida saqlanib qolgan buyuk asarlar jahon adabiyotida koʻplab topiladi. SHota Rustaveli va SHEkspir asarlarining ham qoʻlyozmalari saqlanmagani ularning buyukligiga soya solgan emas.

Qolaversa, Navoiyki hazrati YAssaviyga shu qadar yuksak baho berib, shogirdi Sulaymon Boqirgʻoniyning hikmatlarini tilga olgan ekan, YAssaviyning ham yuksak badiiyatga ega hikmatlar aytgani, shubhasiz. Ayni paytda, bu sheʼrlarning maʼlum bir qismini Ahmad YAssaviyning muridlari, izdoshlari uning nomidan toʻqigan boʻlishi mumkinligini ham butunlay inkor qilib boʻlmaydi. Negaki, XVII-XIX asrlarda tuzilgan va Kunchiqish yurtlarining turli joylarida «Devoni hikmat» nomi bilan tarqalgan bu toʻplamlar bir-birlaridan koʻlami, mazmuni va saviyasiga koʻra jiddiy farqlanadilar. CHunonchi, «Qul Xoja Ahmad», «Xoja Ahmad», «Miskin Ahmad» kabi taxalluslar bilan berilgan hikmatlar qatorida Azimxoʻja, Faqiriy, Gʻaribiy, Xolis, Hoji Solih, Iqoniy, Qul SHarifiy, Sayfiddin, Zaliliy kabi koʻplab boshqa ijodkorlarning asarlari ham uchraydi. Hikmatlarning umumiy soni hozircha 250 atrofida. Hikmatlar adadi bundan ancha koʻp boʻlishi ham mumkin. Hozirgacha ham YAssaviy qalamiga mansub hikmatlar topilmoqda. SHoir hikmatlarining birida YAssaviyning 4400 hikmat aytganiga ishora qilinadi:

Qul Xoja Ahmad har bir soʻzing dardga darmon,

Toliblarga bayon qilsam, qolmas armon.

Toʻrt ming toʻrt yuz hikmat aydim, haqdan farmon,

Farmon boʻlsa, toʻlguncha soʻzlasam man.

Hikmatlarning tili XII asrdagi boshqa asarlarning tilidan keskin farq qiladi. Ehtimol, hikmatlar tili asrlar osha oʻzgarib, yangilanib, har bir xattot tomonidan davrga moslashtirib borilgan. Bu ishni YAssaviyning izdosh va muxlislari qilishgan.

«Devoni hikmat» birgina Turkiston xalqlari emas, butun turk olami

ma'naviyatining bugungi kungacha eskirmay kelayotgan muhim hodisasi sanaladi. U shimolda tatar-boshqird, g'arbda usmonli, sharqda uyg'ur adabiyotlariga juda katta ta'sir ko'rsatdi. YUnus Emroning «ilohiyalar» deb atalgan she'rlarining maydonga kelishida Ahmad YAssaviy hikmatlarining hal qiluvchi o'rni borligi yaqqol seziladi. SHamsiddin Zakiy, Abdurahim O'tiz Emaniy, Qayum Nosiriy, Rizo Faxriddin kabi tatar-boshqird ijodkorlari "Devoni hikmat" ta'sirini e'tirof etadilar.

Hazrat Ahmad YAssaviy asos solgan an'analar, ayniqsa, o'zbek adabiyotida chuqur iz qoldirgan. Bu an'analar milliy adabiyotimizning quyidagi yo'nalishlarda ko'zga tashlanishi talabalarga bildirilishi maqsadga muvofiq:

1. Turkiy so'fizm asoschisi ilgari surgan qarashlarni qabul qilish, jahriya qoidalariga amal qilish, ularning targ'ibiga bag'ishlab hikmatlar yozish. Tariqat va she'riyatda uning izidan borib ijod qilgan o'nlab turkistonlik shoirlar bor. Bulardan eng mashhurlari: xorazmlik Hakim ota — Sulaymon Boqirg'oniy va SHayboniyxonning inisi Muhammad Sultonning o'g'li, Buxoroning xoni Ubaydullaxon «Qul Ubaydiy» taxallusi bilan YAssaviy hikmatlari yo'lida ko'plab she'rlar yozgan.

2. Bir qator turkiy shoirlar o'z asarlarida YAssaviy shaxsiga tez-tez murojaat qiladilar, she'r bag'ishlaydilar, asarlarida unga murojaat qiladilar, hikmatlaridan iqtibos oladilar, shayxul mashoyixning ayrim tashbihu tamsillarini sharhlashga urinadilar. Bu holni birgina XIX asrning ikkinchi yarmi XX asr boshlarida yashab ijod qilgan YUsof Saryomiy misolida ko'rish mumkin. U hazrat Ahmad YAssaviy to'g'risida shunday yozadi:

Ey, koshifi haqoyiq asrori sodiqin,
Vey, voqifi daqoyiq, mushkbo'yi xoriqin.
Rushd tariqi, hodiya irshod tolibin,
Ey, qulzumi hidoyat, burhoni oshiqin,
Keldim g'ubori dargahinga surgali jabin,
Ey, maxzani karomatu sulton il-orifin.

3. YAssaviyning so'fiyona tamsil va ifodalari keyingi ijodkorlarda yangi jilo va ohangda namoyon bo'ldi. YAssaviy turkiy adabiyotdagi ilk mutasavvif bo'lganligidan, uning she'riyati san'at jihatidan hamisha ham yuksak emas edi. Hikmatlardagi obrazlar ba'zan bir qadar soddavash, ifodalar goho notekis, ohanglarda doim ham ravon bo'lmagan bo'lsa, shoirning keyingi izdoshlari tasvir mahoratini yuksaltirishga urindilar.

Ijtimoiy talotumlar davri bo'lmish XX asrning boshlarida zamon shoirlari YAssaviy hikmatlarining shakliy xususiyatlaridan foydalanishga katta e'tibor qildilar. Bugun esa hikmatlar egamanlik davrining talab va ehtiyojlari, millat va vatan manfaati nuqtai nazaridan qayta kashf etilmoqda. Qisqa muddatda, «Devoni hikmat» bir necha bor bosilib chiqdi. YAssaviyga bag'ishlangan o'nlab she'rlar maydonga keldi. Taniqli yozuvchi Sa'dulla Siyoev u haqda ikki kitobdan iborat

roman yozdi.

Savol va topshiriqlar

1. YAssaviyning hayot yo'li, mutasavvif shayx va shoir sifatidagi tariqati haqida to'xtaling.
2. Allohni tanimoqchi bo'lgan solikning pirga muhtojligi sababini izohlang.
3. «Devoni hikmat»ga kiritilgan she'rlar, bu she'rlarning mazmun-mundarijasi haqida to'xtaling.
4. «Devoni hikmat»dagi she'rlarning badiiy xususiyatlari, ta'sirchanligi sabablari haqida mulohaza yuriting.
5. «Devoni hikmat»dagi «ishq, oshiq» obrazlarini sharhlang.
6. «*Boshim tufroq, o'zim tufroq, jismim tufroq*» satrlari ma'nosini anglating. «Tufroq» so'zi ma'nolarini izohlang.
7. «Devoni hikmat»ning keng tarqalishi sababini ko'rsating.
8. YAssaviy she'riyatining o'zbek mumtoz adabiyotiga ta'sirini sharhlang.

OLTIN O'RDA ADABIYOTI

Oltin O'rda davlatining tashkil topishi va bu davlatda madaniy hayot. O'zbek adabiyoti turli davrlarda ko'p buhronlarni boshidan kechirdi. Ma'lum bir zamonda adabiyot tanazzulga yuz tutgan bo'lsa, boshqa bir davrda taraqqiy etdi, yuksaldi. Markaziy Osiyodagi ijtimoiy- siyosiy hayot adabiyotga o'z ta'sirini o'tkazmay qolmadi. CHingizxon va uning avlodlari hukmronligi davri bunga yaqqol namuna bo'la oladi. Binobarin, chingiziylar zamonida o'zbek adabiyotining taqdirida kutilmaganda keskin o'zgarishlar paydo bo'ldi.

CHingizxon istilosidan keyin uning avlodlari Osiyo va Evropaning turli hududlarida o'z hukmronliklarini o'rnatdilar. CHingizxonning to'ng'ich o'g'li Jo'ji – Sirdaryoning shimoliga cho'zilib ketgan qora xitoylar davlatini mulk qilib olgan edi. Ikkinchi o'g'li CHig'atoy esa O'rta Osiyoda, O'ktoy xon (Ugaday degan nom bilan ham yuritiladi) - Jung'oriyada, Tuluy - Mo'g'ulistonda hukmronlik qildilar. Mazkur davlatlarning tarixdagi o'рни to'g'risida o'sha davr muarrixlarining asarlaridan ma'lumot olish mumkin.

Oltin O'rda davlati o'z mavqei va tarixda tutgan o'rniga ko'ra, CHingizxonning boshqa o'g'illari hukmronlik o'rnatgan davlatlardan tamomila farq qiladi. Oltin O'rda CHingizxonning to'ng'ich o'g'li Jo'jining nomi bilan bog'liq bo'lsa ham, bu davlatning hududi kengayishida va rivojida uning o'g'illari xizmatlari katta bo'ldi. Jo'ji otasidan oldin vafot etdi. Jo'jining ikkinchi o'g'li Botu Evropani zabt etib, g'arbga tomon o'z davlati hududini kengaytirdi. Jo'jining uchinchi o'g'li Tovka Temur Itil daryosining yuqori oqimini - Bulg'oristonni mulk qilib oldi. Jo'jining to'rtinchi o'g'li SHaybon keyinchalik qirg'iz deb nom olgan cho'l hududiga hukmronlik qildi. Beshinchi o'g'li Tuvol bajnoqlar (no'g'aylar nomi ostida

mashhur boʻlgan xalq) ustidan hukmronlik qildi.

Oltin Oʻrda bu davlatlar orasida alohida iz qoldirdi. Oltin Oʻrdaning davlat tuzumidan ham koʻra, mamlakatdagi madaniy muhit gʻoyat muhimdir. Avvalo, “Oltin Oʻrda” degan nom va hududi toʻgʻrisida.

“Oltin Oʻrda” nomi arab va Eron manbalarida deyarli uchramaydi. Rashididdinning “Jomeʼ-ut-tavorix” kitobida shunlay voqea keltiriladi: “Toʻrtinchi yili – ot yilida CHingizxon oʻzining oʻrdasida boʻldi, kuzda esa oʻsha erdan jangga otlanib, tangutlarning muhim shaharlaridan birini qoʻlga oldi. Bu shaharni Irigay deb ataydilar”⁹⁶. CHamasi, Oltin Oʻrdaga asos boʻlgan boʻlishi mumkin. Zotan, Oltin Oʻrda tashkil topa boshlaganda, CHingizxon hayot edi.

“Oltin Oʻrda” degan nom rus tarixiy manbalarida uchraydi, xolos. SHarq manbalarida bu davlat Joʻji ulusi yoki Koʻk Oʻrda deb yuritilgan. Rashididdinning uch jildlik bu asarida Oltin Oʻrda toʻgʻrisida umuman maʼlumot yoʻq. CHamasi, Rashididdin CHigʻatoy ulusida va Eronda hukm surgan moʻgʻul elxonlari tarixinigina yoritishni oʻz oldiga maqsad qilib qoʻygan.

“Oltin Oʻrda” degan nom dastlab CHingizxon oʻrdasiga nisbatan qoʻllangan. CHingizxon vafotidan keyin esa Joʻji ulusining nomi deb tushunilgan. Joʻji otasi CHingizxondan oldinroq vafot etdi (Bu haqda “Mirzo Ulugʻbekning “Toʻrt ulus tarixi” asari”da ham qiziqarli rivoyat berilgan). Joʻji vafotidan keyin uning toʻngʻich oʻgʻli Oʻrda taxtga oʻtirdi. Joʻjining ikkinchi oʻgʻli Botu otasi ulushini gʻarbga tomon kengaytirdi. Joʻjining uchinchi oʻgʻli Tovka Temur Bulgʻoristonni – Itil daryosining yuqori oqimini meros qilib oldi. Toʻrtinchi oʻgʻil SHaybon choʻlga egalik qildi. Joʻjining beshinchi oʻgʻli Tuvol bajnoqlar (noʻgʻaylar) ustidan hukmronlikni qoʻlga kiritdi. Bu hududlarni garchi oʻgʻillari mustaqil boshqarsalar ham, hammalar Botu xonadoniga itoat etar Joʻjining edilar. Botu aka-ukalariga qaraganda kuchli edi. SHu boisdan ham otasidan qolgan hokimiyatni mustahkamlashga kirishdi va oʻz davlatining poytaxtini Itil daryosi boʻyida barpo qildi. Bu poytaxt shahar Saroy deb nomlandi. Botuning qoʻl ostidagi hamma qavmlar Oltin Oʻrda nomi ostida birlashdi. “Oltin Oʻrda” nomi Sir Oʻrda, yaʼni “oltin qarorgoh” maʼnosidadir. Oltin Oʻrda davlatiga qarashli jamiki aholi asosan turkiy qavmlardan iborat edi.

Xullas, Oltin Oʻrda juda katta hududni – shimoli- sharqda Bulgʻor viloyatini, shimolda rus knyazliklari erlarini oʻz ichiga olgan; janubda Qrim va uning dengiz boʻyidagi shaharlarini, Darbandgacha choʻzilib ketgan Kavkaz, hatto Bokugacha boʻlgan joylarni, shuningdek, SHimoliy Xorazmni qamrab olgan. Gʻarbiy hududi Dnestrdan boshlangan dasht oʻlkalar, sharqda – Gʻarbiy Sibir va Sirdaryo etaklarigacha shu davlatga qaragan. ⁹⁷CHingizxon saltanati yiqilgandan keyin

⁹⁶ Рашидаддин. Собрание летописей. Том 1, Изд. Академии наук СССР, Москва-Ленинград, 1952, 144-бет.

⁹⁷ Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Олтин Ўрда ва унинг қулаши. – Тошкент, 1956, 53-бет.

Kaspiydan tortib Oltoygacha CHig'atoy ulusi tashkil topdi. Agar Oltin O'rda davlatining etnik tarkibiga nazar tashlasak, bu davlat hududidagi asosiy aholi turkiy qavmlardan tashkil topganiga amin bo'lamiz. SHu sababdan "Oltin O'rda qandaydir bir xalqning normal rivojlanishi asosida tashkil topgan davlat emas, balki birovlarining erini zo'ravonlik bilan bosib olish orqasida vujudga kelgan sun'iy bir davlat bo'lgan edi"⁹⁸

Oltin O'rda madaniy muhiti o'ziga xos tarzda rivojlanib bordi. Bu davlat hududidagi madaniy hayotda, xususan, yashash tarzida, diniy e'tiqodda, arxitekturada o'troqlashgan turkiy qavmlarning ta'siri katta bo'ldi. O'zbekxon davrida Oltin O'rda jamiyatining yuqori tabaqasi islom dinini rasmiy qabul qildi. YUqori tabaqaning ko'zga ko'ringan vakillarini islom diniga jalb qilish ishlariga Oltin O'rda xonlaridan Berkaxon birinchi bo'lib asos soldi. Berkaxon tomonidan islom dinining qabul qilinishini XIV asrda yashagan mashhur arab tarixchisi ibn Xaldun quyidagicha tasvirlaydi: "U (Berka) islom dinini SHamsiddin Elbaxarziydan qabul qildi. Elbaxarziy esa Najmiddin Kubroning muxlislaridan bo'lgan shogird edi...Buxoroda istiqomat qilib turgan Elbaxarziy islom dinini qabul qilish to'g'risida Berkaga taklifnoma yubordi. U (Berka) islom dinini qabul qildi va: "Mening qo'l ostimdagi boshqa erlarda ham diniy targ'ibot ishlarini bema'lol olib borishingizga to'la huquq beraman", deb Elbaxarziy nomiga yorliq jo'natdi. Ammo u (Elbaxarziy) bundan bosh tortdi.

Berka Elbaxarziy bilan uchrashish uchun yo'lga chiqadi. Lekin Elbaxarziy o'zining yaqin odamlari iltimos qilmaganlaricha Berka uning huzuriga kirishiga ruxat etmadi. Elbaxarziyning yaqin odamlari Berka kirishiga ruxsat olib berdilar. U Elbaxarziy huzuriga kirgach, islom diniga kертirgan iymonini yana takrorladi va shundan keyin shayx islom dinini oshkora targ'ib qilishni unga yukladi. Berka o'ziga qarashli xalqlar orasida islom dinini yoydi, o'z qo'l ostidagi erlarda masjid va madrasalar qurdirdi, olimlar va fiqhshunoslar (qonunshunoslar)ni o'z atrofiga to'plab, ular bilan inoqlashdi.⁹⁹

Aynan shu davlatda turkiy adabiyotga va turkiy adabiy tilga e'tibor kuchaydi. Garchi bu davrdagi adabiyot – turkiy adabiyot, til – turkiy til deb yuritilsa xam, turkiy tilli xalqlar orasida alohida mavqe tutgan har bir o'zbek kitobxoniga Oltin O'rda adabiy muhitida yaratilgan asarlar juda yaqin.

SHu o'rinda o'zbek mumtoz adabiyotini va o'zbek adabiy tilini davrlashtirish masalasiga e'tibor qaratish zaruratini aytib o'tmoqchimiz. Oltin O'rda o'zbek adabiyoti rivojida alohida bosqichni paydo qildi. Bu davr adabiyoti o'zidan oldingi va keyingi davr adabiyotini aslo takrorlamagan, aksincha, o'z qiyofasiga, mavqeiga ega bo'lgan adabiyotdir. Oltin O'rda davlatidagi ijtimoiy, siyosiy hayot madaniy hayotning tubdan yangilanishiga, o'ziga xoslik kasb etishiga xizmat qildi. O'rta

⁹⁸ Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Юқоридаги асар, 11-бет.

⁹⁹ Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Юқоридаги асар, 139-140-бетлар.

Osiyodagi madaniy va adabiy hayot Oltin O‘rdaga ko‘chdi. Bu ko‘chish tarix oqimining tabiiy samarasi bo‘lgan edi. SHu bois “Oltin O‘rda adabiyoti” degan terminni ishlatish, Oltin O‘rdada va Misr mamluklar davlatida yaratilgan adabiy jarayonga nisbatan shu termidan istifoda etish maqsadga muvofiqdir.

Oltin O‘rda adabiy muhiti shunisi bilan diqqatga sazovorki, *birinchidan*, o‘zbek adabiyotiga yangi janr – noma janri kirib keldi; ikkinchidan, musulmon madaniyatini va islom dinini yoyish uchun o‘zbek tilida birinchi marta payg‘ambarlar tarixiga oid asarlar yaratildi. Nosiruddin Burxoniddin Rabg‘uziyning “Qisasi Rabg‘uziy” (710\1310 yil), Mahmud ibn Ali as-Saroyining “Nahjul - farodis” (“Jannatlarga ochiq yo‘l”, 761/1361 yil) asarlari buning yorqin namunasi. “Qisasi Rabg‘uziy” singari “Qisas ul-anbiyo”larning o‘zbek tilidagi ko‘plab nusxalari bugungi kunda Turkiya muzeylarida, kutubxonalarida saqlanmoqda. Bu asarlarning ko‘p qismi Oltin O‘rda davlati hukm surgan davrda yaratilgan. Mazkur “Qisas ul-anbiyo”larning aksariyati forschadan qilingan tarjimalardir. Turk olimi Ismat Jamilo‘g‘li “XIV asrga oid bir “Qisas ul-anbiyo” nusxasi ustida sintaktik tadqiqot” (Anqara, 1994) nomli asarida ana shu kitoblarning qo‘lyozma nusxalari to‘g‘risida qimmatli ma‘lumotlarni bergan.

Ikkinchidan, Oltin O‘rda davlatidagi madaniy-adabiy hayotning takomili natijasida o‘zbek adabiyotiga yangi janr — noma janri kirib keldi.

Xorazmiyning birinchi marta o‘zbek tilida yaratilgan “Muhabbatnoma” (1353) asari buning dalilidir. *Uchinchidan*, Oltin O‘rdadagi adabiy muhitning e‘tiborga molik jihatlaridan yana biri tarjimachilikka alohida e‘tibor berilganidir. Turli tillardan o‘zbek tiliga nodir asarlarning tarjima qilinishi bevosita va bilvosita CHingizxon hamda uning farzandlari olib borgan siyosat, erli aholiga bo‘lgan ehtirom samarasidir. CHingiziy hukmdorlar farmonlarini turkiy tilda e‘lon qilganlari, eski uyg‘ur-turkyozuvi asosida mo‘g‘ul yozuvini yaratib, mo‘g‘ul davlatida yangicha madaniy taraqqiyotga asos solganlari buning yana bir dalilidir.

CHingizxon avlodlarining muruvvatpeshaligi va erli aholiga xayrixoh munosabatlarini Oltin O‘rda xonlari davom ettirdilar. Oltin O‘rdada o‘zbek tilida yaratilgan har bir asarning yuzaga kelishida biron hukmdorning ta‘siri bor. Qutbning “Husrav va SHirin”i tarjimasi shahzoda Tinibekka bag‘ishlangan. “Muhabbatnoma” aynan o‘zbek tilida Muhammad Xo‘jabekning homiyligi va taklifi bilan, “Qisasi Rabg‘uziy” Xorazm beklaridan To‘qbug‘abekning iltimosi bilan yozilgan va h. Bulardan tashqari, til jihatdan “Qisasi Rabg‘uziy”ga yaqin bo‘lgan “Tafsir” va “Siroj ul-qulub” asarlari ham Oltin O‘rdada yaratildi.

Albatta, Oltin O‘rda abadiy davlat bo‘lib qola olmadi. SHahzodalar o‘rtasidagi mulkparastlik hukmronlikka intilish Oltin O‘rdani ichdan emira boshladi. Oltin O‘rda, Tovka Temur va SHaybon sulolalari o‘rtasidagi ixtiloflar XIV asrning 60-yillarida kuchaydi. Aslida tanazzul alomatlari Oltin O‘rda ikkiga – Ko‘k O‘rda va Oq O‘rdaga bo‘linib ketgan paytda boshlangan edi. Ayniqsa Jonibek davrida (1340-1357) tanazzul tezlashdi.

Oltin O‘rda davlatining tanazzuliga yana bir sabab – Oltin O‘rdadagi iqtisodiy buhronlar, ishlab chiqaruvchi kuchlar izdan chiqib borayotgani, hunmarmandlarning va boshqa tabaqa aholining katta qismi qashshoqlashuvi, faqat mahalliy bozorlar bilan chegaralanib qolingani edi. SHubhasiz, iqtisodiy va siyosiy zaiflashuv Oltin O‘rdaning adabiy hayotiga ham ta’sir ko‘rsatdi. Oltin O‘rda adabiy hayoti iqtisodiy va siyosiy buhronlarga aralashib, tanazzulga yuz tutmasligi uchun vaziyatni ham, makonni ham o‘zgartirishiga to‘g‘ri keldi. Adabiy hayot tamomila o‘zga yurtga – Misrga ko‘chdi. Bu adabiyot ravnaqi uchun Misrda barpo etilgan turkiy qavmlar davlati asos bo‘ldi.

Mamluklar davlatining qisqacha tarixi. Bu davlatdagi ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayot. Tarixda Mamluklar davlati deb nom olgan bu davlat hukmdori Iziddin Oybeg nomi bilan bog‘liq bo‘lib, 1250 yili tashkil topgan.

Mamluk – qul deganidir. Bu davlatning tashkil topishida Misrga sotilgan sobiq qullardan qipchoqlar, cherkaslar, gruzinlar muhim rol o‘ynadi. Misr podshohi as-Solih Ayub vafot etgandan keyin, to uning o‘g‘li Turon shoh taxtga kelgunga qadar podshoh Ayubning askarlari Misrga salib yurishlari qilgan Lyudovik IXning askarlarini tor-mor qilib, uni asirga oldilar. Ayubning lashkarlari mamluklardan iborat edi. SHu tariqa mamluklar Misrda mavqeini mustahkamlar oldilar. Oradan to‘rt hafta o‘tgach, Ayubning o‘rniga taxtga o‘tirgan Turon shoh mamluklar tomonidan o‘lirildi. Mamluklar davlatiga Ayubning bevasi SHojar ad-dur o‘tirdi. Oradan bir necha oy o‘tgach, Mamluklar davlati taxtiga Iziddin Oybeg o‘tirdi.

Mamluklar davlati 1250 yildan XVI asrning boshlarigacha --- 1516-1517 yillargacha Misr va Suriyada hukmronlik qildi. Mamluklarning birinchi hukmdori Iziddin Oybeg ham asli qipchoq qavmidan edi. Qipchoqlarning mavqei Misrda baland bo‘lgani uchun hokimiyatni ular boshqardi. Taxminan 1260-yillargacha Mamluklar davlatida parokandalik bo‘lib turdi. 1260 yili Rukniddin Boybars taxtga o‘tirib, o‘zini Misr sultoni deb e‘lon qildi. U kelib chiqishi bo‘yicha Xorazmdan. Bu hukmdor taxtga o‘tirgach, Misrning Oltin O‘rda bilan aloqalari jonlandi, tarixiy asarlar yaratish yo‘lga qo‘yildi. Turkiy sulolalar va xalqlari haqida tarixiy-geografik ma‘lumotlarni o‘z ichiga olgan qomuslar yaratildi. Misrda sulton Boybarsning tarjimai holiga bag‘ishlangan tarixiy asar yozildi. Bu asarni Boybarsning kotibi Abdu Zohir yozdi. Asarda Oltin O‘rda bilan munosabatlar to‘g‘risida ma‘lumotlar keltiriladi, Qrimdan Volgaga qadar qisqacha yo‘l ko‘rsatkich beriladi, Qrim aholisi haqida etnografik, diniy ma‘lumotlar keltiriladi. Bu paytda Dashti Qipchoqdan kelgan ko‘p aholi yashardi.¹⁰⁰

Boybars mamluklar davlatini mustahkamladi, har bir shaharda doimiy armiyasini tashkil qildi. Davlat ichida tartib-qoidani mustahkam qildi. Saroydagi o‘zaro nizolarga tamomila barham berdi. Mamluklar davlati shu qadar gullab-yashnadiki, Boybarsgacha ham. undan keyin ham bu darajada rivojlanmagan edi. Mamluklar

¹⁰⁰ ru.wikipedia.org/wiki/Мамлюкский султанатë

davlatiga dunyoning hamma tomonidan savdogarlar keladigan bo'ldiyu Daryolarga ko'priklar, har bir shaharda masjidlar barpo qilindi. Boybars SHarqdagi hamma arab erlarining, Saljuqlar va O'rta Osiyo, Armanistonning o'lkalarining hukmdori bo'lib qoldi. Atrofdagi hamma davlatlar mamluklar bilan hisoblashadigan bo'ldi.¹⁰¹

Boybars sulton bo'lganda, qipchoq erlari Oltin O'rda davlatiga qarar, bu davlatni mo'g'ul xonlaridan Berkay (1256-1266) boshqarardi. Boybars unga maktub yuborib, do'stona aloqalar o'rnatishni taklif qildi. 1262 yili har ikkala davlat o'rtasida do'stona aloqalar o'rnatish maqsadida Boybars o'z elchisini jo'natdi. SHundan so'ng Oltin O'rda va Mamluklar davlati o'rtasida harbiy, savdo, diniy, madaniy aloqalar mustahkamlandi.

1277 yili Boybarsni o'zining vaziri, qipchoqlardan bo'lgan Qolovun zaharlab o'ldirdi. U Damashqda dafn etildi. SHunday qilib, Boybars sulton mamluklar davlatini qudratli saltanatga aylantirdi, Misr va Suriyani salib yurishlaridan, mo'g'ullar hujumidan himoya qildi.¹⁰²

Mamluklar davlati bilan Oltin O'rda o'rtasida Rukniddin Boybars o'rnatgan aloqa keyinchalik har ikkala davlat taqdirida muhim rol o'ynadi. Ayniqsa Oltin O'rda madaniy va adabiy muhitining yashab qolishi uchun zamin yaratildi. Boybars ilk bor Oltin O'rda xoni Berkayga maktub yuborgan paytda, Oltin O'rda tanazzulga yuz tutgan edi. Adabiy muhit asta-sekin Misrga ko'cha boshladi. Misr maluklar davlatidagi adabiyot bilan Oltin O'rdadagi adabiy jarayonni til birlashtirdi. Misr-turk davlatidagi adabiyotning til xususiyatlari chig'atoy tili yodgorliklari bilan qiyoslanganda, qipchoq tili elementlari bilan bir qatorda, o'g'uz tili elementlari ham ko'p ekani kuzatiladi. Bu to'g'rida mashhur turkiyshunos Amir Najip alohida tadqiqot yaratgan.¹⁰³

Misr turk davlatidagi adabiyotning yirik namunasi sifatida Sayfi Saroyi va uning zamondoshlari adabiy merosini keltirish mumkin. Sayfi Saroyining "Gulistoni bit-turkiy" asari ilm ahliga birinchi marta 1915 yili ma'lum bo'lgan.¹⁰⁴ Asar Oltin O'rdadagi tarjima adabiyotlarining Misrdagi an'anaviy davomidir.

Sayfi Saroyi va uning ijodkor zamondoshlari ona Vatandan uzoqda bo'lsalar ham, XIV asrning ikkinchi yarmidagi turkiy adabiyotni yuqori darajaga ko'tarib, jamiki turkiy xalqlar o'lkalaridagi aholiga tushunarli tilda ijod qildilar. XIV asrning ikkinchi yarmi - XV asrda Misr madaniy muhitini mamluklar tamomila o'zgartirib yubordilar. XV asrda yashagan arab muarrixlari qipchoq adabiy tilida va arab tilida ijod qilgan ko'plab olimlar, yozuvchilar va shoirlarning nomlarini keltiradilar. Ular Misrdagi madrasalarda turli fanlardan dars berdilar. Oltin O'rdadagi o'zaro jangu jadallar oqibatida XIV asrning ikkinchi yarmidan ko'plab madaniyat arboblari

¹⁰¹ Gumilevica kulichki net/HE2/

¹⁰² tarihi-tulgalar kz/ru/beibars-sultan.

¹⁰³ . İâæëî A.H. Êöëòóðà è òððêîÿçû÷îâÿ èëòâðòóðà àìèþèñèîâî Åâèïòà Õ1V ââèà. — Òòðêâñòàì, 2004.

¹⁰⁴ Нажип А.Н. Юқоридаги асар, 80-бет.

Misrga ko‘chib borib, yangi-yangi turkiy madaniy markazlarni paydo qildilar. Bu davrda qipchoq-o‘g‘uz tilida turli mazmundagi va janrdagi adabiyot shakllandi. Arab va fors tillaridan bu tilga tarjima qilingan bar qator asarlar turkiy adabiyotni miqdor va sifat jihatdan boyitdi. Umuman turkiy madaniy muhit, turkiycha an‘ana va ruh adabiyotning rivojiga imkoniyat yaratib berdi. “SHohnoma”ning tarjimasi ham ana shu madaniy muhitning mahsulidir. Mashhur venger turkiyshunosi Von Lekok shunday yozgan edi: “Misrning madaniyati va san‘atining rivoji muttasil ravishda hokimiyat arablardan turkiy hukmdorlar qo‘liga o‘tgan davr bilan bog‘liq”. Misrda nafaqat adabiyot turkiy tilda edi, balki turkiy qavmlarning azaliy udum va qadriyatlari ham saqlanib qolgan edi.

Oltin O‘rdada shakllangan turkiy adabiy va ilmiy muhitning Misrda mustahkam qaror topib borganini o‘sha davrda yaratilgan ilmiy asarlar ham ko‘rsatadi. Turkcha-arabcha lug‘atlar (muallifi noma‘lum “Tarjumoni turkiy va ajamiy va mo‘g‘uliy va forsiy” lug‘ati, Abu Xayyonning “Kitob al-idrok li-Lison al-Atrok” nomli leksika va grammatikaga oid asari, muallifi noma‘lum “At-Tuhfat az-Zakiya fil-lug‘atit-turkiya” nomli leksika va grammatikaga oid asar, Jamoliddin Turkiyning “Bulg‘ot” nomli qipchoq tili lug‘ati va h.) buning bir dalilidir.

Umuman, Oltin O‘rda va Misr mamluklar davlati turkiy xalqlar madaniy va adabiy hayotida katta iz qoldirdi. (Musulmanskie dinastii. 451-b.dan olish kerak.)

Nosiruddin Burhonuddin Rabg‘uziy va uning “Qisasi Rabg‘uziy” asari

Reja:

1. *“Qisasi Rabg‘uziy”ning yaratilishi.*
2. *Rabg‘uziy – manbashunos va tanqidchi.*
3. *Asarda qissa janri.*
4. *Hikoyat janri.*
5. *Rivoyat janri.*
6. *SHe‘riy janrlar.*
7. *Latifa janri.*
8. *Hikmat janri.*
9. *Boshqa kichik (xabar, foyda, munojot) janrlari.*

Kalit so‘z va terminlar: *qasida, savol, javob, qissa, rivoyat, xabar, hikmat, ahsan ul-qasas, adabiyotshunos, tanqidchi, hadis, musulmon va yahudiy manbalari, tafsir, hikoyat, g‘azal, latifa, to‘rtlik, mutasavvif.*

Asarning yaratilishi, maqsadi va tuzilishi. YUqorida aytilganiday, islomni turkiy qavmlar orasiga keng yoyish, payg‘ambarlar hayoti bilan ommani tanishtirish va bu payg‘ambarlar tarixiga oid asarlar yaratish uchun Berkaxon hukmronligi davridan boshlab Oltin O‘rda hukmdorlari astoydil harakat qildilar. “Qisasi Rabg‘uziy” shunday asarlardan biridir.

Rabg‘uziyning hayoti, ijodi to‘g‘risida biron tarixiy yoki adabiy manbada

ma'lumot saqlanib qolmagan. Bu ijodkor haqidagi qisqa ma'lumotni "Qisasi Rabg'uziy"dan topish mumkin.

Asar inson zotini Olloh Taolo yaratgani, avvalo xotinni emas, erkak zotini yaratgani, insonni yovuz yo'ldan qaytargani va pok yo'lga solgani haqidagi hamdu sano bilan boshlaydi. SHundan so'ng Muhammad Mustafo s.a.v.ga bag'ishlangan bir g'azalni keltiradi. CHamasi, Rabg'uziy bu g'azalni o'zi yozgan. (10-bet. G'azalni keltirish kerakmi yoki ishora etarli?)

SHundan keyin Burhoniddin o'zining kimligi va "Qisasi Rabg'uziy"ning yozilish sababini quyidagicha bayon qiladi: "...bu kitobni tuzgan, to'at yo'linda tizgan, ma'siyat yobonin kezgan, oz ozuqlug', ko'p yozuqlug' Rabot o'g'uzining qozisi Burhon o'g'li Nosuriddin urug'i... andog' aytur...beklar urug'i, yigitlar arig'i, ulug' otlig', qutlug' zotlig', ezgu qilqlig', islom yorig'lig', mo'g'ul sanilig', musulmon dinlig', odamiylar inonchi, mo'aminlar quvonchi, himmati adiz, aqli tegiz begimiz Nosiruddin To'qbug'a sabbatallohu alo dinil-islom va salomuhu".¹⁰⁵ Bu ta'rifdan so'ng To'qbug'abekka bag'ishlangan o'ttiz uch misradan (bayt?) iborat qasida keltiriladi. Qasidaning talablari va qonun-qoidalariga ko'ra, To'qbug'abekning shaxsiy fazilatlarini madh etiladi: u islomga e'tiqod qo'ygan, muttasil Qur'on o'qiydi, himmati osmondan ham yuksak, islomga chin dildan e'tiqod qo'ygan, xulq-atvori yaxshi, ko'proq do'st orttirishga harakat qiladi, ko'rinishi arslon sifatliq, yoshi kichik bo'lsa ham ulug'sifat, zoti toza va h.

Rabg'uziy asarning yaratilgan yili (hijriy 150) va To'qbug'aning unga qilgan iltimosi to'g'risida bayon qiladi. Rabg'uziy keltirgan ma'lumotlardan shu narsa anglashiladiki, To'qbug'a payg'mbarlar tarixiga bag'ishlangan qissalardan yaxshi xabardor. SHuning uchun To'qbug'abek Rabg'uziyga payg'mbarlar to'g'risida asar yaratishga iltimos qilishdan oldin bu xildagi qissalarning mazmuni va shakli to'g'risida ma'lumot beradi. Payg'mbarlar to'g'risidagi ba'zi asarlar to'g'ri, ba'zilar noto'g'ri, ayrimlari nuqsonli, ba'zilarida kamchiligi borligini uqtiradi. Asarga "Qisasi ar-Rabg'uziy" deb nom qo'yganini muallifning o'zi qayd etadi.

Rabg'uziy asarni yozishda Qur'ondan, Abu Ishoq Nishopuriyning forscha "Qisas ul-anbiyo"sidan, Vahb ibn Munabbihning arab tilidagi "Ka'b ul-axbor" (mil.728) asaridan foydalangan. SHuningdek, SHarqda yaratilgan va mashhur bo'lgan "Qisas ul-anbiyo" faqat shulardan iborat emas. Saxi bin Abdulloh at-Tustariy (mil. 896), Muhammad bin Abdulmalik al-Musabbihiy al-Xoroniyy (mil.1029) ham arab tilida "Qisas ul-anbiyo" yozganlar.

Rabg'uziyning "Qisasi Rabg'uziy" asari boshqa "Qisas ul-anbiyo"lardan faqat tuzilishi va til jihatidagina emas, balki muallifning biron dalilni tasdiqlash yoki rad qilish uchun sinchkov olim sifatida munosabat bildirgani bilan ham farq qiladi.

Rabg'uziy – manbashunos va tanqidchi. Rabg'uziy qissalarni hikoya qilgan ekan,

¹⁰⁵ Носируддин Бурхонуддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. 1 жилд. Тошкент. "Ёзувчи" нашриёти. 1990, 10-бет. (Бундан кейинги мисоллар шу нашрдан олинб, фақат асар номи ва саҳифаси кўрсатилади.)

nozik didli, chuqur bilimli adabiyotshunos sifatida qissalarning mavjud variantlarini o'rganadi, qaysi rivoyat haqiqat, qaysi biri uydirma ekanini tahlil qiladi. U qiyosiy usuldan foydalangan holda, o'z qarashlarini ilgari suradi. U manbashunos va tanqidchi sifatida qarashlarini tasdiqlash yoki rad qilish uchun rivoyat hamda xabar janrlaridan foydalanadi. Bu jihatdan Rabg'uziyning rivoyat janridan foydalanish usuli Beruniynikiga o'xshaydi. Rabg'uziy deyarli har bir qissa tarkibida "savol" va "javob" keltiradi. Bu "savol" va "javob"lar voqealarga aniqlik kiritish, ularga kitobxonni ishontirish maqsadida keltiriladi. Buning uchun dalillarning bir nechtasini kitobxon hukmiga havola qiladi. Bir misol keltiraylik:

Oloh Taolo o'tdan yaratgan Jonn ismli xalq to'g'risida uch dalilni Rabg'uziy bayon qiladi. Biri – Kalbiyning rivoyati, ikkinchisi – Abdulla ibn Abbosning rivoyatidir. Uchinchi dalil sifatida boshqa bir xabarni keltiradi. Har uchalasida keltirilgan dalillar bir-biridan tamomila farqli, bir-birini to'ldirmaydi, aksincha, bir-biriga ziddir. Rabg'uziy aslo, mana bu dalil yoki rivoyat ishonchlidir, deb aytmaydi, balki ishonchli dalilni oxirida keltirib, boshqa dalillarga nisbatan batafsil bayon qiladi. Uning ishonchli rivoyat yoki ishonchli xabar janriga qo'ygan talabi shudir. YUqoridagi Kalbiy rivoyatida o'tgan yaratilgan Jonn ismli xalq dunyoni etmish ming yil boshqardi. Abdulloh ibn Abbos rivoyatiga ko'ra esa, o'n sakkiz ming yil boshqardi, degan ma'lumotni keltiradi. Har ikkala rivoyat ham Rabg'uziyda to'laqonli ishonch hosil qilmaydi va uchinchi dalilni – xabarni keltiradi. Xabarning Rabg'uziy uchun ishonchliligi shundan iborat: Mavlo Taolo dunyoni yaratganda, erni qushlarga mulk qilib berdi, etti ming yil qushlar boshqardi. Undan so'ng Jin ibn al-Jonnga berdi, etti ming yil uning xalqi boshqardi. U xalq ko'p gunoh ishlar qildi, qon to'kkanlari uchun, erni ulardan olib, farishtalarga berdi. Etti ming yildan keyin farishtalardan olib, er yuzida xalifa yaraturman, deb xitob qildi.

So'nggi xabarni Rabg'uziy ishonchli deb topgani uchun batafsil hikoya qiladi. SHu xabardan keyin keltirilgan "savol" va "javob" aynan xabarda keltirilgan voqealarni yana bir marta tasdiqlash uchun keltirilgan (14-15-bet).

Rabg'uziy qissa, rivoyat, xabar va boshqa janrlar tarkibiga olib kirgan "savol" va "javob" "Qisasi Rabg'uziy" tarkibida muhim qism ekaniga e'tibor qaratish lozim. Rabg'uziy barcha "savol"ga hikmat, ya'ni sir, sabab yuklaydi, "javob" ana shu sirlarni, sabablarni ochadi.

Ba'zan qissa tarkibidagi "savol" bitta bo'lgani holda, javoblarning bir necha variantlari keltiriladi. Masalan, "YUsuf" qissasi boshlanishida "ahsan ul-qasas" – "qissalarning eng go'zali" deb ta'rif beriladi. So'ngra Rabg'uziy "YUsuf" qissasining mohiyatiga va qissaning haqiqatan go'zal qissa ekaniga e'tiborni qaratadi: "SAVOL: "Ahsan" demakda hikmat ne erdi?" Rabg'uziy bu savolga to'qqizta javob ilova qiladi. Javoblar so'ngida "YUsuf" surasi o'n turli qayg'udan xalos qiladigan sura ekanini ta'kidlaydi (100 b.) Umuman, savol va javoblar qissalarning asosiy mazmuniga urg'u qaratishga, qissalarni to'g'ri

tushunishga xizmat qiladi.

Rabg'uziy o'z davrining etuk adabiyotshunos olimidir. U dalillarning ishonchli ekanini tasdiqlash usullarini topadi. "Qissai Ismoil alayhissalom" va "Qissai zabihi Ismoil alayhissalom"da Rabg'uziy ishonchli manbaga tayanish uchun qiyosiy usuldan foydalanadi. Bu usul Rabg'uziyning nuqtadon adabiyotshunos sifatidagi qirrasini ko'rsatadi. Jumladan, Ismoil Hojardan tug'ilgani voqeasini hikoya qilganda, ikki rivoyatni qiyoslaydi. Ba'zi rivoyatlarga ko'ra, deydi Rabg'uziy, Ismoil Hojardan shu erda (ya'ni o'zlari yashab turgan **Kan'on yurti?** – N.R.) tug'ildi, ayrim rivoyatlarga qaraganda, Hojarning oy-kuni yaqinlashganda, Sora sabr qilmay, Hojarni o'zlari yashab turgan joydan Ibrohim bilan bir jo'natib yubordi. Ikkinchi rivoyatni Rabg'uziy ishonchli deb topgani uchun, shu variantini hikoya qiladi. YOki "Qissai zabihi Ismoil alayhissalom" qissasi avvalida ulamolar orasida ixtilof borligini aytadi. Ixtilof shundan iboratki, "zabih (bo'g'izlanadigan, qurbonlik qilinadigan) Ismoilmu yo Ishoqmu?" Bu ixtilofni bayon qilar ekan, bu borada arablar - Ismoil, yahudiylar - Ishoq, boshqa ayrim ulamolar esa har ikkisi ham zabih bo'lgani to'g'risidagi munozaraga to'xtaladi. SHundan so'ng munozaralarga barham berish maqsadida ishonchli manbaga – Payg'ambar a.s.ning quyidagi hadisiga murojaat etadi: "*Ikki bo'g'uzlanmishning o'g'liman*". Rabg'uziy ana shu hadisga tayanadi va voqeani shu hadisga bog'lab davom ettiradi, hadisning qanchalik ishonchli ekanini ochish maqsadida hadisga oid voqeani bayon etadi.

Rabg'uziy manbalarga tayanib, xulosa chiqaradi, kitobxonda savolga o'rin qoldirmaslikka harakat qiladi. Kitobxonda savol tug'ilishi mumkinligini doim nazarda tutadi. Masalan, Rabg'uziy yuqoridagi hadisni ishonchli manba va dalil sifatida keltirar ekan, buning ortida yana bir savol tug'ilishi mumkinligini e'tiborga oladi. SHu o'rinda Rabg'uziy tug'ilishi muqarrar bo'lgan savolni va savolga javobni tadqiq etadi:

"SAVOL: Mustafo alayhissalom Ismoildin turur, Ishoqdin ermaz...Ikki bo'g'uzlanimishning o'g'liman demak ne bo'lur?" Mana, kitobxonni o'ylantiradigan muammo. Rabg'uziy bu muammoni etnograf sifatida hal qiladi: "Arabning odati bor. Ammani ota deyurlar. Ulamolardan birisi aytur: agar Ismoil zabih erdi deb uch taloq ont ichsa, evlugi taloq bo'lmag'ay, aning uchunkim, Olloh Taolo Qur'on ichinda Ismoil qurbon qilinmish qissasin tamom qilinmishda xabar berur, yorliqar: *Va bashsharnahu bi Isxaka nabiiyyan min as-solihina*. Ammo durustrak qavl ul tururkim, *inni ibnu zabihayn* (Iki bo'g'uzlanmishning o'g'liman) dan murod biri Ismoil turur, yana biri otasi Abdulloh turur". Demak, Ismoilning qatorida turguvchi Ishoq, ya'ni Tavrotidagi Ishoq emas. SHu javob ortidagi voqeani kitobxonga Rabg'uziy sharhlaydi, voqeani islomning ilk shakllanish davridagi xabarlarga asoslangan holda batafsil keltiradi. Xabarda keltirilishicha, Mustafo alayhissalomning katta otasi Abdul Mutallib davrida Zamzam qudug'i qurib qoladi. Abdul Mutallib: "'Olloh Taolo suv bersa, bir o'g'limni qurbon qilaman", deb ont ichadi. Abdul Mutallibning bir xotinidan to'qqizta o'g'li bor edi. O'sha kunlari boshqa xotini o'g'il tug'di. Bu o'g'lini Abdul Mutallib boshqa o'g'illariga qaraganda ortiq sevar edi. Abdul Mutallib Ollohg'a bergan va'dasiga ko'ra, qur'a tashlab, o'g'ilaridan birini qurbon qilmoqchi bo'ldi. Qur'a Abdullohga chiqdi. Abdul Mutallib pichoq olib. O'g'lini qurbon

qilishga shaylandi. Makkada Abdullohning Temur maxzum degan onasi tomondan qarindoshi bor edi. U Makkada ancha obro‘li odam edi. Temur maxzum, SHom viloyatida mashhur folchiga bor, odam yuboringlar, folbin qanday hukm qilsa, bajaringlar, dedi. Borgan odamlar folbindan o‘ragan edilar, folbin shunday deb buyurdi: “Abdullohni va o‘nta tuyani yonma-yon qo‘yib, qur’a tashlanglar. Qur’a tuyaga chiqsa, tuyani qurbon qilinglar, Abdulloh qolsin. Abdullog‘ otiga chiqsa, yana o‘nta tuya qo‘shinglar va qur’a tashlanglar”. Qur’a tuyaga chiqquncha shunday qildilar. Tuyalar miqdori yuztaga etganda, qur’a tuyaga tushdi deya tuyalarni qurbon qildilar. Abdulloh qoldi.

Bu voqeani Rabg‘uziy “Bu kun shariatda er bahosi yuz tuyadan qoldi”, deb izohlaydi va Payg‘ambar a.s.ning “Ikki bo‘g‘uzlanmishning o‘g‘liman”, deb aytgan hadisi ma’nosini shu tariqa to‘liq ochib beradi.

Rabg‘uziy asarni yozish jarayonida o‘zining zimmasida katta mas’uliyat yotganini har doim his qilib turadi. SHu bois ham manbalarni chuqur va diqqat bilan o‘rganishni maqsad qilib qo‘yadi. Uning uchun musulmon manbalari ham, yahudiy manbalari ham birdir. U uchun eng muhimi – manbalarning ishonchliligidir. Jumladan, Rabg‘uziy o‘zigacha yaratilgan tafsirlarni sinchiklab o‘rganib, boshqa tarixiy, adabiy manbalar bilan solishtirib chiqqan, ixtilof bor o‘rinlarda manbalarga aniq ishora qiladi. Masalan, Rabg‘uziy keltirgan rivoyatlarga ko‘ra, YUusufga zarar etkazgan akalari payg‘ambar urug‘idan ekan. Ammo Imom Abulhasan SHofi‘iyning “Usmat ul-anbiyo” asarida YUusufning qarindoshlari unga zarar etkazgan paytda yalavoch emas edilar, degan ma’lumotni keltiradi (106-bet).

“Qisasi Rabg‘uziy” – badiiy asar. Asar 72 qissadan tashkil topgan. Har bir qissa tarkibida hikoyat, g‘azal, latifa, rivoyat, to‘rtlik (118-b.), savol va javob, hikmat, hadis kabi janrlar va shakllar bor. Ayniqsa, YAssaviy hikmatlariga mazmun va shakl tomondan hamohang hikmatlarning uchragani diqqatga sazovor. Bu hikmatlar har bir qissada har bir payg‘ambarga bag‘ishlab yozilgan.

“Qisasi Rabg‘uziy” turkiy tilda so‘zlashuvchi kitobxonlarga payg‘ambarlar haqida to‘laqonli, dalillarga asoslangan, ishonchli ma’lumotlarni etkazish, shu bilan birga, SHayx SHibliy (23), Umar Xattob raziyallohu (34), Imom SHayx Jo‘yboriy (34), SHayx Basriy (107) kabi qator ulug‘ mutasavviflar hayoti va ta’limotiga oid lavhalar bilan tanishtirishdan iborat. Quyida “Qisasi Rabg‘uziy”dagi har bir janrni ko‘rib chiqamiz.

Qissa. Rabg‘uziy qissa janrini bugungi singari adabiy termin ma’nosida – bir butun asar ma’nosida ishlatadi. Zotan, har bir qissa tarkibining tuzilishi, voqealar bayoni, kompozitsiyasi shundan dalolat beradi. Har bir qissa mustaqil badiiy asar singari tuzilgan. Namuna sifatida “Qissai Odam safiy alayhissalom” qissasini olib ko‘raylik.

Qissa Odam alayhissalomning ta’rif-tavsifi bilan boshlanadi: uning tuproqdan yaratilgani va Iblisning vasvasasiga ilinib, qorong‘u olamga tushgani, karomat tufayli yana mukarram bo‘lgani bayon qilingandan so‘ng, o‘n to‘rt misralik she’r keladi:

Haq yaratdi tangsuq Odamni tafiz er ko'rkidin,
O'zga surat tuzdi andog' ajun ichra ilkidin.
Taxtini ko'turub farishta ujmoh ichra kivurub,
Tezginurda chiqmadilar hargiz aning erkidin.

“Qisai Rabg‘uziy” voqealari izchil xronologiyaga asoslangan, har bir qissa ma’lum maqsadga bo‘ysundirilgan. “Qisasi Rabg‘uziy” – inson qalbi va ko‘ngliga murojaat etib, uni ma’naviy kamolotga yo‘llovchi asardir. Qissalardan ibratli xulosa chiqarish, qissalarda ko‘tarilgan qonun- qoidalar, axloq-odob, o‘g‘itlarni kitobxonga singdirish ham qissalarning asosiy maqsadlaridandir.

Insonni nima yo‘ldan ozdiradi, nima tubanlashtiradi degan savol har bir qissada ko‘ndalang bo‘lib turadi. Rabg‘uziy insoniyatga o‘git bermaydi yoki nasihat qilmaydi, balki hikoyatlar, payg‘ambarlar hayotidan rivoyatlarni keltirib, kitobxonning hukmiga havola qiladi. Bu olamning boyliklariga ko‘ngil bog‘lash insoniyatni yo‘ldan ozdiradigan illat ekani asarning ko‘p o‘rinlarida ma’lum rivoyatlar vositasida bayon qilinadi. Bu e’tiqodning yorqin namunasi Odam alayhissalom qissasida bayon qilingan:

Olohndan er yuziga yorlig‘ kelib, jamiki insoniyatga qarata, dunyoni ko‘rib keling, dedi. Odamlar kelib, dunyoni ko‘rdilaru u erda qoldilar, ozgina qismi qaytib keldi. “Xitob keldi: “o‘zgalaringiz qani?” teb. Aydilar: “Dunyoni ko‘rdilar, ko‘ngillari dunyoni tiladi, anda qoldilar”. YOrlig‘ keldi: “Ujmoxg‘a boring, ujmox nima ko‘rung”. Bordilar, ujmoxni ko‘rdilar, ularningma ukushraki ujmoxta qoldilar. YOrlig‘ keldi: “Azinlaringiz qani?” Aydilar: “Ilohiy, ularma ujmoxni tiladilar, anda qoldilar”. Aymishlar, dunyoda qolganlar kofirlar edilar, ujmoxta qolg‘anlar mo‘minlarning omlari (omilari?) erdilar. Ujmoxni unamadin hazratg‘a kelganlari xos qullar erdi. YOrlig‘ keldi: “Dunyog‘a ko‘ngil bermadingiz, ujmoxni unamadingiz, emdi ne tilayursiz?” Aydilar: Ilohiy, bizga dunyo kerakmaz, uqbo kerakmaz. Bizga sen keraksen”. YOrlig‘ keldi: “Kim meni tiladi ersa maning xazinam ichinda qayu balo ulug‘roq ersa ul baloni anga berurman”. Aydilar: “Ula balo bermishda san bizning bila bo‘lg‘aymusen?” Aydi: “Bo‘lurmen”. Aydilar: “Ilohiy, balo tegmishda sen bizning birla bo‘lsang, ul oncha baloni bizga havola qilsang, qabul qilg‘aymiz”, tedilar (23 b.).\

Mazkur rivoyatning mazmunidan ko‘rinib turibdiki, insonlar uchun Oloh ravo ko‘radigan balo – malomatdir. Malomat ham jismoniy, ham ruhiy azobu mashaqqatdir. Olohning yo‘lida xizmat qilish uchun insonlarga bu dunyo ham, jannat ham kerak emas, balki Oloh ravo ko‘rgan mashaqqatlarni ular xursandchilik bilan qabul qiladilar. Malomatiylarning asosiy aqidalari shundan iboratdir. Aksariyat payg‘ambarlarning hayoti va e’tiqodi ana shu maslakka asoslangan.

“Qisasi Rabg‘uziy”da bir qator payg‘ambarlar – SHis alayhissalom, Idris va Nuh, Hud va Solih, Ibrohim va Ismoil, Ishoq va Lut, YOqub va YUsuf, Muso va Iso alayhissalomga oid voqealar hamda ularning har biriga xos fazilatlar hikoya qilinadi. Bu qissalarda Rabg‘uziy asosiy e’tibor qaratgan nuqtalar – mazkur payg‘ambarlarning hunari va a’moli, payg‘ambarning hayoti, fe‘l-atvori bilan

bogʻliq diqqatga sazovor voqealardir. Jumladan, SHis alayhissalom qissasida hikoya qilinishicha, unga boʻzchilik hunari ato qilingan. SHundan soʻng mutasavvif SHaqiq Balxiy bilan bir boʻzchi hikoyasi berilgan boʻlib, SHaqiq Balxiy bu boʻzchini tasavvif yoʻlini davom ettirishga daʼvat qiladi.

YOki Idris alayhissalom qissasida voqealar bayoni quyidagicha: uning ismi Axnux, koʻp saboq olgani uchun Idris deb nom olgan. Dastlab libos kiygan ham u, tanasiga igna sanchganlarida ham tasbih aytgan ham u edi. Jamiki insoniyatning toat ibodati qancha boʻlsa, Idrisning toati ularniki bilan teng edi.

Idrisga oid bu taʼrifdan soʻng farishtaning Idrisni sinoviga oid voqea keltiriladi. Faqat Idrisga Mavlo abadiy yashash huquqini bergan.

Rabgʻuziyning barcha paygʻambarlar toʻgʻrisidagi qissalari hajman va tuzilish jihatidan bir xil emas. Aytaylik, Nuh paygʻambar qissasida hikoya qilingan voqealar yahudiy va islom manbalarida keng tarqalgan anʼanaviy Toʻfon afsonasidan keskin farq qilmaydi. YOki SHis, Solih alayhissalom qissalari toʻgʻrisida ham shu gapni aytish mumkin – voqealar qisqa, mazkur paygʻambarlarning hayotidan bir-ikki lavhani hikoya qilib bilan cheklanilgan. Ibrohim va YUSuf qissalari esa voqealar qamrovining kengligi bilan alohida ajralib turadi. Zotan, bu qissalarda Rabgʻuziyning mahorati ham, mafkurasi ham, falsafiy qarashlari ham aniq yuzaga chiqadi. Bu qissalar bir necha janrlar kesishuvida yaratilgan deb aytish mumkin. Jumladan, Ibrohim qissasi faqat Ibrohim va Soraga oid voqealardan iborat emas, balki ishonchli manbalardan tashqari, xalq orasidagi rivoyatlarni va afsonalarni, boshqa paygʻambarlar hayoti bilan bogʻliq voqealarni ham bu qissaga olib kiradi. Qissaning eng diqqatga sazovor jihati - Ibrohimning tugʻilishi lavhasidir. Muso va Iso tugʻilganda, hukmdorlar tush koʻrib, yoki bashoratchilarning soʻzlariga ishonib, mamlakatda chaqaloqlarni qirgʻin qilgan edilar. Xuddi shu voqea “Qisasi Rabgʻuziy”da Ibrohimning tugʻilish lavhasiga koʻchirilgan. Bu voqealar va majusiy Namrud va Ibrohim oʻrtasidagi bahs-munozaralar, butparastlik oqibatida Namrudning halokati shuni koʻrsatadiki, Rabgʻuziy qissa janriga falsafiy, axloqiy-maʼnaviy qarashlarini singirdi.

Qissaning syujet ham oʻziga xos. Namrudning halokati bilan qissa syujeti nihoyasiga etganday taassurot qoldiradi. Ammo qissaning keyingi voqealari rivoji Ibrohim obrazining toʻlaqonli chiqishiga imkon bergan. Zotan, Ismoil, Ishoqning onasi Sora, Ishoqning xotini Ruqʻa va ularning farzandlari Iyaz va YOqub, Ibrohim va Soraning vafoti voqealari bu qissani bir **necha syujet chiziqlari** orqali yaratishga asos boʻldi.

“Qissai YUSuf Siddiq alayhissalom” (soddaroq shaklda YUSuf qissasi ham deyiladi) xuddi Ibrohim alayhissalom haqidagi qissa singari **koʻp qirralidir.** YUqorida YUSuf qissasi eng goʻzal qissa ekani toʻgʻrisida aytgan edik. Qissaning tuzilishida, voqealar rivojida ham oʻziga xoslik bor. Bu oʻziga xoslik, birinchi navbatda, mazkur qissaning hajman kattaligi boʻlsa, ikkinchidan, qissa tarkibida bir

qator janrlar – g‘azal, latifa, hikoyat va to‘rtlik shakli bor. Har bir janr YUusufning biron qirrasini – odamiylik sifatlarini, e‘tiqodini, tengsiz va takrorlanmas ishq egasi ekanini ochadi. Qolaversa, Rabg‘uziy o‘zining shoirlilik mahoratini ham shu qissa orqali namoyon qildi.

“Qisasi Rabg‘uziy”dagi YUusuf qissasi – o‘zbek adabiyotida alohida hodisa. Qissa janri talablarini to‘liq ifoda etadi. Qissa tarkibida bir qator janrlardan istifoda etishdan Rabg‘uziyning maqsadi bor. Maqsad shundan iboratki, Rabg‘uziy epik asar qahramonining – YUusufning to‘laqonli, mukammal obrazini yaratish va qissaning barcha janrlarida bayon qilingan voqealarni YUusuf obraziga bo‘ysundirishdir. SHu bois Rabg‘uziy YUusufning tarjimai holini xronologiya bo‘yicha hikoya qilmaydi, qaysi voqea yoki detal YUusufning biron qirrasini ochadigan bo‘lsa, o‘sha voqeani keltiradi. Masalan, qissaning avvalida YUusufning keyingi hayotiga oid voqealar - uning go‘zalligi, xushxulqligi, otasining suyukli farzand ekani, tushlarni ta‘birlash qobiliyati borligi, o‘gay akalari unga hasad qilib, sotib yuborganlari va nihoyat, Misr yurtida hokimi bo‘lgani bayon qilingan she‘r (g‘azal) keltiriladi. Bu she‘rni YUusuf qissasining epigrafi deb aytish mumkin. Ayni paytda SHarqdagi barcha “YUusuf” va “YUusuf va Zulayho” qissalarining asosi bo‘lgan mana shu syujet “poetik o‘zlashtirish”ning mahsuli sifatida qaraladi. Ana shu o‘zak syujet orqali kitobxonda YUusuf qissasining an‘anaviy syujeti haqida tasavvur hosil bo‘ladi. (Evropa adabiyotida qaysi termin bilan ataladi?) YUusufning izchil hayoti bilan bog‘liq voqealar shu she‘rdan keyin boshlanadi.

O‘zbek qissalarining, xususan, “Qisasi Rabg‘uziy”dagi qissalarining yuzaga kelishida SHarqning diniy adabiyotidagi, xususan, Qur‘on syujetlarining ta‘sir etgani ayon haqiqat. Ayni paytda SHarq adabiyotiga boshqa manbalar – xalq og‘zaki ijodi ham ta‘sir etdi. Masalan, “Qisasi Rabg‘uziy”dagi YUusuf qissasi va ko‘plab “YUusuf va Zulayho” dostonlaridagi begunoh yigit va yomon xotin haqidagi syujetlarning ildizi Ramzes davrida shakllangan Misr adabiyotida shakllangan edi. Bu ertak “To‘g‘rilik va egrilik haqida ertak” deb nomlanadi. Ertakda hikoya qilinishicha, yomon xotin yosh yigitni yo‘ldan urmoqchi bo‘ladi. Ammo adolat g‘alaba qiladi va yigitning begunohligi isbotini topadi.

Asardagi qissa janrining o‘ziga xos xususiyatlaridan yana biri shuki, biron voqea-hodisa haqidagi hikoya yoki rivoyatni ham Rabg‘uziy “qissa” deb ataydi. Masalan, “Qissai binoi Ka‘ba”, “CHugurtka qissasi”, “Tavrotning qissasi” kabilan shular jumlasidandir. Bu qissalarda voqealarni bayon qilish usuli payg‘ambarlar haqidagi qissalarga monandir: voqealar keng qamrovli, eng muhim voqealar bayon qilinadi va ularga urg‘u qaratiladi.

Hikoyat. Bu janr qissalarning tarkibida berilgan. Rabg‘uziy qissaning qahramoni – biron payg‘ambar yoki boshqa shaxsning hayotidagi biron voqeani tasdiqlash, kitobxonning diqqatini jalb qilish uchun o‘sha voqea mazmuniga hamohang hikoyat keltiradi.

“Qisasi Rabg‘uziy”da qissalardan ko‘ra hikoyatlar ko‘p. Hikoyatlarning ba‘zilari

biron paygʻambarning sifati va moʻjizaviy qudratini tasdiqlash uchun keltirilgan. Masalan, Iso alayhissalom qissasida Isoning xastalarga shifo berish, oʻliklarni tiriltirish qudratini tasdiqlash maqsadida Rabgʻuziy bir hikoyat keltiradi.

Hikoyatda aytilishicha, Iso bir xumdan suv ichgan edi, suv achchiq ekan, toʻkib tashladi. Soʻng ariq suvidan ichgan edi, suv chuchuk ekan. Hayron boʻlib soʻradi: “Ariq suvi chuchuk, xumning suvi achchiq. Buning hikmati nimada ekan?” SHu lahzada: “Xumdan soʻra”, degan nido keldi. Olloh Taolo xumga til ato qildi va Iso boyagi savolini berdi. Xum shunday javob berdi: “Men inson edim, oʻldim. Koʻp yillar oʻtdi. Etim, tanam, suyaklarim chiridi, tuproqqa aylandi. Oʻsha tuproqdan xum yasadilar. Suvning achchigʻi jonning achchigʻidir”. Ayishlaricha, Isoga bir xilda turish ravo emas edi. U yurganda, xastalar manfaat topar edilar. Iso qachon harakatda boʻlib, yurganda, xaloyiq **ozor topar edi**.

YOki Iso haqidagi boshqa bir hikoyatda uning faqirlikni ixtiyor qilgani bayon etiladi. Insonlar mol-dunyo tashvishida umrini behudaga oʻtkazishlari aqldan emas degan oʻgitni ilgari suradi, faqirlik ulugʻlanadi.

Bir kuni Iso choʻlga chiqdi. Inidan chiqayotgan bir tulkini koʻrdi. Iso aytdi: “Tulkining uyi bor, Isoniki yoʻq”. Odamlar bu gapni eshitib: “Biz senga bir uy qurib beraylik”, dedilar. “Molim yoʻq”, dedi Iso. Odamlar mol yigʻdilar, soʻradilar: “Qaerda quraylik?” Iso dengiz qirgʻogʻiga bordi va “Qumning ustiga quringlar”, dedi. Odamlar aytdilar: “Qum ustida uy turadimi?” “Oqil odam bu dunyoda uy qiladimi?!” deb javob berdi Iso.

Rabgʻuziy bu hikoyatni keltirish orqali uy qurishni emas, balki hashamatlilikni qoralaydi, inson hashamat bilan yashar ekan, buning oqibatida inson koʻp narsadan – eʼtiqod, maqsad, koʻpchilikka manfaat keltirish, ruhiy sobitlik, maʼnaviy uygʻoqlikdan xalos boʻladi, deb aytmoqda. Iso ana shu fazilatlarni oʻzida mujassam etgan solih zot ekanini taʼkidlamoqda.

Ayrim hikoyatlarning tuzilishi, bayon usuli esa ertaklarnikiga oʻxshaydi. “Qissai valodati Muhammad Rasulullohi Sallallohu alayhi va sallam”da Muhammad a.s.ning dunyoga kelishiga oid hikoyat bor. Bu hikoyatni uch qismga boʻlish mumkin. Hikoyatning birinchi qismi xuddi ertaklarning boshlanmasi singari makon tasviri bilan boshlanadi: “SHom viloyatindagʻi malikning bir Fotima otligʻ qizi bor erdi”. Hikoyadagi bundan keyingi voqealar safar (Fotimaning qullari va xizmatkorlari bilan molu boyliklarini tuyalarga yuklab, Makkaga kelishi) motivini eslatadi. Voqealar rivojida gʻayritabiiy detal – Abdullohning qoʻlidagi nur alohida tasvirlanadi, Fotima oʻsha nur ilinjida Abdullohga, menga uylangin, deb taklif qiladi, ammo nur Abdullohdan oʻz zavjasi Aminaga oʻtib qoladi va Amina yukli boʻladi. SHu orada Abdulloh vafot etadi. Abdulloh vafotidan keyin Amina oʻgʻil tugʻadi. Oʻgʻilning tugʻilish lavhasi gʻaroyib tarzda beriladi: jamiki farishtalar oʻgʻil tugʻilishi arafasida havoda yigʻilib turadilar. Farishtalar olamning faxri ana shu tugʻilajak chaqaloq ekanini bashorat qiladilar. CHaqaloq oʻgʻil tugʻilganda, bir parcha oq bulut tushib, uni osmonga olib chiqib ketadi.

Xuddi shu voqeadan soʻng Rabgʻuziy voqeani tamomila boshqa tomonga buradi. Bu voqeani **kiritma hikoya** deb atasak toʻgʻriroq boʻladi. Bir parcha oq bulut tushib kelib, chaqaloq Muhammadni osmonga olib chiqib ketgandan keyin

Muhammadning sifatlari Tavrotida, Zaburda, Injilda bayon qilingani, oq bulut doimo Rasulg'a umri davomida hamroh bo'lgani, Rasulning onasi Amina ammasi Otikaga yuz bergan voqealarni – o'g'li bilan bog'liq mo'jizalarni hikoya qilib bergani va Rasulning keyingi hayotiga oid ko'p voqealar hikoya qilinadi (2 tom, 104-105). Gunohkor bandalar ming yil kofir bo'lganda ham, bir soat Muhammadga ergashsa, gunohlari yuvilib ketishi haqidagi voqea bilan Rabg'uziy kiritma hikoyani nihoyasiga etkazadi.

Ana shu o'rinda Rabg'uziy hikoyachilikdagi mahoratini namoyon qiladi. U mazkur hikoyani qolgan joyidan – oq bulut chaqaloqni osmonga olib chiqib ketgan joyidan “*kelduk bayoqi so'zg'a*” deya davom ettirib ketadi: “Ul zamonkim, Muhammadni bulut kelturdi. Amina o'g'long'a emukin berayin tedi ersa, olmadi”. Hikoyada bayon qilinishicha, chaqaloq onasini yigirma besh kun davomida emmagandan keyin, Amina qayg'urib olamdan o'tdi. O'g'ilni doyaga berdilar.

Ma'lum bo'ladiki, Rabg'uziy shu birgina hikoyada bir necha voqealarni, ko'p detallarni beradi. Barcha voqealar va detallar hikoyatni ertak janriga yaqinlashtiradi. Ertaklarda ko'p uchraydigan bayon usuli (“endi so'zni falon podshohdan eshiting” yoki “endi gapni falonchidan eshiting” kabi) orqali Rabg'uziy mazkur hikoyatni bir necha syujet chiziqli qilib yaratishga erishgan.

Rabg'uziy qissalar tarkibiga hikoyatlarni olib kirar ekan, hikoyalar syujetiga afsonaviy ruh va mazmun singdiradi, hikoyalarning didaktik mohiyatiga alohida urg'u qaratadi. Bu bilan Rabg'uziy o'z asaridagi hikoyalarning rang-barangligini ta'minlagan, badiiy asarning muhim adabiy kategoriyalarini – muallif pozitsiyasini, his-tuyg'ularni, mavzuni, ya'ni axloqiy, falsafiy muammolarni, g'oyani shakllantirgan. Ayniqsa, e'tiqod va badiiy asar butunligini ta'minlashga erishgan. Nuh alayhissalom qissasida bayon qilingan quyidagi hikoyat ayni shu maqsadlarni gavdalantiradi:

Nuhning bir qizi bor edi. Biri qiziga sovchilikka keldi. Bersammikan, deb o'yladi. Yana bir keldi, bunga bersammikan, dedi. Xullas, to'rt sovchi keldi va hammasiga berishni ixtiyor qildi. Hammalar qizni olib ketgani keldilar. Nuh alayhissalom qayg'uga botdi. Uyiga kirdi. Uyida bir qiz iti va bir mocha eshagi bor edi. Xudoning qudrati bilan ikkalasi ham qiz edi. Xudo jannatdan bir hurni berdi. To'rtala qizni Nuh to'rtta kuyovga berdi. Qizlarning hammasi bir-biriga juda o'xshar edi. O'zining qizini taniy olmadi. Bir necha kundan keyin sovg'alar olib, qizlarini ko'rgani keldi. Bir kuyovidan so'radi: “Jufting bilan munosabating qanday?” “Yaxshiman, ammo u emaydiyam, ichmaydiyam”. Nuh bildiki, u hur ekan. Ikkinchi kuyovidan so'radi: “Jufting bilan munosabating qanday?” Kuyovi: “**Qanjig'** ekan”, dedi. Nuh bildiki, it ekan. Uchinchi kuyovidan so'radi: “Jufting bilan munosabating qanday?” Kuyovi: “Eydi, ichadi. Eshakday yotaveradi”. Nuh bildiki, u moda eshak ekan. To'rtinchi kuyovidan so'radi: “Jufting bilan munosabating qanday?” Kuyovi dedi: “Men undan mamnunman, payg'ambarlar urug'idan ekan”. Nuh alayhissalom bildiki, bunisi o'zining qizi ekan. Olib kelgan sovg'asini unga berdi.

Rivoyat. Qissalar tarkibida qo'llanadigan sermahsul janrlardandir. Rabg'uziy

keltirgan rivoyatlar mavzu jihatidan turlicha bo'lib, asosan, hajm jihatidan hikoyatga nisbatan kattaroq, rivoyat qahramonining mo'jizalarini, uning hayotiga oid voqealarni bayon qiladi. Rivoyatda ma'lum darajada tarixiylik tamoyili bo'ladi. SHuningdek, afsonaviy-epik ruh rivoyatlarning muhim tarkibiy qismi sifatida namoyon bo'ladi. Solih yalavoch qissasidagi rivoyat aynan shundan darak beradi. Rabg'uziy Solih yalavochni va uning faoliyatini hikoya qilgan ekan, u odamlarning qo'ylarini va yilqilarini hurkitib, hadeb bezovta qilaveradigan tuyani kim o'ldirishini bashorat qiladi. Qissaning tarkibidagi rivoyat ayni shundan boshlanadi. Rivoyatning boshlanishida Solih yalavoch bashorat qilgan "qizil yuzli, sariq sochli, chaqir ko'zli" odam tuyani o'ldiradi deb qilgan bashorati oqibatida odamlar shu rang va qiyofada tug'ilgan bolani o'ldiraveradilar. Oxiri Solih yalavoch bilan tuyani o'ldirgan odamlar o'rtasida ziddiyat kelib chiqdi va odamlar Solihni o'ldirish payiga tushadilar. Rivoyat bayoni davomida Solihning mo'jizalari, uning aziz mukarram yalavoch ekani dalillar bilan ko'rsatiladi.

"Qisasi Rabg'uziy"dagi rivoyatlarning bir turi borki, aqidalar va udumlar rivoyatga asos bo'ldi. Rivoyatda voqealarning bayonidan ko'ra, ma'lum udumlarning paydo bo'lishi sabablari va omillari asosiy o'rin egallaydi. Masalan, Odam alayhissalom qissasida qurbonlik udumlarining paydo bo'lish sabablariga oid rivoyat shundan dalolat beradi (1, 28 b.).

Rabg'uziy ayrim rivoyatlarga aynan tarixiy dalillarni yuklaydi. Masalan, Nuh alayhissalom qissasida insoniyatning paydo bo'lish tarixiga oid rivoyatni keltirar ekan. Bu rivoyatni Rabg'uziy Ka'bning asaridan olib keltiradi. Rivoyat epik syujetga ega bo'lmay, faqat Ka'bning xulosalaridan iboratdir (1,46). Rabg'uziy Ka'bning asarida keltirilgan ma'lumotlar rivoyat xulosasi uchun kifoya deb bilgani sababli voqealarni bayon qilishni lozim deb bilmagan.

Rabg'uziy rivoyat janriga alohida urg'u berib, bu janrga didaktik mazmun yuklaydi. Ayni paytda rivoyatning ishonchli ekanini tasdiqlash maqsadida, bir tomondan, rivoyatni turli ishonchli manbalardan keltiradi, ikkinchi tomondan, qissada bayon qilinayotgan voqealarga aniqlik kiritish maqsadini rivoyat namoyon etadi. YUusuf qissasida keltirilgan rivoyat bunga yaqqol dalildir. Rivoyatni Rabg'uziy ikki qismga bo'lib bergan: rivoyatning birinchi qismini Abdulloh ibn Abbosdan keltiradi. Uning asaridan keltirilgan rivoyat YUusufning va Ibn YAMinning taqdiri haqida ko'p asarlarda bayon etilgan an'anaviy syujetni to'ldiradi, sharhlaydi: YOqubning YUusuf va Ibn YAMin taqdiri haqida Azroilga bergan savollari, Azroilning YOqubga YUusuf va Ibn YAMin begunoh va aybsiz ekanlari haqida bergan xabari, bir kun YOqub ikkala o'g'li bilan ko'rishuvi muqarrar ekani to'g'risidagi voqealardan iborat. Rivoyatning bu qismi tugallanmasida Rabg'uziy quyidagi o'gitni beradi: "Odam bolalari nasibasi kelishini biladilar, ammo qachon kelishini bilmaydilar, qo'rquvlari shundandir" (153 b). Bu rivoyatdan keyingi – qissaning tarkibiga kirgan voqealar YUusufning Misrdagi mavqei, YOqub o'g'illarini Misrga don olib kelish uchun yuborishi,

YUsuf saroyining tasviri, YOqub o'g'illari Ibn YAminni qaytarib berishni so'rab YUsufga qilgan iltijolaridan iboratdir. Qissa voqealari bilan keyin keltirilgan rivoyat uzluksiz davom etgan. Rabg'uziy "rivoyat" deb alohida ta'kidlashiga sabab shuki, bu rivoyatning manbai bor. Manba - Abdulloh Horis Ibn Navfal asaridan keltirilgan voqealardir. Rivoyatda bayon qilinishicha, YUsufga Ibn YAminni so'rab qilgan iltijolari behuda ketdi. Akalar YUsufdan Ibn YAminning taqdirini so'raganda, shunday javob berdi: "Uni sotdim, bitik oldim, mana o'sha bitik, u ibroniy tilida, biz ibroniychani bilmaymiz, ibroniycha – sizlarning tilingiz, o'qinglar, biz ham eshitaylik". Aka-ukalar bitikni bir-birlariga uzatdilar, birontasi o'qimadi, "Biz o'qishni bilmaymiz", deb javob berdilar. YUsuf ularga: "Nega o'z tilingizni bilmaysizlar?" deb e'tiroz bildirdi. Oxiri YAhudo o'qigan edi, hamma sarguzashtlar ma'lum bo'ldi. Bitigda YUsufni molik Za'rga sotganlari haqida yozilgan edi. YUsuf: Hozirgacha bo'ri egan der edingiz, u sizlarning tug'ishganingiz ekan; qarindoshni sotmoq ravo bo'lurmi?" deb hammalari tutishga amr berdi. YUsuf ularni azoblab o'ldiringlar, toki boshqalarga saboq bo'lsin, deya farmon qildi. YUsuf akalarining so'nggi iltimosini – bug'doy berajagini va qolgan ishlarini ertaga amalga oshiruvini aytdi.

Bu voqea YUsuf qissalarida uchramaydi. Rabg'uziy mazkur rivoyatni keltirishidan maqsad – insonlarni to'g'ri yo'lga boshlashdir. SHu bois ham rivoyat so'ngida mazkur rivoyatning xulosasi sifatida quyidagi o'git keltiriladi: "SHu tariqa qiyomat kuni Mavlo Taolo hamma bandalarni do'zax o'ti bilan qo'rqitadi, bandalar azobni ko'radilar. SHundan keyin o'z fazilatlarini bilan jannatga kiradilar" (1, 157).

Keltirgan rivoyatlar, garchi afsonalar mazmuniga monand bo'lsa ham, deyarli hammasi biron manbadan olingani uchun Rabg'uziy rivoyat janriga mansub deb qaraydi va albatta, rivoyat terminini ishlatadi. Ko'proq rivoyatlarni u Vahb ibn Munabbihdan keltirgan. Buning sababi shuki, "Qisasi Rabg'uziy"ning yaratilishida asosiy manbalardan biri uning asari bo'ldi.

She'riy janrlar. "Qisasi Rabg'uziy"dagi bu janrlar har bir qissada bor. Qissalar, odatda, she'r bilan boshlangan. Asardagi barcha she'rlarning muallifi Rabg'uziyning o'zidir. Rabg'uziy qissalar debochasida payg'ambarlarning hammasiga she'r bilan ta'rif beradi. Har bir payg'ambarga xos fazilat, layoqat, Xudo in'om qilgan qobiliyatlarni bayon qiladi. So'ngra ana shu she'rda payg'ambarga berilgan ta'rif-tavsiflarni qissa davomida sharhlaydi. Qissalarda biron payg'ambarga oid voqealar bilan she'rda keltirilgan voqealar, ta'rifu tavsiflar hamohangdir. Jumladan, "Sulaymon ibn Dovud alayhissalom qissasi"dagi she'rga murojaat etaylik:

Dovud o'g'li ul Sulaymon Tengrimizning sovchisi,
Er ulog'liq shoh ediyu ham uchar qush elchisi.
Odamiy, uchqan, yugurgan, dev, pari, ham el, bulut,

Og‘ulug‘ bo‘lsun ozig‘lig‘ barcha aning ishchisi.
Ko‘zi to‘rt yuz qangli erdi kunda qushlug‘ oshig‘a,
Borg‘usida kur arslon, bo‘ri, qoplon qo‘ychisi.
Tupuchoq otning urug‘i qoldi andin dunyoda,
Tilda hujjat, tanda xidmat, qo‘lda mulkat qamchisi.
O‘zi “nima‘l abdu” atandi ham yalavoch ham malik,
Yo‘ldin ozg‘anlarga erdi o‘zi ujmox yo‘lchisi.

Rabg‘uziy she‘riy janrlarni farqlaydi va har birini o‘z nomi bilan ataydi. Keltirilgan she‘r qofiyalanishiga ko‘ra g‘azalni eslatadi. Ammo Rabg‘uziy mazkur she‘rga nisbatan *g‘azal* terminidan istifoda etmaydi, balki *she‘r* deb ataydi. YOki “Qissai Nuh nabiy alayhissalom”da qissaning butun mazmunini o‘zida mujassam etgan she‘r bor. Bu she‘r ham shaklan - qofiyalanishi jihatdan va mazmunan xuddi yuqoridagi she‘rning aynan o‘zi. Rabg‘uziy bu qissada ham she‘r terminini ishlatadi. SHu turkumdagi ayrim she‘rlar maqtaida Rabg‘uziy taxallus keltiradi. Quyidagi

Rabg‘uziy Nosir tayanma tunla kunduz ingranib,
Sayrag‘il, suchuk tilingdin so‘z chiqar so‘zlar sog‘i (2,

197)

g‘azal maqtai bunga bir misoldir. Rabg‘uziy nima uchun bu turkumdagi – aynan qissalar boshlanmasidagi she‘rlarga g‘azal terminini qo‘llamaydiyu aynan g‘azal termini ostida berilgan baytlar uningcha g‘azal hisoblanadi? Rabg‘uziyning she‘riy janrlarga qarashi mavjud an‘anaviy usullardan kelib chiqqan. G‘azal maqtaida taxallus qo‘llamasdan mazkur janr talablariga rioya qilingan she‘rlar o‘zbek adabiyotida bor. **Masalan,**

Rabg‘uziy g‘azal terminini aynan mazkur janr talablariga javob beradigan she‘rga nisbatan qo‘llaydi. YUusuf qissasida *g‘azal* termini ostida keltirilgan janr buning yorqin misolidir. Bu g‘azalni Zulayho YUusufning firoqida o‘rtanganda aytgan.

G‘azal

Jilva birla solnu chiqg‘an ol yangoqlig‘ yoni qor,
Ko‘zlari yulduz, yuzi kun, olini ko‘kning oyidin.

Ko‘rsayurman ko‘rkingizni ko‘rgu bo‘lmas ko‘zginam,
Ko‘rk zakotin berki vojib qilsa ko‘rkning boyidin.

Qosh otib ko‘nglumni olg‘an jon qo‘larsiz berayin,
Ul netak oshiq bo‘lurkim, qaytsa ma‘shuq ra‘yidin.

Nogahon bir qubla qo‘lsam o‘fqa birla hoyqirar,
Jon berib o‘lgay telim ul jumla qilg‘on hoyidin.

Rabgʻuziy qul Nosiruddin taʻbi turluk soʻz tuzar,
Gulchirab usruk oʻlay koʻz boqsa quymoch qoshidin (1. 126).

Mazkur gʻazal maqtaida Rabgʻuziy taxallusini keltiryapti. Ammo eʻtibor bersak, gʻazal janri qoidalariga xilof qoidani koʻramiz. Bu – gʻazalning matlai qofiyalanmaganidir, yaʼni gʻazalning qofiyalanish tizimi *a-a, b-a, v-a* shaklida boʻlishi lozim edi. Matlasi qofiyalanmagan sheʼrni Idris alayhissalom qissasida ham uchratamiz. Ehtimol, gʻazalning matlai qoʻlyozmani koʻchirish jarayonida tushib qolgan boʻlishi ham mumkin.

CHamasi, *gʻazal* termini ostida Rabgʻuziy mazkur janrga oid hamma sheʼrlarni jamlamagan. Jumladan, yana YUsuf qissasida “sheʼr” termini ostida mulammaʼ sanʼatining namunasi sifatida gʻazal berilgan. SHEʼr maqta

Rabgʻuziy Nosir koʻrsa yuz oʻvurmas ishqdin,
Bek necha bushub soʻkarsa qul qachon koʻnglin kesar (1, 116).

misrasi bilan tugaydi.

Rabgʻuziy oʻz asarida istifoda etgan sheʼrlarga turli terminlarni ishlatgan. Jumladan, u bayt termini ostida asosan toʻrtliklarni keltiradi. Mazkur toʻrtliklar toʻrt yoki sakkiz misradan iborat, qofiyalanish tizimi *a-a-b-a* yoki *a-a-a-a* shaklida. “Qissai zabihi Ismoil alayhissalom”da keltirilgan ikki toʻrtlik (1,78,79), “Qissai YUsuf siddiq alayhissalom”da berilgan sakkiz misradan iborat toʻrtlik (**ruboiy?**) (1,101) shuni tasdiqlaydi. Ayrim hollarda ikki misraga nisbatan bayt terminini qoʻllaydi (Alisher Navoiy ham ikki misraga nisbatan bayt terminidan istifoda etgan oʻrinlar bor). Bu bayt fard mazmunini oʻzida ifoda etadi. Masalan, “Qissai zabihi Ismoil alayhissalom”da quyidagi bayt fard xususiyatiga ega boʻlib, **taqdirda boʻlmasa, biron oʻzgarish boʻlmaydi** degan maʼnoni ifoda etadi:

Suvda turgʻan ot bolasi necha boʻlsa ul kichik,
Keng dengizning suvi ani eltu-mas (1, 78).

Rabgʻuziyning ijodida eng muhim oʻrin egallagan sheʼriy janrlardan biri – bahoriyotdir. Rabgʻuziy “Qissai YUsuf siddiq alayhissalom”da “bahoriyot” degan nom bilan Navroʻzga bagʻishlangan gʻazalni keltiradi. Rabgʻuziyning bu gʻazalida tabiat, butun er yuzi uygʻongan va bezangan, dillarga xushnudlik baxsh etadigan fasl ekani, bahor faslining jamiki koʻrk-tarovati tasvirlanadi. SHu boisdan ham Rabgʻuziy “bahoriyot” deb nom bergan. Qolaversa, Rabgʻuziy (1,103).

Xullas, Rabgʻuziy bu asarida keltirgan sheʼriy janrlarning koʻpchiligi gʻazal janridan, soʻngra toʻrtliklar (**ruboiylardan?**) iborat.

Latifa. Asarda asosan, “Qissai YUsuf siddiq alayhissalom”da keltirilgan. (1: 117,127,) “Latifa” termini ostida hikoya qilingan voqealarning hozirgi latifa, yaʼni yumorga yoʻgʻrilgan, kulgili voqealarga aloqasi yoʻq. Aksincha, latifalarda moʻjizaviy voqealar hikoya qilinadi. Buning ustiga, moʻjizaviy voqea muhim

xulosalarga, o'g'it va hikmatlar kelib chiqishiga omil bo'ladi. Mazkur janrning asosiy belgisi shulardan iboratdir.

Birinchi latifa YUsufning duosi tufayli bir qator mo'jizalar yuz bergani hikoya qilinadi. Hikoya qilinishicha, Molik Za'r YUsufga arz holini bayon qildi:

“Ey YUsuf, senga bir hojatim bor...Molim ko'p, ammo amolim yo'q. Quruq yig'ochman, butog'im yo'q. Sendan duo, haqdin umanchim bor”. YUsuf Molik Za'ring iltijosini eshitib, qo'llarini ko'tarib duo qildi: “Ey davlat tojin boshing'a urug'li, ey mazallat javonin egnisha kizukli, quzi tushganlarni yuqoru ko'turgan, ura qo'pg'anlarni yumurg'an, berga san, olg'an san. Bu abushqag'a o'g'ullar karomat qilg'il”.

YUsufning duosi ijobat bo'lib, Malik Za'r o'n ikki cho'risidan bir kunda egizak o'g'il – yigirma to'rt o'g'il ko'rdi. Latifa so'ngida cho'rilarning Malik Za'rga qilgan iltifotlarini Rabg'uziy quyidagi hikmat orqali yakunlaydi: “Qamug' to'nlar yigna birla tikilur, azinlarni o'rtar, ammo o'zi yalang qolur, yo kendu chirog' mengizlik o'zi yonar, o'zgalarga yoruqluq berur” (1, 119). Rabg'uziy bu hikmatni cho'rilar orqali Molik Za'ring iltijosi va orzusi ushalib farzandli bo'lgani, cho'rilarning o'zlari esa igna singari yolg'iz qolganiga yoki chiroq singari o'zlari yonib, Molik Za'ring hayotini shod-xurram qilganiga ishora etmoqda.

Ikkinchi latifa YUsuf va Zulayho o'rtasidagi mojaro haqida hikoya qiladi. YUsufning ishqida yongan Zulayho eri Azizi Misrga YUsuf ustidan tuhmat qildi. Latifadagi voqealar bayonida kim haq va kim nohaqligini Zulayho cho'risining to'rt oylik beshikda yotgan o'g'li Zulayho –nohaq, YUsuf esa haqligiga ishorat bilan guvohlik beradi. Latifa so'ngida Rabg'uziy to'rt oylik chaqaloqning ishorat orqali guvohlik bergani nihoyatda maqbul ish bo'lganini foydali maslahat sifatida keltiradi. So'ngra kimdir o'z gunohini boshqa birovga yuklamog'i bandalarga ham, YAratganga ham xush kelmasligini aytish bilan bir qatorda, gunohni boshqalarning oldida oshkora aytmoq ham insoniylikning alomati emasligini, gunohkor va begunohni ajrim qilishda aql bilan ish ko'rish lozimligini Rabg'uziy shunday xulosalaydi:

“Ey mo'min, o'z yozuqingni o'zgalarga yuklamagil, eklading ersa Mavlo o'g'lontek aning arig'liqin bilgurtgay, seni rasvo qilg'ay...O'ngingda kimarsaning aydini ochmag'il. YUsufga zarurat bo'lmaguncha, “Sizlarning makr va hiylalaringiz ulug'dir”, demadi. YAna o'g'lon tanuqluq berdi ersa, ravshan aytmadi, o'rtukluk aydi. Azizi Misr o'zi angladi” (1, 128).

Har ikkala latifa o'zbek adabiyotidagina emas, balki turkiy adabiyotda mazkur janrning mazmunan tamomila yangi namunasi bo'lib, didaktik adabiyotning uzluksiz davom etganini ko'rsatadigan dalildir.

Hikmat (1, 24. 25.2- 133). “Qisasi Rabg'uziy”da hikmat shakl tomondan rivoyat, hikoyat janrlaridan farq qilmaydi. “Qisasi Rabg'uziy”dagi hikmat “bilimdonlik”, “donishmandlik” ma'nosidan tashqari, “sir” ma'nosida ham ishlatilgan, shu bois Rabg'uziy hikmatlarida falsafiy mazmun etakchilik qiladi.

Rabg'uziy hikmatga o'z asarida alohida urg'u beradi va hikmatni qissa janrining kaliti sifatida talqin qiladi – qissadagi ma'lum bir voqeaning sabab va natijasini ochish, uning mohiyatini kitobxonga etkazish uchun hikmat keltiradi.

Asosiy gap – hikmatning maqsadida, “sir”ni o‘quvchiga etkazishda. Bu hikmatlarda javonmardlik va faqirlikni ulug‘lash o‘z ifodasini topgan. Ilk hikmat “Qissai Odam safiy alayhis-salom”da bor. Rabg‘uziy bu qissada Odam alayhissalomning jannatga kirishi siri nimada edi, degan savolga javob berar ekan, “*mo‘minlarning tanini, molini sotg‘in olib, ujmox (ya‘ni jannat)bergusini, ko‘rilmagan narsani bay’ (ya‘ni savdo) qilmoq shariatda ravo bo‘lmaz teb ujmoxga kivur (ya‘ni kirit)*”ganlarini (1, 22) asosiy sabab qilib ko‘rsatadi. **Mo‘minlarning tanini va molini sotib olish evaziga jannatning in‘om qilinishi Odam alayhissalomda javonmardlarga** Bu masalada ulamolar o‘rtasida ixtilof borligi haqida ham xabar berib o‘tadi.

Rabg‘uziy o‘z hikmatlari “sir”ini faqat savol va javoblarda kashf qiladi. Hikmatlarning janriy belgilari savol va javoblardadir (1; 24, 25).

Ayrim hikmatlarda biron toifaning alomatlari bilan tarixiy voqea, tarixiy shaxslarning sifatleri uyg‘unlashtiriladi. Luqmoni hakim valiyning alomati haqida so‘z yuritgan hikmatda ayni shuni ko‘rish mumkin. Luqmoni hakim quyidagi uchta alomatni valiyarga xos deb aytadi: birinchisi - javonmardlik, ikkinchisi - yomon xulqdan, hasad va kindan xoli ekani, uchinchisi - ulamo va fuzalolar bilan do‘stligi. Ayni paytda bu uch alomatni Muhammad a.s.hayotiga bog‘laydi:

“Bilgilkim, Abu Bakr Siddiq va Umar ibn al-Xattob raziyallohu anhumo Rasul alayhissalomning qayin otalari erdilar. Oysha va Hafsa yo‘lindin. YAna Usmon va Ali raziyallohu anhumo kuyavlari erdilar. Usmon raziyallohu anhu Ruqayya sababidan. Ul vafot bo‘ldi ersa yana Ummi Qulsumni berdi. Aning uchun Zunnurayn atandi. YAna Ali raziyallohu anhu Fotima yo‘lindin kuyav erdi teb aymishlar”.

Bu hikmat savol va javob asosiga qurilmagan. Garchi shunday bo‘lsa-da, Muhammad a.s.ning sifatleri valiyalarda bor ekaniga ishora qilgani yuqorida keltirilgan hikmatdagi faqirlikka hamohangligi bu hikmatlarni birlashtiradi.

Ruboiymi?

Bu bayt murodga tekinmak tilar,

man,

Telim xalqlar aro o‘kunmak tilar,

Kun, oy sajda qilg‘ay arig‘ yuzga

Bu kun otdin inib, yukunmak tilar

(1. 114)

Xabar. Xabar janrini ko‘zdan kechirish shuni ko‘rsatadiki, asardagi biron payg‘ambarga oid qissada aytilmagan kichik voqealar bayon qilinadi yoki xabar beriladi, shu tariqa qahramonlarning biron muhim qirrasini ochiladi. G‘ayritabiiy voqealar, mo‘‘jizalar ham ayrim xabarlarda ishtirok etadi va shu orqali qissa qahramonlari – payg‘ambarlarning to‘liq qiyofasi yaratiladi. Masalan, Nuh

paygʻambar haqidagi qissada odamlar solih boʻlmaganlari uchun ularga qirq yil davomida yomgʻir ham berilmadi, farzandlar tugʻilmadi, odamlar, yilqilar qirilib ketdi. Rabgʻuziy shu voqeadan soʻng “Xabar andogʻ kelur” deya xabar keltiradi:

“Avj ibn Unuq toʻfonda halok boʻlmadi. Aning uchunkim, dayyor jumlasindin ermas erdi. Dayyor – evluk – barqiligʻ temak boʻlur. Avjning barqi yoʻq erdi, tengizlar atogʻinda turur erdi. Toʻfon suyi tizinga oshmadi”.

Xabar janriga oid voqea shundan iborat. Hali toʻfon voqreasini Rabgʻuziy hikoya qilmagan boʻlsa ham, yuqoridagi voqeadan – jamiki insonlar, jonzotlar qirilib ketgandan soʻng Avj ibn Unuq toʻfonda halok boʻlmagani va buning sababini uning xokorsoligi – jamiki insoniyatdan farqi boshpanasi yoʻqligidan deb izohlaydi. Bu oʻrinda Rabgʻuziy insoniyatni halokatga eltuvchi yoʻl – molparastlik deb uqtirmoqchi boʻladi. YOki “Qissai Qorun alayhilla’na”da bayon qilingan voqealarning ishonchli, dalillarga asoslanganini ta’kidlash, qolaversa, Qorunning ochkoʻzligini, Musoning sabrliligini koʻrsatish maqsadida quyidagi xabarni keltiradi: Muso yalavoch har kuni bani Isroilni yigʻib, minbarga chiqib, majlis qilar, xalqqa nasihat qilar edi. Qorun esa oltin piyolada, Musoning roʻparasida cholgʻuchilar hozir qilar, xizmatkorlari oldida sharobxoʻrlik qilardi. Muso esa faqat sabr qilardi.

Bu xabar ham hajm jihatidan qisqa boʻlishiga qaramay, Qorun haqidagi asosiy voqealar oqimiga – Qorunning badnafsligi va molparastligiga, Musoning sabrli ekaniga aniqlik kiritish uchun muhim dalil boʻlgan (2, 12).

(1, 23, 26. 41. 180. 2-12,15. 30.31.33.42.)

Foyda. Bu janr “Qisasi Rabgʻuziy”da, asosan, didaktik janrdagi kichik hajmdagi voqealarni hikoya qilishdan iborat. Foyda oʻz nomi bilan insoniyatning zohiran va botinan solih, toʻgʻri boʻlishga undashdir. Masalan, “Qissai YUsuf Siddiq alayhissalom”da ikkita foyda janriga mansub parcha bor (1, 128). Birinchi foydada odam oʻz gunohini boshqalarga yuklamasligi, aks holda YAratuvchi ayblanuvchining gunohini bilishi va tuhmatchiga shunga yarasha jazo berishi haqida boʻlib, Azizi Misrning xotini Zulayho YUsufga tuhmat qilganda, toʻrt oylik chaqaloq YUsufning pokligi haqida guvohlik beradi. YUsuf va Zulayho mojarosi hamda shundan xulosa sifatida Rabgʻuziy “foйда” termini ostida oʻgitni beradi.

Bu oʻgitni berib boʻlgach, Rabgʻuziy odamlar bir-birlariga yomonlik qilmasliklari haqidagi oʻgit boʻlib, Azizi Misr YUsufning toʻni orqasidan yirilganini koʻradi va bundan xulosa chiqarib, Zulayhoga qarata: “Bu – siz ayollarning hiylasidir. Oʻzingizni pok deb, gunohingizni boshqalarga yuklaysiz. Ayollarning hiyla-makri koʻpdir” deb aytadi. Mana shu hikmatomuz gap foydaning janriy belgisini tashkil qiladi (1, 128).

YAna bir foyda “Qissai me’roj an-nabiy sallallohu alayhi va sallam” qissasida boʻlib, bunda ham hikmatomuz oʻgitning mazmuni hikoya qilinadi. Foydaning mazmuni shundan iborat: Tangri jannat hurlarini yaratgandan beri, hurlar oʻzlariga oro berar ekanlar, hech bezanishdan tinmas ekanlar. Qiyomat kuni kelganda,

ularning koʻrki-tarovati ham yoʻq boʻlar ekanu ammo ularning xoli boʻlmagani uchun chiroydan hech asar qolmas ekan. Qiyomat kuni kelganda, Tangri Bilol habashiyning qora rangidan jamiki jannat hurlariga nuqta-nuqta ulashib berar ekan. Hammasiga bittan hol tegar ekan. SHu hol bilan hurlarning chiroyi nihoyasiga etar ekan (2, 157).

Bu voqeada ham maʼlum bir vaziyatga mos oʻgit, xulosa bor. Bu janr hikmatlarga yaqin turadi. (1, 128,2- 111, 125. 157. 159).

Munojot. Bu janr asosan, islom paygʻambarlari va xalifalari bayonida bor boʻlib, Ollohning marhamatiga noil boʻlganlari, endi yoʻldan adashmasliklari uchun Undan marhamat soʻrganlari bayon qilingan (2; 112, 128. 136).

Xullas, “Qisasi Rabgʻuziy” oʻzbek adabiyoti tarixidagina emas, balki turkiy adabiyot tarixida ham oʻziga xos, takrorlanmas nasr namunasidir. Asarda istifoda etilgan janrlar XIV asr oʻzbek adabiyotining rivojidan, diniy adabiyotlar bilan mustahkam aloqasidan darak beradi.

Savol va topshiriqlar

1. “Qisasi Rabgʻuziy”da Rabgʻuziy oʻzi haqida qanday maʼlumotlar keltirgan?
2. Rabgʻuziy oʻz asarini yozishda qanday manbalardan foydalangan?
3. Asarda Rabgʻuziyning manbashunos va tanqidchi sifatidagi faoliyatini soʻzlang.
4. “Qisasi Rabgʻuziy”da qissa janri qanday shaklda va mazmunda ifodalangan?
5. Asarda hikoyat janri qanday shaklda va mazmunda ifodalangan?
6. Asardagi rivoyat janri haqida soʻzlang.
7. “Qisasi Rabgʻuziy”da sheʼriy janrlarga xos belgilar toʻgʻrisida soʻzlang.
8. Asardagi latifa janri haqida soʻzlang.
9. Asardagi boshqa janrlar haqida soʻzlang.
10. SHarq afsonalarida “Qisasi Rabgʻuziy”dagi qissalarga hamohang syujetlar haqida soʻzlang.

Rashiddin Fazlulloh Hamadoniy

SHarq adabiyotida tarix va adabiyot doimo yonma-yon yurgan. Oʻtmishdagi muarrixlar ayni paytda katta ijodkorlar sifatida ham faoliyat koʻrsatganlar. SHu bois tarix har doim adabiyot sifatida uqilgan. Tarixiy asarlardagi rivoyatlar, hikoyatlar, sheʼrlar koʻpincha muarrixlarning ijodiy qobiliyatidan darak beradi. YOKi muarrixlar xalq ogʻzaki ijodidagi janrlardan unumli foydalanganlar va oʻz tarixiy asarlariga olib kirganlar.

Oʻgʻuz shaxsi yoritilgan tarixiy asarlar yana bir jihati bilan bir-biridan farqlanadi. Bu Oʻgʻuzxon tarixiga oid lavhalarining keng yoki tor bayon qilinganidir. Rashiddinning «Jomeʼ ut-tavorix» asari Buzxon tarixi batafsil yoritilgan manbalardan biridir.

Rashiddin Hamadoniy turkiy avmlar tarixini ilk bor ilmiy asosda yoritib

bergan olimdir. Biz ta'kidlagan Mirzo Ulu\bekning «Тырт ulus tarixi, Abdul\ozi Ващодирxonning «SHajarai turk» asarlarini yozishda щам mualliflar «Jome' ut-tavorix»dan foydalanganlar.

«Jome' ut-tavorix fors tilida yozilgan быlib, olim ыз asari or=ali mu\ullarning щамма =abilasi turkiy =avmlardan tar=alganligini asoslab berdi. Bu =abilalarning щамماسи Ы\uzxonga, Ы\uzxonning shajarasi Нущ pay\ambarga borib ta=alishini кырсатади.

«Jome' ut-tavorix»ning Ы\uz shaxsini yoritishdagi ащамиятли жищати shundaki, asarda Ы\uzxon musulmon sifatida кырсатилган быlsa щам, turkiy mifologiyaning ba'zi izlari кызга tashlanadi. Bu жищат «Jome' ut-tavorix» bilan «Ы\uznoma» ыртасидagi umumiyliklardan biridir. asarda tarkiy mifologiya sa=langan ыrinlarga =uyidagi misollarni keltirish mumkin. Ma'lumki, eski turk dini-tomoniylikda pay\ambar va mu=addas kitoblar быlmaganligi sababli =omlar ya'ni shomonlarning ырни be=iyos былган. Turkiyalik olim Usmon Turon shomonlar (=amlar) ща=ida shunday yozadi: «SHomonlar isti=bolining yaxshi va yomon щодисalaridan ularni (ya'ni кык turklarni vo=if aylaydilar. +omlarning tavsiyalarisiz =ыshin tplab urushga kirishilmas edi»¹ «Ы\uznoma» dostonidagi «Ulu\ Turk, «Dada +ur=ut kitobi»dagi +ыг=ut ota eski turkiylarning shomonlariga misol была oladi. «Jome' ut-tavorix» asarida keltirilgan Ir=li Хыжа aslida «Ы\uznoma» dostonida keltirilgan Ulu\ Turkdir. U Ы\uz avlodlariining щар birining la=abini, nomini, tam\asi va belgisinitain etadi. Ы\uzxondan tar=algan 24 uru\ning щар biriga ma'lum щайvonlarning nomi beriladi. Bu щайvovonlar щар bir =abilaning щужум =ilmasligi lozim. «Ы\uznoma» da щам Ulu\ Turk Ы\uzxonning avlodlari ыртасида щокимыатning =anday ta=simlanishini oldindan bashorat =iladi.

«Jome' ut-tavorix» asarining Ы\uz shaxsini yoritish borasida yana bir ащамиятли жищати mavjud. Bizga ma'lumki, Xitoy solnomalari =adimgi turklar tarixi uchun eng =adimiy, ishonchli manbvadir. Rashiddin Щамadoniy «Jome' ut-tavorix» asarini yozish arafasida, 1286 yili Eronga amir Рыlod CHjen Sin degan bir tarixchi keladi. Bu Odam Xitoy solnomalari mu\ul rivoyatlari быyicha chu=ur bilimга ega былган. Rashiddin Щамadoniyning «Jome' ut-tavorix» asarida ilmiylik bosh ыrin tutganining, Ы\uz shaxsi keng yoritilganining uch yil davomida щар kun olib borgan ma'ruzalaridan =idirish lozim.¹

Demak, «Ы\uznoma» dostonidagi tarixiylik xususiyatlari Ы\uzxonning yurishlarida, uning turkiylarga nom berishi ularni birlashtirib markazlashgan davlat tuzimi bilan bo\li= vo=ealarda ыз aksini topgan.

Ы\uz що=onining bosh=a yurt va elatlarga yurishlaridan =adimgi turkiy xal=lardagi markazlashgan davlat tuzishga былган intilishi ща=ida xulosa chi=arish mumkin.

¹ Усмон Турон. Туркий хал=лар мафкураси.Т.; Чылпон, 1995, 56-бет.

¹ Рахмонов Н. Рухиятдаги нур муроди. Т.; 2002 й, 80-бет.

Qutbning “Xusrav va SHirin”

Mundarija

1. *“Xusrav va SHirin” asarining asliyati haqida qisqacha ma’lumot.*
2. *“Xusrav va SHirin” Qutb tarjimasida.*
3. *Dostonning qisqacha syujeti.*
4. *Doston tarjimasida o‘ziga xoslik va Qutbning mahorati.*
5. *Dostonning badiiyati.*

Kalit so‘z va terminlar: doston, erkin tarjima, badiiy mahorat, asliyat, adabiy muhit.

Asli xorazmlik bo‘lgan Qutbning bizgacha etib kelgan birdan bir asari “Xusrav va SHirin” bo‘lib, bu asar mashhur ozarbayjon shoiri Nizomiy qalamiga mansub shu nomli dostonning o‘zbek tilidagi erkin she’riy tarjimasidir. Zotan, Qutb o‘z asarini Nizomiyning shu nomdagi dostoni tarjimasini ekani to‘g‘risida shunday deb xabar beradi:

Qozonteg qaynab ush savdo bishurdum,
Nizomiy bolidan halvo bishurdum.

Xonim oting‘a ushbu forsi tilni
CHEvurdum tuzdum ush nazm uzra qilni.

CHiqardim xush yidig‘lig‘ suv bu ko‘ldin,
Ko‘ngullar qonsu teb bu sofi suvdin.

Garchi Qutb kamtarlik bilan o‘z tarjimasini Nizomiy bolidan pishirilgan holva deb aytsa ham, u nihoyatda katta mehnat samarasi va buyuk iste’dodning zuhuri deb ayta olamiz.

“Xusrav va SHirin”ning muqaddimasidagi ma’lumotlarga ko‘ra, Qutb XIV asr o‘rtalarida yashab ijod etgan(**parcha**) Qutbning ijodi Xorazmning Oltin O‘rda davlatiga tobeligi davriga to‘g‘ri keladi. Asar 1340 yili yozilib, Oltin O‘rda xonlaridan O‘zbekxonning o‘g‘li Tinibek va uning malikasiga bag‘ishlangan.

parcha. Bu asarning yagona nusxasi Parijda saqlanadi. Qutbning tarjimai holiga oid ba’zi ma’lumotlarni “Xusrav va SHirin”dagi “Kitob nazm qilmoqqa sabab bayon ayur” bobidan bilish mumkin. **Parcha**

Ma’lumki, Oltin O‘rdadagi parokandalik tufayli ilm-fan va madaniy markaz Misrga ko‘chgan edi. Dostonning bizga ma’lum bo‘lgan yagona nusxasini ham shoir vafotidan ko‘p o‘tmay 1383-1384 yillarda Misrda amir Qutlug‘ Xo‘janing tavsiyasi bilan Faqih ibni Barokaz Edgu Qipchoqiy ko‘chirgan.

“Xusrav va SHirin” “Qutadg‘u bilig”dan keyin turkiy tilda masnaviyda yozilgan nodir asarlardandir. “Xusrav va SHirin” dostonining ildizlari uzoq asrlarga borib taqaladi. SHarq xalqlari adabiyotida bu qissa keng tarqalib, ancha

shuhrat qozongan. Bir qator “Jangnoma” (Firdavsiy “SHohnoma”dagi Xusrav hikoyati), “Ishqnoma” (Nizomiyning “Xusrav va SHirin”, Xusrav Dehlaviyning “SHirin va Xusrav” dostoni)larning yuzaga kelishiga asos bo‘lgan.

“Xusrav va SHirin” tarjima asari. Lekin shunday bo‘lsa ham Qutb katta ijodkor sifatida voqealar tasvirida ancha erkin yo‘l tutgan. (misol) Qutb doston muqaddimasida Nizomiyning chuqur hurmat bilan tilga oladi. Butun doston davomida ulug‘ salafini ustod sifatida ko‘p marta eslaydi. Lekin Nizomiy tomonidan yaratilgan bu asarning erkin tarjimasi jarayonida Qutb o‘z o‘z davrini kuzatish asosida paydo bo‘lgan qarashlarini ham ifodalaydi. Qutb Nizomiy obrazlarini saqlab qolgan holda, asar tarjimasiga ijodiy yondoshdi. Natijada Nizomiy obrazlarining xarakteri o‘zgargan. Ana shu holatlar Qutbning ma‘lum darajada mustaqil yo‘l tutganini ko‘rsatadi. Buning ustiga, asarda Qutb tomonidan qo‘shilgan o‘rinlar, xalq og‘zaki ijodiyoti va urf-odatlarini singdirilgan o‘rinlar ham bor. Ayni choqda Qutbning asarida asl matndan qisqartirilgan o‘rinlar, o‘zgartirilgan geografik nomlar ham mavjud. Masalan, Qutb o‘quvchiga qulaylik tug‘dirish maqsadida Nizomiy dostonidagi Sosoniylar sulolasini Eron davlati deb ataydi. Forscha matndagi mamlakatlar, davlatlar nomlarini Qutb o‘ziga tanish mamlakatlar nomlari bilan almashtiradi. Jumladan, Xusravning suhbatida Xuroson beklari ishtirok etadilar. YOki Nizomiydagi Mehinbonu saroyi tasviri Qutbda 1o‘q. Nizomiyga Madoyindan Xurmuzd tazyiqidan qochib kelgan Xusravni Mehinbonu o‘z saroyida kutib oladi. Qutb esa bu lavg‘ani yaylovga ko‘chirgan va h. (snoska)

Dostonning kirish qismidagi bag‘ishlov odatdagi qasidalarini eslatganidek, doston syujeti davomida, boblar xotimasidagi lirik chekinishlar Qutbning nafis g‘azallar ham yaratganidan dalolat beradi (shulardan tahlil).

Sayfi Saroyi va uning “Gulistoni bit-turkiy” asari

Reja:

1. *Sayfi Saroyining tarjimai holi.*
2. *Sayfi Saroyning she‘riy hikoyatlari.*
3. *Sayfi Saroyi zamondoshlarining g‘azallari va shoirning ularga javoblari.*
4. *Sayfi Saroyining “Gulistoni bit-turkiy” asari.*

Sayfi Saroyi XIV asrda yashab ijod etgan va epik janr taraqqiyotida sezilarli iz qoldirgan ijodkordir. U 1321 yili tug‘ilib, 1396 yili vafot etgan.

SHoirning taxallusidan ma‘lum bo‘ladiki, u Oltin O‘rda davlatining poytaxti Saroy shahrida yashab ijod qilgan. SHuningdek, u ma‘lum vaqt Movarounnahrda va Turkiyada ham istiqomat qilgan. Sayfi Saroyining quyidagi she‘ri uning tarjimai holiga oid ba‘zi tomonlarni yoritishga yordam beradi:

Ilohi, bu qari miskin qulingni
Bag‘ishla ko‘rguzub to‘g‘ri

yo‘lingni.

Maliklar rasmidir dilshod

qilmoq,

Qarisa qullarni ozod qilmoq.

Sayfi Saroyi bu she‘rini Misrda – mamluklar davlatida yozgan bo‘lib, hayotining so‘nggi yillarini o‘sha erda o‘tkazgan. YUqorida aytganimizdek, Oltin O‘rda tanazzulga yuz tuta boshlagan paytda Sayfi Saroyi Misrga ketgan. U bu she‘ri orqali shohdan o‘z yurtiga qaytish uchun ijozat so‘ragan. Bundan shunday xulosaga kelish mumkinki, Sayfi Saroyi shoh saroyidagi e‘tiborli shaxslardan bo‘lgan. Zamondosh shoirlarga she‘riy javoblaridan ham Sayfi Saroyining mavqei haqida xulosa chiqarish mumkin. Sayfi Saroyi vafot etgan yillari Misr mamluklar davlatida Zohir Sayfiddin Barquq ikkinchi marta (birinchi marta 1382 y.) taxtga o‘tirgan edi.

Sayfi Saroyining adabiy merosidan oz qismi etib kelgan. Uning bir necha g‘azallari, qasida, qit‘a, ruboiylari, “Suhayl va Guldursun” dostoni va Sa‘diy SHeroziyning “Guliston” asarining o‘zbek tiliga qilgan erkin tarjimai etib kelgan. Sayfi Saroyi bu asariga “Gulistoni bit-turkiy” deb nom qo‘ygan.

Sayfi Saroyi “Suxayl va Guldursun” dostonida dunyoviy ishq, sevgida vafodorlik, mardlikni tarannum etadi (**qisqa mazmuni**). Bu doston ko‘proq Navoiyning “Sab‘ai sayyor” dostonidagi “Suxayl va Mehr” hikoyatini eslatadi.

Sayfi Saroyining zamondosh shoirlariga she‘riy javoblari. Sayfi Saroyi o‘z zamondoshlaridan Mavlono Qozi Muhsin, Mavlono Ishoq , Mavlono Imod Mavlaviy, Ahmad Xoja as-Saroyi, Abdul Majid, To‘g‘li Xoja, Hasan o‘g‘li, Xorazmiy kabi shoirlarning she‘rlariga bir vaznda va bir xil qofiyada javob aytgan shoirdir.

Sayfi Saroyining bizgacha etib kelgan lirik she‘rlari miqdor jihatidan oz bo‘lsa-da, mavzu qamrovi keng: goh odamiylik va inson qadr qimmatini, goh samimiy ishq-muhabbat, goh oliyjanob insoniy tuyg‘ular shoir she‘rlarining asosiy mohiyatini tashkil qiladi.

She‘riy hikoyatlari (Hikoyati manzuma). Sayfi Saroyining she‘riy hikoyatlari didaktik mazmunda bo‘lib, insonlar o‘rtasidagi ahdu vafo, sadoqatga bag‘ishlangan. Jumladan, bir hikoyatida Sayfi Saroyi ishq yo‘lida hatto jondan ham kechmoq lozim degan o‘gitni beradi.

Bir yigit sevikli yori bilan kemaga o‘tirib, sayrga ketdilar. Tasodifan qarshi tomondan shamol kelib, to‘lqin ko‘tarildi va kemani suvga g‘arq qildi. Ikkalasi ham suv girdobiga tushib g‘arq bo‘la boshladilar. Nogahon bir odam kelib, yigitga qo‘lini cho‘zib qutqarishga shoshildi. SHunda yigit yordam qo‘lini cho‘zgan odamga, meni qo‘y, bor, yorimning qo‘lini tut, yordam ber, deb iltimos qildi. SHu voqeani hikoya qilib bo‘lgach, Sayfi Saroyi oshiqlikning qismatini shunday ifoda etadi:

Haqiqat oshiq erning mazhabi ul,
Tilasang, bo‘lmag‘a oshiq, alay bo‘l.

YOqarlar ul kishini o‘tqa, yorin
Qo‘yub mehnat ichinda ketar yorin.

Sayfi Saroyining “Gulistoni bit-turkiy” asari. Saroyi bu asarida Sa‘diy “Guliston”ining asosiy mag‘zini olib, yangi hikoyatlar, qit‘alar bilan boyitgan. (“Guliston”ning o‘zb. tarjimasini bilan S.S.tarjimasini solishtirish kerak).

Sayfi Saroyi ijodida “Gulistoni bit-turkiy” alohida o‘rin tutadi. Zotan, bu asar Sayfi Saroyi ijodida katta hajmdagi asar bo‘lish bilan birga, asarga olib kirgan o‘z ijod namunalari XIU asr o‘zbek nasri taraqqiyotini yangi bosqichga ko‘tardi.

Mahmud ibn Ali as-Saroyi (XIV asr). “Nahju-l-farodis” (“Jannatlarning ochiq eshiklari”) asari

Mazkur asarning muallifi masalasida ko‘p bahslar bor. Davlatshoh Samarqandiy «Tazkirat ush-shuaro» («SHoirilar bo‘stoni») asarining Alisher Navoiyga bag‘ishlangan qismida quyidagi «mulamma» (qit‘a)ni keltiradi:

Turkiysin ko‘rub qilurlar erdi tarku tavba ham,
Gar tirik bo‘lsalar erdi Lutfiy birlan Kardariy,
Bovujudi forsi dar junbi she’ri komilash,
CHist ash’ori Zahiru kist bori Anvariyy?¹⁰⁶

Bu mulammadagi “Kardariy” taxallusli shoir hozirgacha bir qancha munozaralarga sabab bo‘lib kelgan. Maqsud SHayxzoda “Tazkirachilik tarixidan”¹⁰⁷ maqolasida quyidagicha fikrni aytgan edi: “Mazkur qit‘ada zikr etilgan Kardariy Xorazm o‘lkasining Kardar qishlog‘ida hijriy 761\milodiy 1359-1360 yilda vafot etgan Mahmud ibn Ali degan shaxs, “Nahjul-farodis” nomli diniy-axloqiy asar muallifidir. Umrining bir qismini Oltin O‘rda poytaxti Saroy shahrida o‘tkazgan. Asarning bir necha nusxalari saqlanib qolgan. Bu asarning Kardariy tirik vaqtida xorazmlik kotib ko‘chirgan nusxasi Xorazm shevasi va adabiy lahjasining tarixini o‘rganishda juda katta ahamiyatga egadir. Har holda Davlatshoh turkiy nazm ustasi deb ko‘rsatgan Kardariy degan shoir ana shu Mahmud ibn Alidan boshqasi emas”. Nemis olimi N.Xofman ham Kardariy shaxsi haqida o‘zining olti jildlik “Turk adabiyoti” kitobida ham ma’lumot bergan. Uning fikricha, “bu shoir...mashhur turkigo‘y shoir Mahmud ibn Ali as-Saroyi Bulg‘oriy Kardariydir. Kardar Xorazmdan bo‘lgan. Davlatshoh Samarqandiy “Tazkirat

¹⁰⁶ Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони. Тошкент, Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1981, 189-бет.

¹⁰⁷ Навоийга армуғон. Тошкент, 1968, 37-бет.

ush-shuaro”sidagi qit’asida uni tilga olgan. Tarixda Kardariy taxallusli shoirlar bir emas, bir necha bo’lgan. Lekin uning turkiy tilda yozilgan “Nahjul-farodis” asari bizga ma’lumdir”.¹⁰⁸

Saroyi to’g’risidagi ma’lumotlar hozircha ma’lum emas. Davlatshoh Samarqandiy bergan ma’lumot Kardariyning Lutfiy darajasidagi shoir ekanini ko’rsatadi. Ammo boshqa tazkiralarda Kardariy to’g’risida hozircha ma’lumotlarni uchratmadik. Ehtimol, Oltin O’rda adabiy muhitida yashab ijod qilgan aksariyat shoirlar tazkiraga kirmagan, ular to’g’risidagi ma’lumotlar uzoq-yuluq, Temuriylar sulolasi bilan Oltin O’rdadagi ijtimoiy va siyosiy munosabatlar adabiy jarayonga, xususan, Kardariy singari mashhur shoirlarning tazkiralardan o’rin olishiga monelik qilgan bo’lishi mumkin. “Nahjul – farodis”da uning biron bayt she’ri ham uchramaydi.

“Nahjul-farodis” asari hijriy 761 (milodiy 1360) yili yozilgan. Bu to’g’rida asarning nihoyasida aytilgan. SHuningdek, kitob muallifi oradan ikki kun o’tgach, “drulfanodan dorulbaqoga rixlat qilgani”ni, bu kitobdan ko’p allomalar foydalangani bayon qilingan. Kitob kotibining bu ma’lumotidan asar anchagina mashhur bo’lgani ko’rinadi.

“Nahjul-farodis” to’rt bobdan va har bir bob o’nta fasldan – jami qirq fasldan iborat. Bu asar “qirq hadis” (chihl hadis)ni sharhlagan va har bir hadisga oid hikoyatlar bilan bezalgan asardir. Bu asar “Qisas ul-anbiyo” turkumiga mansub bo’lsa ham, payg’ambarlar tarixi bayonida afsonalar emas, balki tarixiy voqealar, rivoyatlar asosiy o’rin egallaydi. Qolaversa, “Nahjul-farodis”ni yozishda muallif turli ishonchli manbalarga tayangani uchun ham asarga ko’p allomalar murojaat etganlar.

“Nahjul-farodis”da eng diqqatga sazovor dalil – bu hadislardir. Birinchi bobning birinchi faslidagi hadisga e’tibor qarataylik. *“Imom Bag’oviy rahmhi “Mashobih” otlig’ kitobinda bu hadisni keltirmish: Payg’ambarimiz as. aydi: Tangri tvl. Ismoil payg’ambar as. o’g’lanlarindin Quraysh qabilasini odurdi. Yana Quraysh qabilasidin Xoshim atlig’ kishining o’g’lanlarini odurdi. Yana Xashim atlig’ kishining o’g’lanlarindin meni o’durdi, chiqardi. Bu ma’nidin oturu Payg’ambar as.qa Mustafa at berildi. Mustafa arab tilincha odrulmish temak bolur – Imom Bag’oviy rahmatullohi “Mashobih” degan kitobida quyidagi hadisni keltirgan. Payg’ambarimiz as. shunday aytgan ekan: Tangri taolo Ismoil payg’ambar o’g’illaridan Quraysh qabilasini tanlab oldi. YAna Quraysh qabilasidan Hoshim degan odamning o’g’illarini tanlab oldi. YAna o’sha Hoshim degan odamning o’g’illari orasidan meni tanlab olib, o’rtaga chiqardi. SHu sababdan Payg’ambar as.ga Mustafo ismi berildi. Mustafo - arab tilida tanlab olgan ma’nosini bildiradi”*.¹⁰⁹ Hadisning manbai (Bag’oviyning “Mashobih” asari) ishonchli ekani ko’rinib turibdi.

¹⁰⁸ Турк адабиёти. 1969, 103-109-бетлар.

¹⁰⁹ Nehcul-feradis, II, metin, turk dil kurumi yayinlari: 518, s. 2 (Бундан кейинги мисоллар шу нашрдан олинади. Шу боис асарнинг ҳифаси матн ичида кўрсатилади, холос).

“Nahjul-farodis”ning birinchi bobida Muhammad alayhissalomda payg‘ambarlik sifatlarining zohir bo‘lishi va uning dini islom yo‘lidagi faoliyati bayon qilingan. Bobda hadislardan, Bag‘aviyning “Mashobih” asaridan tashqari, shayx Imom Ishaq Quloboziyning “Ta’rif” kitobidan, Imom Sog‘oniyning “Mashoriq ul-Anvor” asaridan, Imom Abul Muhammad Ispijobiyning “Tafsir”idan, Imom Abul Alayh Ushiyning “Nishobul-Axbor” kitobidan, SHayx Abu YAzid Bustomiy, Abdulloh ibn Ma’sud kabilarning so‘zlaridan foydalangan. Barcha ulamo va fuzalolarning Muhammad a.s.ga tug‘ilgan paytidanoq payg‘ambarlik sifatleri va fazilatleri ato qilinganini bayon qiladilar.

“Nahjul-farodis” tarixiy asar emas, payg‘ambar tarixini boshdan-oxirigacha bayon qilinmagan. “Nahjul-farodis” - agiografik asar, payg‘ambar hayotining eng muhim nuqtalariga e’tibor qaratgan. Jumladan, Olloh Taolo Muhammad a.s.ga payg‘ambarlik sifatini topshirishi, musulmonlikni ilk bor qabul qilgan Xadicha, Ali, Abu Bakr va Zayd to‘g‘risidagi qiziqarli voqealar, payg‘ambar a.s.ning Makkadan Madinaga borishi, uning mo‘jizalari va boshqa ko‘p voqealar “Nahjul-farodis”ni qiziqarli badiiy asar sifatida yaratishga asos bo‘lgan. Jumladan, mazkur asarning birinchi bobi, to‘rtinchi faslidan “Payg‘ambar a.s.ning Makkadan Madinaga chiqmoq bayoni ichinda turur” nomli voqeaga e’tibor qarataylik. Bu voqea imom Abul Alayi Ushiyning “Nishob ul-axbor” () kitobidan bir hadisni keltirish bilan boshlanadi. Hadis ma’nosi quyidagicha: “Qaysi bir mo‘min va muvahhid g‘ariblikda o‘lar bo‘lsa, Haq Taolo o‘sha qulga shahidlar savobi ro‘zi qilur, yana qabr azoblaridan saqlaydur”. SHundan so‘ng quyidagi voqea keltiriladi:

Kunlarning birida Abu Jahl qurayshlarni yig‘di. Bir uy bor edi. O‘sha uyni dor ul-nadvo (saxiylik eshigi?) der edilar. Qachon biron maslahat qilishga to‘g‘ri kelib qolsa, o‘sha uyga yig‘ilishar edilar. SHu orada Iblis o‘zini bir qari chol suratiga o‘xshatib. Ularning orasiga kirdi. Qurayshlar so‘radi: “Ey chol, sen kimsan?” Iblis javob berdi: “Men shayx Najdiyman, Najd elidan bir cholman. Eshitdimki, sizlarning bir mashvartingiz bor deb. Men ham ular orasida bo‘layin, ularning so‘zlarini eshitayin, bilayin, deb keldim”. Abu Jahl xursand bo‘ldi. SHundan so‘ng Abu Jahl gap boshladi: “Ey quraysh qabilasi, Muhammadning ishi kundun-kunga ziyoda bo‘lib bormoqda. Qo‘rqamanki, buning natijasida ko‘p odamlar yig‘ilishib, bizlarga zaxmat etkazadilar deb. Endi bundan so‘ng ishini bir yoqli qilsak”. Jumla xalq bu gapni ma’qul ko‘rdi. SHundan so‘ng Abu Jahl Xashshom degan kofirga aytdi: “YO Xashshom, sening ra‘ying qanday agar bu Muhammadni o‘ldirsak?” Xashshom aytdi: “Mening ra‘yim shuki, bu Muhammadni tutsak, bir quturgan tuyaga bog‘lasak, sahroning bu boshidan –u boshigacha sahroda kezsak, o‘shanda u halok bo‘ladi”. SHayx Najdiy aytdi: “Bu ra‘y behuda”. So‘radilar: “Nega behuda?” SHayx Najdiy aytdi: “Uning do‘stlari bor, qabilasi bor. Bu ishdan ular xabar topadilar, borib, Muhammadni xalos qiladilar”. Ma’qul ko‘rdilar. SHundan keyin bir kofir aytdi: “Mening ra‘yim shuki, o‘sha Muhammadni bir uyga qamab, o‘sha uyning tuynugini, eshigini berkitsak, Muhammad o‘sha uyda ochlikdan o‘ladi”. SHunda shayx Najdiy aytdi: “Bu ish ham yaramaydi, shuning uchunkim, do‘stlari bilib qoladilar va eshikni ochib, chiqarib oladilar”. Abu Jahl so‘zladi: “Mening ra‘yim shuki, har bir qabiladan bittadan yigit chiqsa, ular kechasi yotgan erga borsalar, qilich bilan hammasini chopib tashlasalar. Agar diyet tilasalar, jamiki qabila yig‘ilishib, diyet bermak oson bo‘ladi”. SHayx Najdiy aytdi: “Valloh, bu ra‘y nihoyatda to‘g‘ri”. Har bir qabiladan bir yigitni oldilar. O‘tkir qilich bilan kelib, o‘ldirmoqqa kelishib oldilar. Jabroil a.s.

kelib, aytdi: “YO Muhammad, kofirlar bu kecha kelib, seni o‘ldirmoqchi bo‘ldilar. Senga ishorat shu bo‘ladiki, bu kecha chiqsang, Madina tarafga borsang, u erda kofirlarni u erda islomga da‘vat qilsang”. Payg‘ambar a.s. bu ahvolni Abu Bakrga aytdi. Abu Bakr shunday javob berdi: “YO Rasululloh, nega siz yolg‘iz borar ekansiz?! Men ham siz bilan birga borayin”. Payg‘ambar a.s. xursand bo‘ldi.

O‘sha kecha Payg‘ambar a.s. va Abu Bakr tunda chiqib, ertalabgacha yo‘l yurdilar. Tong otdi, kofirlar qarsalarki, Muhammad bilan Abu Bakr yo‘q. Bildilarki, ular qochib ketibdilar. Abu Bakr nido qildi: “Kimki Muhammad bilan Abu Bakrni tutib keltirsa, yuzta tuyani suyunchi qilib beraman”. Uch kungacha sahrani kezib chiqdilar, ammo topmadilar. O‘sha kecha Abu Bakr bir soat Payg‘ambar a.s.ning o‘ng tomonida yurdi, keyin bir soat chap tomonida yurdi, bir soat oldida yurdi, bir soat orqasida yurdi. Payg‘ambar a.s. aytdi: “YO Abu Bakr, to‘rt tomonimda yuribsan. Nimaga bir tomonimda yurmaysan?” Abu Bakr aytdi: “YO Rasululloh, dushmanlardan qo‘rqaman. Nogohon dushmanlar o‘qi o‘ng tomondan kelib qolsa, avval dushman o‘qi menga tegsin, sizga tegmasin. CHap tomonga o‘tib yuribman, buning ma‘nisi shuki. Agar dushmanning o‘qi chap tomondan kelsa, menga tegsin, sizga tegmasin”. Payg‘ambar a.s. aytdi: “YO Abu Bakr, hech qo‘rqmaginki, Tangri Taolo biz bilan birgadir”. SHu lahzada Tangri Taolo Abu Bakrning ko‘nglida xotirjamlik paydo qildi. SHundan so‘ng Payg‘ambar a.s. ko‘rsaki, bir otliq ko‘rindi. Qachon o‘sha otlik yaqin kelganda, ularga tomon kelayotganini bildilar. Payg‘ambar a.s. aytdi: “Ey Rabbiiy, uni ushla!” SHunday deb aytgan zohoti, otning to‘rt oyog‘i erga botib ketdi. Otliq chaqirdi: “Ey Muhammad! Meni qo‘yib yubor! Men ruju qilayin, senga zaxmat etkazmayman”. Payg‘ambar a.s. aytdi: “YO Rabbiiy! Agar rost aytayotgan bo‘lsa, Sen ijizat bergin”, degan edi, o‘sha zohoti otning oyoqlari erdan chiqdi, o‘sha otliq qaytib ketdi. SHundan keyin ikkovi ancha yurdilar. Payg‘ambar a.s.ning muborak oyoqlari xastalandi, yura olmay qoldi. Abu Bakr Payg‘ambarni orqasiga ko‘tardi. Ertalabgacha yurdilar. Tong otdi. Ko‘rsalarki, **yüz atlig** tog‘ etagiga etib kelibdilar. O‘sha tog‘ning etagida bir g‘or bor edi. O‘sha g‘orga kirmoqchi bo‘ldilar. Abu Bakr aytdi: “YO Rasululloh, men oldin kirayin, ko‘rayin, odamzodga ozor beradigan jonivorlar bo‘lmasin tag‘in”. Abu Bakr kirdi, qaradi. Undan keyin Payg‘ambar a.s. kirdi. Abu Bakr qarasaki, bir teshik bor ekan. Oyog‘ini o‘sha teshikka qo‘ydi, toki o‘sha teshikdan ilon kirib, Payg‘ambar a.s.ga zaxmat etkazmasin deb. Bir ilon keldi, o‘sha teshikdan chiqmoqqa qasd qildi, Abu Bakrning oyog‘iga kallasini tegizdi. Abu Bakr yo‘l bermagan edi, Abu Bakrning oyog‘ini chaqdi. Zahri qattiq ta‘sir qildi. Abu Bakr oyog‘ini olmadi, toki Payg‘ambar a.s.ga zarar keltirmasin deb. Payg‘ambar: “U ilon Payg‘ambar a.s.ga salom bermoq uchun chiqayotgan edi”, dedi. Qarasaki, Abu Bakrning ko‘zidan shashqator yosh oqardi. Payg‘ambar a.s. aytdi: “YO Abu Bakr, oyog‘ingni ko‘tar, ilondan yo chayondan qo‘rqmagin, Haq Taologa tavakkul qilgin, Haq Taolo biz bilan birgadir”.

SHundan keyin kofirlar Payg‘ambar a.s.ning izidan ketdilar, g‘or og‘ziga etib keldilar. Haq Taoloning amri bilan o‘rgimchak g‘or og‘ziga to‘rini to‘qidi. Kofirlar aytdilar: “Agar bu g‘orga Muhammad kirganda edi. Bu o‘rgimchak uyi buzilgan bo‘lardi. Bu erda yo‘q”, deb ortlariga qaytayotganlarida, Abu Jahl aytdi: “Xotirimga shunday kelurki, Muhammad shu yaqin orada turibdi. Bizga sehr-jodu qilyapti, shu bois ko‘rmayapmiz”. U bir kofirga aytdi: “Tush, bu g‘orga kirgin”. Umayya ibn Xalaf aytdi6 “Muhammad tug‘ilmasdan oldin o‘rgimchak bu inini to‘qigan. Muhammad bu erga kirganda edi, bu o‘rgimchak ini buzilmasmidi?!” SHunday qilib, Abu Jahl va uning do‘stlari qaytib ketdilar.

Payg‘ambar a.s. va Abu Bakr o‘sha g‘orda uch kun turdilar. Uch kundan keyin chiqib. Madina tarafga yo‘l oldilar. Oziqlar tugadi. Undan so‘ng bir arab qabilasiga keldilar va aytdilarki: “Sizlar sotgani go‘sht yoki xurmo bormi? Sotib olardik”. CHodirdan bir ayol chiqdi, oti Umni Muid edi. Aytdi: “YAxshi mehmon ekansizlar. Sizlarni mehmon qilar edim, lekin

qahatchilik yili bo'ldi, uyimda hech narsa yo'q. Erim Abu Muid qo'ylarni o'tlatgani olib ketgan. Qo'ylarimiz bu erda bo'lsa edi, sizlarga sut bergan bo'lardim". Payg'ambar a.s. aytdi: "YO Ummi Muid! CHodir yonida yotgan qanday qo'y?" Ummi Muid aytdi: "Bu qo'y juda oriq qo'y, hech suti yo'q. Qo'ylar bilan bora olmasdan, bu erda yotibdi". Payg'ambar a.s. aytdi: "YO Ummi Muid, ijozat berarmisan uni sog'moqqa?" Ummi Muid aytdi: "Ijizat beraman, agar sut chiqsa sog'ing". Payg'ambar a.s.: "Qo'yni menga olib kelinglar!" deb buyurgan edi, olib keldilar. Payg'ambar a.s. "Bismillahi-r-Rahmanir-Rahim" deb muborak qo'lini qo'yning eliniga tegizdi. Darrov o'za qo'yning elini kattalashib, qo'y semirdi. SHundan keyin Payg'ambar a.s. aytdi: "YO Ummi Muid! Uyda karson bor bo'lsa, olib kel". Ummi Muid bir karson keltirdi. Payg'ambar a.s. muborak qo'li bilan sog'di, karson to'ldi. Payg'ambar a.s. ikki qo'li bilan u karsonni ko'tardi va Ummi Muidga ichirdi. Ancha ichgach, to'ydi. Keyin Abu Bakrga ichirdi. Undan keyin o'zi ichdi. Payg'ambar a.s. ikkinchi marta sog'di. Karsonni to'ldirdi, Ummi Muid uyida qoldirdi, ketdilar.

Kechqurun Abu Muid keldi. Qarasa, uyda bir karson sut turibdi. Taajjublandi, aytdi: "YO Ummi Muid! Bu qanday hodisa? Qo'ylar uzoqda edi, uyda sog'iladigan qo'y o'q edi. Bu sut qaydan keldi?" Ummi Muid javob berdi: "Biznikiga bir mehmon keldi, nihoyatda muborak mehmon, ko'rkam yuzli, shirin so'zli, o'rta bo'yli kishi ekan. Bu oriq qo'yga muborak qo'lini tekizgan edi, qo'y shunchalik semirdiki, ko'rsang, elini katta bo'lib ketdi. O'z qo'li bilan sog'di, bir karson to'ldi. Uni hammaga o'z qo'li bilan ichirdi, keyin o'zi ichdi. Ikkinchi marta sog'di, bir karson to'ldi, unisini uyga qoldirib ketdi". Abu Muid aytdi: "Men eshtdimki, Makkada bir payg'ambar chiqibdi deb, Muhammad der ekanlar. Xaloyiqni Haq yo'liga undar deb ayturlar. Bu aytganing o'sha bo'lsa kerak. Bunday mo'jiza payg'ambarlardan o'zgasida bo'lmas. Agar Tangri umr bersa, boraman". YAna Ummi Muidga aytdi: "Menga u odamning sifatini yaxshilab aytib ber. Agar borsam, yanglishib qolmay. YAxshilab bilib olayin. Yigit kishimi yoki qarimi?" Ummi Muid aytdi: "Yigit kishi. Mo'ylovi qora, ochiq yuzli, qiyofasi haybatli, juda uzun bo'yli ham emas, kalta bo'yli ham emas, o'rta bo'ylidir. Qoshlari ochiq, jud semiz ham emas, oriq ham emas, o'rtachadir. Vazmin odam, serharakat emas. Tishlari **seyrek**, yuzi to'lin oyday porlagan. So'zlaganda, ochiq, dona-dona gapiradi, pala-partish so'zlamaydi. Kafti katta, ko'zlari pastga ko'proq boqadi, erga qaraydi. Bir oz boshini orqaga tashlab, ko'kka boqar. Soqoli o'rtacha, uzun ham emas, ko'sa ham emas. Qattiq yurmas ekan, yurganda, ohista yurar ekan".

Payg'ambar a.s. Makkadan chiqqanda Abu Bakrga, Madinaga qanday borish kerak. deb maslahat solgan edi. Abu Bakr aytdi: "Ikkita tuya sotib oldim. sakkiz yuz yarmoqqa. Biriga siz minasiz, bittasiga men minaman, ketaveramiz". Payg'ambar a.s. aytdi: "Bizga bir qulovuz¹¹⁰ kerak". Abu Bakr aytdi: "Abdulloh otlig' odam bor, u Madina yo'llarini yaxshi biladi". O'sha Abdullohni darrov olib keldilar. YAna Abu Bakrning bir ozodi (**quli**?) bor edi, Amir degan. Abu Bakr unga aytdi: "Sen ikki tuya bilan Abdullohni olib, Savr otli tog' etagida g'or bor, biz chiqqandan so'ng uch kun o'tgach, o'sha erga kelasan". Ular uch kundan keyin keldilar. Abu Bakr bilan Payg'ambar a.s. bir tuyaga mindilar, ular ikkalasi bitta tuyaga mindilar. Ular ketib, Madinaga yaqinlashdilar. Bir yahudiy Payg'ambarning yo'lini to'sdi. Keyin borib, Madina xalqiga xabar berdi. Madinada ko'p sahobalar bor edi, ba'zisi Madinadan, ba'zisi Makkadan. Umar *razhu* Madinada edi. Hamma sahobalar sevindilar. Payg'ambar a.s. Madinaga kelganidan bir-birlariga xabar berdilar. Hammalari qurollandilar, urushga borayotganday kofirlarni qo'rqitish uchun. Payg'ambar a.s.ning istiqboliga chiqdilar. Payg'ambar a.s. sahroda bir yig'och narida manzil qilib turar edi. Madinadan chiqqanlar u erda Payg'ambar a.s.ga duch keldilar, u bilan ko'rishdilar. Hamma sahobalar sevindilar. SHundan keyin Payg'ambar a.s.ga Enshor qabilasi aytdiki: "YO Rasululloh, biznikiga manzil qilsangiz bo'ladimi? Bog'chalarimiz, erlarimiz keng", dedilar. Payg'ambar a.s. aytdi: "Manovi Qashva otlig' tuyaga minayin, hech kimsa zaxmat

¹¹⁰ Куловуз – йўл бошловчи.

tortmasin. Qaysi eshik oldida bu tuya cho'ksa, men o'sha uyga tushaman". Hamma sahobalar rozi bo'ldilar.

Juma kuni edi. Payg'ambar a.s. Qashva otlig' tuyasiga mindi. Hamma sahobalar otlandilar. Ko'pchilik yayov chiqib turgan edilar. Madina shahrida Payg'ambar a.s.ning jamoliga mushtoq bo'lganlar ko'p edi. Payg'ambar a.s.ni ko'rmasdan, sahobalar oldida imon keltirib turar edilar. Jamiki xaloyiq Madinaga yuzlandilar. Qaysi qabiladan Payg'ambar a.s. o'tar bo'lsa, o'sha qabilaning ulug'i chiqib, Payg'ambar a.s.dan iltimos qilsa, Payg'ambar a.s. ularga xayr va barakot bilan duo qilur edi va yana aytar edi: "Mana shu Qavsa otlig' tuyam qaysi eshikda cho'ksa, men o'sha xonadonda mehmon bo'laman". Madinaning jamiki ulug'lari, mo'minlari orzu qilar edilarkim, Payg'ambar a.s.ning tuyasi bizning eshigimiz oldida cho'karmikan, shunday bo'larmikan, deb. Tuya hech cho'kmas edi, o'tib ketaverar edi. Anchaga qadar bordi, Ayyub Ansoriy eshigiga cho'kdi. Payg'ambar a.s. ham tuyadan tushdi, masjidga kirdi. Hamma sahobalar ham kirdilar, juma namozini ado etish uchun. Payg'ambar a.s. minbarga chiqib, xutba o'qidi. Minbardan tushib, imomatlik qildi. Hamma sahobalar iqtido¹¹¹ qildilar. Namozdan chiqib, Payg'ambar a.s. Ayyub Ansoriy uyiga kirdi. Ayyub Ansoriy shod bo'ldi.

Hamma sahobalar uylariga borib, kuchlari etgancha Payg'ambar a.s.ga hadya tayyorladilar. Zayd ibn Sobit aytur: "Men olti yashar edim. Onam bir idishga non to'g'radi, non ustiga sarig' yog' qo'shdi, yana ozgina sut qo'shdi, keyin idish ustini yopdi. Keyin menga aytdiki, o'g'lim, bor, Ayyub Ansoriyning uyiga kirgin, Payg'ambar a.s.ga salom ber, aytginki, Onam sizga taomni hadya qilib berdi, deb. Men onam aytganiday qildim, Payg'ambar a.s. menga aytdi: Tangri Taolo senga barakot bersin, dedi. Hamma sahobalar yig'ildilar, u hadyani tanovul qildilar".

Ayyub Ansoriyning onasiga zaifalar kelib so'rardilar: "Payg'ambar a.s. qaysi taomni yoqtiradi? Biz o'sha taomni tayyorlab olib kelaylik". Ayyub Ansoriyning validasi shunday deb aytar edi: "Payg'ambar a.s. bizga hech buyurmaganlarki, bizga hech buyurmaganki, falon taomni pishiring, deb. Oldiga qanday taom kelsa, hech ayb topmasdi. Agar kerak bo'lsa tanovul qilardi, agar keraksiz bo'lsa, totib ko'rar va yoronlariga ayurkim: Sizlar tanovul qilinglar, deb. Bir kun taom pishirdik, hech tatib ko'rmadi. Men va o'g'lim nihoyatda qayg'urdik. Men aytdim: YO Rasululloh, hamisha taom pishirsak, tanovul qilar edingiz, doim qolgan taomni sizning muborak qo'lingiz tegdi, deb tabarruk qilib eyar edik. Bu kun nima bo'ldiki, bu taomni emadingiz, deb so'ragan edim, menga shunday dedi: Ey Ayyubning onasi, bu taomda sarimsoq hidi burnimga keldi, men Haq Taologa munojot qilaman. Og'zim sassig'i bilan qanday qilib munojot qilayin?! Bu taomni o'g'ling Ayyub bilan tanovul qilinglar, deb aytdi".

SHundan keyin Madina ichida qancha musulmonlar, mo'minlar bor bo'lsa, hammasi Payg'ambar a.s.ga kelib, salom qilib, bayot berdilar. Payg'ambar a.s. qo'li bilan o'sha bayot berganning qo'lidan ushlab, aytar edi: "Haq Taolo farmonidan chiqmagaysan, Haq Taoloning rasuli Muhammad Rasululloh farmonidan chiqmagaysan. Qaysi ishga amr etsa, qilgaysan, qaysi ishdan qaytarsa, qaytgaysan...", deb aytsa, o'sha bayot berganlar "Qabul qildik", deb aytar edilar. SHundan keyin xotinlar yig'ildilar, oqshom Ayyubning onasi oldiga keldilar va aytdilar: "Payg'ambar a.s.dan izn so'ragin, bizlar ham Payg'ambar a.s.ning muborak jamolini ko'raylik, juftlarimiz bayot berganlari kabi, bizlar ham bayot beraylik", dedilar. Ayyub onasi Payg'ambar a.s. hazratlari oldiga kirdi. Ijizat so'ragan edi, Payg'ambar a.s. ijizat berdi. Ayyubning onasi bu xotinlarni boshalb kirdi. Avval Ummi Sa'd otlig' ayol Payg'ambar a.s.ga salom berdi, Payg'ambar a.s. alik oldi. SHundan keyin so'radi: "Ey zaifa. Isming kim?" Ayol javob berdi: "YO Rasululloh, ismim Ummi Sa'd". Payg'ambar a.s. so'radi: "Otangning ismi kim?" Ayol javob berdi: "Otamning ismi Ra'fdir". Payg'ambar a.s. so'radi: "Menda qanday hojating bor?" Ummi Sa'd aytdi: "YO Rasululloh, Tangri Taoloni Biru bor deb imon keltirdik, sizni Haq

¹¹¹ Иқтидо –эргашиш, ияриш.

Taoloning rasuli deb bildik. Endi juftlarimiz sizga bayot berdilar, bizlar ham keldik sizga bayot bermoqqa”, dedi. Payg‘ambar a.s. aytdi: “SHukrkim o‘sha Tangrigakim, sizlarni Islomga ko‘ndirdi”. SHundan keyin aytdi: “Ey zaifalar, hammangiz kelinglar, oldimda o‘tiring”, degan edi, hammalari Payg‘ambar a.s. oldida o‘tirdilar. Payg‘ambar a.s. oldiga bir piyola bilan suv qo‘ydi, muborak qo‘lini suvga botirdi, zaifalarga aytdi: “Erkaklardan bayot olsam, qo‘llarini tutib bayot olurman, ammo siz – zaifalarning qo‘llarini tutmoq bo‘lmas. Qachon men qo‘limni bu piyoladan chiqarsam, sizlar qo‘llaringizni botirgaysiz”, dedi. SHundan keyin Payg‘ambar a.s. aytdi: “Ey zaifalar, Tangri Taoloni bilgandan keyin, Tangriga o‘rtoq bo‘lib qo‘shilmagaysiz (19 b.)” degan edi, ular “Qabul qildik”, deb javob berdilar. YAna Payg‘ambar a.s. aytdi: “Ey zaifalar, erlaringizning mollaridan o‘g‘irlamagaysiz, zino qilmagaysiz, o‘g‘illaringizni o‘ldirmaysiz, boshqadan tug‘ilgan o‘g‘lonni erlaringizga: “Buni men tug‘dim”, deb aytmaydiz, o‘lim-yitimda faryod qilib yig‘lamaysiz, to‘ningizni yirtmagaysiz, sochlaringizni yulmagaysiz, yuzlaringizni yulmagaysiz, begona erkaklar bilan xilvat erda so‘zlashmagaysiz”, deb aytgan edi, zaifalar: “Hammasini qabul qildik”, dedilar. Payg‘ambar a.s. piyoladan qo‘lini chiqardi. Bu zaifalar qo‘llarini o‘sha piyolaga botirib, qo‘llarini yuzlariga surtar edilar. SHundan keyin Payg‘ambar a.s. ijozat berdi, zaifalar chiqdilar.

SHundan keyin Makkadan ko‘p sahobalar kela boshladilar. Payg‘ambar a.s. Madina xalqiga aytdi: “Makkadan kelganlarni qadrlanglar, erini, yurtini tashlab, bizning suhbatimizda bo‘lmoq uchun g‘ariblikni ixtiyor qilib keldilar. Ularni lutfu karam bilan qarshi olsalaringiz”, dedi. Madinada turganlarni Makkadan kelganlar bilan qarindosh qildi. Makkadan hijrat qilib kelganlarga muhojir deyilur, Madina xalqi Makkadan kelganlarga yordam berdilar, qarshi oldilar, lutfu karam ko‘rsatdilar, ularga ansoriy deyilur.

Mazkur faslni to‘liq keltirishimizdan maqsad – “Nahjul-farodis”da Muhammmad a.s. hayotida yuz bergan voqealarning, bir tomondan, voqeyi hikoyaga mansubligini ko‘rsatish, ikkinchi tomondan, didaktik adabiyotga xos barcha xususiyatlar bu asarda o‘z ifodasini topganiga ishor qilishdir.

Agar “Nahjul-farodis”ni janr nuqtai nazaridan belgilash talab etilsa, bu asar bir necha janrlarni – tarixiy voqealar hikoyat, rivoyatlar zaminida berilganini nazarda tutgan holda, didaktik janrga mansub deb qarash mumkin. Zotan, hadislarini keng sharhlash asosida yuzaga kelgan hikoyat va rivoyatlarning har biri ma‘lum bir g‘oyani – to‘g‘rilik, halollik, rahm-shafqat kabi fazilatlarni shaklantirishga xizmat qiladi. Insoniyatni ma‘rifatga chorlash, komillik sari da‘vat qilish kabi fazilatlarni Mahmud Ali har bir bobda ilgari suradi.

Mahmud Ali bu bobda Muhammad a.s.ning vafotiga qadar bo‘lgan bayon qilar ekan, doimo ma‘lum bir voqeani biron manbadan keltirilgan iqtibos yoki hadis orqali tasdiqlab boradi.

“Nahjul-farodis”ning ikkinchi bobida xalifa Abu Bakr, Umar, Usmon, Ali va to‘rtala imom – Imomi A‘zam, Imom SHofe‘, Imom Malik, imom Ahmad va “ahli bayt” Fotima, Hasan va Husaynga oid voqealar bayon qilingan. Bobning har bir fasli bir xalifaga – birinchi fasl Abu Bakr (Siddiq)ga, ikkinchi fasl – xalifa Umarga, uchinchi fasl - xalifa Usmonga, to‘rtinchi fasl – xalifa Aliga bag‘ishlangan. Qolgan fasllar Fotima, Hasan va Husayn, Imom A‘zam Abu Xanifa, Imom SHofe‘, Imom Malik, Imom Ahmad Xanbalga oid voqealarni o‘z ichiga oladi.

Asarda Abu Bakr Paygʻambarning eng yaqin doʻsti, shijoatli sahobasi ekanligi Imom Sogʻoniyning “Mashoriq ul-anvor” nomli kitobidan keltirilgan hadis orqali dalillanadi. Faqat Abu Bakrga masjidga istagan darvozadan kirish uchun imtiyoz berilgani toʻgʻrisidagi hikoyat yoki Abu Bakr ettita zaif qulni sotib olib, ular jon saqlab qolishlari uchun uyiga olib kelib, rahm koʻrsatgani toʻgʻrisidagi hikoya ham ibratli, ham islom endigina hayotga kirib kelayotgan paytda islom fidoyilarining jonbozliklarini hayotiy voqealar orqali dalillaydi.

Mahmud Ali xalifa Usmon toʻgʻrisidagi bobda uning hayotiga oid ettita voqeani tanlab oladi. Har bir hikoya takrorlanmas, xalifa Usmonning biron qiyofasini, ayni paytda uning atrofidagi boshqa tarixiy shaxslarning hamda oʻz davridagi insoniyatning ichki olamni ochib berishga xizmat qiladi. Ayni paytda hikoyatlar bir-birini toʻldirib boradi. Usmon paygʻambar alayhissalomning hurmatiga benihoya sazovor boʻlgani, paygʻambar hatto uni Abu Bakr va Umardan ham ortiq izzat qilgani toʻgʻrisidagi hikoyatdan boshlanib, ikki maʼlun tomonidan halok qilinishi va Usmonning qargʻishi bir kechada bir nokasni qoʻlsiz, oyoqsiz, koʻzsiz qilib qoʻygani toʻgʻrisidagi hikoya bilan tugaydi. Mahmud Ali hikoyatlarni turli manbalardan olgan, ammo voqealar bayonida shunchalik izchillikni saqlaganki, xalifa Usmonning xalifa va amir ul-moʻminin hamda paygʻambarning eng yaqin, suyuqli safdoshi ekani kitobxonda chuqur taassurot qoldiradi, voqealar bir-biriga bogʻlanib, yaxlitlik kasb etadi. Xalifa Usmonning shijoati, adolati shu oʻrinlarda yanada aniq koʻrinadi. Quyidagi voqeaga diqqat qilaylik: xalifa Umar vafotidan keyin, Usmon xalifalik taxtiga oʻtirdi. Xalifa Umar davrida Damashq begi boʻlib tayinlangan Muoviya oldingiday beklik qilaverdi. Bu erda Abu Zar Gʻafforiy degan ulugʻ yoshli, Paygʻambar xizmatida boʻlgan sahobaga koʻp odamlar xizmat qilardi. U parhezkorlik bilan umr kechirar, Umardan koʻrsatma olib, shoyad shahidlik nasib qilib qolsa deb, SHomga gʻazot uchun lashkarga bosh boʻlgan edi. Ammo unga shahidlik nasib boʻlmagach, Damashqda qoldi. Damashq begi Muoviya bu erda katta saroylar qurdi. Abu Zar kelib, Muoviyaga: “Sen Paygʻambar *asni* koʻrgansan, uylarini ham koʻrgansan, ammo Paygʻambardan oʻrnak olmaysan. Paygʻambar *as*. qachon bunday saroylarda oʻtiribdiki, sen oʻtiribsan?! ” deb taʼna qildi. Muoviya esa amirul-moʻminin Usmonga maktub yozdi. Maktubida Abu Zardan shikoyat qilib, u meni hurmat qilmaydi, xizmatimni qilmaydi, yoningizga olib ketsangiz, deb iltimos qiladi. Usmon Abu Zarni Damashqdan Madinaga olib keldi va unga nasihatlar qildi. Kunlarning birida Usmonning huzurida Kaʼbul-axbor oʻtirgan ekan. Abu Zar Gʻafforiy amirul-moʻminin Usmonga, boylarga buyuring, darveshlar, miskinlar zakot berishlari kerakligini uqtirsinlar, deb aytganga, Kaʼb ul-axbor, zakot berish farz, zakotdan boshqa narsa berish farz emas, deb gapiradi. SHunda Abu Zar: “Ey yahudiy bolasi! Sen nega amirul-moʻminin Usmon **hazratlari huzurida menga?**” deb qoʻlidagi hasa bilan Kaʼbul-axborning boshiga urib yordi. Amirul-moʻminin Usmon Abu Zarga, sen tilingni, qoʻlingni musulmonlardan yigʻib tur, Kaʼb ul-axborning bu soʻzlari uchun

urmoq yoki so'kmoq shariatda yo'q, bu qilganing yaxshi emas, deb tanbeh beradi. SHundan so'ng amirul-mo'aminin Usmon Abu Zarga shunday maslahat berdi: "Ey Abu Zar, sen mana odamlardan uzoq tursang, odamlarning yomon ishlarini ko'rmasang, Haq Taologa ibodat qilsang, tunu kun Haq bilan birga bo'lsang". Abu Zar rozi bo'ldi. Usmon undan, Zabda degan joyga borasanmi, deb so'ragan edi, Abu Zar bu joyga borishga rozi bo'ldi. Amirul-mo'aminin Abuzarni xotini bilan kimsasiz Zabdaga jo'natdi. Er-xotin ur erda uzoq yashadilar. Bir kun Abu Zar kasal bo'lib qoldi. Xotini, agar o'lib qolsangiz, na yuvadigan bir odam, na kafan, na janoza o'qiydigan odam bor, deb yig'ladi. SHunda Abu Zar xotiniga, tepalikka chiqib, yo'lga qara, kimsa kelyaptimikan, dedi. Xotini karvon kelayotgani haqida eriga aytdi. Xotin karvonni chaqirdi. Odamlar kelib, ahvolni bildi. Odamlar Abu Zarni tanidilar. Abu Zar ularga Payg'ambar as.ning bashoratini aytib berdi. Payg'ambar hayotligida sahobalariga shunday degan ekan: "Orangizda bir odam bor, u sahroda vafot etadi. Uning oldida hech kim bo'lmaydi. Haq Taolo bir to'da odamni yuboradi. O'sha odamlar uni yuvadilar, kafanlaydilar, namoz o'qiydilar va dafn qiladilar. Payg'ambar as. bu so'zni men haqimda aytgan ekan. Haq Taolo sizlarni yuboribdi. Endi mening kafanim yo'q, menga kafan topsalaringiz. Ammo meni shunday odam kafanlashi kerakki, u umrida beklik qilmagan bo'lsin, elchi bo'lmagan bo'lsin, hatto mahallada ham bosh bo'lmagan bo'lsin." SHu payt odamlar orasidan bir yigit chiqib, o'sha aytganingiz menman, deb javob berdi. U yigit yuklari orasidan kafanlik olib keldi. Abu Zar vafot etgach, uni yuvdilar, namoz qildilar va dafn etdilar. Karvonboshi Ibn Mas'ud Abu Zarning xotinini Madinaga olib keldi.

Mahmud Alining nasr ustasi ekani ana shunday o'rinlarda yanada aniq ko'rinadi. Voqealar nihoyatda ta'sirchan, dramatik lavhalarga boy. Xalifa Usmonning ulug'larga bo'lgan izzat-ikromi, e'tiqod va insoniylik yo'lida har qanday gunohlarni kechirishi, Abu Zarning ulug' mutasavvif sifatida e'tirof etilishi voqealari, Abu Zarning o'z e'tiqodi yo'lidagi qat'iyati bu lavhalarni tom ma'nodagi hikoyat deb qarashga imkon beradi. Abu Zar e'tiqodiga mos ravishda kimsasiz sahroda yashash uchun amirul-mo'aminin Usmonning taklifini bajonidil qabul qildi. Zotan, Abu Zar uchun eng maqbul joy sahrodir. Bu erda u gunohkor insonning kirikorlarini, munofiqliklarini ko'rmaydi, azob chekmaydi. SHu tariqa Mahmud Ali Muoviyaning ham, Abu Zarning ham, Usmon va Ka'b ul-axborning ham fe'l-atvorini yaxshi ochib beradi.

Xalifa Usmonning o'limi lavhasi ham nihoyatda ta'sirli. "Abu Qalaba aytur: SHomdin Madinaga keldim. Usmon raznu shahid bo'lmishdin so'ng Madina ichida yurar erkan, bir mahallada ko'rar man xalayiqlar yig'ilishib tururlar. Bu xalayiq ichida bir kimarsa chaqirur. Men taqi keldim, baqar man bir kimarsa yotur, ekki ko'zi, elgi tirsagidin yo'q taqi ekki adag'i tizidin yo'q taqi ham qulaqi sag'ir. Bu kimarsa faryod qilur kim: Men dunyaning badbaxti bo'ldum taqi axiratning ham badbaxti bo'ldum taqi abadiy tamuqlug' bo'ldum tep chaqirur. Men aytim: "Sen

kim bo‘lur san?” tedim ersa, o‘l kimarsa aytdikim: Men O‘smanni o‘lturganlar chiqmishdin so‘ng evinga kirdim. Baqar men O‘sman qanqa bulg‘aship yatur erdi, valekin hanuz jani bar erdi; taqi xatuni Naila O‘sman uzaringa baqip turur erdi. Ani bir urdum ersa, o‘l yig‘ladi, O‘sman taqi yig‘ladi taqi manga qarhg‘adi taqi aydi: Haq Taala ekki ko‘zungni alsun taqi ekki qulaqingni alsun taqi ekki elgingni alsun taqi ekki adaqingni alsun taqi seni abadiy tamug‘lug‘ qilsun tep qarg‘adi. Evumka bardim taqi kecha yattim. Tushumda bir kimarsa keldi taqi ekki ko‘zumni chiqardi taqi ekki qulaqimni chiqardi taqi ekki elgimni kesdi taqi ekki adaqg‘imni kesti ersa qoptum, baqarman, ekki ko‘zum taqi ekki qulaqim yo‘q taqi ekki elgim yo‘q taqi ekki adaqim yo‘q. O‘smanning qarg‘ishi manga jumlasini etti. Emdi tamug‘ o‘ti qalip turur, har ayna ol taqi kelgusi turur, aning qarg‘ishi bo‘lg‘usi turur, tep chaqiru yatur. Men aydim: Halakatlik bo‘lsun sanga mundin artuqraq kerak, aning teg xalifani, Payg‘ambarning kudagusini o‘lturdung, tedim taqi aning qatindin yiraq kettim, tedi” (96-bet).

Amir ul-mo‘‘minin Usmondan so‘ng xalifalik taxtiga o‘tirgan Ali obrazi va u bilan bog‘liq muhim voqealarga Mahmud Ali to‘xtalar ekan, u bilan bog‘liq voqealarni Imom Muslim Nishoburiyning “Sahih” nomli kitobidan hadis keltirish bilan boshlaydi. Hadisda Muhammad a.s. o‘zini Muso payg‘ambar bilan, Alini Horun bilan qiyoslaydi, ya‘ni Xorun Musoning vaziri bo‘lgani kabi, Alini o‘zining vaziri deb e’tirof etadi. Bu e’tirofni dalillash uchun Mahmud Ali Enas ibn Malikning quyidagi hikoyasini keltiradi.

Bir kuni Payg‘ambar a.s. xizmatida edim, Payg‘ambar alayhissalomga bir qush etini keltirdilar. Payg‘ambar a.s. aytdi: “Ey Bor Xudoyo, xaloyiq orasida shunday bir zot borki, u Sening huzuringda to‘g‘ri, suyukli bo‘lsa, o‘sha zotni mening huzurimda hozir qilginki, men mana shu qush etini o‘sha zoti bilan birga tanovul qilayin”. Payg‘ambar a.s. duosini tugatishi bilanoq bir zot eshikka kelib, kirish uchun izn so‘radi. Men o‘rnimdan turib, eshikni ochdim. Ne ko‘z bilan ko‘rayinki, Ali ibn Abu Tolib eshik oldida turardi. U uyga kirib, qush etini Payg‘ambar a.s. bilan birga tanovul qildi.

Bu hikoyada xalifa Ali, hadisda aytilganday, Payg‘ambarning eng yaxshi ko‘rgan hamrohi ekani bayon qilinsa, Suxayl ibn Saidning hikoyasida Ali qudratli pahlavonlar singari jasoratli, qo‘rqmas, bahodir lashkarboshi sifatida hech kim ololmagan Xaybar qal‘asini bir hamla bilan olgani hikoya qilinadi, xalifa Alini xuddi xalq og‘zaki ijodi qahramonlari singari, tasvirlanadi: “Bir hamla qildi taqi quvvat qildi erdi, hisor qapug‘ini yiqti taqi jumla cherig hisor ichinga kirdilar taqi juhudlarni halok qildilar taqi Haybar elini oldilar” (98-bet). Alining yuqoridagiday eposlardagi yakka qahramonga xos sifatleri Abu Rafining hikoyasi orqali ham dalillanadi.

Xalifa Ali - jasoratli, dushmanlarga ayovsiz, farzandlariga esa mehribon ota. U hatto vafotidan keyin ham birinchi naavbatda, inson sifatida, qolaversa, shijoatli va qahramon amirul-mo‘‘minin sifatida ulug‘lanadi. Alining vafotidan keyin ham

ulug‘langaniga oid ikki rivoyatni Mahmud Ali keltirar ekan, o‘z davridan keyin ham xalq orasida ulug‘ bir zot sifatida e’tirof etilishga loyiq inson sifatida talqin qilinganini ko‘rsatadi.

Rivoyatlarga ko‘ra, Ali o‘g‘illari Hasan bilan Husaynga shunday vasiyat qiladi: “Mening lushmanlarim ko‘p. Men kofrilarning va dushmanlarimning o‘n ming bahodirini o‘ldirdim, ularning avlodlari ham menga dushmandirlar . Agar meni oshkora dafn qilsangizlar, dushmanlar meni qidiradilar. Men vafot etganimdan keyin, tun yarmida hamma haloyiq uyquga ketgandan so‘ng, bir tuyaga yuklab, Kufadan olib chiqinglar. Ikki yig‘och yo‘l yursangizlar. Sahroda Izzi degan bir tepalik bor, o‘sha tepani qazsangizlar, u erda bir tosh lavha chiqadi. Lavha yuzasiga bu erda Odam alayhissalom va Nuh payg‘ambar yotgan erlaridir, deb yozilgan. Men o‘sha ikki payg‘ambar yoniga dafn qilsangizlar”, deb vasiyat qiladi. Hasan bilan Husayn otalari vasiyatini bajo qildilar, hech kimsaga o‘sha joyni aytmadilar. Oradan ancha vaqt o‘tgach, Ja‘far Sodiq xizmatkori bilan u erga borib ziyorat qilganda, xizmatkori so‘radi: “Ey payg‘ambarzoda, bu kimning ziyoratgohiki, siz uzoq joydan kelib, bu joyni ziyorat qilgani keldingiz?” Ja‘far Sodiq aytdi: “Ey xizmatkor! Bilgin, ogoh bo‘lginki, bu joy amr ul-mo‘minin Ali ibn Abu Tolibning qabridir. Dushmanlardan qo‘rqib, shu paytgacha hech kimga aytmagan edik. Endi dushmanlarning birontasi qolmadi, endi istagimiz shuki, Haq Taolo bu qabrni ziyorat qilishni mo‘minlar orasida oshkora qilsak”.

Xalifa Alining bu tarzda talqin qilinishi shubhasiz, xalq orasida ham uning to‘g‘risida rivoyatlar keng tarqalganiga bir ishoradir. Odatda, inson o‘zi bilmagan, ammo bilishga qiziqqan narsalar to‘g‘risida ko‘p mulohazalar qiladi, rivoyatlar paydo bo‘ladi va h. Xalifa Ali to‘g‘risida turli manbalarda qoldirilgan rivoyatlar shundan dalolat beradi.

Don Mak Kerridan:

Azob–uqubat – islom shiasining asosiy mavzularidan biridir. Buning uchun asos bo‘lib, Ali va uning ikki o‘g‘li – Hasan va Husaynning taqdiri bilan bog‘liq hodisa xizmat qiladi. Suriya hukmdori Muoviya xalifa Alining hokimiyatiga xavf soldi. Ali Muoviyaga qarshi unchalik zo‘r bermasdan (Alining ba‘zi izdoshlari aynan shuni istagan edilar) lashkarini boshlab borayotganda, Ali o‘z tarafdorlari tomonidan o‘ldirildi. Ular hozirgacha xorijiyalar nomi bilan yuritiladi.

Alining o‘g‘li Hasan otasi o‘rnini egalladi, ammo Muoviya tomonidan mag‘lub qilinib, o‘ldirildi. SHundan keyin xalifalik taxtiga Husayn o‘tirdi. 680 yili Karbalo dashtida Muoviyaning qo‘shini ustun keldi, Husayn jangda halok bo‘ldi.

Savol va topshiriqlar

1. Mahmud Ali as-Saroyi haqida Davlatshoh Samarqandiy qanday ma‘lumotlar

bergan?

2. “Nahjul-farodis” qachon yozilgan? Asar necha bobdan iborat?
3. “Nahjul-farodis”ning birinchi bobi kimga bag‘ishlangan? SHu bobdan biron hikoyatni ayting.
4. “Nahjul-farodis”ning ikkinchi bobi kimga bag‘ishlangan? SHu bobdan biron hikoyatni ayting.
5. “Nahjul-farodis”ning uchinchi bobi kimga bag‘ishlangan? SHu bobdan biron hikoyatni ayting.
6. “Nahjul-farodis”ning to‘rtinchi bobi kimga bag‘ishlangan? SHu bobdan biron hikoyatni ayting.

Xisom Kotibning “Jumjuma sulton” asari

Noma janri haqida ma’lumot

Noma janri uzor tarixga ega. *Noma* so‘zi xat, mak tub ma’nolarini bildiradi. Nomaning ilk ko‘rinishlari O‘rta Osiyo tarixida yozuv paydo bo‘lmasdan ilgari buyumlar vositasida ham ifodalangan. Bunga misol sifatida skiflar shohi Idanfrisning Eron shohi Doroga yuborgan buyumlar — kamon o‘qi, baqa, sichqon va qushdan iborat o‘ziga xos «maktub»ini eslash kifoya. Bu singari maktublarning tarixi juda qadimiydir.

Nomaning ildizlarini yana xalq og‘zaki ijodida ko‘ramiz . «Alpomish» dostonida nomaning ilk namunasi bor. Qalmoqlar yurtida qolgan Barchin o‘zining nochor ahvolini bayon etib, Hakimbekdan yordam so‘rab, unga noma yozadi va bu nomasini o‘nta navar orqali yuboradi (**nimaga o‘nta? Dah nomami?**)

Mahmud Koshg‘ariy «Devonu lug‘atit-turk» asarida *irqish* so‘zini izohlar ekan, «maktub, noma ma’nosida ham qo‘llanadi» (1 jild, 17-bet) deb izoh beradi. SHuningdek, Mahmud Koshg‘ariy *qo‘shug‘* so‘ziga izoh berganda ham, lirik qahramon Turkxon xotunga noma yo‘llab, «xodimi xizmatga tayyor» ekanini bildiradi (1 jild, 357-bet). «Qutadg‘u bilig»da Kuntug‘di elig tog‘dagi g‘orda zohidona hayot kechirayotgan O‘zg‘urmishga maktub yuborib, u bilan uchrashib, suhbatlashishni ixtiyor qilganini yozadi. Kuntug‘dining bu xati ham noma janrining bir ko‘rinishidir. Umuman, noma janri Markaziy Osiyo xalqlarining maishiy, ma’naviy va madaniy hayotida muhim rol o‘ynagan.

Noma janridan ma’lum tarixiy va ijtimoiy-siyosiy voqealar jarayonida ham istifoda etilgan. Miloddan oldingi III asrda Markaziy Osiyoda hukmdorlik qilgan Boting tangriqutning Xitoy malikasiga yozgan maktublari va malikaning Botir tangriqutga yozga javoblari ma’lum.

Noma eski o‘zbek tilida ***bildirguluk*** so‘zi bilan ham ifodalangan. “O‘g‘uznoma” dostonida O‘g‘uz xoqon barcha ellarning hukmdorlariga bildirguluk, ya’ni noma yuborib, bo‘ysunishni va o‘lpon to‘lashni talab etadi. SHu tariqa ma’lum ehtiyojlar tufayli paydo bo‘lgan xabarni ifodalash shakllari ham nomaning shakllanishiga

asos bo‘lgan bo‘lishi mumkin.

Ikkinchi tomondan, fors-tojik adabiyotidagi noma janri ham o‘zbek adabiyotidagi ilk nomaning shakllanishiga ta’sir etgani shubhasizdir. Fors adabiyotida nomachilik uzoq tarixga ega. XI asrda yashagan Faxriddin Gurgoniy “Vis va Romin” dostonida noma janrining mukammalroq namunasini ko‘ramiz. SHu o‘rinda “SHohnoma”ning ishqiy-romantik parchalari fors adabiyotiga ta’sir etganini aytib o‘tish maqsadga muvofiq. E.E.Bertelsning ta’kidlashicha, fors adabiyotida yangi janr – romantik eposning paydo bo‘lishiga aynan “SHohnoma” ta’sir etgan bo‘lib, bu janr ijodkorining ilk vakili Faxriddin Asad Gurgoniydir. 1048 yili u “Vis va Romin” dostonini yozadi, dostonda shahzoda Rominning sevgilisi Visga bo‘lgan sevgisi va bu muhabbatning fojiali tugaganini hikoya qilar ekan, bu orqali qadimgi Eronning hayoti manzarasini tasvirladi. Bu romantik epos g‘arb adabiyotidagi Tristan va Izolda haqidagi o‘rta asar xalq romanini eslatadi.¹¹²

“Vis va Romin” dostonida ma’shuqa Vis Rominga yuborgan o‘nta noma keltiradi. Bu nomalar sevgi va hijron azoblariga to‘la maktublardir. Bu o‘nta nomani Faxriddin Gurgoniy “Dahnoma” sarlavhasi ostida beradi.¹¹³

Keyinchalik Avhadiy (1274-1338)ning tugal noma janri sifatida yaratilgan “Dahnoma”si yuzaga keldi. Bu asar qaysi manbalar asosida yaratilganini Avhadiy ko‘rsatmagan.¹¹⁴ Avhadiydan keyin “Dahnoma” yozish an’anaga aylangan. Xoja Imodiddin Faqih Kirmoniy “Muhabbatnomai sohibdilon” yoki “Dahnoma” asarini yozdi. Bu asar ham o‘nta nomadan iborat.¹¹⁵ Bu asar ham o‘nta nomadan iborat bo‘lib, nomalarda muallif sevgi iztiroblarini sakkizta ishqiy-romantik dostonlar bilan izohlaydi. Bular – “Varqa bilan Gulshoh”, “Vis va Romin”, “Vomiq va Uzro”, “Xusrav va SHirin”, “Rubob va Daf” “Bishr va Hind”, “YUsuf va Zulayho”lardir. Mazkur dostonlar SHarq adabiyotida ma’lum va mashhur afsonalar asosiga qurilishi bilan birga, majoziy obrazlar zaminida yaratilgan dostonlar ham bu noma janrida ishtirok etgan.

Xullas, nomachilik fors adabiyotida qadim ildizlarga ega. Ayni paytda Markaziy Osiyoning qadimiy udumlari, yuqorida ko‘rib o‘tganimizday, ijtimoiy, siyosiy va harbiy hayoti ham noma janriga o‘z ta’sirini o‘tkazgan. YAna shuni aytib o‘tish kerakki, o‘zbek adabiyotida noma janrini boshlab bergan va rivojlantirgan ijodkorlar, Oltin O‘rda adabiy muhiti forscha nomalardan yaxshi xabardor bo‘lgan. Muhammad Xo‘jabekning Xorazmiyga qarata “Ochunda porsiy daftarlaring bor” degan gapi ham bu fikrlarni tasdiqlaydi. Xorazmiy singari etuk ijodkorlar ham, qolaversa, keng xalq ommasi ham fors tilidagi nomalardan yaxshi xabardor bo‘lgan.

¹¹² Bertельс Е.Э. Очерк истории персидской литературы. Ленинград, 1928, 36-бет.

¹¹³ Қаранг: Жамолова М. Ўзбек адабиётида нома жанри. “Фан” нашриёти, 1992, 4-бет.

¹¹⁴ Қаранг: Микаэл Рафили. Азербайджанская литература (с древнейших времен до XVI века). Баку, 1962, Б.388.

¹¹⁵ Қаранг: Жамолова С. Юқоридаги асар, Б.4.

Xorazmiyning “Muhabbatnoma” asari. SHoirning ismi ma’lum emas. “Muhabbatnoma”ning bir necha o‘rnida “Xorazmiy” taxallusi uchraydi. Masalan:

Siza teb keldi, Xorazmiyni asrang,
Kim asrarlar qamuq shahlar gadoyi.

yoki:

Azalda qildi Xorazmiyni muhtoj,
Tag‘i manzurini sulton yarotti.

SHoir to‘g‘risidagi ba’zi ma’lumotlarni asarning o‘zidan topish mumkin. Adabiyotshunos olim Natan Mallaev «Muhabbatnoma»ning so‘ngida keltirilgan forsha hikoyani Xorazmiyning tarjimai holi sifatida tahlil qilgan edi. Quyida Muinzoda she’riy yo‘l bilan qilgan tarjimani keltiramiz:

(Muinzoda tarjimasi shu erga)

“Muhabbatnoma”dan ma’lum bo‘lishicha, Xorazmiy bu asarini Oltin O‘rda xoni Jonibekning (1342-1357) qo‘l ostidagi hukmdorlaridan bo‘lgan Muhammad Xo‘jabekning taklifi bilan 754 (milodiy 1353) yili yozgan. Muhammad Xo‘jabekning Xorazmiyga qilgan iltimos quyidagicha edi:

Tabassum qildi, aydi: Ey faloni,
Keturgil bizga loyiq armug‘oni.

Ko‘ngul bahrinda ko‘p gavharlaring bor,
Ochunda porsi daftarlaring bor.

Muhabbat nardini ko‘plardan uttung,
SHakartek til bila olamni tuttung.

Tilarmenkim bizing til birla paydo,
Kitobi aylasang bu qish qotimdo.

Muhammad Xo‘jabekning «bizing til»i turkiy tildir. Muhammad Xo‘jabekni Xorazmiy faqat «Muhabbatnoma»ning yozilishiga turtki va maslahat bergan hukmdor sifatidagina emas, balki millatparvar, ma’rifatli inson sifatidagi qirralariga ham e’tibor beradi.

Kim ush eltek kechar ayyomi foni,
Jahonda qolsa bizdin armug‘oni.

Navoiyning «Majolis un-nafois» asarining birinchi majlisida ikki Xorazmiy taxallusli shoirlar to‘g‘risida ma’lumot beriladi.¹¹⁶ Ammo Oltin O‘rda adabiy muhitida ijod qilgan va «Muhabbatnoma»ning muallifi Xorazmiyga aloqasi yo‘q. Navoiyning bu asaridan Oltin O‘rdada ijod qilgan shoirlardan birontasi o‘rin

¹¹⁶ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Ўн учинчи том, Мажолис ун-нафоис, Тошкент, Фан, 13-бет.

olmagan. Zotan, Navoiy faqat Movarounnahr va Xurosonda yashab ijod qilgan shoirlar to'g'risida ma'lumot beradi. Qolaversa, Oltin O'rdaning Xuroson va Movarounnahr adabiy muhitidan uzilib qolgani va Oltin O'rda tanazzulga yuz tutib, Mamluklar davlatiga ko'chgandan keyin ham, Movarounnahr va Xuroson davlatlari bilan madaniy-adabiy aloqalarning yo'qligi saban bo'lishi mumkin.

SHu o'rinda bir dalilni aytib o'tish lozim. Navoiy garchi noma janrini o'zbek adabiyotida boshlab bergan Xorazmiy va uning "Muhabbatnoma" sini biron asarida tilga olmasa ham, boshqa asarlar orqali bilgan bo'lishi kerak. Navoiy Xorazmiyning "Muhabbatnoma" si bilan tanish bo'lgan, hech bo'lmaganda bu shoir haqida eshitgan. Navoiy "Majolis un-nafois" asarida Atoyi haqida ma'lumot beradi va uning turkiycha she'rlari xalq orasida ko'p mashhur bo'lganini aytadi¹¹⁷. Atoyi esa, o'z navbatida, Xo'jandiyning "Latofatnoma" sidan yaxshi xabardorligini va uning bu nomasi mashhurligini quyidagi baytida aytadi:

Atoyi she'ring lutfini bilsa,

"Latofatnoma" dan kechgay Xo'jandiy.

(Eslil Xo'jandi znaet milost stixi Atoyi, on otkazyvaetsya ot svoego «Latofatnome»)

Xo'jandiy ham o'zining "Latofatnoma" sini "Muhabbatnoma" ga javob tariqasida yozganini ta'kidlaydi:

Muhabbat jomidin ichsang sharobe,

"Muhabbatnoma" ga aytsang javobe.

O'zbek mumtoz adabiyotida noma janri haqidagi ana shu ma'lumotlarga tayangan holda aytish mumkinki, Navoiy Oltin O'rda adabiyotining ayrim namunalaridan bilvosita va bevosita xabardor bo'lgan. Ammo tamoyilni saqlash maqsadida Oltin O'rda o'zbek adabiyoti vakillari to'g'risida to'xtalishni maqsadga muvofiq deb bilmagan.

Po'latjon domullo Qayumov «Tazkirayi Qayumiy» asarida quyidagicha ma'lumot beradi: «Bu kishini Nozim Xorazmiy deb yuritiladurki, o'zining «Muhabbatnoma» nomli yirik asari bilan 14- asrning buyuk klasik yodgori bilan tanilmishdur. SHoirning tarjima holigina emas, hattoki nomi ham zamonamizda ham ma'lum bo'lmadi. Lekin asari mo'«tabar kitobdur. Bu asar ham Oltin (O'rda) hukmdorlari davrida yozilmish qadimgi asardur. O'zi xorazmli bo'lgan va Oltin O'rdada yurgan o'zbek shoiridur».¹¹⁸

«Muhabbatnoma» asari nafaqat o'zbek, balki rus, tatar, turkman olimlari tomonidan o'rganilgan. Bu haqda «Tatar adabiyoti tarixi» kitobida batafsil

¹¹⁷ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами, 13-жилд 63-бет.

¹¹⁸ Пўлотжон Домулло Қайюмов. Тазкирайи Қайюмий. Тошкент, 1998, 22-бет.

ma'lumot berilgan.¹¹⁹

«Muhabbatnoma»ning yozilgan joyi to'g'risida so'z ketganda, Sirdaryo bo'yidagi Sig'noq shahrida yaratilgani aytiladi. Bunga asos sifatida asardagi:

«Muhabbatnoma» so'zin munda aytdim,
Qamug'in Sir yaqosinda bitidim

degan misralari olinadi. Xorazmiyning bergan xabariga qaraganda, asar boshqa shaharda tugatilgan bo'lishi mumkin. Birinchi nomadagi quyidagi bayt asarning Oltin O'rda poytaxti Saroy shahrida tugatilganidan darak beradi:

Saroydin bordi CHin-Moching'a choving,
Qiy boqsang, bo'lur arslonlar oving.

Mazkur bayt yana shunisi bilan qimmatliki, unda Xorazmiy Oltin O'rda adabiy muhitidan tashqarida – Misrda tashkil topgan Mamluklar davlatida ham shuhrat qozonganiga ishora qiladi. Balki Xorazmiy Saroy shahriga borib, o'sha erda «Muhabbatnoma»ni tugatgandan keyin, Misrga ketgan va Mamluklar davlatida yashab qolgan bo'lishi mumkin. Bu fikrimizga dalil sifatida quyidagi ma'lumotni keltirishimiz mumkin:

Sa'diy «Guliston»ining Sayfi Saroyi tomonidan qilingan tarjimai ma'lum. SHu qo'lyozma tarkibida Sayfi Saroyiga zamondosh shoirlarning she'rlari va Sayfi Saroyining o'sha shoirlarning she'rlariga bergan javob she'rlari bor. SHu she'rlar orasida Xorazmiy taxallusli shoirning g'azali mavjud.¹²⁰ G'azalning ruhi, uslubi «Muhabbatnoma» tarkibidagi g'azallarga juda yaqin. Xorazmiyning shu g'azali maqtaida

Xorazmiyning gar tani tuproq bo'lsa ham,
Otin tiri(k) tutar jahon ichra so'zlari

bayti uning mashhurligidan dalolat beradi. «Muhabbatnoma»ning «Bayoni voqiyi aytur» bobida Muhammad Xo'jabekning Xorazmiyga bergan tarifi yuqoridagi bayta hamohangdir.

«Muhabbatnoma»dan anglashilishicha, Xorazmiy tasavvuf yo'lini tutgan shoir. Zotan, asarning debochasidagi ayrim baytlar shundan dalolat beradi. Masalan:

Muhammaddin muhabbat bo'ldi paydo,
Meni mundoq muhabbat qildi shaydo...

SHuningdek, quyidagi baytlarda tasavvuf ilmida keng tarqalgan ramz – may ramzi bor:

Kel, ey soqiy, keturgil bodayi nob,
Kula o'ynayu ichsunlar bu ashob...

¹¹⁹ Қаранг: Татар адабиёти тарихи (татар тилида), Қозон, «Китап» нашриёти, 1984, 196-198-бетлар.

¹²⁰ Қаранг: Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. Тузувчи, изоҳ ва шарҳлар муаллифи филология фанлари доктори, профессор Насимхон Раҳмон. Тошкент, Фан, 2007, 66-67 бнтлар.

Kel ey soqiy, keturgil jomi Jamni,
Kishining ko‘nglidin may yur g‘amni...

Kel ey gulchehra soqiy, may keturgil,
Meni hayrat maqomig‘a eturgil.

Habibim naqshidin ma‘ni bo‘loyin,
Tahayyurda o‘zimdin qurtuloyin...

Birinchi va ikkinchi baytlarda may yoki boda timsoli muhim mohiyat kasb etadi. May timsoli tasavvuf adabiyotida keng tarqalgan bo‘lib, «ilohiy ishq – ma‘rifat, donish ishtiyoqining avji qiyomi, YOr jamoli mushohadasidan oshiq dilida paydo bo‘lgan kuchli zavq – ilhomning, behad xursandlik, sururning ramziy ifodasi sifatida tilga olingan».¹²¹ Soqiy so‘zi ham bu erda rammiy ma‘noga ega, ya‘ni mutlaq fayziyot, ma‘rifat bulog‘i demakdir.¹²²

Keltirilgan uchinchi va to‘rtinchi baytlarda mutasavvif Fano maqomi yoki Fano vodiysiga etib borishi uchun bosib o‘tishi shart bo‘lgan Hayrat maqomi to‘g‘risida so‘z ketadi. Hayrat maqomi - Fano maqomidan oldingi bosqich. Navoiyning «Lison ut-tayr» dostonida bu bosqichlar tasviri bor. Tahayyur – hayratlanish demakdir, ya‘ni «tahayyurdan qutulish» - Fano bosqichiga o‘tish ma‘nosiga ishora qiladi. Qolaversa, asar so‘ngida keltirilgan «Qit‘a» ham Xoramziyning yo‘lini va maslagini yaqqol ko‘rsatib turadi:

Tama’ domina qolur qush emas men,
Telim ayvon uza uchqon Xumomen.

Qilichtek til bila tuttum jahonni,
Qanoat mulki ichra podshomen.

Xarobot ichra masjidida erim bor,
Kim ush ham rindmen, ham podshomen.

Necha hashmatli sulton bo‘lsa bo‘lsun,
Ayitmon mol uchun madhu sano men...

Baytlardagi Xumo, qanoat mulki, Xarobot (faqr yo‘liga kirib, hayvoniy nafslardan poklab, xokisor bo‘lish), rind kabi timsollar Xorazmiyning e‘tiqodi va maslagini yana bir bor tasdiqlaydi.

¹²¹ Комилов Н. Тасаввуф. "Мовароуннахр-Ўзбекистон", 2009, 150-бет.

¹²² Комилов Н. Юқоридаги асар, 155-бет.

Xorazmiy «Muhabbatnoma»ni yozgunga qadar ham etuk shoir sifatida e'tirof etilganini asarning o'zidan anglash mumkin. Xususan, o'zbek adabiyoti uchun tamomila yangi janrdagi asarni yaratishni hukmdor Muhammad Xo'jabek Xorazmi yga topshirgani ham fikrimizga dalildir. Xorazmiy o'zbek va fors tillarida mahorat bilan baravar ijod qilganini «Muhabbatnoma» takibidagi masnaviy, g'azal, qit'a, fard abi janrlar ko'rsatib turibdi.

Xorazmiyning «Muhabbatnoma»si o'zbek adabiyotida nomachilikning keyingi taraqqiyoti uchun zamin bo'ldi.

Xo'jandiyning «Latofatnoma» asari. Xo'jandiy XIV asrning ikkinchi yarmi va XV asrning birinchi choragida yashab ijod etgan. Uning «Latofatnoma» asari etib kelgan bo'lib, o'zbek adabiyotida noma janrining rivojiga muhim hissa bo'lib qo'shildi. SHoirning tarjima holi to'g'risida ma'lumot yo'q. Taxallusidan Xo'janddan ekani ma'lum bo'ladi.

«Latofatnoma» XV asrda shuhrat tutgan ko'rinadi. Jumladan, Otoy ham bu asardan yaxti xabardor bo'lgan. U bir g'azalida shunday yozadi:

Otoy she'ring lutfini bilsa,
«Latofatnoma»dan kechgay Xo'jandiy.

Xo'jandiyning «Latofatnoma»si XV asr boshlarida (1411 yillarda) yozilgan bo'lib, Amir Temurning avlodlaridan biri, Xorazmda hukmronlik qilgan Sulton Mahmudga bag'ishlangani to'g'risida ko'p adabiyotlarda aytiladi

«Latofatnoma»ning «Muhabbatnoma»dan farqi bor. Farq shundan iboratki, bu nomada har bir nomadan so'ng g'azal keltirilmaydi, fard, qita va munojotlar ham yo'q. Ammo Xo'jandiy bu asarini «Muhabbatnoma»ga javob tariqasida yozganini aytadi:

Muhabbat jomidin ichsang sharobe,
«Muhabbatnoma»ga aytsang javobe.

«Latofatnoma»ning tuzilishi, mazmuni. Asar YAratganga hamd bilan boshlanadi. YAratganning cheksiz qudrati, hamma narsani – insonu jonzotlarni, to'qqiz qavat falakni, etti qavat erni, osmondagi qushlarni, er yuzidagi boyliklarni va jamiki narsalarni U bu olamga keltirgan. YOqubni ham YUusufning firoqiga duchor qilgan, YUusufning dardida YOqubning ko'zlarini ojiz qilgan, Sulaymonga shamolni itoat ettirgan, Dovudga sovut yasash iqtidorini ato qilgan ham YAratganning O'zidir.

Xo'jandiy asarining hamd qismida o'z maslagi va e'tiqodini bayon qiladi. Ilohiy ishq – Xo'jandiyning a'molu e'tiqodi, uning butun vujudi ishq o'tiga itoat ettirilgan. YAratgan oshiq'larga jafokashlarning sarvari Muhammad Mustafodir. Xo'jandiy YAratganga iltijo qilib, bu ishqdan ayirmasligini so'raydi:

Xudoyo, ko'nglum ichra ishq o'ting yoq,

Xo‘jandiy xastaga lutfung bila boq.
Muhabbat jomidin sahbo ichirgil,
Xato ishlar telim qildim, kechurgil.

Xo‘jandiy YAratganga madhdan so‘ng, payg‘ambarga na‘t (maqto‘v) keltiradi. Muhammad Mustafoni, so‘qir ko‘ngillarning tabibi, shariat bog‘ining bulbuli, deb ta‘riflaydi. SHuningdek, Muhammad Mustafo payg‘ambarlarning sarvari, avliyolarning rahnamosi ekanini, Xudoning hukmi bilan mo‘‘jizalar ko‘rsatganini va boshqa ko‘p sifatlarini, fazilatlarini bayon qiladi.

Xo‘jandiy bu asarini, boshqa nomalar qatori, o‘nta nomadan iborat qilib yaratgani to‘g‘risida yozadi:

Tilimda so‘z, elimda xoma bo‘ldi,
“Latofatnoma” ham o‘n noma bo‘ldi.

“Latofatnoma” – ishqsiz ko‘ngillarga oshiqlik dardini soladigan asardir. “Kimning ishq bo‘lmasa, uning biron maqsadi bo‘larmidi, bir jononni sevmasa, undan nima murod bo‘lardi”, deydi shoir Xo‘jandiy. U bu fikrini davom ettirib: “Kimki biron jononni sevmasa, bilingki, uning tanasida jon yo‘qdir”, deb xulosa chiqaradi. Ana shundan keyin Xo‘jandiy asosiy maqsadga ko‘chadi:

Ne bilsun tekma nodon ishqbozi,
Haqiqat bo‘lmasa bori majozi,

(Otkuda znat kajdomu nevejde lyubovnuyu strast, Bud ona bojestvennaya, ili vsya zemnaya?
(Har qanday nodon oshiqlikni qaydan bilsin, agarda unda haqiqiy ishq bo‘lmasayu majoziy ishq bo‘lsa)

deya oshiqlik va ishqning chinakam qiyofasini chizib beradi. **Haqiqiy ishq**

Xo‘jandiy “Latofatnoma”ning yozilish sabablariga to‘xtalib, dastlab Sulton Mahmudni ta‘riflaydi, so‘ngra asarning yozishga Sulton Mahmud undagani to‘g‘risida aytadi:

Asarda Xo‘jandiy taxallusi olti o‘rinda uchraydi. Asarning bosh mavzusi – hayot go‘zalligini, insonga bo‘lgan samimiy sevgini kuylash, uni targ‘ib qilishdan iboratdir. Bu mavzu yorning jafokashligiyu oshiqning dardi orqali ko‘rsatiladi. YOrning jamolini ko‘rgan guol uyalganidan g‘unchaga aylanadi, qish faslida yor kulganda, yoz bo‘ladi, uning karashmasi jonu dilni g‘orat qiladi, ko‘zlari yag‘moyu chigilni talon-taroj qiladi.

Ma‘shuqaning quyidagi ta‘rif-tavsifi orqali shoir ana shunday dunyoviy sevgini ulug‘laydi, dunyoviy sevgidan qudratliroq kuch yo‘qligiga ishora qiladi:

Ayo sardaftari xuboni olam,
Qamug‘ mulki jahon sizga musallam.
Parilar shohisan, husnung ziyoda,

Ruhung ko'rsa shohlar bo'lur piyoda.
Qaro zulfung ajab hinduyi tasvir,
Erur fatton ko'zung joduyi Kashmir.
YUzung kunduz bikin, zulfung shabi tor,
Soching chininda pinhon mushki totor.
Labing la'li Badaxshon, tishlaring dur,
Sadaf og'zin qurutqon tishlaringdur.

YO'ning an'anaviy ta'rif-tavsifi bilan birga, Xo'jandiyga xos tasvir uchraydiki, bu baytlar "Latofatnoma"ning boshqa nomalar bilan bellasha oladigan asar ekanini ta'minlagan. SHoirning

Xo'jandiy so'zlarin Xorazmiy miskin,
Eshitsa yo'lli deb qilg'aydi tahsin

deb aytgan so'zlari haqiqatdir. Zotan, Xo'jandiy Xorazmiyning tahsiniga loyiq noma janrida asar yaratdi.

"Latofatnoma"da har bir nomaning oxiridagi bir bayt soqiyga murojaatdir:

Kel ey soqiy, bu kun majlis quroli,
Zamoni aysh etib, xush o'lturoli.

(soqiy haqida, may haqida)

"Latofatnoma"da muallif e'tibor qaratgan yana bir jihat tabiat tasviriga alohida e'tibor berganidir. SHuningdek, asarda tajnisli qofiya Xo'jandiyning xalq tilidan mahorat bilan foydalanganini ko'rsatib turadi:

Isirg'ang donasi *chin Mushtariydur*,
Soching nofayi *CHin mushtariydur*.

Qaro zulfung ichinda *chin ko'rarmen*,
Xato yo'qdur bu so'zda, *chin ko'rarmen*.

Sayyid Ahmadning "Taashshuqnoma" asari

Asar 846 (1435-36) yili Sayyid Ahmad tomonidan yozilgan. Sayyid Ahmad – Amir Temurning nabirasi, Mironshohning o'g'lidir. Navoiy "Majolis un-nafois" asarining V11 majlisida Sayyid Ahmad to'g'risida quyidagicha ma'lumot beradi: "Sayyid Ahmad – salim ta'b va pok zehn kishi erdi. Xili mashhur nazmlari bor. Ham g'azal, ham masnaviy, ham turkiy, ham forsiy g'azal tavrda devoni bor. Va masnaviy tavrda "Latofatnoma" aningdur. Bu turkcha matla' yaxshi voqe' bo'lubturkim:

Sayd etti firoqing meni murg'i sahariydek,
Qil odamiylik, qilma yuzni nihon pariydek. (Xo'jandiyda? Solishtirish

kerak!)

Bu forsiy matla' ham aningdurkim:

Maham gar pesh az in pinhon bimonad,
Ajab, gar bediloonro jon bimonad.

(Agar oy yuzligim bundan keyin ham pinhon qoladigan bo'lsa, bedillarning omon qolishi ajablanarlidir".

“Taashshuqнома” “Munojot”, “Madhi nabi alayhissalom”, “Kitob sababi”, “Podshohi islom madhi” va o'nta nomadan iborat. O'ninchi nomadan keyin kitobning xotimasi va shoirning iltimosi o'rin olgan.

Navoiy bergan ma'lumotdan ko'rinib turibdiki, Sayyid Ahmadning “Latofatnoma” asari to'g'risida ma'lumot berilgan, ammo “Taashshuqнома” to'g'risida ma'lumot yo'q. SHuningdek, Sayyid Ahmad o'zbek va fors tillarida g'azallar yozgan bo'lib, ikkita devon tuzgani ham Navoiyning ma'lumotlaridan anglashiladi.

“Majolis un-nafois”da Sayyid Ahmadning “Latofatnoma”sidan keltirilgan bayt “Taashshuqнома”da uchramaydi.

“Taashshuqнома” o'nta nomadan tashkil topgan bo'lib, 319 baytdan iborat. “Taashshuqнома”ning o'ziga xos tomoni shunda ko'rinadiki, har bir noma uch qismdan – noma, g'azal, so'zning xulosasidan iborat qilib tuzilgan. Sayyid Ahmad bu asarini biron shoir asari ta'sirida yaratilganini qayd etmasa ham, asarning g'oyaviy yo'nalishi, tuzilishi, tasviriy vositalarga qaraganda, aytish mumkinki, bu asarga “Muhabbatnoma” va “Latofatnoma”ning ta'siri kuchli bo'lgan. “Taashshuqнома”ning o'nta nomadan iborat ekani, shunday xulosaga olib keladi. Ammo “Taashshuqнома”ning o'ziga xosligini ta'minlovchi omil – uning tuzilishidir.

Hayotga muhabbatni oshiqning ma'shuqaga bo'lgan muhabbati orqali aks ettirish “Taashshuqнома”dagi usullardan biridir. Bu asar badiiy vositalardan istifoda etishda o'ziga xoslik bilan ham ajralib turadi. Sayyid Ahmad o'zbek tilining imkoniyatlaridan to'liq foydalanib, ikkinchi nomani boshdan oxirigacha tajnisli qofiyada yozgan.

YUsuf Amiriyning “Dahnoma” asari

YUsuf Amiriy XV asrda yashab ijod etgan shoir bo'lib, uning devoni, “Dahnoma” va “Bang va chog'ir” munozarasi bizga etib kelgan. Asar hijriy 833 (milodiy 1429-30) yili yozilgan. Bu shoir to'g'risida Alisher Navoiyning “Majolis un-nafois” tazkirasida quyidagi ma'lumotlar bor: “Mavlono Amiriy – turk erdi va turkcha she'ri yaxshi voqe bo'lubtur, ammo shuhrat tutmabtur. Va bu bayt aning “Dahnoma”sidindur:

Na emakdin, na uyqudin solib so'z,
Emakdin to'yub, uyqudin yumub ko'z”.

Va forsiyda shayx Kamol tatabbu'i qilibtur. Bu matla aningdurkim:

Ro'zi qismat har kase az aysh baxshi xud sitond,
G'ayri zohid k-o' riyozatho kashidu xushk mond".

[Qismat kuni (nasiba taqsim etiladigan kun) zohiddan boshqa har kim o'ziga baxshida qilingan ayshni oldi. U esa ne chog'liq mashaqqat chekmasin, quruq qoldi.]

Aning qabri Badaxshon sari Arhang Saroydadur".

Amiriy to'g'risida Davlatshoh Samarqandiy "Tazkirat ush-shuaro" asarida eslaydi: "Mavloni YUSuf Amiriy sulton SHohruh mirzo zamonida katta shuhratga erishgan shoirlardan biridir. U oddiy hayot kechirgan, aytishlaricha, amirlar va mashhur amaldorlar unga hamxo'rlik ko'rsatganlar. Buyuk hoqon SHohruh sulton va uning ulug' avlodlari, amaldorlari sharafiga Amiriy ko'p qasidalar bitgan. Sulton Boysung'ur mirzo sharafiga bitilgan quyidagi qasida ham unikidir:

Delam bedard giriftor gasht dar hame u,
Magar kunad shohi olam belutf dar monash..."

Navoiyning YUSuf Amiriy to'g'risida bergan ma'lumotidan ma'lum bo'ladiki, YUSuf Amiriy yashagan davr Navoiyning yoshlik paytlariga to'g'ri keladi. Atoqli adabiyotshunos Abduqodir Haytimetovning aytishicha, Navoiy YUSuf Amiriy bilan ko'rishmagan. Qolaversa, Navoiy YUSuf Amiriyning devonidan yaxshi xabardor bo'lgan. Navoiy bergan ma'lumotdan, YUSuf Amiriy XV asrning birinchi yarmida yashab ijod qilgan, degan xulosaga kelish mumkin. Navoiy yana "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida ham, Gadoiy, Haydar Xorazmiy va boshqa bir necha shirlar qatori, YUSuf Amiriyning o'z davrining ulug' shoiri sifatida ta'riflaydi.

"Dahnoma"dan ma'lum bo'lishicha, YUSuf Amiriy SHarq tarixi va mifologiyasidan, diniy va dunyoviy bilimlardan yaxshi xabardor bo'lgan edi.

Amiriyning "Dahnoma" asari nomachilik an'alariga rioya qilingan holda yozilgan. Asar o'nta nomadan iborat bo'lib. Xorazmiyning "Muhabbatnoma"ga hamohang usulda yozilgan. Ammo asarning o'ziga xosligini ko'rsatadigan dalillar borki, bular "Dahnoma"ning o'zbek mumtoz adabiyotidagi o'rnini belgilaydi. Jumladan, "Muhabbatnoma"da asarning oxirida fard berilgani holda, "Dahnoma"dagi har bir nomada oshiq yoki ma'shuqaning nomasidan so'ng g'azal, so'ngra fard berilgan (misol berish kerak). Yana "Dahnoma"da har bir nomada oshiqning maktubidan so'ng, ma'shuqaning maktubi keltiriladi. Bunday usul har bir nomani mustaqil asar sifatida talqin qilishga imkon beradi. Qolaversa, muallif ham shu maqsadni ko'zlagan bo'lsa kerak. SHu tariqa "Dahnoma"ning tuzilishida o'ziga xoslik yuzaga kelgan.

YUSuf Amiriy Boysung'ur mirzo himoyasida yashaganligini ta'kidlaydi. Ayni paytda Boysung'ur mirzo insoniyatga nisbatan himmatli hukmdor bo'lganini,

insonlarni g‘oyat qadrlaganini ham “Dahnoma”da aytib o‘tadi:

G‘iyosulhaqi vaddin Boysung‘ur,
Ki so‘ziga quloq tutguvchidur dur...
Etib el dardina ortuq biligi,
YOpib faqr egnini ochuq aligi.
Ulusni qutqarib mehnat kunidin,
O‘lukni uyg‘otib yarmoq unidin.

Boysung‘ur mirzo SHohruh mirzoning uchinchi o‘g‘li bo‘lib, ilm-fanni-ijodni qadrlaydigan odam edi. U otasi SHohruh mirzoga vazir lavozimida xizmatda bo‘lgan yillari Xirotda kutubxona tashkil qildi. O‘sha zamon tarixchilarining guvohlik berishicha, kutubxona qoshida o‘z davrining mashhur xattotlari, naqqoshlari, musavvirlari, sahhof va zarkorlarining qirq nafari to‘planib, ilmiy va ijodiy ish olib borganlar. 1425-1426 yillari mazkur kutubxona qoshidagi kotiblar Boysunhur mirzoning nazorati ostida Firdavsiyning “SHohnoma” asarining qirqqa yaqin qo‘lyozmalarini solishtirib, asarning mukammal matnini tuzganlar. Boysung‘ur mirzo aql-zakovati, ma‘rifatparvarligi, hunarparvarligi va ayniqsa adabiyotga bo‘lgan ehtirosi bilan xalq o‘rtasida shuhrat qozongan. “Dahnoma” yozilgan yillari SHohruh mirzo o‘g‘li Boysung‘ur mirzoni Eron Ozarbayjoniga hokim qilib tayinlagan edi. 1431 yili esa Astrobod hokimi bo‘ladi.¹²³

SHu o‘rinda bir arabning Xorun ar-Rashidga sahrodan suv olib kelgani haqidagi hikoyat berilgan. Bu hikoyat tasodifan emas, balki Boysung‘ur ta‘rifidan so‘ng uni Xorun ar-Rashid singari saxiy, insonparvar hukmdor sifatida ko‘rsatish uchun YUsuf Amiriy ataylab bergan. Hikoya qilinishicha, bir arab sahroda bir ko‘lmak suvni topib olib, uni obizamzamga loyiq deya shosha-pisha Xorunning huzuriga yo‘l oladi. Xorunning huzuriga kelgach, uni izzat-hurmat bilan kutib oladilar va uning o‘zini Xizr kabi, olib kelgan suvini “obi hayvon” – tiriklik suvi deb o‘ylaydilar. Arab Xorunning huzuriga kirgach, unga shunday deydi:

Ki: “SHoho, men arabmen barda to‘zg‘on,
Tikon birlan muhabbatni dam urg‘on...
Kechib suvdin yurub ko‘z yoshi birlan,
Kun eltib, oyu yil o‘t boshi birlan.
Tilab bir pora yomg‘ur suyi toptim,
Zulolidin tama’ og‘zini yopdim.
O‘zum ichmay sanga kelturdum oni,
Ki ko‘rdum sanda sultonlar nishoni
Manga emdi bu suvdin obi ru qil,
Dedim ulki bor erdi o‘zga sen bil”.

Xorun o‘sha arabning bu so‘zlarini eshitib, mamnuniyat bilan xizmatkorlariga: “bu odamning idishiga to‘ldirib pul beringlar”, deb amr berdi. O‘sha arab bilsaki, shu

¹²³ Файзиев Т. Темурийлар шажараси. – Тошкент. “Ёзувчи” нашриёти, 1995, 328-бет.

erda Dajla daryosi oqib o‘tar ekan. Agar Xorun shunday deb aytsa, uning obro‘yi to‘kilishi aniq edi. Ammo Xorun nihoyatda oliyjanoblik bilan o‘sha arab “menga obi ru qil” degan iltimosini bajo qildi.

YUsof Amiriy Boysung‘ur mirzoning barcha faoliyatidan juda yaxshi xabardor bo‘lgani uchun ham ilm homiysi sifatida unga yuqori baho beradi. U bu asarida Boysung‘ur mirzoni ilf-fan va ulamolar homiysi sifatida ta’riflaydi, turli fanlar rivojida uning xizmatlari katta ekanini aytadi:

Kechib ollida yuz turluk daqoyiq (nozik ma’nolar, nozik nuqtalar, chigalliklar),

Maorif birla anvoyi haqoyiq.

Bir hay’at riyozisidin terib gul,

Biri hikmat shifosidin berib mul (may, sharob).

Biri Uqlidis ashkolin hal etib,

Biri ko‘k jadvalinda madhal (kirish, kiradigan joy) etib,

Biri faqr ichida asrab maqomin (faqirlik bilan, dunyodan kechib)

Biri mantiq sori eltib kalomin...

Savol va topshiriqlar

1. Noma janrining ilk ildizlari haqida ayting.
2. Fors adabiyotidagi ilk noma janriga kim asos solgan?
3. “Muhabbatnoma” qaysi adabiy muhitning mahsuli?
4. “Muhabbatnoma”ning tarkibi va tuzilishini aytib bering.
5. Xorazmiyning tasavvufga mansubligi qaysi o‘rinlarda va qaysi timsollar orqali namoyon bo‘ladi?
6. “Latofatnoma”ning asosiy timsollar haqida so‘zlab bering.
7. “Dahnoma” muallifi YUsof Amiriyga Navoiy qanday ta’rif beradi?

Munozara (E.Rustamovning kitobidan)

Munozara janri haqida so‘z ketganda, albatta, bu janrning ildizlariga e’tibor qaratilada. Munozara dunyo xalqlarining aksariyatida azaldan mavjud bo‘lib, ma’lum bir xalqning inonch-e’tiqodlari zaminida shakllangan. Munozaraning so‘z orqali ifodalash (verbal) xususiyati ana shu inonch-e’tiqodlar, qolaversa, marosimlar, udumlar zaminida shakllangan.

Evropa xalqlari o‘tmishida “O‘limni haydash” va “YOzni chaqirish” marosimi haqida mashhur ingliz etnografi J.Frezer ko‘p ma’lumotlarni keltirgan. Uning keltirgan ma’lumotlari XVI-XVIII asrlarga tegishli. “O‘limni haydash” marosimi yozni, bahorni, umuman, hayotni qaytarishga da’vat qiladi. “YOzni chaqirish” marosimi ham, xuddi “O‘limni haydash” marosimi singari, sahna ko‘rinishlaridan iborat.¹²⁴ Umuman, bu marosimlarning maqsadi –har doim yoz, ya’ni sog‘lom hayot doimo insoniyatga hamroh bo‘lish istagini uyg‘otishdan iboratdir.

¹²⁴ Дж. Фрезер. Золотая ветвь. – выпуск III, Атеист, 1928, 22-30-бетлар.

J.Frezер “O‘limni haydash” va “YOzni chaqirish” marosimidan so‘ng, YOz va Qish o‘rtasidagi kurash sahnasini yoritadi. U ayrim g‘arb mamlakatlarida, xususan, SHvetsiyada YOz va Qish o‘rtasidagi kurashga bag‘ishlangan xalq o‘yinlarini keltiradi. Bu o‘yinda albatta YOz g‘olib keladi.¹²⁵

YOz va Qish munozarasi Germaniya, Angliya va Skandinaviya mamlakatlarida XIV-XVI asrlardan buyon bor. Munozara janri bu mamlakatlar xalqi orasida marosimlar bilan bog‘liq bo‘lib, bahor paytidagi turli sanalarga to‘g‘rilangan. G‘arbiy Germaniyada munozara yaqin vaqtlargacha bahorgi marosim o‘yinlari sifatida saqlangan edi.

Qish va YOz olmon xalq marosim o‘yinlarida olomon o‘rtasida o‘tkazilgan. Ikkalasi bir-biriga qarama-qarshi kuchlar sifatida chiqadi. YOz o‘z mulozimlari bilan quyosh chiqadigan SHarqdan kelgan. U Qishga “Bu erdan jo‘nab qol” deb buyuradi. Qish qo‘pol dehqon timsolida bo‘lib, boshiga telpak kiygan, u tog‘dan kelgan, o‘zi bilan birga shamol, sovuqni, qorni olib kelgan. Ammo u daf bo‘lishni aslo istamaydi. Qish oppoq qorli dalalari bilan, YOz esa yam-yashil vodiylari bilan maqtanadi. YOzda o‘t-o‘lanlar ko‘karadi. Qish ham turli-tuman ichimliklar kashf qilgan. YOz em-xashak, sharob, g‘alla etishtiradi, bularning hammasi qishda yo‘q bo‘ladi. Tabiiyki, bular YOz va Qish o‘rtasida savol-javob tarzida o‘tadi, ikkovining orqasida esa xor aytib, mulozimlari turadi. Oxiri YOz g‘alaba qiladi. Qish o‘zini YOzning xizmatkori deb ataydi va “Ikkovimiz boshqa mamlakatlarga boraylik, menga yordam bergin”, deb iltimos qiladi. SHundan keyin YOz “Jang tamom bo‘ldi, xayrli tun”, deya e‘lon qiladi. Munozaraning bunday ko‘rinishlaridan V111-1X asrga oid “Bahor va Qish” nomli lotincha she‘r ham etib kelgan.¹²⁶ YOz va Qish munozarasining marosimga aylangan ko‘rinishi yoqut xalqida ham saqlangan. Ularning marosimi bahor va kuzga oid bo‘lib, bahorning ilk kunlarida oliyjanob tangriga qurbonlik qilish bilan boshlangan.¹²⁷

Bu marosimlarni keltirishdan maqsad shuki, bu shakldagi bahs yoki olishuv munozaraning ilk ko‘rinishlaridir. Munozara janr sifatida xalq og‘zaki ijodiga kirib kelishida bu marosimlar asosiy bosqich bo‘lgan.

Munozara janri o‘zbek adabiyotida uzoq tarixga ega. Dastlab bu janrning ildizlarini turkiy xalqlar miflarida ko‘ramiz. Turkiy qavmlarning paydo bo‘lishiga oid mifda aytilishicha, YOz qizi bilan Qish qizi o‘rtasida, kim qudratli degan bahs bo‘lib, ikkovi bellashadi. Musobaqada YOz qizi g‘alaba qiladi.

Munozara janrining asosiy belgilaridan biri – bahsga kirishgan tomonlardan biri g‘olib, biri esa albatta mag‘lub bo‘ladi. YUqoridagi mifda boshlangan munozaraning ana shu xususiyati Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘atit-turk” asarida YOz va Qish o‘rtasidagi munozarada aniq ko‘rinadi. Har ikki timsol o‘rtasidagi munozara ijtimoiy mazmun kasb etadi.

¹²⁵ Дж.Фрезер. Юкоридаги асар, 30-31-бет.

¹²⁶ Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение. Л.: Наука, 1979, 52-53-бетлар.

¹²⁷ Жирмунский В.М. Юкоридаги асар, 53-бет.

Turkiy xalqlarning qadimgi yozma va ogʻzaki adabiyotini oʻzida mujassam etgan “Devonu lugʻatit-turk” asaridagi 23 toʻrtlik asosida Abdurauf Fitrat YOz va Qish munozarasini tikladi.¹²⁸ Ungacha ham turk olimlari Fuod Koʻpurilizoda, Ziyo Koʻkalp YOz va Qish munozarasini tiklashga harakat qilganlar. Ammo bu olimlarning “Devonu lugʻatit-turk”dagi mazkur janrni tashkil etgan toʻrtliklarga munosabatlari turlichadir.

Rossiyalik turkolog I.V.Stebleva “Devonu lugʻatit-turk”dagi sheʼriy shakllar haqida fikr yuritib, bu asardagi munozaraga oʻz munosabatini bildirgan va bu janrni tiklagan edi. U “Devonu lugʻatit-turk”ning toʻrtta nashri – turk olimlari Ahmad Rifʼat va Basim Atalay tarjimalarini va nashrlarini, oʻzbek olimi S.Mutallibov tarjimasini va nashrini, nemis turkolog olimi K. Brokkelmanning nashriga tayanib, tanqidiy matn tayyorlab, munozara janrini tiklaydi va yigirma uchta toʻrtlikni munozara janri sifatida beradi. I.V.Stebleva keltirgan “Devonu lugʻatit-turk”dagi munozara quyidagicha:

Qish yay bila toʻqushti,
Qingʻir koʻzin baqishti,
Tutushqali yaqishti,
Utgʻalimat oʻgʻrashur (I.VA 170, T. I 181-182)¹²⁹

Yay qish bila qarishti,
Ardam yasin qurishti,
CHerig tutib kurashti,
Oʻqtagʻali utrushur (II. BA 97, T. II 104)

Qish yaygʻahi suvlanur,
Ar at manin yavrayur,
Iglar yama savriyur,
At yin taqi bakrishur (III. BA 278, T. III 294)

Oʻl qar qamugʻ qishin inar,
Ashliq tarigʻ anin oʻnar,
Yavlaq yagʻi manda tunar,
San kalibon tabrashur (II BA 204, T. II 237)

Canda qoʻpar chayanlar,

¹²⁸ Қаранг: Фитрат. Энг эски турк адабиёти намуналари. Нашрга тайёрловчи Орзигул Ҳамроева, Тошкент, “Мумтоз сўз”, 2008, 20-31-бетл

¹²⁹ I.VA 170, T. I 181-182 – 1 рақами – “Девону луғатит-турк”нинг жилдини, BA – Басим Аталайни, кейинги рақам – жилднинг саҳифасини,

Quzg‘u singak yılanlar,
Duk ming quyu tumanlar,
Quzruq tikib yugrushur (III. BA 367, T. III 378)

Tumlug‘ kelib qapsadi,
Qutlug‘ yayig‘ tepsadi,
Qarlab ajun yapsadi,
Et yin ushub emrishur (I BA 463, T. I 430).

Balchiq baliq yug‘rular,
CHig‘ay yavuz yig‘rilur,
Eringaklari o‘g‘rilur,
O‘zg‘uch bila evrishur (I. BA 248, T. I 249)

Kaldi esin esnayu,
Qazqa tugal usnayu,
Kirdi budun kusnayu,
Qara bulit ko‘krashur (II. BA 223, T. II 259-260, BA 147,)

Ordi bulit ingrashu,
Aqti aqin mungrashu,
Qaldi budun tanglashu,
Ko‘krar taqi mangrashur (III BA 398, T.III 407)

Quydi bulut yag‘murin,
Kerib tutar aq to‘rin,
Qirqa qo‘zti o‘l qarin,
Aqin aqar angrashur (III BA 39, T.III 46)

Qar buz qamug‘ erushdi,
Tag‘lar suvi aqishdi,
Ko‘kshin bulit orushdi,
Qayg‘uq bo‘lub egrishur (I BA 186, T.I 195)

Qaqlar qamug‘ kulardi,
Tag‘lar bashi ilardi,
Ajun tani yilirdi,
Tutu chechak cherkashur (I BA 179, T.I 189)

Ay qo‘pub evlanib,
Aq bulit o‘rlanib,

Bir bir uza o'klunub,
Sachlub suvi engrashur (III BA 398, T. I 258)

Tuman chechak tizildi,
Bukundan o'l yazildi,
O'gush yatib uzaldi,
Yerda qo'ba azrishur (I BA 233-234, T.I 236-237)

Tegma chechak ukuldi,
Bukuklanib bukulti,
Tugsin tugun tuguldi,
Yarg'ilamat yurkashur¹³⁰ (I BA 437, T.I 409-410; II BA 285, T II 329)

Yamg'ur yag'ib sachildi,
Turlug chachak suchuldi,
Yinju qabi achildi,
CHindan yipar yug'rushur (II BA 122, T.II 139)

Qizil, sarig' arqashib,
Yepkin, yashil yuzkashib,
Bir-bir keru yurkashib,
Yalinguq ani tanglashur (I BA 395, T.I 375)

Yashin atib yashnadi,
Tuman turub tushnadi,
Ayg'ir, qisir kishnadi,
O'gur alib o'qrashur (I BA , 235-236 T.I 238)

Alin tubu yashardi,
Urut o'tin yashurdi,
Ko'lning suvin kushardi,
Sig'ir buqa mungrashur (II BA ,79 T.II 83)

Qulan tugal qumutti,
Arqar so'qaq yumutti,
Yaylag' taba emitti,
Tizgiq to'rub sekrashur (I BA ,214, T.I 221)

Qo'chingar teka sevildi,

¹³⁰ ÄËÒ li æèèääà ìòèðäè ìèñðà "èàçèèá èáíà éóðèèàøóð (òàðàèèá, êçìèèãèèái ýíà èèrèèääè)".

Sag‘liq surug qo‘shuldi,
Sutlar qamug‘ yushuldi,
O‘g‘laq qo‘zi yamrashur (III BA ,102, T. III 113)

Yilqi yazun atlanur,
O‘tlab aning etlanur,
Beglar semiz atlanur,
Sevnuv o‘gur isrishur (I BA , 285, T. I 282)

Sanda qachar sundilach,
Menda tinar qarg‘ilach,
Tatlig‘ o‘tar sanduvach,
Erkak tishi uchrashur (I BA ,529, T. I 481, III BA 178, T. III 193)

Yay baruban erkuzi,
Aqti aqin munduzi,
Tug‘di yarug‘ yulduzi,
Tingla so‘zum kulgusuz (I BA , 96, T. I 121)

Ag‘di bulit ko‘krayu,
Yag‘mur to‘li sekrayu,
Qaliq ani ugriyu,
Qancha barir belgusiz (I BA , 354, T. I 336)

Turlug chechak yarildi,
Barchin yazim kerildi,
Uchmaq yeri ko‘ruldi,
Tumlug‘ yana kelgusuz (I BA 119, T. I 141)

Qush, qurt qamug‘ tirildi,
Erkak tili terildi,
Ugur alip tarildi,
Yinqa yana kirgusuz (III BA 5-6, T. III 11-12)

Yay, ko‘rkinga inanma,
Suvlar uza tayanma,
Esizligig anunma,
Tilda chiqar ezgu so‘z (III BA 160-161, T. III 176)¹³¹
Ayrim hollarda munozarada kichikroq hajmdagi hamd qismi ham mavjud

¹³¹ Стеблева И.В. Развитие тюркских поэтических форм в XI веке. – Наука.Москва, 1971, 195-207-бетлар

bo‘ladi. Hamd – shu munozarani yozishga undagan shaxsga qaratiladi. Ba’zi tadqiqotchilar munozara janrini o‘rganib, bu janr SHarq mumtoz adabiyotidagi qasida janrining bir ko‘rinishidir, degan fikrni ham bildirganlar Bunday xulosaga kelishda ular munozaraning hamd qismiga tayanadilar.¹³² Ammo bu fikr unchalik o‘zini oqlamaydi. Munozarada hamd bo‘lishi shart emas. Masalan, “Devonu lug‘atit-turk”dagi munozarada ham, “Qutadg‘u bilig”dagi O‘zg‘urmish va O‘gdulmish munozarasida aslo ham qismi yo‘q. SHuning uchun qasida bilan munozara o‘rtasidagi aloqadorlik to‘g‘risida gapirish ortiqcha.

Munozara fors va turkiy xalqlar adabiyotida eng ko‘hna janrlardan. O‘rta asr fors adabiyotidan bizgacha bu janrning e‘tiborli bir namunasi etib kelgan. Bu munozara “Daraxt va xurmo” deb nomlanib, asarning pahlaviyicha matni, transkripsiyasi, tojik va rus tillariga tarjimasi I.S.Braginskiyning “Iz istorii tadjikskey narodnoy poezii” (Moskva, 1956, 223-226-betlar) asarida keltirilgan. Asarda hikoya qilinishicha, xurmo bilan echki bahsga kirishib, qaysi biri insonga ko‘proq foyda keltirishini isbotlashga harakat qiladilar.

XI asrda bu janrga mashhur fors-tojik shoiri Asadi Tusiy e‘tibor qaratdi. Uning beshta munozarasi bizga ma‘lum. 1. “Tun va kun munozarasi” (Munozarai shab va ruz). 2. “Nayza va yoy munozarasi” (Munozarai rameh va qavs). 3. “Osmon va er munozarasi” (Munozarai osmon va zamin). 4. “O‘tashparast va musulmon munozarasi” (Munozarai gabr va musulmon). 5. “Arab va fors munozarasi” (Munozarai arab va ajam).

Mazkur munozaralarning dastlabki uchtasini nemis tiliga G.Ete tarjima qilgan. To‘rtinchi munozara Rizo Qulixonning “Majma‘ ul-fusaho” (CHiroyli so‘zlovchilar jam‘i) tazkirasida bor. Beshinchi munozarani E.E.Bertels SSSR FA SHarqshunoslik institutining ilmiy to‘plamida (19-jild, 1958 yil) nashr qilgan.

O‘zbek mumtoz adabiyotida munozara XU asrning birinchi yarmida maxsus janr sifatida shakllandi. Albatta, o‘zbek mumtoz adabiyotida bu janrning shakllanishiga, bir tomondan, turkiy adabiyotdagi ayrim asarlar tarkibida, mif va udumlar ko‘rinishida etib kelgan munozara, ikkinchi tomondan, fors-tojik adabiyotidagi munozara ta’sir ko‘rsatdi. YUsof Amiriyning “CHog‘ir va Bang”, Ahmadiyning “Sozlar munozarasi”, YAqiniyning “O‘q va YOy” munozarasi o‘zbek mumtoz adabiyotidagi munozaraning yorqin namunalaridir.

Savol va topshiriqlar

1. Munozara janrining ilk ildizlari qaysi adabiy yodgorlikda uchraydi?
2. Evropa adabiyotidagi munozara janriga qisqacha tarif bering.
3. Fors adabiyotidagi munozara janri haqida qisqacha ma‘lumot bering.
4. O‘zbek adabiyotidagi munozara janri haqida ma‘lumot bering.

¹³² Бу ҳақда қаранг: Чайкин К.И. Асади старший и Асади младший. – сб.:”Фердовси”, Л.: 1934, 133-бет.

xonlarining qarorgohi bo‘lib qoldi. Kepakxon o‘zi uchun bir saroy qurdirtdi. Bu saroy “qarshi” (o‘zbekchada “saroy” demakdir) deb nomlandi. O‘rta Osiyoda hukmronlik qilgan mo‘g‘ul hukmdorlaridan Kepak xon birinchi bo‘lib butun davlat miqyosida o‘zi nomi bilan qo‘yilgan tangalarni joriy qildi. Bu pulning nomi Amir Temur davrida ham “kepak” nomi bilan yuritilaverdi. Kepakxon musulmon madaniyatining rivoj topishida katta xizmat qilgan bo‘lsa ham, o‘zi majusiyligicha qoldi. Uning ukasi Tarmashirin(1326-1334) musulmonlikni qabul qildi. Tarmashirin akasining yo‘lini davom ettirib, ko‘chmanchilik an‘analariga jiddiy zarba bera boshladi. Oqibatda Tarmashirin o‘ldirildi. SHundan so‘ng CHig‘atoy xonlarining saroyi bir ncha yilga Ili daryosi bo‘ylariga ko‘chirildi.

YAngicha ma‘muriy bo‘linish – *tumanlar* ham ayni shu davrda paydo bo‘ldi. Samarqand, Buxoro, Eron tumanlarga bo‘lingan edi. Bunday ma‘muriy bo‘linish, shubhasiz, davlat qurilishi va takomillashuvida jiddiy rol o‘ynadi. Jumladan, birgina Samarqand viloyati CHig‘atoylar, shuningdek, Amir Temur davrida va XU111 asrgacha etti tumanga bo‘lingan edi.¹³⁵ XIU asrning 40–yillarida Moavarounnahrda, aynan, hozirgi Qashqadaryo hududida yana chig‘atoylardan Qozonxon o‘z hokimiyatini o‘rnatdi, Qozonxon Qarshining g‘arb tomonida Zanjirsaroyini barpo qildi. Qozonxon mamlakatda mustahkam hokimiyat o‘rnatishga qaror qildi. Buning natijasida Qozonxon bilan orlot, jaloyir, qovchin va barlos urug‘boshilari o‘rtasida ziddiyat paydo bo‘ldi. Barlos urug‘idan bo‘lgan Qozog‘on qo‘zg‘olon ko‘tarib, mo‘g‘ul shahzodalaridan birini xon deb e‘lon qildi. O‘rtada bir necha yil urush bo‘ldi va nihoyat, 1346–1347 yillarda Qozonxon mag‘lub bo‘lib, o‘ldirildi. Hokimiyat Qozog‘onxon qo‘liga o‘tdi. Ammo Qozog‘onxonga faqat Movarounnahr hukmronligi tegdi. CHig‘atoy davlatining qolgan qismiga dug‘lat urug‘boshisi hukmronlik qiladigan bo‘ldi. Fors manbalarida bu boshliqlar *amir* deb atalgan bo‘lsa, turkiy qavmlar *bek* yoki mo‘g‘ulcha *no‘yon* deb ataladigan bo‘ldilar. Movarounnahr amirlari ham, dug‘lat amirlari ham bir qonuniyatga amal qildilar: ikkalasi ham CHingizxon avlodlaridan xon tayinlashni o‘zlarining hokimiyati uchun qonuniy deb bildilar.

Ma‘lumotlarga ko‘ra, ikkala davlatning harbiy tuzilishi deyarli bir xil bo‘lgan edi. CHig‘atoy termini aholining ko‘chmanchi va ko‘chmanchilik an‘analarini bildirish uchun Movarounnahrda saqlanib qoldi. Ammo u erda CHig‘atoy naslidan xonlar qolmagan bo‘lsam ham, bu nom temuriylar saltanatining oxirgi nasllarida, xususan, Bobur avlodlarida saqlanib qoldi. CHig‘atoyning ko‘chmanchi avlodi o‘zlarini mo‘g‘ullar deb ataydigan bo‘ldilar. Mo‘g‘uliston degan geografik nom ana shundan qolgan. Umuman, etnik nom aslidan uzoqlashib, tamomila boshqa nom va laqablarni oldi.¹³⁶

Amir Qozog‘on o‘n ikki yil hukmronlik qildi. 1358 yili Qozog‘onxon o‘zining

¹³⁵ Áàðòìèüä Â.Â. Ñî÷-èíàíèý. Òñll. Ñòð.33.

¹³⁶ Áàðòìèüä Â.Â. Ìçìðèäääè àñàð, 36–áâð.

kuyovi tomonidan o'ldirildi. Qozog'on hukmronligi davri shunisi bilan diqqatga sazovor bo'ldiki, ichki nizolar, chig'atoy ulusi bilan **mungullar** o'rtasida yuz bermadi. Qozog'onning o'limidan keyinm hokimiyat uning o'g'li Abdullaning qo'liga o'tdi. Abdulla otasi hayotligida Samarqandda yashardi. (Qozog'on esa ko'chmanchilar yo'l boshchisi bo'lib hayot kechirar, ishni Amudaryo bo'yidagi Soli Saroy qishlog'ida, yozni Munka shahrida – hozirgi Baljuvon yonida o'tkazardi.) Abdulla poytaxtni o'zi yashab turgan joyga ko'chirmoqchi bo'lgan edi, lekin boshqa amirlar bunga qarshi chiqdilar, bu nizolar oqibatida urush kelib chiqdi, urushda Abdulla halok bo'ldi. Keyingi yillar Movarounnahrda doimiy isyonlar, fitnalar, mo'g'ul xonlar bilan muttasil kurashlar davri bo'ldi. Xullas, bu davrda yuz bergan asosiy voqealar quyidagilardan iborat:

Mo'g'ul xoni Tug'luq Temur 1360-1361 yillarda Movarounnahrda yurish qildi, shu paytda xon tomonidan SHahrisabz va Qarshi begi qilib tayinlangan Temur ilk bor jang qildi;

Temur Qozog'onning nabirasi Husayn bilan ittifoq tuzib, mo'g'ullarga qarshi qo'zg'olon ko'tardilar. Lekin Husayn bilan Temur CHirchiqda (1365 yili) mo'g'ullarga qarshi kurashda mag'lubiyatga uchradilar;

XU asrda mashhur shoir sifatida e'tirof etilgan Qobulshoh xon deb e'lon qilindi, lekin ko'p o'tmay u taxtdan tushirildi va Odil Sulton xon bo'lib taxtga o'tirdi;

Husayn Balxda 1368 yili o'ziga atab qal'a qurdirmoqchi bo'ladi, Temur esa uni bu niyatidan qaytarishga urinadi va amakisi Abdullaning taqdirini misol qilib keltiradi;

Husayn va Temur o'rtasida kurash ketadi. Temur Husaynning turk amirlari, ayniqsa, musulmon ruhoniylari orasidagi dushmanlari bilan ittifoq tuzadi;

Husayn asirga olib o'ldiriladi;

Balxdagi qal'a yo'q qilinadi, poytaxt Samarqandga ko'chiriladi, u erda harbiy inshootlar, shahar devori qurdiriladi (1370 yil).

SHunday qilib, Temur o'n yil davomida butun Movarounnahrni egalladi (**shu ergacha**)

Albatta, Amir Temur shaxsiyati madaniy hayot rivoji uchun muhim omillardan biri bo'lgan edi. Amir Temur shaxsiyati to'g'risida ishonchli ma'lumot Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois" asarida bor. U Amir Temurga quyidagicha ta'rif beradi: "Temur Ko'ragon – anorallohi burhonahi, agarchi nazm aytmoqqa iltifot qilmaydurlar, ammo nazm va nasrni andoq xo'b mahal va mavqeda o'qibdurlarkim, aningtek bir bayt o'qug'oni ming yaxshi bayt aytqoncha bor".*

Navoiyning "Majolis un-nafois" idagi Amir Temurga oid e'tirofini – sohibqironning g'oyat nozik ta'b bo'lgani, she'rni yaxshi tushungani haqida "Temur tuzuklari" da keltirilgan ma'lumotlar ham tasdiqlaydi (**"T.t." dan keltirish kerak**). Buning boisi yana uning shaxsiyatiga borib taqaladi. "Temur tuzuklari" da aytilishicha, u ilm ahliga, din bilimdonlariga, qissaxonlarga alohida e'tibor berib, o'ziga yaqinlashtirgan va bundan ko'p manfaatdor bo'lgan.

Amir Temurdan soʻng u tashkil qilgan davlat ikkiga boʻlinib, Xurosonda Amir Temurning oʻgʻli SHohruh (1409- 1447 yillar), Movarounnahrda nabirasi Ulugʻbek (1409-1449 yillar) hukmronlik qildilar. Yirik mamlakat ikkiga boʻlinib ketgan boʻlsa ham, madaniy hayotda aslo uzilish boʻlmadi. Aksincha, adabiy-madaniy aloqalar rivoj topib boraverdi. Amir Temurdagi maʼrifatparvarlik fazilati, temuriy shahzodalarga namuna boʻlgani bois, ular adabiy-madaniy jarayon rivojlanishiga alohida eʼtibor bergan. Navoiy “Majolis-un-nafois”da temuriylar avlodidan etishib chiqqan yigirma ikki ijodkorning ismi-sharifini zikr etadi. Bu shoirlar orasida Xalil Sulton, Ulugʻbek Sulton, Boysungʻur Mirzo, Abulqosim Bobur Mirzo, SHoh Gʻarib Mirzo va boshqalar bor. Ayniqsa, Boysungʻur Mirzo adabiyotga homiylik qilibgina qolmay, oʻzi ham sheʼrlar yozdi. SHayx Ahmad Taroziyning “Funun -ul-balogʻa” (1436-1437 yillarda yozgan) asarida Boysungʻur Mirzoning bir oʻzbekcha qitʼasi ham berilgan. Mana oʻsha qitʼa:

Furqatingda sorigʻ oʻldi olmangiz,
Ey musulmonlar, yaroqon oʻlmasun.
Oʻlmakimdan fikrim oncha yoʻq turur,
Qoʻrqaram oʻlsam, yaroqon oʻlmasun.

SHubhasiz, temuriylar hukmronligi davrida turkiy tilli adabiyotga alohida eʼtibor qaratildi. Akademik V.V.Bartold keltirgan dalillar bu jihatdan ancha diqqatga sazovor. Jumladan, uning taʼkidlashicha, temuriylar davri madaniy hayotida Qobulshoh (1366 yili xon deb eʼlon qilingan va koʻp oʻtmay taxtdan tushirilgan)ning maʼlum darajada roli boʻlgan. Qobulshoh turkiy tilda sheʼrlar yozgan. XU asrda ham bu shoir ancha shuhrat qozongan. Amir Temurning safdoshlaridan amir Sayfiddin barlos fors va oʻzbek tillarida sheʼrlar yozgan.*

Mirzo Ulugʻbek hukmronligi davrida Movarounnahr bu jihatdan koʻp muvaffaqiyatlarga erishgani maʼlum.* SHaxsan Ulugʻbekning fanga qoʻshgan hissasi beqiyosdir. U bobosi Temur kabi olimlar bilan suhbat qurib, ularga gʻamxoʻrlik koʻrsatish bilan cheklanib qolmadi, balki SHarq tarixida kam uchraydigan hodisani – hokimiyat boshqaruvi bilan ilmni birga qoʻshib olib bordi. Zamondoshlari Ulugʻbekni bu fazilatlari tufayli Arastuning shogirdi Iskandan bilan tenglashtiradilar. Navoiy “Farhod va SHirin” dostonida aytadi:

SHAhekim, ilm nurin topti zoti,
Aning to hashr¹ qoldi yaxshi oti.

□ Sikandar topti chun ilmu hunarni,
Ne yanligʻ oldi koʻrgil bahru barni².

¹хашр – 1. тўпланиш, катга йиғин. 2. қиёмат куни.

²бахру бар – денгиз ва куруклик.

Aningtek saltanat ahli ko‘p erdi,
Qayu birga nu nav’ ish dast berdi?

Iki ming yil o‘tub yuz ming xiradm³,
Bo‘lub hikmatlari birla barum⁴.

Temurxon naslidin sulton Ulug‘bek
Ki, olam ko‘rmasi sulton aningtek...*

XU asrning ikkinchi yarmida Movarounnahrda adabiyot yuksalish bosqichiga ko‘tarildi. Bu haqda SHayx Ahmad Taroziyning yuqorida biz aytib o‘tgan “Funun-ul-balog‘a” asarida ko‘plab shoirlarning nomlari keltirilganki, mavjud ma’lumotlarga qo‘shimcha sifatida xizmat qiladi, ayni paytda ba’zi ma’lumotlarga aniqlik kiritadi. SHayx Ahmad she’rshunoslik, xususan, sharq mumtoz poetikasi munosabati bilan nomlari bizga noma’lum bo‘lib kelgan ko‘plab turkiy va forsiyzabon shoirlarning nomlarini keltiradi. Imon Ziyovuddin Forsiy, Jalol Samarqandiy, Umid Kamoliy, Mavlono Sayfiddin, Muhammad Ganjaviy kabi bir qator shoirlar temuriylar davri adabiyotida ma’lum mavqe egallaganini anglash mumkin. Ayni paytda shayx Ahmad Taroziyning o‘zi ham zamonasining iste’dodli shoiri bo‘lganini mazkur asarida keltirilgan g‘azalidan bilamiz (o‘sha g‘azalni keltirish kerak).

Mustahkam poydor davlat, hukmdorlarning adabiyotga muhabbati va e’tibori Xuroson va Movarounnahrda adabiy jarayonga, ilm-fan ravnaqiga katta ta’sir o‘tkazgani haqiqat. Bu davrda o‘zbek va fors adabiyoti yonma-yon kamol topib bordi. O‘zbek adabiyoti, bir tomondan, o‘z an’analari negizida, ikkinchi tomondan, fors adabiyoti tajribalari ta’sirida tobora rivoj topdi. O‘zbek adabiyotida yangi janrlarning paydo bo‘lishi va mavjudlarining takomili ham buni tasdiqlaydi. O‘zbek nasri va she’riyatida o‘ziga xos xuroson uslubi paydo bo‘ldi. Bu adabiy uslubning muhim xususiyatlaridan biri shuki, badiiy va ilmiy asarlar ifodasida fors, arabiy so‘z hamda iboralardan, atamalardan, forsiy tilga xos jumla tuzish qoidalardan keng foydalanilgan. Bu holat o‘lkadagi etnik sharoit ta’sirida yuzaga kelgan edi.”

Umuman, temuriylar davri yangicha tafakkur mahsuli bo‘lgan adabiyotni paydo qildi. Keyingi davrlarda – temuriylar saltanati parchalanib, uch xonlik barpo bo‘lgandan keyin ham, temuriylar davri adabiyoti an’analari davom etdi. Hindistonda boburiylar saltanatidan keyin yuzaga kelgan o‘zbek adabiyoti ham bevosita va bilvosita temuriylar davri adabiyotining mahsulidir.

³ хирадманд – ақли, доно

⁴ баруманд – 1 бахраманд, фойдаланувчи. 2. ҳосилдор мўл.

Mirzo Ulug‘bekning ”To‘rt ulus tarixi” asari

Ulug‘bek Xurosondagi adabiy va ilmiy muhitdan farqli o‘laroq, turk-mo‘g‘ul xalqlari tarixi bilan qiziqdi. CHingizxon va mo‘g‘ul sulolalari tarixining Temuriylar davrida davom etgani qiziqarli va diqqatga sazovor. Zotan, turk-mo‘g‘ul qavmlarining qondoshlik jihatdan birligi haqidagi tarix bu davrda ma‘lum edi. SHu chin tarixni keng ommaga etkazish uchun zarurati bor edi.

“To‘rt ulus tarixi” Mirzo Ulug‘bekning rahbarligi ostida va shaxsan ishtirokida yaratilgan. Asar 1425 yili yozib tamomlangan.

Asar “Ulus- a- arba’a – yi CHingiziy” (“CHingiziylarning to‘rt ulusi”) va “Tarixi arbaa ulus” (“To‘rt ulus tarixi”) nomlari bilan mashhur.* Asar *muqaddima* va *etti bobdan* iborat.

Muqaddima qismida o‘rta asrlarda yaratilgan tarixiy asaralar an‘anasiga ko‘ra, Tangri taolo, uning elchisi Muhammad s.a.v. va uning avlodlari sha‘niga maqto‘v, Odam ato, payg‘ambarlar, Nuh alayhissalom, uning farzandlari tarixi bayon qilinadi. (Bichurinning “Istoriya pervyx chetyrex xanov doma CHingizxana”sini ham qarash kerak).

Birinchi bobda Turkxon ibn YOfas va uning Turkiston elida hukmronlik qilgan avlodlari – Abuljaxon, Dabkuyxon, Kuyukxon va boshqa mo‘g‘ul hukmdorlari, shuningdek, turk qavmlari va podshohlari – Mo‘g‘ulxon, Qoraxon, O‘g‘uzxon tarixi bayon qilingan. SHunisi diqqatga sazovorki, asarda keltirilgan turk-mo‘g‘ul urug‘lari tarixi va etnik tarkibi Rashididdinning “Jome ut-tavorix” asarining 1 jildida keltirilgan ma‘lumotlardan keskin farq qilmaydi. (O‘g‘uzxon-chi?) Bu hol Rashididdin foydalangan va turk-mo‘g‘ul xalqlariga oid boshqa manbalarni Mirzo Ulug‘bek ham sinchiklab o‘rganganini dalillaydi. Usmonli turklar to‘g‘risidagi ma‘lumotlar ham bu bobdagi muhim jihatlardan biridir.

Ikkinchi bob turk-mo‘g‘ul xalqlarining afsonaviy onasi Alonquva va undan tarqalgan avlodning – Buzunjor xon, Buqo xon, Dutumin xon, Qobulxon, Boysung‘ur xon, YAsugay bahodir va boshqalarning tarixi bayonidan iborat.

Uchinchi bob buyuk jahongir CHingizxon tarixining bayoniga bag‘ishlangan. Bu bobda eng diqqatga sazovor o‘rinlar – CHingizxonning bir qator xonlarni mag‘lub qilgani, uning nasl-nasabi, farzandlari, el-ulusga joriy qilgan yasoqlari, ya‘ni qonunlari zikri va u o‘rnatgan qonunlar tufayli o‘g‘irlikka barham berilgani, lashkar tuzilishiga oid voqealar bayonidir. Jumladan, lashkar tuzilishi to‘g‘risida Mirzo Ulug‘bek quyidagicha yozadi: “Lashkar tartibi shunday tuzilganki, Odam ato zamonidan bugungi kungacha biror podshohning sipohi turknikidek muyassar bo‘lmagan. Sabru bardosh shiddatida va ma‘lum muddatgacha shokirlikda yashirin va oshkora o‘z hokimlariga jonu dildan mahkumlik va mute‘lik qilurlar” (113-bet). Sulton Muhammad Xorazmshoh va uning o‘g‘li Jaloliddin bilan olib borgan jangu jadallari ham shu bobda qiziqarli tarzda bayon etiladi.

To'rtinchi bob CHingizxon farzandlariga va Qorachor no'yonga davlat ishlari borasida vasiyat etishi voqealari bilan boshlanadi. O'ktoyning taxtga o'tirishi va uning Ulug' yurtdagi podshohligi, O'ktoy, CHig'atoy va Tulixonning Xitoyga lashkar tortishi, u mamlakatni egallab qaytayotganlarida Tulixonning vafot etishi, O'ktoyxondan keyin taxtga o'tirgan Kuyukxon hukmronligi bilan bog'liq voqealar, nihoyat, O'rdoyxon ibn Arig' Temurxon hukmronligigicha bo'lgan hodisalar ham shu bobda hikoya qilinadi. O'ktoydan boshlab O'rdoyxongacha yigirma bir ukmdor tarixi qisqa bayon qilingan.

Beshinchi bob— CHinigzxonning to'ng'ich o'g'li Jo'ji xon naslidan bo'lgan o'ttiz uch xon zamonida Dashti Qipchoq (hozirgi Qozog'iston, G'arbiy Sibir, Volga bo'yi erlari) tarixiga bag'ishlangan. Voqealar qisqa, Oltin O'rta poytaxti Saroy shahrini qurgan Botuxon (Jo'jining o'g'li), Barakaxon, O'zbek xon, Jonibek kabi hukmdorlar tarixi shu bobdan o'rin olgan (**Baraqxonmi? "Muhabbatnoma" da keltirilgan Jonibek, yana O'zbekxon haqidagi ta'riflar bilan solishtirish kerak!**)

Oltinchi bob— Eron mamlakatida saltanat qurgan o'n ikki podshoh tarixiga oiddir. Saltanatning asoschisi Tulixonning o'g'li Halokuxon bo'lib, u Elxon laqabini olgan edi. Halokuxon tarixiga kitobda kengrov o'rin berilgan. U Eronda o'z saltanatini barpo qilish uchun kurashadi, muruvvatpesha hukmdor sifatida shuhrat qozonadi, mamlakat obodonchiligi yo'lida ko'p ishlar olib boradi. SHu bobdan ayon bo'lishicha, Halokuxon ilm-fan ahliga ko'p rag'bat ko'rsatgan. Jumladan, Halokuxon farmoni bilan Nasriddin Tusiy Tabrizda (Mo'g'ul elxonlarining poytaxti) qurgan rasadxona Halokuxondan qolgan yodgorlikdir. SHu rasadxonada tuzilgan zij "elxoniy" nomi bilan mashhurdir. bo'lib

Ettinchi— oxirgi bob CHig'atoy ulusining CHingizxon zamonidan (1227 yil) Amir Temurning hokimiyat tepasiga kelishi (1370 yil) gacha bo'lgan voqealar hikoya qilinadi. Bu bobda ham diqqatga sazovor voqealar ko'p. SHunday voqealalardan biri Mahmud Torobiy boshchiligidagi xalq qo'zg'olonidir. Mirzo Ulug'bek bu voqeaning boshidanoq Mahmud Torobiyning asl qiyofasini chizib beradi:

Soxta sher ko'k so'fi kiyib yurardi, ikkiyuzlamachiligu ayyorlikning asoslarini irg'itdi.

Firib bilan tutun tarqatdi olchoq, ularning salomi salovotu ro'zadan iborat.

Mirzo Ulug'bek Torobiyning el orasida obro' orttirish usulini hikoya qilarkan, birinchi navbatda. Erkaklarni itrofiga yig'ib, uning amridan chiqmasligini buyurdi. Torobiyning tabobatdan xabrdorigi sabab ayrim xasta odamlar unga kelib. "tasodif bo'lib, bir-ikkikasalga Tangrita oloshifohamberdi". SHu bois omma unga ixlos qo'ydi va uning atrofiga yig'ildi. Parchada Mahmud Torobiyning xalqni qanday qilib o'ziga og'dirib olish usullari, avomni notavonligidan foydalanib. O'zini sohibkaromat qqilib ko'rsatish usullarini bayon qiladi. Buxoro shahri tashqarisida mo'g'ullar va Mahmud Torobiy o'rtasida bo'lib o'tgan jangda mo'g'ul askarlaridan birining kamondan otgan o'qi Mahmud Torobiyga tegdi va u jon berdi. Ammo

uning o'limidan hech kim voqib bo'lmadi, shu paytda qattiq chang-to'zon ko'tarilib, odamlar bir-birlarini ko'ra olmay qoldilar. Mo'g'ul lashkari bu tabiiy hodisani ham Torbobiyning karomatiga yo'ydilar va jang qilishdan to'htadilar. SHayx Torobiyning odamlari talon-tarojga berildilar, Talon-tarojni bas qilganlarida, shayxning yo'qligi ma'lum bo'lib qoldi va "shayximiz g'oyib bo'libdi" deb uning ukasi Muhammad Alini shayx qilib ko'tardilar. Mo'g'ul lashkari bilan Muhammad Ali tomonidan Buxoro xalqi o'rtasidagi jangda har ikki tomondan yigirma ming odam o'ldi. Mo'g'ul lashkarining qo'li baland keldi va Qorachor no'yonning amri bilan Buxoroni g'orat qilishdan lashkar o'zini tiydi.

Mahmud Torobiy bilan bog'liq voqealarni Mirzo Ulug'bek keltirishidan shu narsa ma'lum bo'ladiki, tarixda Mahmud Torobiy boshchiligidagi xalq qo'zg'oloni zolimlarga qarshi kurash yo'lidagi kurash emas. balki Mahmud Torobiy avom xalqni aldov bilan o'ziga og'dirib olgani va shu xalq uni Buxoro amiri qilib ko'targanini hikoya qilgan. Mahmud Torobiy o'zini avomgaqanday qilib sohibi karomat qilib ko'rsatgani quyidagi parchada yana ayon bo'ladi: "...Keyingi juma kuni SHayx Mahmud Torobiy nomiga xutba o'qitdilar. Imomlar va Buxoro akobirlarining barchasi shunda hozir qilindi. Ularning ba'zilarini o'ldirdi, ba'zilarini sazoyi qildi. Rind va avboshlarning barchasini katta ehtirom bilan qabul qildi. Ularga dedi: "Sizlar uchun g'oyibdan qurolyarog' topishga muyassar bo'ldim!" O'sha kunlarda SHeroz tomondan bir karvon keldi va to'rt xarvor shamshir olib kelishdi. Bu ham odamlar sonining ko'payishi va e'tiqodiga sabab bo'ldi". Xalq bundan tashqari boylarning uyiga kirib, molini talon-taroj qilib keldilar, Mahmud Torobiy o'ljalarni avboshlarga taqsimlab berdi.

Mirzo Ulug'bek Mahmud Torobiyning qiyofasini chizmagan bo'lsa-da, u bilan bog'lik voqealarda uning ichki dunyosi bilan tashqi harakatlari bir-biriga nihoyatda mos ekanini ko'rsatib bergan. **Mirzo Ulug'bek keltirgan detallar**

SHuningdek, mazkur bobda CHig'atoy ulusi bilan Elxoniylar davlati o'rtasidagi siyosiy munosabatlar, CHig'atoy ulusining ijtimoiy-siyosiy hayotida barlos amirlarining roli, Balx va Andijonning qaytadan tiklanishi, ma'muriy va ma'naviy islohotlar singari voqealar ham o'rin olgan.

Har bir bobda biron xon yoki muayyan tarix hikoya qilinar ekan, albatta, Mirzo Ulug'bek oddiy bayonchilikdan qochadi, kitobxonni jalb qilish maqsadida avvalo. Asar uslubiga badiiy jilo beradi, ikkinchidan, ma'lum tarixiy voqealar yoki qahramonlarga ta'rif berish maqsadida she'riy parchalar keltiradi. Umuman. asarda Mirzo Ulug'bek bu asarini yaratish bilan ijodkorlik mahoratini namoyon qilgan. O'tmishdagi tarixiy asarlar ayni paytda badiiy asarlar kabi kitobxonning estetik ehtiyojini qondirish uchun ham xizmat qilganini Mirzo Ulug'bekning mana shu asari misolida yanada aniqroq ko'rish mumkin.

Mirzo Ulug'bek asarida "doston" terminini qo'llaydi. Bu bejiz emas. Jumladan, "O'tror muhosarasi dostonining tugashi", "Jand voqeasi dostonining oxiri", "Jo'jixon, CHig'atoyxon va O'ktoyxon dostonining oxiri" va h. tarixiy

voqealarning bayoni, ayniqsa, O‘tror shahzodalarining fojiali o‘limi, aholining ayanchli hayoti tasviri, O‘tror hukmdori G‘oyirxon bilan shahar ahlining qal‘aga kirib, bir oy davomida o‘limga tik boqib, mo‘g‘ul lashkarlari bilan ayovsiz jang qilgani shu darajada mahorat bilan tasvirlanganki, chinikam doston kabi o‘qiladi.

Ayniqsa, Jo‘jixonning vafoti bilan bog‘liq voqea (turkiycha *jir*) “To‘rt ulus tarixi”dagi eng ta‘sirli lavhalardandir. Ma‘lumki, CHingizxonning to‘ng‘ich o‘g‘li Jo‘jixon Dashti Qipchoqda hukmronlik qilardi. Jo‘jixonning vafoti haqidagi xabar O‘rdaga etib kelganda, bu xabarni CHingizxonga etkazishga hech kim jur‘at qila olmaydi. Oxiri barcha amirlar ulug‘ jarchidan. CHingizxon yaxshi kayfiyatda turganda bu shum xabarni etkazsangiz. Deb iltimos qiladilar. Ulug‘ Jarchi fursati etganda CHingizxonga quyidagi turkiycha jirni aytdi:

Tengiz boshdan bulg‘ondi, kim tinduroro, xonim?

Terak tubtun jig‘ildi, kim turg‘uzoro, xonim?

(YA‘ni, daryo boshidan loyqalandi, uni kim tozalaydi, ey podshohim? Terak ildizidan quladi, uni kim turg‘izadi, ey podshohim?)

CHingizxon Jarchining savoliga shunday javob berdi:

Tengiz boshdan bulg‘onsa, tindurur ulum Jo‘jidir,

Terak tubdin jig‘ilsa, turg‘uzur ulum Jo‘jidir.

(YA‘ni, agar daryo boshidan loyqalangan bo‘lsa. Uni tindiruvchi mening o‘g‘lim Jo‘jidir. Agar terak yog‘ochi ildizidan qulagan bo‘lsa, uni turg‘izuvchi o‘g‘lim Jo‘jidir).

Jarchining ko‘zlaridan shashqator yoshlar oqdi. CHingizxon fojiani anglaydi va quyidagi baytni aytadi:

Ko‘zing yoshin chungur turlu liq-liq to‘ldi bo‘lg‘aymu?

Jiring ko‘ngul o‘rkutur Jo‘chi o‘ldi bo‘lg‘aymu?

(YA‘ni, ko‘zlaring o‘z yoshlarini dumalatmoqda, nahotki ko‘ngling to‘lib ketgan bo‘lsa? So‘zlaring yuraklarni o‘rtadi. Nahotki Jo‘ji o‘dgan bo‘lsa?)

Jarchi CHingizxonning bu baytiga quyidagicha javob beradi:

So‘ydamakka erkim yo‘q, sen so‘ylading, o xonim,

O‘z yarlig‘lig‘ ozarg‘a javobdi o‘ylading, o xonim!

(YA‘ni, bu haqda gapirishga qudratim va ixtiyorim yo‘q, o‘zing shunday buyurgansan, ey podshohim! O‘z hukming o‘zing uchun bo‘lsin, to‘g‘ri fikr qilding, ey podshohim!)

CHingizxon Jo‘jini boshqa o‘g‘illaridan ham ko‘ra nihoyatda yaxshi ko‘rar edi. CHingizxon: “Kimki Jo‘ji xonning o‘limini talga olsa, mening siyosatimga (ya‘ni jazoimga) duchor bo‘ladi”, deb ogohlantirgan edi. Jarchining javobidan taqdirga tan bergan CHingizxon shunday deydi:

Qulon olg'on quvlandi, qulunimdan ayrildim,
Ayrilishqon anqudi er ulumdan ayrildim!

(YA'ni, ov qilish uchun ov maydonida quvlanayotgan qulonga o'xshayman, qulon o'zi qochadi. Ammo bolasi qoladi, men ham xuddi qulon kabi bolamdan judo bo'ldim!)

Bu voqea, shubhasiz, kitobxonni larzaga solmasdan qo'ymaydi.

Haydar Xorazmiy

Haydar Xorazmiy XIU asrning oxiri – XU asr boshlarida yashab ijod etgan. Navoiy «Majolis-un-nafois» da unga «Mavlono Haydari turkigo'y» deya ta'rif bergan. «Muhokamat-ul-lug'atayn»da esa quyidagilarni o'qiymiz: «SHohruh sulton zamonining oxirigacha turk tili bilan shuaro paydo bo'ldilar. V aul hazratning avlod va ahfodidin ham xushtab' salotine zuhurg'a keldi; shuaro Sakkokiy va Haydar Xorazmiy va Atoyi va Muqimiy va YAqiniy va Amiriy va Gadoiydeklar...»* Davlatshoh Samarqandiy (XU asr) «Tazkirat-ush-shuaro» asarida Haydar Xorazmiy to'g'risida quyidagilarni zikr etadi: «Sulton Iskandar hukmronligida fozil kishilardan Mavlono Muiniddin Natanziy va Mavlono Haydarlar bor ekan. Mavlono Haydarning turkiy va forsiy tillarda bitgan yaxshi she'rlari bor va u Nizomiyning «Maxzanul-asror»iga o'zbek tilida javobyozib, uni shahzoda Iskandar otiga bag'ishladi». Darhaqiqat, Haydar Xorazmiyning «Gulshanul-asror» asari Nizomiyning «Maxzanul-asror» asaridan ilhomlanib yozilgan. SHoir asarning nazm etilishi sababi to'g'risida shunday xabar beradi:

Ulfat ila begi ulandi alif,
Vuqusidin qofiya topti radif,
«Mahzani asror» bu ramz erdi, bil,
Notiq bu ko'zgudin o'grandi til.

Haydar Xorazmiy

Temuriylardan Umarshayxning o'g'li Iskandar Mirzo hukmronligi davrida (XIU asrning boshlari) yashab ijod etdi.«Gulshanul-asror» o'zbek tilidagi axloqiy-falsafiy dostonchilikning yirik namunasidir. Asar taxminan 1409-1414 yillarda yozilgan.

HaydarXorazmiy o'z asarida Nizomiy Ganjaviyni hurmat bilan tilga oladi, unga so'z ganjining podshohi sifatida yuksak ta'rif beradi. Haydar Horazmiyning «Gulshanul-asror»i Nizomiyning asaridan hajman ancha kichik bo'lib, 639 baytdan iborat masnaviydir.

Haydar Horazmiy «Gulshanul-asror» asarini yaratish bilan o'zbek adabiyotida she'riy hikoyaning rivojiga munosib hissa qo'shdi. «Gulshanul-asror»dagi hikoyatlar pand-nasihat mazmunida bo'lib, falsafiy, ijtimoiy-siyosiy va axloqiy-ta'limiy masalalar qalamga olingan. Umuman, Haydar Xorazmiy bu asari bilan uzoq tarixga ega bo'lgan falsafiy-didaktik dostonchilikning yangi davrini boshlab berdi. «Gulshanul-asror»ning tarkibi quyidagicha: «So'z ta'rifining bayoni»; bu qismda muallif (to'ldirishkerak: nimahaqdaso'zketgan);

«Musannifning vasfi xoli»(nimabu?); «Kitob yozilishi bayoni» (nimauchunyozi?); «Mav'iza» (o'git, nasihat). SHundan keyin quyidagi hikoyatlarni keltiradi: «Bo'z to'quvchi kampir va bazzoz hikoyati», «Hotam Toy hikoyati», «Mahmud G'aznaviy haqida hikoyat», «Horun bilan Bahlul hikoyati»; «So'nggi so'z». Xullas, asarda muallif to'rtta hikoyat va hikoyatlar orasida berilgan mav'iza hamda maqolotlar orqali halollik, rostlik, to'g'rilik va barcha insoniy fazilatlar to'g'risida so'z yuritadi.

O'zbek mumtoz adabiyotida Lutfiy qalamiga mansub deb qarab kelingan «Gul va Navro'z» dostoni keyingi manbalar va tadqiqotlar natijasida HaydarXorazmiy asari ekani ma'lum bo'ldi.*

Lutfiy (1366-1465)

(Qo'shimchalarini kiritib bo'ldim, izohga Gota nusxasi to'g'risida ma'lumot berish kerak, balki spravkaga ham.)

Lutfiy XVI asrning oxiri – XV asrning o'rtalarida yashab ijod qildi. Mavlono Lutfiy o'z zamondoshlari orasida “malik ul-kalom” (Alisher Navoiy)*, “so'z lutfida yagonai davron” (Xondamir)* shoir sifatida shuhrat qozongan. Uning bizgacha etib kelgan asarlari tarixiy va ilmiy manbalarda Lutfiy taxallusi bilan berilgan. Lutfiy fors va turkiy tillarda ijod qilgan. Bu Lutfiydan boshqa shu taxallus bilan ijod qilgan shoirlar tarixda o'tgan. Mavlono Lutfiydan boshqalari ozarbayjon, usmonli turk, fors-tojik tillarida ijod qilganlar. Ammo uning alohida forsiy devoni borligi to'g'risida ma'lumot yo'q. “Lutfiy” taxallusli shoirlarning birontasi ham Mavlono Lutfiy darajasida she'r bitolmagan. SHu taxallusli shoirlarning biri to'g'risida Navoiy “Majolis un-nafois”da ma'lumot beradi*. Alisher Navoiy, Xondamir, Abdulla Kobuliylar* Lutfiy merosining asosiy qismini uning turkiy devoni tashkil etishini aytganlar. SHoir devonining bizgacha etib kelgan qo'lyozma nusxalari haqida turli manbalarda ma'lumotlar berilgan bo'lib, bu ma'lumotlar bir-biridan farqlidir*.

Lutfiy zamonasining mutasavvif olimlaridan SHahobiddin Xiyoboniydan ta'lim olgan.

Boysung'ur Mirzo kabi sultonlar Lutfiyning shoirlik mahoratini g'oyat e'tirof etganlar, uni o'z huzurlariga taklif qilib turganlar. Lutfiy Boysung'urning hayot davri () va uning o'g'li Alouddavlaning yoshlik, navqiron yigitlik paytiga bag'ishlangan qasidasining so'ngida ikki baytida o'zi bilan shahzodalar o'rtasidagi munosabatlar manzarasini chizib beradi:

Etti boshim ko'kka, shohokim, tiladingiz g'azal,
Ul sharaftin topti devonim qabuli shayxu shob.
Lutfiy qulning she'ri birla xuddi ehtiyoj,

Iltifotingdin, begim, men shuhrat ettim iqtisob.

[Mening g‘azallarimni istaganingizda boshim ko‘kka etdi, shundan Devonim sharaf topib, keksayu yosh tomonidan qabul qilindi. Qulingiz Lutfiyning she‘rini o‘qishga siz ehtiyoj sezdingiz, ey bek, sizning iltifotingizdan men shuhrat topdim.]

Ko‘rinadiki, Alouddavla ham Lutfiy g‘azallarini yoqtirgan. CHamasi, Alouddavla Lutfiy g‘azallarini so‘rab olib o‘qib turgan. Baytlar mazmunidan yana shu narsa anglashiladiki, yuqoridagi qasida yozilgan davrda – taxminan 1430 yillarda Lutfiy devon tuzgan, degan xulosaga kelish mumkin. Lutfiy devonni bir marta emas, balki bir necha marta tuzgan. Bunday fikrga kelishga devon qo‘lyozmasining Parij va Gota nusxalari undaydi. Zotan, bu nusxalarda devon yangi she‘rlar bilan to‘ldirib borilgan. Devonda she‘rlarning o‘rni almashtirilgan, she‘rlar tarkibidagi ayrim baytlar tushirilib, yangilari bilan almaytirilgan, baytlar mazmunan qayta tahrir qilingan. Demak, Lutfiy o‘z ijodiga har doim jiddiy yondashgan.

Bugungi kunda mavjud ma‘lumotlarga tayangan holda, Lutfiyning ijodiy merosi janrlar bo‘yicha quyidagi miqdorni tashkil etadi: g‘azallar – 372 ta bo‘lib, 4712 misra; qasidalar – 3 ta bo‘lib, 214 misra; to‘rtlik (tuyuqlar) – 115 ta bo‘lib, 460 misra; fardlar 60 ta bo‘lib, 120 misra; ayrim baytlar 22 ta bo‘lib, 44 misra*.

Lutfiy SHarafiddin Ali YAzdiyning fors tilidagi “Zafarnoma” (1437) asarini ham SHohruh Mirzoning taklifi bilan ona tiliga she‘riy tarjima qilgan. Ma‘lumotlarga qaraganda, “Zafarnoma”ning tarjimasi o‘n ming baytdan ortiqdir*.

Mavlono Lutfiydan boy adabiy meros qolgan. Manbalarda shoirning 20 dan ortiq asar yozgani aytiladi. Lekin bu asarlarning ayrimlari hali topilmagan.

SHoirning ijodi juda erta boshlanib, umrining so‘nggi davrlarigacha ham ijod bilan mashg‘ul bo‘lgan. Manbalarda xabar berilishicha, shoir “Uftad” radifli g‘azalini 99 yoshida – vafot etgan yili yoza boshlagan. Navoiyning aytishicha, Lutfiy bu g‘azalini davom ettirib tugatishni Abdurahmon Jomiyga vasiyat qilgan.

Lutfiy o‘z davrida ham, keyin ham zamonaning mashhur ijodkorlari tomonidan Navoiydan keyingi o‘rinda turadigan shoir sifatida e‘tirof etilgan. Navoiy “Badoe‘ ul-bidoya” devoni debochasida ham Lutfiyning Iroq va Xurosonda shuhrat tutganini alohida ta‘kidlaydi. Navoiy Lutfiy g‘azaliga bog‘lab yaratgan uchta muxammasini mazkur devoniga kiritgan.

Umuman, Lutfiy haqida Alisher Navoiy asarlarida keng ma‘lumot berilgan*. Keyinchalik yaratilgan adabiy-tarixiy manbalarda Navoiy asarlarida berilgan ma‘lumotlar takrorlansa-da, bu ma‘lumotlar aynan qaytarib bo‘lmay, Lutfiy hayoti va ijodining biron qirrasini ochishga xizmat qiladi. Kamoliddin Binoiy*, Davlatshoh Samarqandiy*, Zahiriddin Bobur*, Poshshoxoja* kabi qator shoiru muarrixlar Lutfiy ijodi, xususan, she‘riyatiga yuksak baho berganlar. Lutfiy asarlari XIX asrning oxirlarigacha ham ijod ahliga kuchli ta‘sir ko‘rsatganini qori

Rahmatulloh Vozeh (1817-1894) ning “Majmuai mansur va manzumi Vozeh” tazkirasidan bilamiz.

Lutfiy fors tilida ajoyib qasidalar bitgani ma’lum. Bu haqda Navoiy “Majolis un-nafois” asarida ma’lumot beradi. Lutfiyning o‘zbek tilidagi g‘azal, ruboiy, tuyuq va boshqa janrdagi asarlari jahonshumul shuhrat qozondi.

Gadoiy (qo‘shimchalari kiritildi)

SHoir Gadoiy ijodi XV asrda temuriylarning adabiyot va san’atda alohida e’tibori bois Movarounnahr va Xurosonda adabiyot gullab-yashnagan. V.V. Bartold ta’biri bilan aytganda, bu har ikki o‘lka turkiy tildagi adabiy harakatchilikning markaziga aylangan davrga to‘g‘ri keladi. Bu davrda o‘zbek adabiyotining taraqqiyotiga Lutfiy, Atoyi, Sakkokiy bilan bir qatorda, Gadoiy ham katta hissa qo‘shdi.

Navoiyning “Majolis un-nafois” tazkirasida Gadoiy haqida ma’lumotlar bor. Navoiy Gadoiy to‘g‘risida shunday yozadi: “Mavlono Gadoiy turkigo‘ydir, balki mashoqirdindur. Bobir Mirzo (Abdulqosim Bobur – N.R.) zamonida she’ri shuhrat tutti. Bir nav’i aytur va aning mashhur matla’laridan biri buldurkim:

Ohkim, devona ko‘nglum muftalo bo‘ldi yana,

Bu ko‘ngulning ilkidin jong‘a balo bo‘ldi yana.

Mavlononing yoshi to‘qsondan o‘tubdir.

Bu matla aningdurkim:

Bilbaro, sensiz tiriklik bir baloi jon emish

Kim, aning dardi qoshida yuz o‘lum hayron emish”.*

“Majolis un-nafois” yozilayotgan paytda Gadoiy to‘qson yoshda bo‘lgani e’tiborga olinsa, u 806 (1403-1404) yilda tug‘ilgan aytish mumkin.

Navoiy “Muhokamat ul-lug‘atayn”da iste’dodli turkigo‘y shoirlar Sakkokiy, Haydar Xorazmiy, Atoyi, Muqimiy, YAqiniy, YUsuf Amiriy, Lutfiy kabi turkigo‘y shoirlar to‘g‘risida so‘z yuritganda, Gadoiyni ham zikr etadi: “Xuloguxon zamonidin sultoni sohibqiron Temur Ko‘ragon zamonidin farzandi xalafi SHohruh Sultonning zamonining oxirig‘acha turk tili bila shuaro paydo bo‘ldilar va ul hazratning avlod va ag‘fodidin ham xush tab’ salotine zuhurg‘a keldi: shuaro Sakkokiy va Haydar Xorazmiy va Atoyi va Muqimiy va YAhiniy va Amiriy va Gadoiydeklar”.*

Gadoiyning devoni Parij Milliy kutubxonasida saqlanadi. Qo‘lyozma hajmi 66 varaq bo‘lib, shoirning 230 g‘azali, 1 qasidasi, 1 mustazodi va 5 to‘rtlikdan iborat. Devondagi Gadoiy merosining umumiy hajmi 2974 misradir. Devon taxminan XV asrning oxiri – XVI asrning boshlarida ko‘chirilgan. Gadoiy devoni Lutfiy devoni bilan bir muqovadadir.

Gadoiy ijodining katta qismini g‘azallar tashkil qiladi. Uning g‘azallari markazida

inson va uning muhabbati turadi. Uningcha, sevgisiz hayot hayot emas, sevgi insonning eng olijanob fazilati va ma'naviy go'zalligi nishonasidir.

Har kishingkim, seningdek bir sevar jononi yo'q,
Filmasal, bir suratedurkim, taninda joni yo'q (Latofatnomada ham shunga o'xshash bayt bor edi.
chamasi).

Gadoiy uchun ishq hamma narsadan yuksak. U sevgini mol-mulk, mansab, boylik, amaldan ustun qo'yadi va o'zi ham shu aqidaga amal qilganidan faxrlanadi:

Ishqingizdin(dur) jahon ichra mubog'otni, begim,
O'zgalar faxri gar o'lsa mulku jog'u mol ila.

Gadoiy g'azallari asosan (asosida) turkigo'y shoirlar ko'p ijod qilgan, o'sha davrda keng tarqalgan "turkiy" deb atalgan surud vazni (ramali musammani mahsur)da bitilgan.

Gadoiyning mustazodi shoirning she'riyatdagi iqtidoriga mezon bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Sakkokiy

Hayoti. Sakkokiy XV asrning birinchi yarmida yashab ijod etgan. Uning tarjimai holi haqida etarli ma'lumot yo'q. Alisher Navoiy "Majolis un-nafois" asarida bunday yozadi: "Mavlono Sakkokiy – Movarounnahrdindur. Samarqand ahli anga ko'p mu'tahiddurlar (ya'ni e'tiqod qiluvchi (ya'ni e'tiqod qiluvchi) va bag'oyat ta'rifin qilurlar. Ammo faqir Samarqandda erkanda muarriflaridin (ya'ni ta'rif qiluvchi) har necha tafaqqus (ya'ni surishtiruv) qildimkim, aning natoiji ta'bidin biror nima anglayin, ta'rif qilg'onlaricha nima zohir bo'lmadi. Barchadin qolsalar so'zlari budurkim, Mavlono Lutfiyning barcha yaxshi she'rlari aningdurkim, ho'rlab o'z otig'a qilibtur. Ul erlarda bu nav o'xshash yo'q, mazasiz muhobalar (ya'ni qarshi chiqish) gohi voqe' bo'lur. Bori ba'zisi ta'rif qilibkim o'qurlar, bu matla'ni anga isnod (ya'ni nisbat berish) qilurkim:

Ne nozu bu, ne shevadur, ey jodu ko'zluk, sho'xi shang,
Kabki dari y tovsuda yo'q albatta bu raftoru rang

Qabri ham o'l sari oqdur"*.

Navoiy bergan bu ma'lumot Sakkokiyning tarjimai holiga ma'lum darajada aniqlik kiritadi: Sakkokiy asli Mavoraunnahrdan, Samarqandda o'rnashgan va u erda shuhrat topgan, Samarqand xalqining katta hurmatiga sazovor bo'lgan. Navoiy

Samarqandda bo'lgan paytda Sakkokiyning o'zi va she'rlari to'g'risida biron ma'lumotga ega bo'la olmagan, Lutfiyning yaxshi she'rlarini Sakkokiy o'ziniki qilib olgan, degan ba'zi mish-mishlaru bo'htonlar asossiz va h.

Ma'lumki, Navoiy Samarqandda ikki marta bo'lgan. Ammo Sakkokiyni (1467-1469) ko'ra olmaganidan shunday fikrga kelish mumkinki, Sakkokiy oldinroq vafot etgan.

YAna Navoiy Sakkokiyga quyidagicha ta'rif beradi: "Va uyg'ur iboratining fusahosidin va turk alfozining bulaqosidin Mavlono Sakkokiy va Mavlono Lutfiy rahimahumallohkim, birining shirin abyoti va Turkistonda bag'oyat bir-birining latif g'azaliyoti intishori Iroq va Xurosonda benihoyatdur, holi devonlari mavjud bo'lg'ay". Mazkur ta'rifdan ko'rinadiki, Sakkokiy Lutfiy bilan bir qatorga qo'yishga loyiq shoir bo'lgan. Bu fikrlarni Sakkokiyning Lutfiy g'azallariga yozgan uchta nazirasi ham tasdiqlaydi. Bu naziralar Sakkokiy devonlaridan o'rin olmagan. SHayxzoda Abdurazzoq Baxshi tomonidan ko'chirilgan o'sha uch g'azal Turkiyadagi Sulaymoniya kutubxonasidagi 4757 raqamli bayozda uchraydi.*

Avval ko'rib turganimizdek, Navoiy "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida Sakkokiyni SHohruh davrida yashagan mashhur turkiyzabon shoirlar qatorida eslaydi.

YAqiniy ham Sakkokiyning shoirlik iste'dodiga yuqori baho bergan, uni shoirlarning mujtaqidi (ya'ni g'ayratlisi) deb ta'riflab, bir baytini keltiradi: "YAna Sakkokiykim, turk shoirlarining mujtahididir, mening munosibi holimg'a aytur. Nazm:

Jonim fido bo'lsun sening g'amzang o'qina necha kim,
Har necha qoshing egmasi o'qdek bo'yimni yo qilur".

Ijodi. Sakkokiy shoirning taxallusi bo'lib, tug'ilgan eri, yili ham noma'lum.* Venger turkiyshunos olimi YAnos Ekmanning qayd etishicha, Sakkokiy XIVasrning ikkinchi yarmida tug'ilgan va XV asrning birinchi yarmida vafot etgan. Sakkokiyning hayoti asosan Samarqandda o'tgan. U ilk she'rlarini Amir Temur davrida yoza boshlagan bo'lsa, ijodiy kamoloti Ulug'bek saltanati yillariga to'g'ri keladi.

Sakkokiyning ijodiy merosi hajm tomondan kichik bo'lsa ham, ammo mohiyati jihatidan kattadir. U o'z salaflarining, qolaversa, Navoiyning ta'rifiga sazovor bo'lganidan ham uning ijod ahli o'rtasidagi yuksak mavqeini baholash mumkin. Albatta, Sakkokiyning shu qadar e'tiborga sazovor va mashhur shoir bo'lib kamol topishida davrning ijtimoiy-siyosiy vaziyati, temuriylarning badiiy ijodga, ilm-fanga bo'lgan e'tibori omil bo'ldi.

Sakkokiy she'rlari o'z davridagi ijod ahli g'azallaridan shunisi bilan alohida aajralib turadiki, uning ma'shuqasi dunyoda tengsiz, unga monand bironta zot yo'q. Buning tasdig'i sifatida *Bo'yungdek butmadi bo'ston aro sarvi ravon, ey jon*

misrasi bilan boshlanuvchi gʻazalini olib koʻraylik.

Gʻazalning birinchi baytidanoq bunday sarvqomat goʻzal nafaqat odamzod nasli orasida, hatto tabiatda ham yaratilmagan, uning yuzi singari goʻzallik gullar orasida ham hali bu olamga kelmagan:

Boʻyungdek butmadi boʻston aro sarvi ravon, ey jon,
YUzungtek ham ochilmadi chamanda guliston, ey jon.

Oshiq maʼshuqaga etishish uchun har qanday jabru jafolarga ham tayyor, jumladan:

Oʻqunguzning bashoqinga koʻngul mushtoqu koʻz oshiq,

Bular taloshmoqin boʻldi ul ikki ora qon, ey jon.

Maʼshuqaning tashqi qiyofasi tasvirida Sakkokiy goʻzal mubolagʻa yaratadi – yorning sochlari nafaqat oshiqni, balki butun Rum ahliga xuddi Habash lashkarining kuch-qudratichalik gʻorat etkazishi mumkin, agar shunday holat yuz bersa, “koʻngul mulkida” – oshiqning qalbida aslo omonlik boʻlmaydi, uning qalbi junbushga keladi, vayron boʻladi:

Agar Rum ahlini zulfung Habashning lashkarin solsa,

Koʻngul mulkida ul soat topilmas hech amon, ey jon.

Sakkokiy maʼshuqaning qoshu koʻzlari, kipriklarini, ayni paytda noz-karashmalarini tasvirlar ekan, oshiq uchun nihoyatda totli azoblardir. Maʼshuqadan jabr tortish oshiq uchun lazzatli damlardir. SHuning uchun shoir:

Mening bu xasta jonimga sening darding erur marham,

Qiyomatqa teki hargiz bu dardimgʻa davo qilma.

Ishq oshiq uchun tuganmas dard, ammo oshiq bu dardning tuganmasligini istaydi.

Darvoqe, agar ishq dardi tugansa, oshiq ruhsiz, oʻlik bir **narsadir**.

U temuriy hukmdorlardan Xalil Sulton (1405-1409), Mirzo Ulugʻbek, amir Xoja Arslon Tarxonga qasidalar bitgan. Sakkokiy Ulugʻbek saroyida yashab ijod qilgani toʻgʻrisida maʼlumotlar bor.* Bu maʼlumot ham Sakkokiyning shuhratini va shoirlik iqtidorini tasdiqlaydi.

Sakkokiyning gʻazal va qasidalaridan iborat devoni etib kelgan*.

SHoirning 13 qasidasi boʻlib, ulardan 5 tasi Mirzo Ulugʻbekka bagʻishlangan, qolgan qasidalarida u Xalil Sulton, Xoʻja Muhammad Porso, Arslon Xoʻja Tarxonlarni madh qiladi.* Sakkokiy qasidalarining hajmi 12 baytdan 54 baytgacha etadi. Nasibdan keyin gurizgoh (oʻtish) keladi. Gurizgohlar baʼzan 4-5 va undan ortiq baytlardan tashkil topadi. Sakkokiy qasidalarining nasib qismlari biroz choʻzilgan boʻlishiga qaramasdan yuksak did bilan yozilgan.

Sakkokiy qasidalari baʼzan nasibsiz, toʻgʻridan-toʻgʻri madh bilan boshlanadi. Bunday qasidalar odatda, “Qasidayi mujarrada”, yaʼni “yalangʻoch qasida” deyiladi.

Otoyi

Otoyi XV asrning o'rtalarida yashab ijod etgan yirik so'z san'atkorlaridandir.

Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois" tazkirasida berilgan ma'lumotlarga ko'ra, Otoyi Balx shahrida yashagan, Ismoil ota farzandlaridan bo'lib, xushtabiat, sodda, darveshvasht kishi bo'lgan. Navoiy "Nasoyim ul-muhabbat" asarida yozishicha, Ismoil ota Ahmad YAssaviyning inisi Ibrohim otaning o'g'lidir. Demak, Otoyi, nasab jihatidan Ahmad YAssaviyga juda yaqin. SHoir devonining muqovasida va qo'lyozmaning oxirida "Devoni SHayxzoda Otoyi" deb qayd qilinishi ham uni shayxlar oilasidan kelib chiqqan, deyishga asos beradi.

Mirzo Ulug'bek o'z saroyiga bir qator olim va shoirlarni jalb qilganda, Otoyi ham o'sha shoirlar qatorida bo'lgan.

Otoyining bir devoni ma'lum bo'lib, bu devonda shoirning 260 g'azali jamlangan.

Otoyining 260 g'azalidan 109 tasi "ramali musammani mahsur" vaznida yozilgan. Ma'lumki, bu vazn XV asr Xuroson va Movarounnahr aholisi orasida ko'p tarqalgan va "turki" deb atalgan xalq qo'shiqlari vaznidan olingan hamda aruzga kiritilgan. Bu haqda Alisher Navoiy "Mezon ul-avzon"da qimmatli ma'lumotlarni bergan.

Navoiy "Majolis un-nafois"da Otoyi haqida so'zlab, uning

Ul sanamki su yaqosinda paritek o'lturur,

G'oyati nozikligidin suv bila yutsa bo'lur, - matla'ini keltiradi va "qofiyasida aybhinasi bor" deb ko'rsatadi. Otoyi "o'lturur"ga "bo'lur"ni qofiya qilgan edi. Navoiy shoirning "turkona" she'r yozganligi, uning g'azallari turkiy aholi orasida ko'proq shuhrat tutgani, lekin qofiya ehtiyojiga rioya qilmaganini izohlaydi.*

Otoyi xalq she'riyatiga qorishiq holda ijod qilgan. Bu usul shoir g'azallarining xalq ommasi tomonidan engil qabul qilinishida asosiy omillardan bo'lgan. SHu boisdan Otoyi she'riyati xalq iboralari, ta'birlari, maqollariga boyligi bilan ajralib turadi.

Hofiz Xorazmiy*

Xofiz Xorazmiyning hayoti to'g'risida ma'lumotlar deyarli yo'q. SHoir yashagan davr, uning zamondoshlari va o'z hayoti haqidagi ma'lumotlarni uning qasidalari, g'azallari, qit'a va ruboiylarigina bera oladi. SHoirning asl ismi Abdurahim. Uning ettita forscha g'azalida Rahim, Abdurahim ismi taxallus sifatida keltiriladi. Navoiyga qadar XIV asr oxiri XV asr boshlarida mukammal devon tartib etgan shoir Hofiz Xorazmiydir.*

Hofiz Xorazmiyni SHohruhning kichik o'g'li, Fors o'lkasining hukmdori Ibrohim Sulton vafotiga bag'ishlangan marsiyasi bor. Ibrohim Sulton 1435 yili SHerozda vafot etgan. Demak, bu davrda Hofiz Xorazmiy hayot bo'lgan va SHerozda yashagan.

Hofiz Xorazmiyning butun merosi 37 ming misradan ortiq. SHoirning ijodi XV asrning birinchi yarmidagi o'zbek adabiyotining takomili to'g'risida aniq xulosalar

chiqarishga imkon beradi.

Hofiz Xorazmiyning XV asr birinchi yarmidagi shoirlar ijodidan farqli jihati shuki, arab-fors soʻzlari kam, xalq tiliga yaqin soʻzlardan koʻproq foydalangan, Xorazm shevasiga xos soʻzlar koʻp uchraydi.

Hofiz Xorazmiy devonining tarkibi quyidagicha: qasidalar – 9 ta, tarkibband – 1 ta, tarjeʼband – 3 ta, muxammas – 1 ta, marsiya – 1 ta, gʻazallar – 1052 ta, mustazod – 2 ta, qitʼa – 31 ta, ruboiy – 12 ta.

Sayyid Qosimiy*

SHoirning tarjimai holi toʻgʻrisida batafsil maʼlumot yoʻq. Uning toʻrtta dostoni – “Majmaʼ ul-axbor”, “Gulshani roz”, “Haqiqatnoma” va “Sadoqatnoma” dostonlari bizga maʼlum.* “Majmaʼ ul-axbor” dostonining Sulton Abu Said Mirzoga (1451-1469 yillarda hukmronlik qilgan) bagʻishlangan madhiya bilan boshlanganini, “Haqiqatnoma” dostonining xotimasida Sayyid Qosimiy asarni yozib tugatgan yilini (hijriy 863 – milodiy 1458-1459 yillar) qayd etganini eʼtiborga olsak, u XV asr oʻrtalarida Movarounnahr yoki Xurosonda yashab, ijod etgan deb taxmin qilish mumkin. Navoiyning “Majolis un-nafois” asarida Sayyid Qosimiy toʻgʻrisida maʼlumot yoʻq.

“Sadoqatnoma”ning xotima qismidagi va “Majmaʼ ul-axbor”dagi maʼlumotlardan Qosimiy ilgari ilgari shoh va amaldorlar xizmatida boʻlganligi maʼlum boʻladi. Keyinchalik nomaʼlum sabablarga koʻra, saroydan chetlashtiriladi. Oqibatda shoirning turmushi ogʻirlashgan. Bu toʻgʻrida Abu Said Mirzoga bagʻishlangan madhiyasida yozgan. “Gulshani roz” dostoni ham Abu Said Mirzo tasarrufidagi bir shaharning hokimi Jaloliddin Sayyid Mazidga bagʻishlangan.

Sayyid Qosimiy har toʻrt dostonini yaratish bilan turkiy adabiyotda XI-XII asrlarda rivoj topgan didaktik dostonchilik anʼanalarini mahorat bilan davom ettirgan shoirdir.

Sayyid Qosimiy dostonlari orasida “Ilohiynoma” asari alohida ahamiyat kasb etadi. SHoirning mazkur asari pok, vafodor ayol timsolini madh etadi. “Ilohiynoma”ni Sayyid Qosimiy ayolning taʼrif-tavsifi bilan boshlaydi:

Bor erdi vaqte bir sohibjamole,
Nigore, nozanine, bemisole.

Malohat kishvarida podshohe,
Koʻzi lashkarkashu husni sipohe...

Koʻzi sarfitnayi ofoq erdi,
Jahonda juft qoshi toq erdi...

Aminu muttaqiy (taqvodor, parhizkor, gunoh ishlardan saqlanuvchi) erdi

haloli,

YOmon-yaxshi bila yo‘q qilu qoli (gap-so‘z).

SHundan so‘ng voqealar oqimi boshlanadi. Ayolning eri Ka‘ba ziyoratiga otlanadi. Safar oldidan ukasiga, xotiniydan sen xabar olib turasan, u istaganini muhayyo qil, kelganimdan so‘ng o‘n barobar qilib qaytaraman, deb va‘da beradi. Yigit har ikki kunda kelib, akasi xotiniyning yumushlarini bajarib ketar, odobni o‘z o‘rniga qo‘yar edi.

Ki, xotun erdi olam porsosi,

Muzayyan erdi andin zuhd asosi.

[YA‘ni: ayol olamdagi eng xudojo‘y ayol edi, toat-ibodat bilan shug‘ullanish uningzxiynati edi] SHunday fazilatlarga ega bo‘lgan ayol doimo yuzini pinhon tutar, yigit uning jamolini ko‘rmagan edi. Nogahon bir kuni kutilmaganda yigit ayolning parda ortidagi go‘zal yuziga ko‘zi tushib qoladi va “*asiru oshiqu devona bo‘ldi, jamoli sham‘ina parvona bo‘ldi*”. Yigitning niyati buzildi, uning taklifini ayol qat‘iyan rad qilgach, unga tuhmat uyushtirdi. Qoziga borib, ayolni zinokorlikda aybladi. Qozi ayolni toshbo‘ron qilib o‘ldirishga fatvo berdi. Olomon ayolni toshbo‘ron qilib, o‘ldi deb gumon qilib kimsasiz joyga olib keldilar. Hammaga ibrat bo‘lsin, deb o‘sha ovloq joyda qoldirib ketdilar. Lekin ayolning hali tanasida joni bor edi.

SHundan so‘ng ayolning taqdirida ko‘p qora kunlar yuz beradi: a‘robiy (badaviy)ning bu ayolga nisbatan qilmoqchi bo‘lgan noma‘qul xatti-harakati, uning “siyahro‘, la‘in” qulining ayolga qilgan tuhmatlari, a‘robiyning ayolga qilgan himmati va saxovatpeshaligi hikoya qilinadi. Xiroj to‘lay olmagan bir yigitni shoh dorga osishga buyurganda, a‘robiy i‘nom qilgan uch yuz dinorni yigitning xiroji uchun berib, uni o‘limdan qutqarib qoladi. Bu yigit bir savdogarni uni yuz dinorga sotib yuboradi, ayolga savdogar va kemadagi xaloyiq ko‘p xiralik qilavergach, u Tangriga iltijo qilgan eli, ularga Tangri balo-ofat yubordi. U yigit libosini kiyib olib, katta bir mamlakatga keladi va o‘sha mamlakat podshohidan kemadagi jamiki mol-mulk evaziga bir ibodatxona qurib berishni so‘raydi. Zotan, uning maqsadi va a‘moli - toat-ibodat, bu dunyodan u bezgan, unga molu davlat, boyluk kerak emas, faqat egnidagi hirqasi bo‘lsa, kifoya:

Ki, qilsam kecha-kunduz anda toat

Ki, budur lazzati faqru qanoat.

Bu dunyodin manim bordur malolim,

Kerak uqboda yaxshi bo‘lsa holim.

Ikki dunyisida bir hirqa basdur

Angakim, yodi birla hamnafasdur.

SHoh uning iltimosini qondiradi. SHoh vafotidan oldin o'sha "yigit"ni o'zining o'rniga podshoh qilib ko'tarishlarini xalqqa vasiyat qiladi. Xullas, u bir qancha sarguzashtlarni boshdan kechiradi. U o'zining karomati bilan odamlarga shifo beradi, tilsizlarga til ato qiladi, ko'zi ojizlarning ko'zlarini ochadi, katta kichikning e'tiborini qozonadi, mamlakat podshohi bo'ladi. Ka'ba ziyoratidan qaytib kelgan eri kelib ko'rsaki,

Evu eli bori vayron bo'lmish,
Saroyi er bilan yakson bo'lmish.

Inining ne ayoqi, ne eli bor,
Ikki ko'zi dog'i yo'q, bir tili bor...

Inisidin savol etdi og'asi,
Uyim, elim qaniyu kadxudosi?

Inisi akaga yuz bergan voqealarni aytib beradi, uning zinokorligini, qo'ni-qo'shnilar guvoh bo'lganini va qozining fatvosi bilan toshbo'ron qilib o'ldirilganini birma-bir so'zlab beradi. Aka hasrat chekadi. Ko'zi ojiz inisini "shahrda Iso nafasliq" biri bor ekanini aytadi va uning huzuriga olib boradi. Ayol shifo topishga kelgan odamlar orasidan erini taniydi. Ayol ulardan tashrif maqsadini so'raydi. Ular shifo topish umidida kelganlarini eshitgach:

Ayitdi: - Ul erur behad gunohkor,
SHifo topmasdur oncha qilmay gunohkor

deya javob beradi. O'sha fitnachi yigit yuz bergan voqealarning hammasini birma-bir aytib beradi: xotinning begunohligini, uni tuhmat bilan toshbo'ron qildirganini, nafi dun uchun uni abgor qilganini, endi o'z qilmishlaridan o'zi sharmanda bo'lib turganini aytadi. Ayol uning gunohini kechirib, duo qiladi. Yigit o'sha zohoti shifo topadi. SHifo topish umidida kelgan a'robiyning quli, qari kampirning o'g'li ham o'z gunohlarini ochiq aytadilar va ayolning duosi bilan shifo topadilar. SHundan so'ng ayol erini boshlab xilvatga kiradi va yuzidagi niqobini oladi. Xojasi uning gul jamolini ko'rib hushidan ketadi. Ayol uni o'ziga keltirib, hushidan ketish sababini so'raydi. Xoja:

Ayitdi: - Bor edi vaqte halolim
Kim, erdi munisu daf'i malolim.

Bo'luptur ul bu dam rahmatg'a vosil,
Gar o'ltursam o'zumni na hosil.

Sani man ul sog‘indim, ey pariroy
Ki, yo‘qtur orangizda farq bir mo‘y.

Ayol xojasiga o‘zini tanitadi va mamlakatda hammani boy qilish bilan birga, o‘zi qanoatni burch deb bildi.

Doston so‘ngida Sayyid Qosimiy quyidagi baytni keltiradi:

“Ilohiynoma”yi Attor bu dur,
Davayi siynai afgor bu dur.

[Attorning “Ilohiynoma”si shudir, yaralangan qalblarga davo budir]. Bundan tashqari, Sayyid Qosimiy bu dostonini yozishda «shayx ruhidin talabgor» bo‘lganini alohida ta’kidladi va bu «mushkil asror» (Attorning e’tiqodi va maslagi)ni u hal qildi. SHu o‘rinda Sayyid Qosimiy o‘z asarining yozilish maqsadi haqida quyidagicha xabar beradi:

Oni turki birla Qosimiy aydi,
Ma’oniy guharin elga yoydi.

Demak, Sayyid Qosimiy Fariddin Attorning “Ilohiynoma”sini erkin tarjima qilmagan, balki shu mavzuni u o‘zbek tilida yoritishni maqsad qilib qo‘ygan, degan fikr paydo bo‘ladi. Biz Fariddin Attorning O‘zbekiston xalq shoiri Jamol Kamol tarjimasida (“Musiqqa” nashriyoti, 2007 yil)dagi “Ilohiynoma”sidan o‘rin olgan “Pokiza ayol sadoqati” hikoyatini qiyoslashni maqsad qilib qo‘ydik. Buning uchun birinchi navbatda, har ikkala asarning hajmiga e’tibor qaratamiz: Sayyid Qosimiyning “Ilohiynoma”si 411 baytni, Attorning “Ilohiynoma”si Jamol Kamol tarjimasida 305 baytni tashkil qiladi. Doston syujetida bir mavzuga – ayolning boshdan o‘tkazgan sarguzashtlari va bu orqali har ikki muallif vafo, sadoqat, zuhdu taqvoni bosh o‘ringa chiqaradi. Dostonlardagi ayrim farqlar quyidagilar:

Attorning “Ilohiynoma”sida: eri ukasini xotiniga xizmat qilishni topshiradi.

Sayyid Qosimiy “Ilohiynoma”sida: er Ka’ba ziyoratiga ketayotganda xotinidan xabar olib, uning xizmatida bo‘lishni ukasiga tayinlaydi.

Attorda: ayol bir xiroj to‘lashga qurbi etmasdan dorga osilishga farmon bo‘lgan yigitni dor tagidan qutqarib oladi, yigit ayolni kemadagi savdogarga sotayotib, uning bir kamchiligi bor, bu ayol qaysar, deb uni kamsitadi va yuz dinorga sotadi.

Sayyid Qosimiyda: bu ayol telba, deb uni kasitadi va uch yuz dinorga sotadi va h.

Har ikkala asarda farq katta emas. Faqat ayrim voqealar tasvirida tafsilotlar Sayyid Qosimiyda ko‘proq uchraydi. Buning ustiga, Sayyid Qosimiy

Har ikkala “Ilohiynoma”ning maqsadi va mohiyati deyarli birdir. Sayyid Qosimiy o‘z “Ilohiynoma”sini turkiyda yozganini alohida ta’kidlaydi. Ayni paytda Sayyid Qosimiyning “Ilohiynoma”si Attorga tayangan ekan, Attorning “Ilohiynoma”si bir manbaga – sharq adabiyotidagi rivoyatlarga tayangani

anglashiladi. Zotan, asarning nihoyasi xuddi sharq ertaklari va rivoyatlaridagi singari tugallanma bilan yakunlanadi.

Husayn Boyqaro (Husayniy)

Husayn Boyqaro Amir Temur Ko‘ragon naslidan bo‘lib, Mirzo Mansur binni Mirzo Boyqaroning o‘g‘lidir. Husayn 1438 yili Hirot shahrida tug‘ilgan. 1469 yili Hirot taxtini egallab, 1406 yilgacha Xurosonning hukmdori bo‘ladi.

Husayn Boyqaro, Navoiyning ta‘biri bilan aytganda, forsiy va turkiy tilda she‘r yaratish iqtidoriga ega bo‘lgan bo‘lsa-da, asosan turkigo‘y shoirlarni o‘z ona tillarida ijod qilishga chorlab, maxsus farmonlar bergan. Bu haqda Navoiy quyidagilarni yozadi: “Va iltifot va ehtimom yuzidin ba‘zi ma‘nilar topib, nazm qilurg‘a hukmlar ham joriy bo‘ldi va so‘z uslubig‘a ta‘yinlar va adosig‘a ta‘limlar ham izhori bo‘ldi”.¹³⁷ Bu voqea turkiy adabiyot tarixida katta siyosiy, madaniy va ijtimoiy ahamiyatga molik bo‘ldi.

Navoiy Husayn Boyqaroni etuk shoir sifatida ko‘rsatishdan avval, uning shaxsiyati haqida, iste‘dodini vujudga keltirgan omillar haqida “Majolis un-nafois”da so‘z yuritadi. Jumladan, Husayn Boyqaroning shajarasi haqida “Nasabnoma” bitilgan, ammo Navoiy bu “Nasabnoma”ni kim bitganligi haqida tazkirada aytmagan. Uning ta‘riflashiga ko‘ra, Husayn Boyqaro “Nasabnoma”sining har sahifasi shunchalik go‘zal qilib bezalganki, Moniyning suratlari o‘za bezaklar qarshisida xijolatda qoladi. Boyqaroning obro‘-e‘tibori, dong‘i sharhida “Nasabnoma”dagi voqealar bitilgan har bir sahifa CHin suratxonalarini uyaltiradi. SHuningdek, Husayn Boyqaroning shonu shavkati, tafakkur olami haqida Navoiy so‘z yuritib, Jamshid va Iskandarning bilganlari ham, qilganlari ham uning oldida hechdir va h.

Husayn Boyqaro biz uchun ulug‘ shoir sifatida qadrlı. Navoiy uning devoni haqida quyidagicha ma‘lumot beradi: “Ul hazratning (ya‘ni Husayn Boyqaroning – N.R.) xub ash‘ori va marg‘ub abyoti bag‘oyat ko‘pdur va devon ham murattab bo‘lubdur. Devon ibtidosidan bunyod qilildi va har g‘azaldin bir matla‘ yozildi”. SHundan so‘ng Husayn Boyqaro devonidagi har bir g‘azalning matla‘ini keltiradi. Navoiy “Majolis un-nafois”da Husayn Boyqaro huzurida o‘tkaziladigan anjumanlarni “oliy majlis” deb yuritilgani va bunday majlisda eng etuk asarlar o‘qilgani va muhokama boisi bo‘lgan to‘g‘risida ma‘lumot beradi. Navoiy “Majolis un-nafois”ning VIII bobini Husayn Boyqaroga bag‘ishlagan va uning devonidan 164 g‘azalning matla‘ini keltirgan. SHoir Husayniy qo‘llagan poetik obrazlar, vositalar, shoirning she‘riyatdagi ixtirolari yuzasidan fikr yuritgan. Misol sifatida “Majolis un-nafois”da Husayn Boyqaroning devonidan “alif” harfiga keltirilgan matla‘ni olib ko‘raylik. Navoiy baytni keltirishdan oldin bayt mazmunini sharh

¹³⁷ Ўзбек адабиёти тарихи. 2 том. Тошкент, Фан. 1977, 426-бет.

qilib, mahbubning haddan ortiq iltifotidan behol bo'lgach, hushsizlarcha o'sha iltifotni izhor qilish ma'nosida quyidagi matla' ajoyib ifodalanganini aytadi:

Evrulub gul boshig'a bulbul visol o'lgay anga,
Gul aning boshig'a evrulsa, ne hol o'lg'ay anga.

(Bulbul gulning boshida aylanib, unga erishmoqchi bo'ladi;
Agar gul bulbulning boshida aylansa, uning holi qanday bo'larkin.)

Mana shu baytning o'ziyoq Husayn Boyqaroning turkiy she'riyat homiysigina emas, balki amalda nihoyatda nozik didli shoir ekanini ko'rsatib turadi.

Husayn Boyqaroning mahorati, iqtidori shu qadar baland bo'lganki, boshqa turkigo'y shoirlar amalda istifoda eta olmagan g'azalga mahorat bilan yondashadi. Masalan, uning devonidagi "se" harfiga bitilgan baytni keltirishdan oldin Navoiy quyidagi sharhni beradi: "Bu harfda turk shuarosining malik ul-kalomlari she'r aytmaydurlar, balki ayta olmaydurlar, to anga ne etgayki, bu muqobalada kishi oni keturgay yo nisbat bergay . Bu matla' tarifida muncha basdur:

YOr ko'yidin o'tarda ko'rguzur bu zor maks,
So'z desa dog'i javobida qilur bisyor maks

(Bechora oshiq mahbubasining ko'chasidan o'tganda, bu bechora to'xtab qoladi;
Mahbuba bir so'z aytsa, javob berolmay, yana ko'proq to'xtab qoladi)".

Oshiqning ma'shuqa oldida ojizu notavon holatini shoir ana shunday tavsif etadi.

Navoiy Husayniyning etuk she'rlariga yuksak baho beradi, ayniqsa uning she'rlari turkiy tilda yozilganligini alohida ta'kidlaydi (**misol**).

Zahiriddin Muhammad Bobur ham "Boburnoma"da Husayn Boyqaroning faoliyatiga yuksak baho beradi. "Sulton Husayn Mirzoning zamoni ajab zamona erdi, ahli fazl va benazir eldin Xuroson, bataxis Hiriy shahri mamlu erdi. Har kishingikim, bir ishga mashg'ullug'i bor erdi, qimmat va g'arazi ul erdikim, ul ishni kamolg'a etkurgay". (Boburnoma, Toshkent, 1960, 239-240-betlar.)

Husayn Boyqaro Navoiyga bag'ishlab "Risola" ham yozgan. "Risola" "Munojot" ruhida yozilgan. Misol. "Risola"da ham shoh, ham shoir bu olam saodati va cheksiz ne'matlariga etkazgani, Jomiy va Navoiy kabi allomalar bilan zamondosh, hamnafas qilgani uchun Xudoyi Taologa shukrona aytadi.

Xulosa

Biz o'zbek mumtoz adabiyotining eng qadimgi davrlardan XU asrning birinchi yarmigacha bo'lgan tarixi bilan tanishib chiqdik. Mazkur qo'llanmada ilk marta islomgacha bo'lgan davr turkiy, ya'ni o'zbek adabiyotining vujudga kelishi va tarixiy taraqqiyoti, shuningdek, "Qisasi Rabg'uziy", "Nahjul-farodis", "O'g'uznoma", "Jome'ut-tavorix", "To'rt ulus tarixi" kabi bir qator e'tibordan chetda qolib kelgan badiiy, tarixiy-adabiy asarlar oliy o'quv yurtlari dasturiga kiritildi va mazkur qo'llanmadan ham joy oldi. Albatta, hali qo'llanmada jiddiy

yoritilishi zarur boʻlgan masalalar bor.

Мундарижа

Сўз боши

Предисловие

Preface

Исломгача бўлган давр қадимги туркий адабиёти

Древнетюркская литература доисламского периода

The old turkic literature of preislamic period

Илк уйғониш даври адабиёти

Литература периода раннего возрождения

The literature of early Renaissance period

Қорахонийлар даври адабиёти

Литература периода Караханидов

The literature of Karaxanian period

Олтин Ўрда адабиёти

Золотоординская литература

The literature of Gold Orda

Темурийлар даври адабиёти
Литература периода тимуридов
The literature of Temurian period